

e-ISSN 2619-9505

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Sayı: 85

2025 / 1

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI)

TUBİTAK ULAKBİM TR-Dizin

EBSCO Historical Abstracts

EBSCO Historical Abstracts with Full Text

Erih Plus

DOAJ

SOBİAD

Gale Cengage

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Sevtap KADIOĞLU
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Prof. Dr. Gültekin YILDIZ
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Ordu Cad. No: 6, Laleli, Fatih 34459, İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 455 57 00 / 15885
E-mail: tjh@istanbul.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.
The publication languages of the journal are Turkish and English.

Şubat, Haziran ve Ekim aylarında, yılda üç sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published triannually in February, June and October.

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Gültekin YILDIZ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– gyildiz@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcıları / Co-Editor-in-Chiefs

Doç. Dr. Özgür KOLÇAK

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ozkolcak@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– tanriverdi@istanbul.edu.tr

Alan Editörleri/Section Editors

Doç. Dr. Metin ÜNVER

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– munver@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Özgür ORAL

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ozoral@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Aliye EROL

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– aliyerol@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ramazan.gullu@istanbul.edu.tr

Etik Editörü/Ethic Editor

Prof. Dr. Ebru ALTAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ealtan@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– hcsahin@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Dinçer KOÇ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– dincerkoc@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Ebru ALTAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ealtan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– cezmi.eraslan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mahir AYDIN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– mahir@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Fikret SARICAOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– fsarica2@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– terzi@istanbul.edu.tr

Editöryal İlişkiler Yöneticisi / Editorial Relations Manager

Doç. Dr. Özgür KOLÇAK

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ozkolcak@istanbul.edu.tr

Tanıtım Yöneticisi / Publicity Manager

Doç. Dr. Özgür ORAL

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ozoral@istanbul.edu.tr

Editöryal Asistanlar / Editorial Assistants

Arş. Gör. Bahadır YOLCU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– bahadir.yolcu@istanbul.edu.tr

Arş. Gör. İsmail Emre PAMUK

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ismail.pamuk@istanbul.edu.tr

Arş. Gör. Ali Yiğit GENÇLER

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– ayg@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye – ftizlak@akdeniz.edu.tr

Prof. Dr. Gábor ÁGOSTON, Georgetown Üniversitesi, Washington, ABD – agostong@georgetown.edu

Prof. Dr. Géza DÁVID, Eötvös Loránd Üniversitesi, Budapeşte, Macaristan – david.geza@btk.elte.hu

Prof. Dr. Giampiero BELLINGERI, Venedik Ca' Foscari Üniversitesi, Venedik, İtalya – giambell@unive.it

Prof. Dr. Gregory C. McINTOSH, Arader Galleries, San Francisco, ABD – gregorymcintosh@yahoo.com

Prof. Dr. Hikari EGAWA, Meiji Üniversitesi, Kyoto, Japonya – egawahi@meiji.ac.jp

Doç. Dr. Kenneth WEISBRODE, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye – weisbrode@bilkent.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ, İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – mipsirli@medipol.edu.tr

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – mhsayar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Oğuz TEKİN, Koç Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – ogtekin@ku.edu.tr

Prof. Dr. Pál FODOR, Hungarian Research Network, Research Centre for the Humanities, Budapeşte, Macaristan – fodor.pal@abtk.hu

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye – dr@philipp-amour.ch

Dr. Rhoads MURPHEY, Birmingham Üniversitesi, Birmingham, İngiltere – r.murphey@bham.ac.uk

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – sbeyoglu@marmara.edu.tr

Prof. Dr. Suzana RAJIĆ, Belgrad Üniversitesi, Belgrad, Sırbistan – srajic@f.bg.ac.rs

Prof. Dr. Namık Sinan TURAN, İktisat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – nsturan@istanbul.edu.tr

Dr. Gisela PROCHÁZKA-EISL, Viyana Üniversitesi, Orientalistik Enstitüsü, Viyana, Avusturya – gisela.prochazka-eisl@univie.ac.at

Prof. Dr. Oleg AYRAPETOV, Moskova Devlet Üniversitesi, Moscow, Rusya – oleg_ayrapetov@ist.ru

Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye – ibrahim.sirin@kocaeli.edu.tr

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – femecen@29mayis.edu.tr

Prof. Dr. Fatih YEŞİL, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye – fyesil@hacettepe.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- The Urartian Army on the Battlefield: Strategy and Tactics
Urartu Ordusu Savaş Meydanında: Strateji ve Taktikler
Süleyman Çiğdem, Murat Kılıç 1
- Akmonia'dan Bir Cam Sikke Ağırlığı
The Weight of a Glass Coin in Akmonia
Emre Taştëmür, Münteha Dinç 25
17. Yüzyılda Osmanlı Duâgûyânı: Tarihî, Malî ve Sosyal Boyutlarıyla Kadrolu Duâcılık Müessesesi
Ottoman Duâgûys in the 17th Century: The Institutionalized Practice of Appointed Prayers Officers in Its Historical, Financial and Social Dimensions
Ömer İşbilir, Songül Şenlik 45
- Merkezî Ordunun Taşra Zâbiti: Kethüdâyerilik ve Osmanlı Askerî Teşkilatındaki Yeri
The Provincial Officer of the Central Army: Kethüdâyeri and Its Role in the Ottoman Military Organization
Coşkun Ünsal 85
- A Quantitative Approach to the Wealth of Ottoman Women
Osmanlı Kadınlarının Servetine Nicel Bir Yaklaşım
Sema Keleş Yıldız 125
- Arkasından Ağıt Yakılan Bir Vali: Van Valisi Âli Bey
A Governor Lamented After: Governor of Van Âli Bey
Sadık Emre Karakuş 163
- İstanbul Merkezli 25. Kolordunun Mütareke Dönemi'ndeki Vaziyeti ve İcraatları
The Status and Actions of the 25th Istanbul-based 25th Corps during the Armistice Period
Enes Mert Demir 189
- Nezaket ve Rekabet Arasında Türk-Sovyet İlişkileri:
Artvin Sovyet Konsolosluğunun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1921-1924)
*Turkish-Soviet Relations Between Courtesy and Rivalry:
Establishment and Activities of the Soviet Consulate in Artvin (1921-1924)*
Resul Turan 229

The Urartian Army on the Battlefield: Strategy and Tactics

Urartu Ordusu Savaş Meydanında: Strateji ve Taktikler*

Süleyman Çiğdem** , Murat Kılıç***

* Bu çalışma Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM'in danışmanlığında yapılmış ve yayınlanmış doktora tezinden üretilmiştir.

** Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of History, Erzurum, Türkiye
*** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Technical University, Faculty of Letters/Department of History, Erzurum-Türkiye

ORCID: S.Ç. 0000-0003-0076-7052;
M.K. 0000-0002-7646-8596

Corresponding author/Sorumlu yazar:
Murat Kılıç,
Erzurum Technical University, Faculty of Letters/
Department of History, Erzurum-Turkey
E-mail/E-posta: murat.kilic@erzurum.edu.tr

Submitted/Başvuru: 06.06.2024

Revision Requested/Revizyon Talebi:
27.08.2024

Last Revision Received/Son Revizyon:
02.09.2024

Accepted/Kabul: 20.09.2024

Citation/Atıf:

Çiğdem, Süleyman, Kılıç, Murat. "The Urartian Army on the Battlefield: Strategy and Tactics." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 85 (2025): 1-24.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1496808>

ABSTRACT

The Urartians, founded in Eastern Anatolia during the Iron Age, are one of the most important states that shaped the history of Anatolia. They became the most powerful state in the peripheral region by dominating the kingdoms and cities. Despite challenging geography, rebellious vassals, and constant pressure from the Assyrian empire, the Urartians were able to establish and sustain a state of great power. This study explores the methods of warfare, strategy, and tactics the Urartians used to achieve their success.

Keywords: Urartians, War, Strategy, Tactic

ÖZ

Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'da kurulan Urartular, Anadolu tarihini şekillendiren en önemli devletlerden biridir. Bölgedeki krallıklara ve şehirlere hükmederek çevrenin en güçlü devleti haline gelmişlerdir. Zorlu coğrafyaya, isyana meyilli vasallara ve bölgeyi sürekli baskı altında tutmaya çalışan Asur imparatorluğuna rağmen böylesine büyük güce sahip bir devlet kurmayı ve sürdürmeyi başarmışlardır. Bu çalışmanın temel sorusu Urartuların hangi savaş yöntemleri, strateji ve taktikleri kullanarak bunu başardıklarıdır.

Anahtar Kelimeler: Urartular, Savaş, Strateji, Taktik

Introduction

Generally, when we try to find books on strategy from the ancient ages, the works primarily focus on commanders or kings from Europe (the West), such as Alexander the Great, Pyrrhus, Caesar, or those related to Europe like Hannibal and Attila. The manifestation of this point of view was evident in the *Cambridge History of Warfare*, a book written from a European perspective (Eurocentric point of view) that claims war strategy begins with the Greeks and defends this decision even in later editions¹. In this context, academics who share this view believe that there is limited or no strategy in the East. However, this is an easily refutable claim because even in the *Gilgamesh Epic*, the first epic in history, Gilgamesh used some tactics or “trickery” against his enemies², the famous Stele of the Vultures being one of the first visual evidence of similar tactics to the phalanx³ or wars of king Sargon the Akkadian⁴. Thus, we can assert that advanced strategies existed in the Near East even during the emergence of city-states and the first empires. This study aims to shed light on the strategies employed in one part and one time of Eastern Anatolia during the Iron Age.

Similar to the *Cambridge History of Warfare*, the main reason for neglecting the study of strategy in the Near East must have been the lack of direct records compared to the West. Herodotus on Persian Wars⁵, Polybius, and Titus Livy on the Second Punic War⁶ provide detailed accounts of these wars by comparing the Near Eastern texts. In contrast, the works of Near Eastern kingdoms were written on tablets and inscriptions that were sometimes repetitive and not as detailed as the Western accounts. Therefore, extracting data from these sources seems complicated, or a new method needs to be developed. One of the aims of this study is to bring a new perspective to the methods mentioned earlier and distinguish data on warfare and strategy among these records. Indeed, in Western studies, a soldier’s or king’s biography is accompanied by his strategies. However, applying this method to the states of the Ancient Near East does not seem possible. The available data makes it difficult or impossible to extract information using such a method. From this perspective, instead of a commander- or king-oriented strategy narrative, we propose a method that refers to the strategies and provides examples of the commanders or kings who implemented them. In this context, the study method is based on the Urartian inscriptions and Assyrian texts, which constitute the primary sources, as well as the kings who implemented the identified strategies.

-
- 1 Geoffrey Parker, *The Cambridge Illustrated History of Warfare*, Cambridge University Press, New York 2022, p. vii.
 - 2 Andrew George, *The Epic of Gilgamesh*, Penguin Books, London 2000, p. 39-46.
 - 3 Garrett Fagan, “I Fell upon Him like a Furious Arrow”: Toward a Reconstruction of the Assyrian Tactical System”, *New Perspectives on Ancient Warfare*, ed. Garrett Fagan, Matthew Trundle, Brill, Leiden 2010, p. 86.
 - 4 Joan Goodnick Westenholz, *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*, Eisenbrauns, Winona Lake 1997.
 - 5 Herodotus, *The Persian Wars*, ed. A Godley, Harvard University Press, Cambridge 1994, p. v-ix.
 - 6 Livy, *Hannibal’s War*, ed. Dexter Hoyos, OUP Oxford, New York 2009, xxi-xxx; Polybius, *The Histories of Polybius*, trans. Evelyn S. Shuckburgh, Cambridge University Press, Cambridge 2012, p. iii.

This study is part of a published dissertation⁷. While it would not be correct to claim that it is entirely new, there is a considerable distinction from the published dissertation because some strategies and tactics have been added. Furthermore, the originality of this study is improved by the fact that both the dissertation and the book are in Turkish, limiting their audience. Without making studies on the strategy of the Urartian state accessible and discussable in the international arena, neither the dissertation nor the studies will be able to achieve their goals. In this context, this study supports and represents published dissertations in the international scientific community. Additionally, this study also introduced a few new strategies for discussion.

The main question of this study is to evaluate the Urartians from the perspective of war and strategy, to examine which strategic and tactical methods they devised, and to answer the question of how the Urartians were able to succeed strategically and tactically in challenging geography⁸. In addition to the geographical difficulties, the Urartians faced vassals prone to rebellion⁹ and the Assyrian Empire, which was trying to keep the region under its control¹⁰. Nevertheless, the Urartians managed to overcome all these challenges. This study aims to analyze how the Urartians did so and what their methods and strategies were.

In the context of strategy, Urartian texts are generally uniform and almost seem like repetitions of a composition. Urartian kings did not use exaggerated descriptions even in their glorious victories. For example, even when the Assyrians, the great enemy with the most significant military and political power of the time, were defeated, this event is described in the Sarduri inscription only with the following sentence¹¹: “*He defeated Aššur-nērārī, son of Adad-nērārī, king of the land Aššur*” This example is notable in that Urartian inscriptions almost lack details relating to war and strategy. On the other hand, because Urartian texts also contain some propaganda content, extracting data can be challenging. However, wars such as the Urartian Western expansion can be considered a blitzkrieg; even if propaganda is in the texts, they reflect significant successes. It is also essential that some strategies can be identified or confirmed from Assyrian spy reports and royal texts. The main reason for focusing on these different data sources is to increase the reliability of the information used in the paper.

One of the striking points in the Urartian war strategy is its relation to religion. The Urartians used religion to keep their society together and to focus on their goals. Although it

7 Murat Kılıç, *Anadolu'da Savaş Stratejileri*, Doruk, İstanbul 2023.

8 Paul Zimansky, “Urartu Krallığı ve Topografya”, *Urartu: Savas ve Estetik*, ed. Filiz Özdem, Yapı Kredi Kültür Sanat, İstanbul 2003, p. 75-85; Yasin Topaloğlu, “Erzurum Kalelerinde Kullanılan Kiklopik Duvar Tekniği”, *GSED*, 31 (2013), p. 195-222.

9 Corpus of Urartian Texts (CUT), *Upenn.edu*, 2024, A 08-02; Margaret R Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, p. 237.

10 Kemalettin Köroğlu, “Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian–Assyrian Relations”, *European Journal of Archaeology*, XVIII/1 (2015), p. 111-127.

11 CUT A 09-01; M. Payne, *ibid.*, p. 237.

cannot be directly linked to warfare tactics, it is understood that the Urartians used religion very skillfully to achieve their political goals. A similar situation can be seen in the texts, which use a style that makes it seem like the god Haldi was leading the army. For example, the god Haldi attacks enemies with his spear and destroys them in battle¹². At the same time, rituals such as offering sacrifices, dedicating weapons to the god, engraving God symbols on war tools, and leaving weapons in temples, while not physically affecting the war, can be said to be of great importance in terms of motivating soldiers when compared to later periods in history. With this belief and motivation, the state survived, thrived in a challenging geography, and managed to rise again despite the heavy defeats it suffered numerous times, so the impact of these should not be ignored. In this context, reducing war to merely tangible elements makes conducting a correct strategic analysis impossible.

The study only focuses on the tactics used by the Urartians in the battlefield, without evaluating or discussing psychological warfare and defensive strategies. The study is limited to strategies and tactics used only in the battlefield. On the other hand, due to the constraints of the article's word limit, events, theories, and cases have been condensed.

Another essential aspect of the Urartian strategy is a sharp distinction between two warfare strategies: those against weak states and those against powerful states. The Urartians used direct offensive strategies against small and weak states but adopted defensive and indirect strategies against the Assyrians, their main powerful rival. One of the strategies the Urartians used against the Assyrians was to provoke Assyrian vassals in the peripheral region against Assyria, or try to change the political axis of Assyrian allies and use them against the Assyrians. Information on the Urartian use of intelligence, diplomacy, and coalition for strategic purposes can be found in both Assyrian and Urartian sources.

Battlefield Tactics and Strategies of the Urartian Army

To understand the strategy and tactics of the Urartians, it is necessary to comprehend the imperialism of the period. It is possible to summarize the imperialism of the period as the transfer of all resources to the capital city as much as possible. As depicted in the Urartian king annals, the Urartian king is almost like a collector with a sword. As long as resources were transferred to the Urartian capital, there were almost no problems. However, war broke out when these resources were not transferred, and strategy, tactics, and weapons came into play.

When we take a preliminary look at the Urartians' warfare, strategies, and tactics, it can be said that they generally used their intellect and the opportunities geography offers as effectively as weapons. Thus, strategy and tactics were essential in Urartian warfare, as

12 CTU A 09-03; CUT A 08-01.

evidenced by the documents analyzed. On the other hand, what is known about the warfare and strategy of the Urartians is limited to what the Urartian kings described in their inscriptions. Although it is clear that the Urartians knew and used more than the strategy and tactics revealed in the royal texts, it is not possible to comment further on this issue without scientific evidence. Therefore, the tactics identified from these narratives are discussed here under the topic.

Blitzkrieg

Blitzkrieg is the name of the war doctrine first applied by the Germans during World War II. It was formed by combining the German words blitz (lightning) and krieg (war) and was known as blitzkrieg. The most distinctive feature of this strategy is organizing all the army's power and quickly collapsing the enemy's defenses with a surprise, fast, and powerful attack¹³. In particular, armored cavalry, composite bows with high destructive power, light infantry units, and chariots served as the tactical units of blitzkrieg in antiquity¹⁴. Of course, unlike modern warfare, the armies of antiquity did not have air support or the ability to move as fast as modern vehicles or to be supported by firearms. In this context, it would be more appropriate to think of blitzkrieg in antiquity within the framework of its possibilities rather than in modern terms.

Although the concept is new, it also encompasses strategies from the past. Alexander the Great's defeat of the Persians at Grannichus (334 BC), the last battle of Gaugamela (331 BC), and his conquest of this great empire in a short period of three years show it is an example of this strategy. Hannibal's successive victories at Ticinus (218 BC), Trebia (218 BC), Trasimene (217 BC), and Cannae (216 BC) during the Second Punic War are other examples of blitzkrieg,¹⁵ and examples in the Ancient Age can be multiplied. In conclusion, this strategy was practiced by many states in antiquity, and the Urartians were one of them.

As to why the Urartians preferred this tactic, the Urartian army had to be fast due to the scarcity of months suitable for military campaigns in their geography¹⁶. The Urartians adopted this tactic to achieve the best results in the shortest time because the longer the war, the higher the risks and costs. Blitzkrieg weakens the enemy's chances of regrouping and attacking, reduces the cost of war, prevents the demotivation of soldiers due to prolonged campaigns, and minimizes logistical problems.

Information on blitzkrieg in Urartian documents can be found in the following words in the inscription of Rusa I¹⁷:

13 Henry J. Reilly, "Blitzkrieg", *Foreign Affairs*, 18, 2 (1940), p. 254.

14 Alfred S. Bradford, *War: Antiquity and Its Legacy*, Greenwood, Westport 2015, p. 74.

15 Serge Lancel, *Hannibal*, trans. Antonia Nevill, Blackwell, Massachusetts 1999, p. 81.

16 Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997, p. 9-12.

17 CTU A 10-02; M. Payne, *ibid.*, p. 270.

[Through] the protection of the god ̄aldi, Rusa, son of Sarduri, says: I conquered these lands in a single military campaign, and I defeated them. The land Adaḫuni, the land Uelikuḫi, the land Lueruḫe, the land Arquqini, four kings on this side of the lake. I defeated the land Gurqumeli, the land Šanaṭuai, the land Teriušai, the land Rišuai, the land Šezuai, the land Ariai, the land Zama, the land Irqimai, the land Elai, the land Ereltuai, the land Aidamani, the land Guriai, the land Alzira, the land Turuaini, the land Šilaini, the land Uiduai, the land Atezai, the land Eriai, the land Azameruni, kings on the other side of the lake, behind(?) the mountains.

“Sarduri says: I conquered 35 fortresses (and) 200 settlements in 1 day, I destroyed the fortresses, I burnt down settlements, I devastated the land”. “I conquered 20 fortresses that were (well) fortified in battle, I took 120 settlements in 1 day; I destroyed the fortresses, I burnt down settlements, I devastated the land, I deported men and women from there”¹⁸. Sarduri II: “In one day I captured 14 fortresses and 80(?) cities, I razed the fortresses to the ground”¹⁹.

These texts show that Urartian kings could capture dozens of cities or fortresses in a single day or campaign. When we evaluate this situation in terms of strategy and tactics, three different results emerge:

The first of these results is that Urartu armies skillfully applied the blitzkrieg strategy, collapsed the enemy’s defenses quickly, and achieved results exceptionally swiftly. The second is that when the Urartian army entered a region, it divided its armies into more than one group according to the strategic situation of the region; these groups attacked simultaneously, paralyzed the enemy’s defenses in a short time, and successfully concluded the operations.

The third is that when small cities saw the Urartian army before them, they agreed to surrender without a fight. Indeed, a small city has no choice but to surrender or die when faced with a considerable army. Therefore, when the army appeared at the city gate, a representative would be sent to the king, grovel at the king’s feet, and accept whatever the invader king wanted. Thus, hundreds of castles or cities could be captured quickly. The following record in the annals of Assyrian King Ashurnasirpal II is vital in showing the functioning of this strategy: “*I approached the city Tela. The city was well fortified; it was surrounded by three walls. The people put their trust in their strong walls and their large number of troops and did not come down to me. They did not submit to me. In strife and conflict, I besieged (and) conquered the city...*”²⁰. As can be seen from the text, the reason for the war is that the king of Tela did not bow or prostrate to the Assyrian king. The king expects to declare his allegiance to the Assyrian or Urartian king either in person or by sending gifts through envoys. As to why this example is given in Assyrian texts, examples are also found

18 CTU A 09-03.

19 CTU A 09-04; M. Payne, *ibid.*, p. 239.

20 Albert Kirk Grayson, *The Royal inscriptions of Mesopotamia, Assyrian periods II (RIMA)*, University of Toronto Press, Toronto 2002, p. 201.

in Urartian texts. However, the Assyrian example is essential in conveying expectations into the text. Information on the application of this method in the Urartians can be found in the following statements in the inscriptions of Menua: Menua says: “*Uṭuburšini, king of the Diaueḫi, came in front of me, he kissed my feet, he prostrated (before me) and . . . I put him under tribute. He gave gold and silver, and he paid the tribute*”²¹.

We have discussed three possibilities above, but it can be stated that one of these could have been used “*pro re nata,*” which means all three could have been used “*under the circumstances.*” However, while it is clear from the texts that the first and the third were used, there is no data about the second one. On the other hand, the strategy has both positive and negative sides, as achieving a lasting result is more complicated than other strategies.

Indirect Approach

The indirect approach refers to strategies and tactics used to achieve success by misleading the enemy by introducing different factors instead of acting directly against the enemy to achieve a goal²². Although Basil Liddell Hart introduced this theory in the 18th century AD, it was used in ancient times. In his work *Indirect Approach*, Hart gives detailed information about this strategy, and the wars of Antiquity have an essential place in his work, meaning that the theorist of this strategy is aware that this style of warfare was also practiced in Antiquity even Sun Tzu mentions the indirect strategy²³. At the same time, Hart also discarded this theory as a safer strategy against Blitzkrieg²⁴. But this is where the interesting part begins, as Urartian sources show that they skillfully employed both strategies, not just one.

In addition to Hart, information on war and strategy in Antiquity can be found in Sun Tzu. Sun Tzu’s *The Art of War* describes the indirect approach as follows: “*In all kinds of warfare, the direct method is used to engage in combat, but the assurance of victory lies in indirect methods.*”²⁵ Sun Tzu’s theory of “*securing*” victory was skillfully applied by the Urartians. Indeed, the best example of this strategy is found in the annals of Sarduri, son of Argishti²⁶:

I [pra]yed to the god Ḫal[di, the Weather-God, the Sun-God (and all) the gods] of the [Bia] lands. Through the [gr]eatness [of the god Ḫaldi what I asked for the gods listened to me], they [pa]ved the way for me; [I advanced with? the troops up to] the city Ṭumiški. [Behind(?) the god Ḫaldi, behind(?) the weapon] of the god Ḫaldi on the same day [I set off to the region], on the left(?) side(?) I subdued the city [Miliṭia . . .], on the right(?) side(?) [I subdued the city Qala’ani], up to the city [Zabša]. 50 chariots [I captured in] battle, (and

21 CTU A 05-003; M. Payne, *ibid.*, p. 69.

22 B. H. Liddell Hart, *Strategy: The Indirect Approach*, Pentagon Press, New Delhi 2012, p. 1-7.

23 Sun Tzu, *The Art of War*, Allandale Online Publishing, Leicester 2000, v, 5.

24 J. Mohan Malik, “The Evolution of Strategic Thoughts”, *Contemporary Security and Strategy*, ed. Craig A. Syder, Routledge 1999, p. 31.

25 Sun Tzu, *ibid.*, v, 5.

26 CTU A 09-02; M. Payne, *ibid.*, p. 237-238.

I destroyed(?) fortresses. [I returned] from battle and occupied(?) the city Sasini, royal city of Hilaruada, (and) [I] conquered [it] in battle; I carried away [rich(?) livestock], men and women from there, I burnt settlements and fortresses and I destr[oyed . . .] Sarduri [says: I moved forward(?) to besiege] the city Miliṭia. [Hilaruada], king of Miliṭia, came [to me], [he] prostrated [(and) kissed (my) feet?], and I put him under tribute.

As the text reveals, Sarduri's campaign against Melitea (Miliṭia) was characterized by a highly complex strategy and tactics. As historically known, Miliṭia is the most powerful, wealthy, and strategic city of the region²⁷ and the primary aim of the Urtatian king²⁸.

During the campaign, Sarduri did not directly besiege the capital; instead, he focused on other cities and Hilaruada's regional allies. Sarduri crossed the Euphrates and captured 14 fortresses and 80 cities in one day, thus reducing the possibility of a coalition against Urartu in the region. After eliminating weak rivals and making them unable to come to the aid of Hilaruada, the most powerful king of the region, the city of Sasi was besieged. There is no information on how long the siege of this fortified and strong fortress lasted, but the city was captured and Melitea remained the last target. Hilaruada became helpless due to the defeat of his allies in the region one by one, surrendered at the feet of Sarduri, and accepted his terms²⁹.

By following an indirect approach in this war, Sarduri defeated Hilaruada's allies and eliminated the risk of the forces in the region uniting against him. Sarduri's success not only resulted in the capture of Melitea but also paved the way for the Urtatian expansion to the west. The most critical strategy in this great victory was the indirect approach. The Urtatian king managed to gain a tremendous political and strategic advantage by successfully implementing this strategy. Thus, Melitea became an ally of the Urtatians until 743 BC, when Tiglath-pileser III suffered heavy defeat upon an alliance led by forces from Urartu and Arpad³⁰.

Fabian Strategy

One of the most remarkable of the various strategies employed by the Urtatians is the Fabian Strategy. The Fabian Strategy is a theory that emerged after Hannibal's successive victories during the Second Punic War. In response, Roman dictator Fabius Maximus used this strategy. Instead of directly confronting Hannibal, Fabius followed him closely to pressure the Carthaginian army and attack when the opportunity arose.³¹ An article comparing

27 Trevor Bryce, *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford University Press, Oxford 2012, p. 99.

28 John David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, W. De Gruyter, New York 2000, p. 285; Bryce, *ibid.*, 2012, p. 98-101, 108.

29 CTU A 09-02; Payne, *ibid.*, p. 238.

30 A. Çilingiroğlu, *ibid.*, p. 33; T. Bryce *ibid.*, p. 101.

31 Paul Erdkamp, "Polybius, Livy and the Fabian Strategy", *Ancient Society*, XXIII, (1992), p. 127-138.

the strategy employed by the Urartians with the Fabian Strategy has been prepared and is currently prepared for publication. Fabian's strategy was applied before Fabius Maximus by Urartians and offered as a feasible strategy by Memnon of Rhodes to Persian Satrapies against Alexander the Great³², so this strategy was named Fabian Strategy, but the strategy was theorized and applied before his time.

The Urartians implemented the Fabian Strategy five centuries before Fabius Maximus and achieved successful results. The basic principles of the Fabian Strategy were applied by the Urartians as follows: In general, they followed a retreat strategy in front of the Assyrian army, engaged in small but attrition battles, used geographical obstacles in favor of the Urartian army, restricted the Assyrian army's free movement with a network of fortresses, forced Assyrian allies to change sides, and thus achieved significant successes.

The aforementioned information makes clear that the the Fabian Strategy cannot bring success to the state in a short time. If short-term results are to be achieved, a blitzkrieg or pitched battle could be preferred. However, there is a big difference between Urartu and Assyria regarding pitched warfare. The Assyrian army is in a much more advantageous position in a pitched battle, as we can see in Dezsö's study of the Assyrian Army³³. The chances of success of the Urartians in such a battle are relatively low, and there is no record of the Urartians winning a pitched battle against Assyria during the confederation or statehood period. So, they had to find a new strategy to minimize the devastation of powerful Assyrian attacks.

We have already stated that this strategy would not yield results in a short period, but it has some advantages. First, it prevents a strong enemy from getting the results it wants quickly and prevents its own army from being defeated. Since the enemy cannot draw the Urartian army into battle and destroy it, they are constantly pursued by the Urartian army and worn down by small attacks. Due to the challenging geography of Urartu, the Assyrian army cannot stay in this region in winter. For this reason, the Urartians preferred to engage in indirect warfare, wearing down the Assyrian army and not being subjected to prolonged pressure as the Assyrian army withdrew when winter approached. The first king of Urartu, Aramu, applied this strategy, and Shalmaneser stated that³⁴:

Moving on from the land Daiënu, I approached the city Arsašku, the royal city of Aramu (Arramu), the Urartian. Aramu the Urartian became frightened in the face of the flash of my strong weapons and stormy onslaught, abandoned his city, (and) ascended Mount Adduru...
...I went up the mountain after him (and) fought a mighty battle in the mountain, I felled

32 Arrian, *Alexander the Great: The Anabasis and the Indica*, trans. Martin Hammond, Oxford University Press, Oxford 2013, i, 19.

33 Tamás Dezsö, *The Assyrian Army I*, Budapest Eötvös University Press, Budapest 2012.

34 RIMA, III, p. 20.

3,400 of his fighting men with the sword, rained down upon their destruction... ..I took away his camp (and) brought back from the mountain his chariots, cavalry, horses, mules, beasts of burden, captives, (and) rich possessions. Aramu (Arramu), in order to save his life, ascended a rugged mountain...

From this account by the Assyrian king, it is understood that the king of Urartu fought a battle against the Assyrian army; this battle was probably an attempt at an attrition campaign because another battle was fought afterwards. However, although the Assyrian king glorified his victory with laudatory expressions, it is understood that he did not achieve a final result. Thus, this strategy shows that the Urartians did not engage in a full-scale war. The Assyrians won the battle but lost the war, returning without achieving the primary aim of destroying the Urartian state; they returned home empty-handed, just like Hannibal³⁵. Perhaps thanks to this successful strategy, Shalmaneser recorded Aramu's name as the first real king of Urartu³⁶.

On the other hand, a different perspective can bring forward about the capture of Arsašku by the Assyrian army. This raises the possibility that the city may have been evacuated or a few soldiers may have been left behind in the face of the danger. The Romans applied a similar strategy after the Celtic Catastrophe (390 BCE) and the Sack of Rome³⁷.

Ambush

Ambush tactics can be defined as hiding and waiting in a concealed position to surprise and attack an unsuspecting enemy³⁸. One of the best examples in antiquity is Hannibal's battle at Lake Treasmine (217 BC), where he almost annihilated the Roman army³⁹. Although the Urartian texts did not directly mention ambush tactics, it can be inferred that it was one of the Urartians' most preferred forms of warfare, thanks to the geography. Ambush is not mentioned as a separate type of warfare, nor is there specific terminology in Urartian texts. The reason for this must be that the Urartians considered ambush a part of warfare, not a separate concept. The rough terrain, numerous passes, and mountains made the region a natural ambush setting.

The ambush tactic used by Urartian king Rusa I, who won a victory by ambushing the Assyrian army, can be confirmed from Assyrian texts rather than Urartians. An Assyrian text found in Nimrud contains the most explicit statements about the ambush tactic used by the Urartians. The translation of the text is as follows⁴⁰:

35 John F. Lazenby, *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War*, University of Oklahoma Press, Norman 1998, p. 87-110.

36 Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, trans. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, p. 36.

37 Veit Rosenberger, "The Gallic Disaster", *The Classical World*, XCVI/4 (2003), p. 365-371.

38 V. Anisimov - Y. Anisimov, "Some Problems of Command and Control of Missile Forces and Artillery", 1997, p. 51.

39 S. Lancel, *ibid.*, p. 92-96; Murat Kılıç, "Hannibal'in Savaş Taktiklerine Genel Bir Bakış", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 5 (2018).

40 Henry W. F. Saggs, "The Nimrud Letters Part IV", *Iraq*, XX, 2 (1958), p. 200.

From your servant to the King, my Lord.

To the king my lord your servant.

(Concerning) the rab-BI.LUL, when he entered with troops, Ursa came (and) contained him. Not one from amongst them can go (or) come. Concerning the of the rab-BI.LUL, he will set it in place. The battlefront is disengaged. Let the King, my Lord, know.

In this example, it is seen that during the reign of Sargon II, while Sargon was preparing for a campaign against Urartu, the Assyrian soldiers fell into an ambush set by Rusa. Thus, it is understood from the text that the Urartians successfully applied the ambush tactics⁴¹. The other important aspect of the example mentioned in the introduction is that some of the strategies employed by the Urartians can be identified not from their sources but from Assyrian sources. Ambush is one of them because we cannot find any clue about ambush in the Urartian texts.

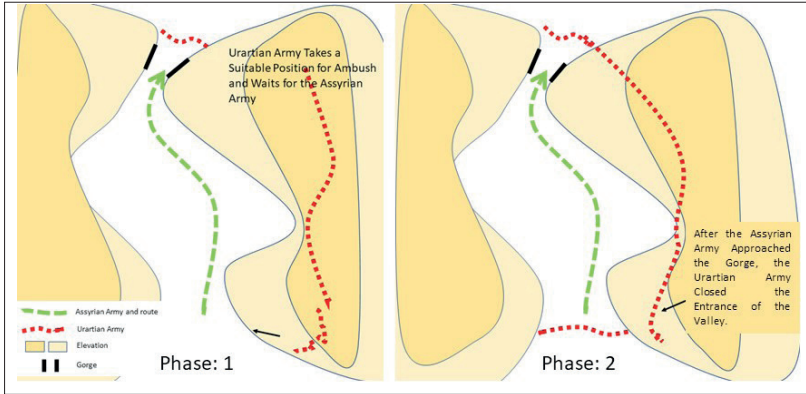

Fig. 1. A Urartian Ambush Recontraction Experiment with the Guide of Saggs 1952: 200.

The Battle of Waush, a march formation of the Assyrian army, gave another significant clue about Urartian ambushes. This clue is essential, and we can see that in Sargon II, the march formation of the Assyrian army, there was a gap between divisions, and he mentions, “I did not summon (lit.: “return”) to my side the right and left wings (of my army); I did not wait for the rear guard. I did not take fright at the main force of his army”⁴². The Assyrian king deliberately chose this formation to employ a hammerhead formation in battle and prevent ambushes when the army was on the move.⁴³ If a division fell into an ambush, other divisions following could attack the enemy from the outside⁴⁴ just as Ramses II did at

41 H. W. F. Saggs, *ibid.*, p. 200, 211.

42 RINAP, Sargon II, 065.

43 Tamas Dezsö, “The Battle of Mount Waush, 714 BC - Like a Furious Arrow”, *Ancient Warfare*, XIV/6 (2021), p. 32; Tamas Dezsö, *The Assyrian Army III*, Elte Eötvös University Press, Budapest 2022, p. 57-62.

44 Alan R. Schulman, “The N’rn at the Battle of Kadesh”, *Journal of the American Research Center in Egypt*, 1 (1962), p. 50.

Kadesh⁴⁵. Otherwise, if the army's main body falls into the ambush, the soldiers in the middle of the army are confined by their own soldiers and cannot reach the enemy, so they become ineffective. The enemy only needs to engage the soldiers positioned on the outside. If the trapped army cannot breach the blockade in time, it is quickly annihilated by the ambushing force, similar to a pincer movement or double envelopment.

The second important fact is that during the campaigns of the Assyrian kings in the regions where Urartu and its vassals were located, the Assyrian army was frequently attacked by small groups. These small-group attacks can be categorized as both hit-and-run attempts and ambushes⁴⁶.

Pitched Battle

A pitched battle is a battle fought by two sides with many troops in a large-scale fight or in which both sides stay in the same place⁴⁷. As it can be understood from the definition, since a large part of the army attends the battle, it yields decisive results. It causes significant casualties, which makes it a hazardous strategy. The Battle of Gaugamela destroyed the Persian Empire, Pydna the Macedonian Empire, Hormizdagān the Parthian Empire, and Nihavend the Sassanid Empire. As these examples show, the outcome of a pitched battle can sometimes spell the end of a state, and it is an extremely risky strategy⁴⁸.

In Ancient Anatolia, pitched battles were not the preferred warfare strategy for states such as Urartu. The main reason is that asymmetric warfare, a type in which the balance of power favors one side, is common in Anatolia. For example, in a pitched battle, the Urartians were powerful against small cities. However, they had yet to match against the Assyrians, who usually fought in pitched battles and had one of the best armies in their period. So, this situation creates asymmetrical warfare, and pitched battles become less preferable. Although pitched battles were not opted in Anatolia, historical sources still show that the Assyrians and Urartians fought a few pitched battles⁴⁹.

It is understood from the statement that the Uruatri-Nairi confederation fought a pitched battle against Tukulti-Ninurta I. *"Forty kings of the lands Nairi fiercely took up*

45 K. A. Kitchen, "The Battle of Qadesh - The Poem, or Literary Record", *The Context of Scripture.*, ed. William Wolfgang Hallo, Brill, Leiden 2003, p. 32-38.

46 Andreas Fuchs, "Assyria and the East: Western Iran and Elam", *A Companion to Assyria*, ed. Eckart Frahm, John Wiley & Sons, Hoboken 2017, p. 252.

47 Cambridge Dictionary, "Pitched Battle", *Cambridge Words*, 27.03.2024, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/pitched-battle>.

48 Konijnendijk, Roel, "Playing Dice for the Polis: Pitched Battle in Greek Military Thought", *TAPA, CLI/1* (2021), p. 21.

49 RIMA, I, p. 244; Edward Lipiński, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Peeters, Sterling, 2000, p. 160.

a position for armed conflict. I fought with them (and) brought about their defeat”⁵⁰ (The Nairi Confederation, composed of the peoples living in the Urartu region, fought a great battle against Tukulti-Ninurta I, who commanded the most powerful armies of the period. However, the war’s outcome was not what they wanted, and they had to accept Assyria’s superiority after suffering a heavy defeat⁵¹.

Other information from the records of Assyrian kings that a battle was fought in the region is found in the records of Tiglath-pileser I⁵²: “Twenty-three kings of the lands of Nairi combined their chariotry and army in their lands (and) advanced to wage war, strife, and combat. With the onslaught of my fierce weapons, I approached them (and) destroyed their extensive army like a storm of the god Adad.”

On the other hand, pitched battles were encountered not only in the period of confederation but also in the information about the pitched battle in⁵³ about Urartu king Sarduri against Daiiān-Aššur is mentioned in Assyrian sources as follows⁵⁴:

Daiiān-Aššur, the field marshal, chief of my extensive army, to lead my army to Urartu. He went down to Bit-Zamāni, entered the pass of the city Ammas, and crossed the River Arsania. When Sēduru, the Urartian, heard (of this), relying on the might of his mighty army, he attacked to wage war and battle. He fought with him, defeated him, (and) filled the wide plain with the corpses of his warriors.

When we analyze this tactic, the most striking point is the field battles fought during the confederate period of the Urartians. This strategy may not seem appropriate for the confederation. However, it can be understood that their only option was to unite and fight against the Assyrians. Although the results were negative, they were not discouraged after these defeats, and they could lay the foundations of a strong state in the later stages.

Hit and Run Tactics

This tactic could be defined as attacking the enemy army and leaving the battlefield before the enemy army can respond to the attack. This tactic is used especially where geographical conditions permit and is one of the most effective. One of the best-known examples of this tactic in antiquity is the Battle of Carrhae between the Romans and the Parthians, one of the most significant defeats in Roman history.⁵⁵ Regardless of its strength, this strategy wears

50 RIMA, I, p. 244.

51 Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi, İzmir. 1994 p. 6.

52 RIMA, II, p. 21.

53 E. Lipinski, *ibid.*, p. 160.

54 RIMA, III, p. 69.

55 Ercüment Yıldırım, “Carrhae Yenilgisi ve Roma’nın Doğu Politikasına Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (2013), p. 261-270; Nikolaus Leo Overtoom, *Reign of Arrows: The Rise of the Parthian Empire in the Hellenistic Middle East*, Oxford University Press, New York 2020, p. 56.

down the enemy army in the long term, leaving great effects on both logistical resources and the motivation of the soldiers.

Information on this tactic, which the Urartians skillfully employed, is found in Assyrian texts rather than Urartian sources. This tactic, successfully applied by Aramu, enabled the Urartians to stand against the powerful Assyrian armies.

Assyrian texts describe this tactic employed by the Urartians as follows⁵⁶:

Shalmaneser III first mentions: *“I approached the city of Sugunia, the fortified city of Aramu, the Urartian. I besieged the city, captured (it), massacred many of its (people), (and) carried off booty from them. I erected two towers of heads in front of his city”*. Another text: *“Aramu trusted in the greatness of his army and gathered a large number of his cavalry to fight against me. I defeated him (and) took away his cavalry and war equipment”*.

I approached the city of Arsašku, the royal city of Aramu the Urartian. Aramu the Urartian became frightened in the face of the flash of my strong weapons and stormy onslaught, abandoned his city, (and) ascended Mount Adduru. I went up the mountain after him (and) fought a mighty battle in the mountain. I felled 3,400 of his fighting men with the sword, rained down upon them destruction (lit. “flood”) as the god Adad would, (and) with their blood I dyed the mountain red like red wool. I took away his camp (and) brought back from the mountain his chariots, cavalry, horses, mules, beasts of burden, captives, (and) rich possessions. Aramu, in order to save his life, ascended a rugged mountain⁵⁷.

Summing up the events from a strategic perspective, Shalmaneser, the Assyrian king, was a very energetic, successful commander and an intelligent statesman. He was probably aware of the future problems looming in the Assyrians’ northern borders, led by Urartians. The Assyrian king tried his best to *“nip in the bud”*. However, Urartian king Aramu may not have been as powerful as the Assyrian king, but he outpaced the Assyrians by his strategy and tactics. Aramu used advanced strategies against the Assyrians, engaged in several attrition battles, and successfully withdrew his army just before the Assyrian army destroyed them. Aramu left the city of Arsašku and withdrew his army to Mount Adurru and was defeated there, too. However, the Assyrian king does not mention Assyrian losses or why he could not catch or kill Aramu or follow him further. Aramu was able to save a considerable part of his army and country, and he did not let the Assyrians take control of the region. Even in the fifteenth regnal year of Shalmaneser’s, Aramu was still on his throne⁵⁸ as the first man in this land to take up arms, stand against the Assyrian king, join battles, and retain his life, throne, and country. Aramu probably used many more tactics than the historical texts record; he combined the Fabian strategy, hit-and-run, and perhaps others.

56 RIMA, III, p. 35.

57 RIMA, III, p. 20.

58 RIMA, III, p. 39.

The other hit-and-run tactics used by Urartians applied to Rusa I, and Saggs defines guerrilla warfare, but sources do not mention details of the tactic used by Rusa⁵⁹.

Night Operations

Night operation was widely used in Anatolia; the first example seen in the historical records is in Anitta's Proclamation⁶⁰; the Hittites used it throughout their history. A text belonging to the Hittite king Arnuwanda shows that night attacks are too dangerous, and there is no room for even the slightest mistake⁶¹. Night operations are risky and require the best intelligence to avoid being caught in a trap; they need to plan meticulously to prevent their soldiers from clashing with each other. On the other hand, it is a rewarding strategy because, if successfully applied, it could catch the enemy unprepared and unorganized, minimizing the loss of one's own soldiers, as the example in Kanesh (Kültepe)⁶². Night operations were one of the most preferable tactics of Hittites, but there are a few examples in the Urartians. The first and most important historical record belongs to the Assyrian king Ashurbanipal, and the text mentions the instance as follows (RINAP, Ashurbanipal 004)⁶³: "*(As for) Andaria, the governor of the land [Urartu], who had advanced (and) marched du[ring the night] to conquer the cities Uppu[mu and Kullimeri], the people living in the city Kullim[eri, servants who belonged to me, inflicted] a hea[vy] defeat on him during the night. They did not spare [anyone. They cut off] the head of Andaria [and they brought (it)] to Nineveh, befo[re me]*".

We can understand from the text that Urartians used night attacks. The Urartian governor⁶⁴ and field marshal⁶⁵ Andaria attempted a night attack but met with disaster. However, this situation is very suspicious; if Andaria had not considered strategy and saw his army's advantageous position, he would not have dared this operation. Nevertheless, the attack was a complete failure, and he could not even save his life. The reason for this failure is that Assyrians may have somehow gotten wind of Andaria's plans and trapped him when the attack took place because they did not spare anyone, even one soul, able to escape.

We can find another example of the night operation of Urartu in the historical texts belonging to the Tiglath pileser III: "*I fought [with th]em, defeated them, (and) took their camp(s) away from them. They fled to save [their] lives and Sarduri of the land Urartu rode*

59 Henry W. F. Saggs, "Assyrian Warfare in the Sargonid Period", *Iraq*, XXV/2 (1963), p. 153.

60 Sedat Alp, *Hittit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak, Kavaklıdere, Ankara 2000, p. 53-55; Harry Hoffner, "Proclamation of Anitta of Kussar", *The Context of Scripture.*, ed. William Wolfgang Hallo, Brill, Boston 2003, p. 182-84.

61 Jared L Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2013, p. 217-221.

62 Alp, *ibid.*, p. 53-55; Hoffner, *ibid.*, p. 182-184.

63 RINAP, Ashurbanipal, 004.

64 RINAP, Ashurbanipal, 004.

65 RINAP, Ashurbanipal, 007.

*off alo[ne on a] mare [and] escaped during the night*⁶⁶. So, we can understand that the Urartian king, in order to minimize risks, preferred to leave or escape in the darkness of the night.

While for the Hittites, night operations were the key to a successful strategy, for the Urartians, they were more associated with defeat. However, we would like to reiterate what we stated in the introduction: that the Urartians used more strategies than those mentioned in their historical sources. Some of the operations mentioned by the Urartian kings occurred at night, but unfortunately, we have no recorded data for now.

Geography as a Tactical, Strategical, and Political Element

The Urartians could stand against the mighty Assyrian armies because they could make the best use of the opportunities provided by geography. In particular, when the Urartian army attacked the Assyrian army in narrow passes and valleys, the Assyrian army could not assume regular battle formations because they needed more space. It is seen that this geographical advantage could even compensate for the numerical difference between the armies, and the strategy of the Battle of Waush was based on this theory but failed.

One of the geographical elements of the Urartians was the mountains. An example of how they used mountains as a strategic element can be found in the texts of Salmanassar III: “*I approached Arzashkun, the royal city of Aramu of Urartu, and Aramu of Urartu was frightened by my strong and brilliant weapons and my fighting power and left his city. He climbed the Adduri mountain. I climbed the mountain after him and fought a terrible battle in the middle of the mountains*”⁶⁷. In another example: “*Aramu climbed the rugged mountains to save his life...*”⁶⁸ Although Shalmaneser III writes in his inscriptions that he inflicted heavy defeats on the Urartian king Aramu each time, it is understood that he could not achieve decisive results as the threat of Aramu of Urartu could not be ended or eliminated. Urartian fortifications were built in a plan that would make maximum use of geography.

The other geographical element used effectively in the Urartian strategy was the passes, and the best strategic use of them was in the Battle of Mount Waush (Uaush) between Sargon II and Rusa I. In order to limit the power of the Assyrian army by using geography, the Urartian king Rusa placed his army in a pass near Mount Waush. However, this tactic, which was highly successful in theory, could not be applied in practice; the sudden attack of Sargon II scattered Urartu and its allies. Another instance is Mount Uašdirikka, which was also chosen as a point to stop Sargon’s army⁶⁹.

66 RINAP, Tiglath-pileser, III 35.

67 Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia (ARAB)*, Chicago University Press, Chicago 1927, p. 219.

68 RIMA, III, p. 20.

69 RINAP, Sargon II, 065.

Fig. 2. Balawat Gates Plate 37 Shows an Example of how Urartian Using Geography as a Tactical Element. Source: *Kings and Litt, Plate XXXVII.*

It is known that the Urartians also benefited politically/strategically from the mountain ranges. Apart from the fact that the Zagros and Taurus Mountains were a major obstacle, it is also important that the passes were limited and high. The Assyrian army could not stay in the region due to the possibility of the high passes closing toward winter; thus, these mountains remained an important geographical border between Urartu and Assyria⁷⁰. In addition to this, the Urartians also supported the existence of buffer states in the region, leaving the Zagros as a separating region both geographically and politically⁷¹, and built their strategies accordingly.

The Urartians used not only mountains but also water as a strategic element, and the most appropriate example is the Euphrates River. The Urartians, who became an important power in the region with their western campaigns during the Menua reign, later crossed the Euphrates River and established contact with the Neo-Hittite principalities in the region. The allies around the Euphrates became the main starting point of the expansion policy against Assyria. However, due to the heavy defeat at Halpa, especially during the reign of Tiglath-pileser III, the Urartian ambitions beyond the Euphrates River were thwarted⁷². Later on, the Urartians gave up their policy of crossing the Euphrates to the west and had to retreat to the east of the Euphrates; thus, the state's western border was determined as the Euphrates River. Another important example is the lakes.

70 P. Zimansky, *ibid.*, p. 82.

71 Karen Radner, "Between A Rock and a Hard Place: Muşasir, Kumme, Ukku and Subria – The Buffer States Between Assyria and Urartu", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held In Munich 12-14 October 2007 = Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. October 2007*, ed. U. Hellwag vd., Peeters, Leuven 2012, p. 246.

72 A. Çilingiroğlu, *ibid.*, p. 87.

To summarize the use of geography as a strategic element, the Urartians not only adapted the geography in which they were founded to their strategies, but also adapted their strategies to geography. In this context, the enemy entering the borders of Urartu had to contend with natural factors such as climate, mountains, mountain ranges, passes and rivers, and human elements created by Urartu.

Proxy Wars and Urartian Diplomacy as a Part of War

According to the famous military historian Keegan, war is the armed form of diplomacy⁷³. War is part of diplomacy, and proxy wars are the most essential part of it. The term “proxy war” has become more prevalent today and is defined as “*a military conflict which one or more third parties directly or indirectly support one or more state or nonstate combatants to influence the conflict’s outcome and thereby to advance their own strategic interests or to undermine those of their opponents.*”⁷⁴

It is evident from historical texts that the Urartians could shape their political sphere not only through weapons and wars but also through political relations. Some historical records provide fundamental data for analyzing the political and strategic capabilities of the Urartians. There is ample written evidence that the Urartians acted from a similar perspective.

As we have seen previously, some strategies related to the topic can be found in the Assyrian records. The most important one belongs to Tiglath-pileser III, and the king mentions how Urartians became part of a rebellion against Assyria⁷⁵. Another instance can be seen in the records of Sargon II mentioned as: (*As for*) Ullusunu, his brother, who had sat on the royal throne, the wrath of the god [Aššur] (was directed) against him. He (Ullusunu) then put his trust in Rusâ, the Urartian. He caused Aššur-lē’i of the land Karalla (and) Ittî of the land Allabria to rebel against me and persuaded (lit.: “spoke to”) the[m] to do obeisance to the land Urartu⁷⁶. In another example in Assyrian sources: “In my sixth royal year, Ursa of Urartu sent his horse messengers with false news to Bag-dati and the ruler of Zikirtu in the land of Uisdis and turned them against me (Sargon).”⁷⁷ As we seen in historical records, as soon as the Assyrian army withdrew from the areas where it had been operating, the Urartians immediately moved to change the status quo in the areas where Assyria had just made new political arrangements and used diplomacy as a tool of warfare by inciting them against Assyria waging a proxy war.

73 John Keegan, *A History of Warfare*, Alfred A. Knopf, New York, New York 1993, p. 17.

74 Sue Baugh, “Proxy War, Armed Conflict, Britannica”, *Encyclopædia Britannica*, 2019, <https://www.britannica.com/topic/proxy-war>.

75 RINAP, Tiglath-pileser III, 35.

76 RINAP, Sargon II, 1.

77 RINAP, Sargon II, 1.

Another important political and strategic tool the Urartians used in war diplomacy was “*mercy*.” The Urartians wanted to avoid protracted wars, prevent the wear and tear of their army, and use time and economic resources efficiently, which led the Urartian kings to keep political paths open in any case. In the inscriptions of Urartian kings, it is recorded that many of the kings upon whom the expedition was launched saved their lives and thrones by begging for mercy from the Urartian king. These kings were Uṭuburšini⁷⁸, Murini⁷⁹, Hilaruada⁸⁰.

The most critical example of Urartians using diplomacy as a part of war strategy is the Cimmerian raids during the reign of Rusa II, which shows that Urartian diplomacy was more effective than weapons. Urartian’s achieved the goal of neutralizing the Cimmerian threat through diplomacy, which it could not achieve with weapons⁸¹. Thus, we can conclude that the Urartians were not only masters of strategy but also masters of diplomacy.

Sieges

In its most succinct form, a siege encircles or isolates a place with military force to defeat its defenders. A siege is a military operation to force the defenders of a surrounded or sheltered place to do what the attacker wants, to break their resistance, and to force them to surrender by isolating the help and support that may come from outside.

When the inscriptions of the Urartian kings are analyzed, it is seen that sieges were another strategy used by the Urartians. However, the information on the sieges of the Urartians is quite insufficient, not only royal inscriptions short and repetitive such as “*when I besieged the city Biḫurani, I destroyed the city Biḫurani*”⁸² as well as the absence of reliefs or depictions depicting Urartian sieges. Due to this situation, researchers are dependent only on a few lines of information in royal inscriptions. Nevertheless, even these few lines are essential, providing textual evidence that the Urartians used siege warfare.

78 CTU, A 05-003; M. Payne, *age.*, p. 69.

79 CTU, A 09-03.

80 CTU, A 09-04.

81 RINAP, Ashurbanipal, 110.

82 CTU, A 08-03.

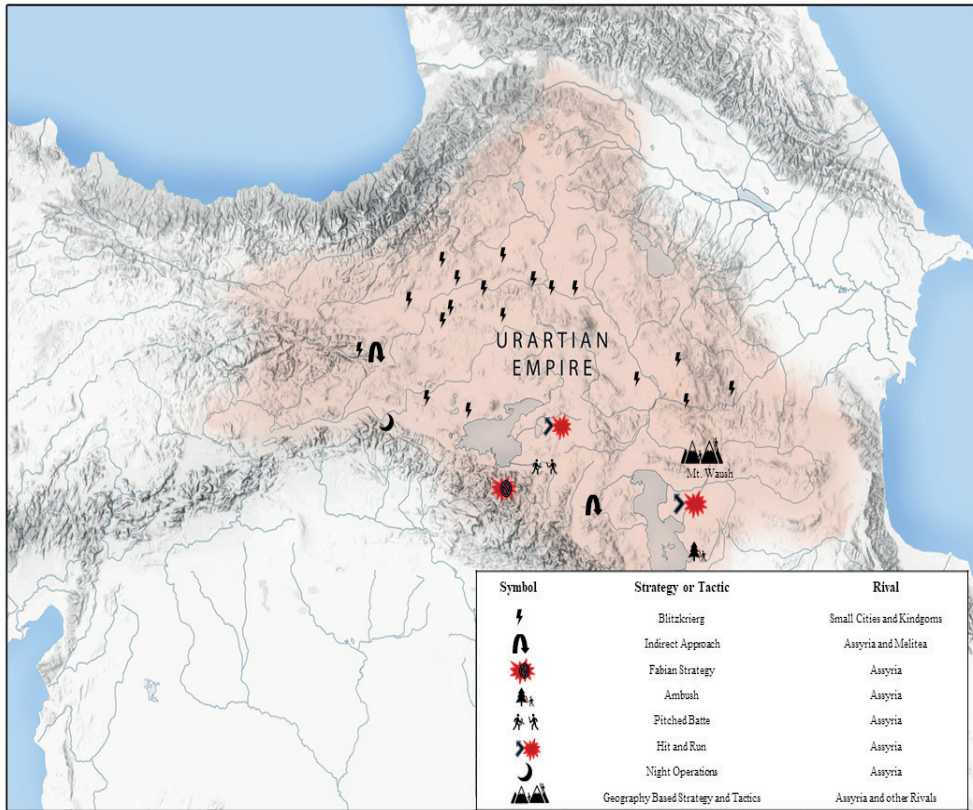

Fig. 3. Outlines of Urartian Strategy and Tactics

Conclusion

Assyria is one of the main political actors of the era; they were able to conquer once important states such as Babylon, Elam, and even Egypt. On the other hand, Urartu rose and shone among the other states and challenged the Assyrian rule in the Near East. Our main question is how they achieved it and which strategy and tactics they used. Throughout the article, we have discussed this, and if we had to sum it up in one sentence, it could be said that the Urartians were world-class strategists who can easily be compared to almost every state in the ancient world. The only drawback of this state is the limited, undetailed, and repetitive historical records. However, despite this limitation, a small glimpse through historical records shows how advanced the Urartian strategy was.

In this study, the strategies applied by the Urartians on the battlefield were analyzed, and it was concluded that the Urartians successfully applied many strategies. The strategies of Urartians, as discussed in this study, were not only based on a single strategy but also

on a combination of multiple tactics and strategies, such as the strategies used by Aramu in order to achieve a more effective result. The most important strategy used by the Urartians against weak cities was the blitzkrieg, which was quite successful. However, they had to prefer the Fabian Strategy against the powerful Assyrian state. Indirect strategy played an important role in the long struggle against Assyria, and Urartu tried to use all strategic factors effectively to minimize the success of the Assyrians.

The ambush strategy was applied against strong enemies and combined with hit-and-run tactics to wear down the Assyrian army. The Urartians devised strategies to catch their enemies unprepared with night operations and used geography as effectively as possible. Diplomacy was one of the most important trump cards of the Urartians during the war, and Urartian kings were able to use diplomacy as effectively as weapons. Enemies who did not surrender were besieged and captured through various strategies in siege warfare.

Another essential point to be mentioned in the conclusion is the role of Assyrian sources in Urartian studies. We learn many of the strategies employed by the Urartians not from their own sources but from the Assyrian ones. In this context, it is seen that Assyria's power comes not only from weapons but also from culture, art, history, and politics.

We conclude that the strategy of Urartu has a significant place in the history of the Ancient Near East and deserves much more attention. Their capacity to develop strategies can easily be compared to Western civilizations, on which dozens of academic studies have been conducted.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References/Kaynakça

- Alp, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak, Ankara 2000.
- Anisimov, V., Y., Anisimov, "Some Problems of Command and Control of Missile Forces and Artillery", *Military Thought*, LI (1997), p. 50-59.
- Arrian, *Alexander the Great: The Anabasis and the Indica*, trans. Martin Hammond, Oxford University Press, Oxford 2013.
- Baugh, Sue, "Proxy War, Armed Conflict, Britannica", *Encyclopædia Britannica*, 2019, <https://www.encyclopædia Britannica.com>

- britannica.com/topic/proxy-war.
- Bradford, Alfred S., *War: Antiquity and its Legacy*, Greenwood, Westport 2015.
- Bryce, Trevor, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford University Press, Oxford 2012.
- Cambridge Dictionary, “Pitched Battle”, @CambridgeWords, 27.03.2024, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/pitched-battle>.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi, İzmir 1994.
- “CUT (Corpus of Urartian Texts)”, *Upenn.edu*, 2024, <https://oracc.museum.upenn.edu/ecut/pager/>.
- Dezsö, Tamas, “The Battle of Mount Waush, 714 BC - Like a Furious Arrow”, *Ancient Warfare*, XIV/6 (2021), p. 26-35.
- _____, *The Assyrian Army I*, Budapest Eötvös University Press, Budapest 2012.
- _____, *The Assyrian Army III*, Elte Eötvös University Press, Budapest 2022.
- Erdkamp, Paul, “Polybius, Livy and the Fabian Strategy”, *Ancient Society*, XXXIII (1992), p. 127-47.
- Fagan, Garrett, “I Fell upon Him like a Furious Arrow”: Toward a Reconstruction of the Assyrian Tactical System”, *New Perspectives on Ancient Warfare*, ed. Garrett Fagan, Matthew Trundle, Brill, Leiden 2010, p. 81-100.
- Fuchs, Andreas, “Assyria and the East: Western Iran and Elam”, *A Companion to Assyria*, ed. Eckart Frahm, John Wiley & Sons, Hoboken 2017, p. 259-67.
- George, Andrew, *The Epic of Gilgamesh*, Penguin Books, London 2000.
- Grayson, Albert Kirk, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods II (RIMA)*, University of Toronto Press, Toronto 2002.
- _____, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods III (RIMA)*, University of Toronto Press, Toronto 2002.
- Hart, B. H. Liddell, *Strategy: The Indirect Approach*, Pentagon Press, New Delhi 2012.
- Hawkins, John David, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, W. De Gruyter, New York 2000.
- Herodotus, *The Persian Wars*, ed. A Godley, Harvard University Press, Cambridge 1994.
- Hoffner, Harry, “Proclamation of Anitta of Kussar”, *The Context of Scripture.*, ed. William Wolfgang Hallo, Brill, Leiden 2003, p. 182-84.
- Keegan, John, *A History of Warfare*, Alfred A. Knopf, New York 1993.
- Kılıç, Murat, *Anadolu'da Savaş Stratejileri*, Doruk, İstanbul 2023.
- _____, “Hannibal’in Savaş Taktiklerine Genel Bir Bakış”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/5 (2018), p. 25-60.
- King, Leonard William, D. Litt, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser, King of Assyria, B.C. 860-825*, Order of The Trustees, London 1915.
- Kitchen, K. A., “The Battle of Qadesh - The Poem, Or Literary Record”, *The Context of Scripture.*, ed. William Wolfgang Hallo, Brill, Leiden, 2003, p. 32-38.
- Konijnendijk, Roel, “Playing Dice for the Polis: Pitched Battle in Greek Military Thought”, *TAPA, CLI/1* (2021), p. 1-33.
- Köroğlu, Kemalettin, “Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian-Assyrian Relations”,

- European Journal of Archaeology*, XVIII/1 (2015), p. 111-127.
- Lancel, Serge, *Hannibal*, trans. Antonia Nevill, Blackwell, Massachusetts 1999.
- Lazenby, J F, *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War*, University of Oklahoma Press, Norman 1998.
- Lipiński, Edward, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Peeters, Leuven; Sterling 2000.
- Livy, *Hannibal's War*, ed. Dexter Hoyos, OUP Oxford, New York 2009.
- Livy Titus, *Hannibal's War*, trans. John Yardley, B. D. Hoyos, Oxford University Press, New York 2006.
- Luckenbill, Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia (ARAB)*, Chicago University Press, Chicago 1927.
- Malik, J. Mohan, "The Evolution of Strategic Thoughts", *Contemporary Security and Strategy*, ed. Craig A. Syder, Routledge 1999, p. 13-52.
- Miller, Jared L, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2013.
- Overtoom, Nikolaus Leo, *Reign of Arrows: The Rise of The Parthian Empire in The Hellenistic Middle East*, Oxford University Press, New York 2020.
- Parker, Geoffrey, *The Cambridge Illustrated History of Warfare*, Cambridge University Press, New York 2022.
- Payne, Margaret, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Polybius, *The General History of Polybius*, trans. M Hampton, W. Baxter, J. Parker; London, Oxford 1823.
- , *The Histories of Polybius*, trans. Evelyn S. Shuckburgh, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- Radner, Karen, "Between A Rock and a Hard Place: Muşafir, Kumme, Ukku and Subria – the buffer states between Assyria and Urartu", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 = Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007*, ed. U. Hellwag vd., Peeters, Leuven 2012, p. 243-64.
- Reilly, Henry J., "Blitzkrieg", *Foreign Affairs*, XVIII/2 (1940), p. 254-265.
- "RINAP", *Upenn.edu*, 2024, <https://oracc.museum.upenn.edu/rinap/corpus>.
- Rosenberger, Veit, "The Gallic Disaster", *The Classical World*, XCVI/4 (2003), p. 365-373.
- Saggs, Henry W. F., "Assyrian Warfare in the Sargonid Period", *Iraq*, XXV/2 (1963), p. 145-54.
- , "The Nimrud Letters Part IV", *Iraq*, C. 20, 2 (1958), p. 182-212.
- Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, trans. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Schulman, Alan R., "The N'm at the Battle of Kadesh", *Journal of the American Research Center in Egypt*, C. 1 (1962), p. 47-52.
- Sun Tzu, *The Art of War*, Allandale Online Publishing, Leicester 2000.
- "The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period (RINAP)", *oracc.museum.upenn.edu*, (20.03.2021), <http://oracc.org/rinap/>.
- Thucydides, *The Peloponnesian War*, trans. J. M. Dent, E. P. Dutton, New York 1910.
- Topaloğlu, Yasin, "Erzurum Kalelerinde Kullanılan Kiklopik Duvar Tekniği", *GSED*, 31 (2013), p. 195-222.
- Westenholz, Joan Goodnick, *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*, Eisenbrauns, Winona Lake 1997.

Yıldırım, Ercüment, “Carrhae Yenilgisi ve Roma’nın Doğu Politikasına Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (2013), p. 261-72.

Zimansky, Paul, “Urartu Krallığı ve Topografya”, *Urartu: Savas ve Estetik*, ed. Filiz Özdem, Yapı Kredi Kültür Sanat, İstanbul 2003, p. 75-85.

Akmonia'dan Bir Cam Sikke Ağırlığı

The Weight of a Glass Coin in Akmonia

Emre Taştēmür* , Munteha Dinç**

*Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Uşak, Türkiye

**Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Uşak, Türkiye

ORCID: E.T. 0000-0002-8831-0622;
M.D. 0000-0003-4991-6645

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Emre Taştēmür,
Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Uşak, Türkiye
E-posta/E-mail: emre.tastemur@usak.edu.tr

Başvuru/Submitted: 26.10.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
19.01.2025

Son Revizyon/Last Revision Received:
24.01.2025

Kabul/Accepted: 11.02.2025

Atıf/Citation:

Taştēmür, Emre, Dinç, Munteha. "Akmonia'dan Bir Cam Sikke Ağırlığı." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 85 (2025): 25-43.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1574078>

öz

Bu makalenin ana konusu, başta Constantinopolis valisi olmak üzere, MS 6. yüzyıldan 7. yüzyılın ortalarına kadar İmparatorluğun diğer büyük şehirlerindeki yetkililer tarafından altın sikkelerin kontrolünü sağlamak için basılan Erken Bizans Dönemi cam sikke ağırlıklarından bir tanesidir. Akmonia'da bulunmuş olan bu cam sikke ağırlığı dönemin sosyo-ekonomik ağını ve kentin Geç Antik Çağ'da üstlenmiş olduğu önemli rolü gözler önüne sermektedir. Cam ağırlıklar ya da exagia, Erken Bizans Dönemi'nde yaygındı ve bu dönemde Bizans İmparatorluğu, yeni para sisteminin de dahil olduğu çeşitli mali reformlara sahne oldu. Erken Bizans Dönemi için bir yenilik sayılan cam sikke ağırlıkları pratik kullanımı, metale göre daha az irrizasyona uğramasından dolayı tercih nedeni olmuştur. Araştırmanın konusunu içeren Akmonia'da bulunan cam ağırlık, üzerindeki monogram ve betimleme ile dönemin ticari ve siyasi tarihini de bizlere sunması açısından oldukça önemlidir. Aynı zamanda Akmonia cam ağırlığı şu ana kadar buluntu yeri bilinen aynı tipolojide ele geçmiş tek örnektir.

Anahtar Kelimeler: Akmonia, Ahat, Bizans, Cam, Ağırlık

ABSTRACT

The main subject of this paper is one of the glass coin weights of the Early Byzantine period, which was minted by the governor of Constantinople and the authorities of other major cities of the Empire from the 6th to the mid-7th century to control their gold coins. The glass coin weight found in Ahat Village (Akmonia) reveals the commercial network of the period and the important role of the city. Glass weights, or exagia, were widespread in the Early Byzantine Period, during which the Byzantine Empire underwent various financial reforms, including a new monetary system. Glass coin weights, a novelty for the Early Byzantine period, were preferred because of their practical use and because they were less prone to irrization than metal. The glass weight found in Akmonia, which is the subject of this study, is very important in terms of presenting the commercial and political history of the period with its monogram and depiction. At the same time, the Akmonia glass weight is the only example of the same typology with a known findspot so far.

Keywords: Akmonia, Ahat, Byzantine, Glass, Weight

Extended Abstract

The subject of this paper is a glass coin weight recovered from Akmonia, which was minted by the governor of Constantinople and officials in other major cities of the Empire from the 6th to the mid-7th century AD to control gold coins. The attempt by humans to quantify the object of exchange and to call it a weight dates back to the Bronze Age. The scaled rods found in Troy in the 3rd millennium BC are seen as one of the greatest symbols of a commercial understanding based on measurement. In the Ancient Greek world, weight measurements were determined by Solon's laws, and even in Anatolia, production was made in accordance with these laws. The Romans, on the other hand, used their own weight unit, the libra, from the moment they arrived in Anatolia. The main unit in the Roman weight system was the libra, and the traditional value for 1 libra was 327.5 g. However, the weight of the libra changed periodically. The practical use of this innovation, which began to appear in Late Antiquity, was to weigh the solidus (4.54 g) and its divisions, the semissis (2.27 g) and tremissis (1.55 g). The solidus represented the standard gold coin, very important for the entire Byzantine monetary system, and was also the reference coin with which all payments, taxes, or prices were recorded.

However, it has been rightly observed that they did not always correspond exactly to known coin values. The idea is that the glass weights were simply designed "to control the tolerance within which most coins would or would not be accepted in everyday commercial transactions." The Akmonia glass weight is discoidal in shape, with a diameter of 2.7 cm and an outer frame thickness of 0.4 cm, green in color, stamped with the bust of the emperor with a halo over the box monogram, and with the back left flat. The surface of the glass shows very small intermittent air bubbles, and on the reverse, there is soil filling the pits formed by the breakage of the glass near the surface. The Akmonia glass coin weight can be categorized by Entwistle as Type A "emperor" weights. This category consists of imperial busts with one or more halos, sometimes combined with other imperial busts (Roman and Constantinopolitan governors or Christ) and inscriptions or monograms. As many of these glass weights are quite worn, portrait and dress details have rarely survived. However, examples of jewelry such as diadems and pendilia can be distinguished on some of them. The imperial busts and monograms seen on Type A weights closely resemble those seen as stamps on the reverse of 6th and 7th-century AD silver vessels and serve a similar function, suggesting governmental approval through the use of imperial imagery on the weights, giving them an official character. The Akmonia find bears a bust of the emperor with a halo and diadem and a box monogram underneath, which is analyzed as 'of Martinos' in the light of similar examples. The weight of this coin is dated to the reign of Mauricius Tiberius (582-602 AD) due to the monogram and bust depiction. According to Ostrogorsky, Mauricius is the most important of the Byzantine rulers. His reign marked the transition from the aging Late Roman Empire to the new and

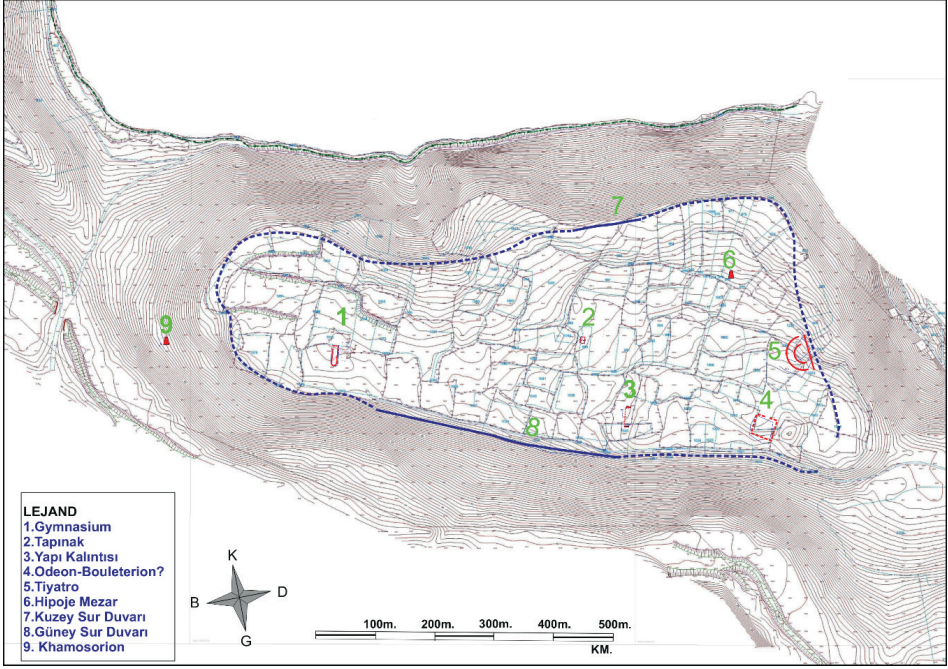
vibrant life of the medieval Byzantine Empire. It was Mauricius who established the system of exarchs in Ravenna and Carthage. Thus, together with these two exarchs, he pioneered the later thema system. The coin weight found in Akmonia is very important evidence for the presence of an important emperor in the city in Late Antiquity, albeit indirectly. As a result of the surveys carried out in 2014-2017, it is known that Akmonia has a strong glass artifact collection. Although it is far from archaeological and archaeometric data such as kiln, production residue, production tools, raw glass, crucible, and ingot fragments, the recovery of glass slags proves production. The glass weight both contributes to the glass repertoire of the city as a material and emphasizes the socio-economic power of the city in Late Antiquity in terms of its usage.

Giriş

İnsanların değiş tokuş nesnesini ölçülendirmeye çalışmaları ve bunu zamanla ağırlık olarak adlandırmaları Bronz Çağlarına kadar gitmektedir. MÖ 3. Binlerde Troia'da ele geçen ölçekli çubuklar, ölçüye dayanan ticari anlayışın en büyük simgelerinden biri olarak görülür¹. Antik Yunan Dünyası'nda ağırlık ölçüleri Solon kanunları ile belirlenmiş hatta Anadolu'da bile bu kanunlara uygun üretimler yapılmıştır. Romalılar ise Anadolu'ya geldikleri andan itibaren kendi ağırlık birimi olan librayı kullanmışlardır². Roma ağırlık sisteminde ana birim libra olup 1 libra için kabul edilen geleneksel değer 327.5 g'dır³. Bununla birlikte libranın ağırlığı dönemselsel olarak değişmiştir. Geç Antik Çağ'daki ağırlığı 324 g'dır⁴. Ağırlıklar Geç Antik Dönem'e kadar çeşitli metallere yapılmış Erken Bizans Dönemi'nden itibaren camdan da üretilmeye başlanmıştır⁵.

Makalenin ana konusunu oluşturan cam sikke ağırlığının buluntu yeri Akmonia'dır. Akmonia, günümüzde Uşak ilinin Banaz ilçesine 10 km mesafedeki Ahat köyünün güneyindeki yüksek tepe üzerine kurulmuş bir antik kenttir⁶(Res.1-2). Kente ulaşım Ahat-Ulupınar köy yolunun 1.5 km'sinde batı yönünde arazi yolundan 200 m içeride batıya doğru gidilerek sağlanmaktadır⁷. Antik Phrygia Bölgesi'nin merkezinde yer alan Akmonia zengin epigrafik, nümizmatik ve arkeolojik kalıntıları ile ön plana çıkmaktadır (Res.3⁸). Burada bulunmuş olan cam sikke ağırlığı kentin Erken Bizans Dönemi'ndeki önemine vurgu yapması açısından da ayrıca önem taşımaktadır. Constantinopolis valisi başta olmak üzere, 6. yüzyıldan 7. yüzyılın ortalarına kadar İmparatorluğun diğer büyük şehirlerindeki

- 1 Önder Bilgi, "Klasik Çağ Öncesinde Anadolu'da Ölçü ve Tartı Aletleri", *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, haz. Selmin Kangal, Suna ve İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul 2003, s.16-22.
- 2 Garo Kürkman, "Yunan ve Roma Dönemi", *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, haz. Selmin Kangal, Suna ve İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul 2003, s.23-32.
- 3 Hüseyin Köker, "Eski Yunan ve Roma'da Ağırlık/Ölçü Sistemleri", *Isparta Gönen İlçesi Mutfak Kültürü ve Depolama Pratikleri*, 2023, s.109.
- 4 Roma'nın Yunanca konuşulan Doğu eyaletlerinde libra, litra; uncia, ounce; solidus ise nomisma olarak tanımlandığı bilinmektedir. Oğuz Tekin, "Yakın Doğu Uygarlıklarından Bizans'a Terazi ve Terazi Ağırlıkları", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, sayı 42, 2016, s.9.
- 5 Meryem Acara, "Bizans Dönemi", *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, haz. Selmin Kangal, Suna ve İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul 2003, s.32-48.
- 6 Münteha Dinç, "Akmonia antik kenti", *Yüzye Araştırmaları ve Kazılar Işığında Uşak*, ed. Rainer M. Czichon-Şerif Söyler-Birol Can-İlhan Çavuş, Ankara 2017, s.91-103.
- 7 *Uşak Kültürel Değerler Yapı Envanteri*, haz. Murat Öntuğ-Sadiye Tutsak-Recep Düzgün, Uşak Valiliği, İzmir 2007, s.59.
- 8 *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, ed. Richard J. A. Talbert, 3 vols, Princeton University press, United Kingdom 2000; Kentin yerleşim yeri olarak seçilmesinde coğrafi faktörlerin başlıca rol oynadığı anlaşılmıştır. Ayrıca stratejik konumu sayesinde özellikle Hellenistik Dönem ve Roma Dönemi'nde doğudan batıya ve kuzeyden güneye uzanan önemli yol ağlarının da merkezinde yer almıştır Bu durum kentin ekonomik, kültürel ve sosyal açıdan gelişmesinde büyük katkı sağlamıştır. Münteha Dinç, "Tarihsel Süreç İçinde Akmonia ve Yakın Çevresi: Kentin Coğrafi Konumu, Siyasi Tarihi ve Yapıları" *Antik Phrygia'nın Merkezinde Bir Kent AKMONIA-2014-2017 yılları arasındaki Arkeolojik Yüzye Araştırmalarının Sonuçları*, ed. Münteha Dinç-Emre Taştemür, Ankara 2019, s.1-26.

Res.1. Akmonia Kent Planı (UYA Arşivi)

Res.2. Akmonia Topografik Görünüm (UYA Arşivi)

Res.3. Akmonia'nın konumunu gösteren harita (Talbert,a.g.e., s.62)

yetkililer tarafından sikkelerin ağırlığının kontrolü için basılan Erken Bizans Dönemi cam ağırlıklarıdır⁹. Önceleri metalden¹⁰ yapıldıkları bilinen ağırlıklar Doğu Roma İmparatorluğu ile camdan yapılmaya başlanmışlardır. Genel olarak küresel-basık, kare ve disk şeklinde olsa da nadiren polygonal ve oktogonal formda olabilen ağırlıklardan kare şeklinde olanları Yunan ve Roma Dönemi'nde kullanılmıştır¹¹. Kullanım alanları ile ilgili çeşitli görüşler bulunmakla birlikte Rogers, bunların sikke ağırlığı olarak kullanımının dışında jeton ya da mühür olarak da kullanılabileceğini belirtmiştir¹². Tekin, ağırlıkların materyal olarak cam olanlarının sikke ağırlığı olarak kullanıldığını bunun en büyük kanıtı olarak ise Macaristan'daki Kunszenmarton mezarlığında¹³ cam ağırlıklar ile bir terazi ve birçok metal ağırlığın kontekst olarak ele

9 Brigitte Pitarakis, "Bizans'ta Ağırlık Ölçme Sanatı (The Art of Weighing in Byzantium)", *Ağırlık ve Ölçü Sanatı (The Art of Weights and Measures)*, ed. Hazel Rössl, Exhibition Catalogue. Pera Müzesi Yay., İstanbul 2022, s. 27.

10 Bizans Dönemi'nde üretilen ağırlıklar altın, gümüş, "bronz", kurşun, cam ve taştandı. Geri dönüşümünden ve değerinden dolayı günümüze kadar ulaşan altın ve gümüş ağırlıklar oldukça nadirdir. Kurşun ve taş ağırlıklar yaygın değildir; cam, MS 5. yüzyılın sonlarından 7. yüzyılın ortalarına kadar, özellikle madeni para ağırlıkları için metale popüler bir alternatiftir. Christopher Entwistle, "Late Roman and Byzantine Weights and Weighing Equipment" in *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. Robin Cormack, Oxford 2008, ch. I.2, s.1-11.

11 Oğuz Tekin, "Bizans Ağırlıkları: Harput Kazısından Bir Örnek", *Toplumsal Tarih*, sayı 168, (2007), s. 32-35.

12 Edward Thomas Rogers, "Unpublished glass weights and measures", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series 10, (1878), s.98-112.

13 Bir Avar kuyumcusunun mezarı, kemer bağlantıları ve kayış uçları için çok sayıda kalıp ve diğerlerinin yanı sıra aletlerle birlikte, zımbalar, çekiçler ve penseler ile birlikte teraziler ve dokuz Bizans ağırlığı. Bu ağırlıklardan beş tanesi bakır alaşımli, dördü camdan, Christopher Entwistle, "The early Byzantine weights from Kunszentmárton", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, LXVII/2, (2016), s.287-299.

Res.4. Kunszenmarton mezarlığından ele geçen cam ve metal ağırlıklar (Entwistle, *The Early Byzantine*, s. 292, fig.1.)

Res.5. Çeşitli materyaller ile üretilmiş ağırlıkların dağılımını gösteren harita (Entwistle- Meeck, a.g.m, s.2, fig.1.)

geçmesine bağlamıştır (Res.4)¹⁴. Bizans ağırlıkları çeşitli formlarda ve bakır alaşımı, kurşun, gümüş, taş ve cam gibi farklı materyallerden üretilmiştir (Res.5)¹⁵. Genellikle üzerlerine, ağırlıklarını işaret etmek üzere Yunan harfleriyle nominal bir değer konmuştur. Ağırlığın esas yüzüne kazıma olarak yapılmış tasvirler, en basit desenlerden oldukça işlemeli figüratif ve mimari kompozisyonlara değin farklılıklar göstermektedir¹⁶.

Metroloji Açısından Köken ve İşlevi

Geç Antik Çağ'da görülmeye başlanan bu yeniliğin pratik kullanımı solidus (4,54 g) ve onun bölümleri olan semissis (2,27 g) ve tremissis'i (1,55 g) tartmaktı¹⁷. Solidus, tüm Bizans para sistemi için çok önemli olan standart altın sikkeyi temsil ediyordu ve aynı zamanda tüm ödemelerin, vergilerin veya fiyatların kaydedildiği referans sikkeydi¹⁸. Bununla birlikte, bunların her zaman bilinen sikke değerlerine tam olarak karşılık gelmediği haklı olarak gözlemlenmiştir. Ana fikir, cam ağırlıkların basitçe “günlük ticari işlemlerde çoğu sikkenin kabul edileceği ya da edilmeyeceği toleransını kontrol etmek için” tasarlandığıdır¹⁹. Entwistle, bunların hiçbir zaman son derece hassas olmalarının amaçlanmadığını ve sonuç olarak sadece ilgili ortalamanın önemli ölçüde üstünde veya altında olan ağırlıkların tekrar eritilip yeniden kullanıldığını belirtmiştir. Praetor prefectus'u ve şehrin eparkh'ının tartılardaki ağırlıktan sorumluyken “comes sacrorum largitionum” altın, gümüş ve bronz sikkelerden sorumluydu. Comes sacrorum largitionum'un daha sonraki yıllarda önemi azalmış ve onun görevini Constantinopolis eparkh'ı üstlenmiştir²⁰. Entwistle, monogramlar²¹ (kutu monogramları veya haç biçimli olanlar), aziz büstleri ve cam ağırlıkların üzerine damgalanmış Yunanca yazıtlarla ilgili olarak yirmiden fazla farklı ikonografik tip belirlemiştir²². Haritada görüldüğü gibi

14 Entwistle, *The Early Byzantine*, s.292, fig.1.

15 Christopher Entwistle-Andrew Meek, “Early Byzantine Glass Weights: Aspects of Function, Typology and Composition”, *Technical Research Bulletin*, 9, (2015), s.2, fig.1.

16 Bendeguz Tobias, “Akdeniz Dünyasında Geç Antik ve Bizans Ağırlıkları”, *Toplumsal Tarih*, sayı 267, (2016), s.36-39.

17 Christopher Entwistle, “Byzantine Weights”, *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the fifteenth Century*, ed. Angeliki E. Laiou, Washington, D.C. 2002, s. 605-606 (Entwistle, *Byzantine Weights*); Entwistle, *The Early Byzantine*, s.293.

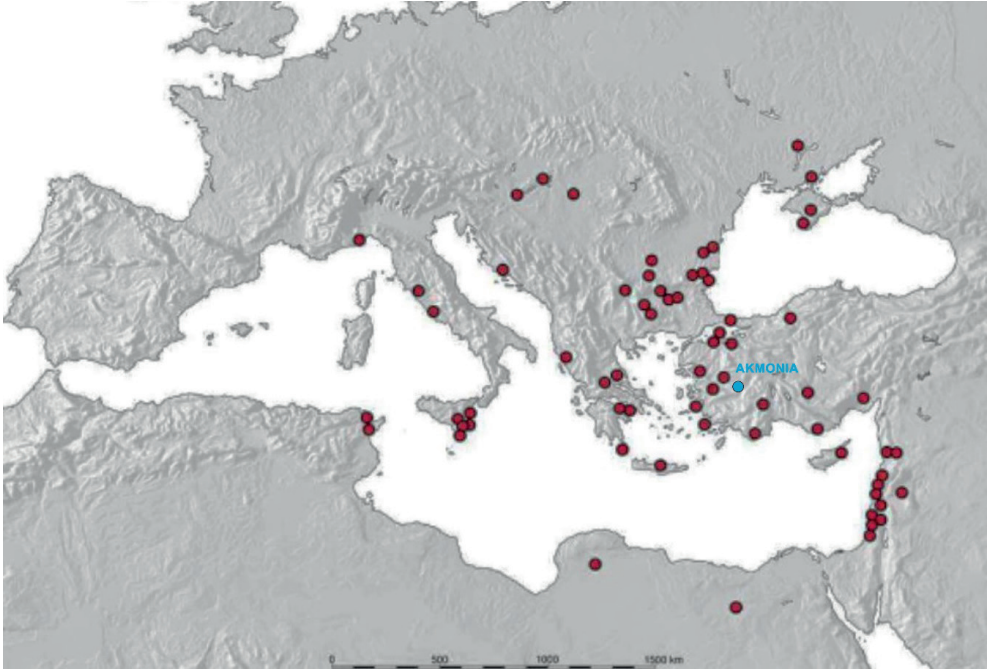
18 Pitarakis, a.g.e., s.27.

19 Entwistle, *The Early Byzantine*, s.293.

20 Tekin, a.g.e., s.32-35.

21 Yerleşik hayata geçildiği ilk günlerinden itibaren hem bireysel hem de birlik halinde insanlar, kimlik belirleme amacıyla çok çeşitli simgesel araçlar kullandılar. Semboller, ifadelerin kısaltmasının bir sonucu olarak, insanlığın çok erken safhalarından itibaren görülmeye başlanmıştır. En eski sembollerin ya da simgelerin ayrı bir sesi temsil eden harfler olduğunu söylemek mümkündür (Guero, Fermin, *A Study of the Development of Monograms: From Ancient Greek Coins to Contemporary Logos*, Printed University of Reading, London 2015, s.15). Harflerden oluşan simgesel bir yazım olan monogramın evrimi de harfler kadar önemlidir. Monogramların kökenini, Mısır dilinden almış oldukları ve tau (T) harfinin bu sembollerin gelişmesinde önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. T harfi sembol olarak ilk kez Mısırlılar tarafından ardından İsraililer, Yunanlar, Romalılar tarafından kullanılmıştır. Yunanlar bu simgeyi “bağışlanma simgesi” olarak adlandırmışlardır. (Guero, a.g.e, s.15).

22 Entwistle, *Byzantine Weights*, s.606; Entwistle, *The Early Byzantine*, s.293.

Res.6. Cam Sikke Ağırlığı Buluntularının Dağılımını Gösteren Harita (Tobias, a.g.m., s.38, Res.2)

Akdeniz, Karadeniz havzası ve Bizans sınırlarının ötesinde cam sikke ağırlığı buluntuları da mevcuttur (Res.6)²³. Akmonia'dan ele geçen eser 4.26 g ağırlığı ile solidus ölçülerine sahiptir. Ortalama 4.54 g olan bu değer Akmonia buluntusunun arka yüzeyindeki tahribat düşünüldüğünde aşağı yukarı genel ortalama değerlerinde olmalıdır.

Tanım, Teknik ve Tipoloji

Akmonia cam ağırlığı; 2.7 cm çapa, 0.4 cm dış çerçeve kalınlığına sahip diskoidal biçimli, yeşil renkte, kutu monogramı üzerinde haleli imparator büstü damgalı ve arka kısmı düz olarak bırakılmış şekilde yapılmıştır. Camın yüzeyinde çok küçük aralıklı hava kabarcıkları ve arka kısmında yüzeye yakın yerdeki camın kırılması ile oluşan çukurlara dolan toprak görülmektedir (Res.7). Camın sikke ağırlığı olarak kullanılmasında bir materyal açısından önemli avantajları bulunmaktaydı. Kurşun ya da bronzun aksine, oksitlenmeye ya da korozyona çok fazla eğilimli değildi. Bu durum onun özgün kütesinin büyük ölçülerde değişmemesini sağlıyordu. Cam ağırlıkların üretim yöntemi ise eriyik haldeki bir cam parçasının metal bir levha üzerine dökülmesi ve ardından metal bir kalıpla damgalanmasından (darp edilmesi) ibaretti.

23 Tobias, a.g.m., s.38, Res.2.

Res.7. Akmonia cam sikke ağırlığı.

Entwistle, ikonografik açıdan yapmış olduğu tipolojik sınıflandırmada yirmiden fazla farklı tipte cam ağırlığı tespit etmiştir. Bunlar daha genel olarak ise sekiz kategoriye ayrılmaktadır: kutu monogramı ile damgalanmış ağırlıklar; haç şeklinde bir monogram; bir yazıtlı çevrelenmiş merkezi bir monogram; bazen bir monogram ve bir eparkhos ya da İsa büstü ile yan yana bir veya daha fazla imparator büstü; tanımlayıcı bir eparkhos büstü ile yazıtlı; yazısız bir eparkhos büstü; mezhep işaretli; ve son olarak, bazen “Arap-Bizans” olarak da adlandırılan, monogramlı ya da büstü ağırlıklardır

Analoji ve Kronoloji

Akmonia cam sikke ağırlığı, Entwistle tarafından Tip A sınıflandırmasına giren “imparator” ağırlıkları başlığı altında değerlendirilebilir²⁴. Bu kategori bir veya daha fazla haleli imparatorluk büstleriyle, bazen diğer imparatorluk büstlerinin birleşmesi (Roma ve Constantinopolis valileri veya İsa) ile yazıtlar ya da monogramlardan oluşmaktadır. Bu cam ağırlıkların birçoğunun oldukça yıpranmış durumda olmasından dolayı portre ve

24 Entwistle-Meek , a.g.m., s.3, fig.2b, s. 6, table.2, s.12.

Res.8. 1. British Museum (Entwistle-Meek, a.g.m., table.2, s.12, Type A-No.4.) 2. Corning Museum (Whitehouse, a.g.e., s.32, no.928) 3. Fransa Ulusal Kataloğu (Bendall, a.g.e., s.62, 63, No.192) 4. S. Wagner Koleksiyonu (Schlumberger, a.g.m s. 59-76) 5. Berlin (Entwistle-Meek, a.g.m., s.2, fig.1.)

elbise detayları nadiren günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak bazılarında diadem ve pendilia gibi takı örnekleri ayırt edilebilir. A tipi ağırlıklarda görülen imparatorluk büstleri ve monogramları, MS 6. ve 7. yüzyıl gümüş kaplarının arka yüzlerinde pul olarak görülenlerle yakın benzerlikler gösterir ve benzer bir işlev görür, ağırlıklarda imparatorluk imgesinin kullanımıyla hükümet onayı önererek resmi bir karakter kazandırılır²⁵. Akmonia buluntusu eserin üzerinde haleli ve diademli imparator büstü ve altında benzer örnekleri ışığında²⁶ “Martinus’un” olarak çözümlenen kutu monogramı bulunmaktadır. Bu sikke ağırlığı monogram ve büst betimlemesinden dolayı Mauricius Tiberius’un hükümdarlık dönemine (MS 582-602) tarihlendirilmektedir²⁷. Ostrogorsky’e göre Mauricius, Bizans hükümdarları arasında en önemlisidir. Onun dönemi, ihtiyarlamış olan Geç Roma Devleti’nden Ortaçağ

25 Entwistle-Meek , a.g.m., s.3, fig.2b, s.6, table.2, s.12.

26 Entwistle-Meek , a.g.m., table.2, s.12, Type A-No.4.

27 Mauricius, Kapadokya Bölgesindeki Arabissos kentinde (Şu andaki ismi Kahramanmaraş-Afşin’dır) doğmuştur. Soy ağacının ise kesin olmamakla birlikte Ermeni, Yunanlı ve Romalılara dayandığı gibi yorumlar yapılmaktadır. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK Yay., Ankara 2015, s.73-77.

Bizans İmparatorluğu'nun yeni ve hayat dolu yaşamına geçiş aşamasını teşkil etmektedir²⁸. Akmonia buluntusu sikke ağırlığı Geç Antik Çağ'da önemli bir imparatorun kentte dolaylı da olsa varlığını göstermesi açısından oldukça önemli bir kanıttır.

Akmonia'dan ele geçen cam ağırlığın tam anlamıyla birebir benzeri British Museum envanterinde bulunmaktadır (Res.8.1). 2.7 cm çapında ve 4.21 g. ağırlığında yeşil tonlarında şeffaf camdan yapılmış olan eserle²⁹ Akmonia ağırlığı neredeyse aynı ölçülere sahiptir. Sadece ağırlık olarak Akmonia ağırlığı 0.3 g daha fazladır ki solidus ortalama değerlerine göre (4.54 g) camın yüzeyindeki tahribattan dolayı kütesinin azalması oldukça doğaldır. Corning Museum envanterine kayıtlı cam ağırlık ise betimleme açısından aynı olmasına rağmen çap 2.1 cm, diskin çerçeve kalınlığı ise 0.3 cm dir (Res.8.2). Ancak Whitehouse, bu parçayı bir cam sikke ağırlığı olarak tanımlamamış sadece “Yunanca monogramlı, büst bezemeli, disk şeklinde cam” olarak başlık atmış bu nedenle ağırlığını katalog kısmında belirtmemiştir. Fakat Akmonia cam ağırlığına göre daha küçük boyutlarda olduğu için belki de semmissis (2,27 g) ölçülerinde olabilir³⁰. Akmonia cam ağırlığının diğer bir benzeri Bendall'ın yayınında bulunmaktadır. Bendall'ın, Fransa Ulusal Kataloğu'nda (Res.8.3) olduğunu belirttiği ancak bunun dışında ölçü ya da ağırlığı ile ilişkili herhangi bir bilgi vermediği cam ağırlık, betimleme olarak Akmonia'daki eserin aynıdır. Cam ağırlığı üzerindeki betimlemede altta kutu monogramı üstte ise haleli, diademli imparator başı bulunmaktadır³¹. S. Wagner Koleksiyonu'nda üzerindeki betimlemesi aynı olan ancak çapı Akmonia'daki ile aynı olmasına rağmen ağırlığı, 3.80 g. (ölçülen ağırlık solidus (4,54 g), semmissis (2,27 g) ya da tremmissis (1,55 g) oranlarının dışındadır.) olduğu belirtilen cam ağırlık bulunmaktadır (Res.8.4). Bu ağırlığın üzerindeki monogram yanlış okunmuş hatta verilen tarih ile belirtilen Bizans İmparatoru'nun ismi (Andronicus) tutmamaktadır³². Berlin'den bir başka benzer cam ağırlığı betimleme olarak aynı olsa da bir bölümü eksiktir. Bundan dolayı Schlumberger tarafından ağırlık ve ölçüler belirtilmemiştir³³(Res.8.5). Akmonia cam ağırlığına benzer olan tüm eserlerin kontektleri ya da nerede buldukları ne yazık ki belli değildir. Bunların arasında sadece bu çalışmanın konusu olan cam ağırlığın nereden ele geçtiği bilinmektedir.

28 Ravenna ve Kartaca'da eksarkhos sistemini kuran Mauricius'dur. Böylece bu iki eksarkhoslarla birlikte daha sonra kurulacak olan thema sistemine öncülük etmiştir. Ayrıca Doğu'da Sasani Savaşları ile İmparatorluk lehine anlaşma yapmıştır. Balkanlarda Avarlar ve Slavlar ile mücadele etmeye karar verse de İstanbul'da Mauricius'a karşı artan muhalefet, son olarak da 602 yılında imparatorun Balkanlar'daki ordunun kışın sınır bölgesinde kalmasına karar vermesi bardağı taşıran son damla olmuş ve ordu içinden seçilen Phokas isimli asker, imparator ilan edilerek orduyla İstanbul'a doğru saldırıya geçirmiştir. Mauricius ve ailesi hemen İstanbul'u terk etmeye çalışsalar da senatonun onayını alan Phokas tahta çıkmış ve kısa sürede Mauricius ve ailesini yakalatarak Hipodromda öldürmüştür. Ostrogorsky, a.g.e., s.73- 77.

29 Entwistle-Meek, a.g.m., table.2, s.12, Type A-No.4.

30 David Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum*, Volume III, United Kingdom 2004, s. 32, no.928.

31 Simon Bendall, *Byzantine Weights an Introduction*, Lennox Gallery Ltd., London 1996, s.62, 63, No.192.

32 <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=876&lot=513>.

33 Gustave Schlumberger, “Poids de verre étalons monétiformes d'origine byzantine”, *Revue des Études Grecques Année*, VIII/29, (1895), s.59-76.

Benzer cam ağırlıkların dışında antik merkezlerde farklı betimleme ve ölçülerde cam sikke ağırlıklarına rastlanmıştır³⁴. Entwistle, Anadolu’da beş yüzden fazla cam ağırlığı bilinmekle birlikte çok azının buluntu yeri ve kontekstinin belli olduğunu belirtmektedir³⁵. Bu açıdan da Akmonia’dan ele geçen cam ağırlığı hem buluntu yerinin bilinmesi hem de sağlam korunmuş olmasından dolayı tarihlendirmesi açısından oldukça önemlidir. Anadolu’da son zamanlarda gerçekleştirilen kazılarda çoğunlukla Batı Anadolu’da olmak üzere çeşitli tipolojilerde cam ağırlıklara rastlanmıştır. Bunlardan bazılarını aşağıda verilen örneklerle sıralamak mümkündür.

Ephesos Agorası L odasında bir ve J odasında altı olmak üzere toplamda yedi adet cam ağırlık bulunmuştur. Bunlardan beş tanesi Iustinianus Dönemi blok monogramına sahipken, diğer ikisi haç biçimli olup biri Johannes dönemi diğeri ise Mauricius Tiberius (MS 582-602)³⁶ dönemlerine aittir. Sardeis’te sütunlu caddenin güneyindeki bir odada üzeri monogramlı, yirmi bir adet cam ağırlık ve ayrıca bronz ağırlıklar da Erken Bizans tabakalarında bulunmuştur. Cam ağırlıkların kesin olmamakla birlikte olasılıkla İmparator Heraklius (MS 610–641) dönemine ait olduğu düşünülmektedir³⁷. Assos’taki kazılarda 2021 yılında Batı Kapısı’ndaki şapel kompleksinde, yeşilimsi-mavi tonlarında şeffaf, 19x3 mm boyutlarında 1.9 g ağırlığında, üstte büst altta ise bir kutu monogram yer alır ve Akakios’un ismi tekil olarak “Ακακίου”, “Akakios’un” şeklinde yazılmıştır. Bu ağırlık semissis değerinde ve MS 6. yüzyıla tarihlenmektedir³⁸. Amorium’da ele geçmiş olan cam sikke ağırlığı haç şeklinde monogramlı; 2.4 cm çap, 0.4 cm kalınlığa ve 4.20 g. ağırlığa sahiptir. Lightfoot tarafından solidius değerine sahip olduğu söylenmekte ve benzer örnekleri doğrultusunda MS 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir³⁹. Kadıkalesi cam buluntuları arasında biri 2010 yılında diğeri ise 2011 yılında iki adet cam ağırlık buluntusuna rastlanmıştır. Ancak bunların üzerindeki bozulmalardan kaynaklı olarak ölçüleri dışında ağırlık ya da betimlemeler ile ilgili bilgi verilmemiştir⁴⁰. Elaiussa Sebaste’de, bir yüzünde dairesel damga içinde haç şeklinde monogram; arka yüzü düz zeytin yeşili tonlarında cam ağırlık ele geçmiştir. Bu ağırlık, Bizans tabakası içinde (Roma Tapınağı’nın içine inşa edilen kiliseden) 2010

34 Entwistle-Meek, a.g.m., s.2, fig.1.

35 Entwistle, *Byzantine Weights*, s.613.

36 Czurda Ruth tarafından Mauricius Tiberius dönemine ait gümüş kaselerde benzer monogramlar olduğu için bu döneme tarihlendirilmiştir. Bkz. Barbara Czurda-Ruth, “Glas aus Ephesos: Hanghaus 1 und eine Werkstatt de 6. Jahrhunderts n.Chr. auf der Agora”, *AnnAIHV* 16 (2005), s.159.

37 Mary Margaret Fulghum-Florent Heintz, “A Hoard of Early Byzantine Glass Weights from Sardis”, *American Journal of Numismatics*, 10, (1998), s.105-120.

38 Oğuz Tekin, “Hellenistic And Byzantine Weights In The Troy Museum/ Troya Müzesi’ndeki Hellenistik Ve Bizans Ağırlıkları”, *Troy Museum Journal*, sayı 1, (2024), s.31,32,37, Figure 19.

39 Christopher S. Lightfoot, “Byzantine Weights and Related Material”, *Amorium Reports 3 - The Lower City Enclosure. Finds Reports and Technical Studies*, ed. Eric A. Ivison – Chiristopher S. Lightfoot, İstanbul 2012, s. 386, no.11.

40 Tümay Hazinedar Coşkun, *Kuşadası Kadıkalesi Kazısı 2007-2010 Sezonu Cam Buluntuları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012, s.200,201.

kampanyası sırasında ortaya çıkarılmıştır. MS 6. yüzyılın ortaları ile 7. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir⁴¹. Laodikeia'da bugüne kadar yapılan çalışmalarda üç adet cam ağırlık ele geçmiştir. İlk örnek, açık yeşil renkli, üzerinde baskı tekniği ile yapılmış haç biçimli bir monogram yer almaktadır. Benzer örnekleri MS 4-6 yüzyıllar arasındadır. Diğer iki ağırlığın ön yüzlerinde büst kabartmaları yer alır. Son ağırlık ise koyu mavi renkli, alt yüzü düz, üst yüzünde en üstte başında halesi bulunan bir büst, iki yanında haç; altında yine bir büst ve onun yanında da monogramlı bir haç görülür. Benzer örnekleri ise MS 6.-7. yy aralığına tarihlendirilmektedir⁴². Marmaray-Yenikapı kazılarında iki adet cam ağırlık bulunmuştur. Ancak bunların katalogdaki fotoğrafı dışında metin kısmında hiçbir bilgi verilmemiştir⁴³. Limyra'da MS 6. ve 7. yüzyıla ait haç çevresi monogram baskılı sekiz adet çeşitli değerlerde cam sikke ağırlığı ele geçmiştir⁴⁴. Hadrianopolis kazılarında, Bath A olarak adlandırılan alanda MS 6. yüzyıla tarihlendirilen ve 1.9 cm çapında ölçülere sahip cam ağırlık bulunduğu kayıtlara geçmiştir. Ancak ağırlığı ya da hangi değerde olduğuna dair bir bilgi verilmemiştir⁴⁵. Fulghum-Heintz, Sardeis cam ağırlıkları ile ilgili yaptıkları yayınlarında Anemurium'dan yayınlanmamış bir cam ağırlığı olduğunu dipnotta belirtmektedir⁴⁶. Ayrıca Batı Anadolu kıyılarındaki batıklarda da cam ağırlıkların çıktığı bilinmektedir. MS 1025 yılında Rhodos adası karşısındaki Serçe Limanı açıklarında batan bir geminin enkazından çıkarılan cam buluntuları içinde Fatımi Dönemi'ne ait MS 1021-22 ya da 1024-25 tarihine ait üç cam ağırlık ile çok sayıda cam buluntu bu batıkta ele geçmiştir⁴⁷. Kazıların dışında, Anadolu kökenli çok sayıda cam ağırlık olsa da bunlar 18. ve 19. yüzyılda kaçırılarak yurtdışına

-
- 41 Emanuela Borgia, "Minima Epigraphica: On Some Roman and Byzantine Inscribed Objects from Elaiussa Sebaste (Cilicia)", *ADALYA*, sayı 24, 2021, s.302, fig. 4.
- 42 Yasemin İnceelgil, *Laodikeia Camları (Hellenistik-Geç Antik Çağ)*, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2023243-246. (Lev. 69, No. 504-506).
- 43 Şeniz Atik, "Late Roman/Early Byzantine Glass Finds from the Marmaray Rescue Excavation at Yenikapı İstanbul" *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, ed. Ergün Laflı, İzmir 2009, s.15, fig.73, 74.
- 44 Selda Baybo, *Limyra cam buluntuları (1969-2012) ve Doğu Akdeniz cam ticareti / Glass finds from Limyra (1969-2012) and the glass trade in the Eastern Mediterranean*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016. s.95,96; B-264, B-265, B-266, B-267, B-268, T-312; Selda Baybo, "Glasfunde aus der 'Weststadt' in Limyra aus den Kampagnen 2002-2004" *ADALYA*, sayı 8, (2005), s.215, Kat.Nr.73-76, Taf.5, Abb.29-31.
- 45 Ergün Laflı, "Glass from Hadrianopolis (Paphlagonia)", *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, ed. Ergün Laflı, İzmir 2009, s.163, 168, fig.7.
- 46 Fulghum-Heintz, a.g.m., s.113, dipnot:24.
- 47 George Fletcher Bass, "The Nature of the Serçe Limani Glass", *Journal of Glass Studies* 26, (1984), s.64

g t r lm şler ve buradaki müzelerin envanterlerinde yer almaktadırlar⁴⁸.

Değerlendirme

Geç Roma Dönemi itibariyle Akmonia'nın zengin bir cam kap çeşitlemesi sunduğu mevcut çalışmalar ışığında gözlemlenebilir. Sofra kapları, depolama kapları, unguentariumlar, kandiller, kadehler, takılar, pencere camları bu yelpazenin önemli par alarıdır⁴⁹. 2014-2017 yıllarında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Akmonia'nın g cl  bir cam eser koleksiyonunun bulunduğu günümüze taşınmakla birlikte fırın, üretim artığı, üretime dönük alet buluntuları, ham cam, pota ve külçe parçaları gibi  retilimi somutlayacak arkeolojik ve arkeometrik verilerden uzak olmasına rağmen, cam cüruflarının ele geçmesi  retilimi kanıtlar niteliktedir. Cam ağırlık ise hem bir materyal olarak kenttin cam repertuvarına katkıda bulunmakta hem de kullanım alanı açısından kenttin Geç Antik  ağ'daki sosyo-ekonomik gücüne vurgu yapmaktadır⁵⁰. Cam ağırlıkların basımı başlangıcında Constantinopolis Şehir valisinin denetimindeyken olasılıkla daha sonraları imparatorluğun genişliği ve Iustinianus Dönemi yetki çatışmalarından dolayı üretim büyük Şehirlere devredilmiřtir⁵¹. Bu nedenle çoğu MS 6. ve 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen cam ağırlıklardaki monogramlar sadece Constantinopolis'in değil, imparatorluğun büyük Őehirlerinin episkoposlarına da atıfta bulunuyor olmalıdır. MS 7. yüzyıl boyunca cam ağırlıkların nihai olarak ortadan kalkması, muhtemelen hem bu dönemde ekonominin daralmasına hem de Suriye ve Mısır gibi önemli eyaletlerin Sasani ve Araplar tarafından ele geçirilmesinin ardından bunların  retilimi ve

48 Kazı buluntusu cam ağırlıkların dışında Anadolu'dan bilinen en büyük cam sikke ağırlığı ka ırlışı 1910-1914 yılında Osman Nuri Bey olarak kendini tanıtan bir Türk koleksiyoner tarafından olmuştur. Osman Nuri Avrupa'daki müzeleri Yunan ve Roma eserleri ile doldurmakla kalmamış ayrıca Hermitage Museum'a da eserler getirmiştir. 1911'den 1914'e kadar Hermitage'in sikke bölümü Nuri Bey'den 76 ağırlık satın almış ve bunların 72 tanesi cam sikke ağırlığı olarak kayıtlara geçmiştir. Bu eserler arasında on adet Bizans cam ağırlığı ise daha sonra yayınlanmıştır ve bunların buluntu yeri olarak ise İzmir olduğu belirtilmiştir. Vera Guruleva, "Sherif Osman Nuri-bey and Byzantine Glass Weights from the State Hermitage Collection found in Izmir", *Ege Dünyası Liman Kentleri Sikke, Mühür ve Ağırlıkları / Port Cities of the Aegean World Coins, Seals and Weights*. ed. Ceren  nal-Akın Ersoy-Cengiz G rbyık-Başak K. Kasalı, Manisa 2018, s.111-120; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı Koleksiyonu'nda yer alan ve 12. yüzyılda Anadolu'da basıldığı düşünülen damgalı cam ya da diğer adıyla senceler bulunmaktadır. Ancak bunların tam olarak kullanım amacını anlaşılamamıştır. Tekin, Oğuz-Aliye Erol  zdzibay, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı Sikke, Sence ve Ağırlık Koleksiyonu - Coins, Glass Stamps and Weights In the Collection of Prehistory Department Faculty of Letters Istanbul University*, Ege Yayınları, İstanbul, 2011, s.3.

49 Emre Taşt m r, "Akmonia Cam Eserleri  zerine Bir  n Değerlendirme", *Antik Phrygia'nın Merkezinde Bir Kent AKMONIA-2014-2017 yılları arasındaki Arkeolojik Yüzey Araştırmalarının Sonuçları*, ed. Münteha Din -Emre Taşt m r, Ankara 2019, s.155-184.

50 Emre Taşt m r-Münteha Din , "Glass Objects Found In Acmonia City Surface Research", 21e Congr s de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 3-7 Eylül 2018, İstanbul 2021, s. 417-432.

51 Czurda Ruth, a.g.m, s. 159; Camın diğer materyallere göre geri dönüşünün olması, daha ucuz değeri ve renginden dolayı fark edilmeden değiştirilmesinin zor olması onun daha fazla tutulmasına neden olmuştur. Ioan Carol Oprış, "A glass exagium solidi with Monogram of the Eparch Akakios from Capidava with a Review of Similar Finds in the Balkans and on the Lower Danube", *Archaeologia Bulgarica*, XXVII/2, 2023, s. 71-91.

dağıtımıyla ilgili idari sistemin bozulmasına bağlanabilir⁵². Entwistle, Anadolu'da çok sayıda cam ağırlık bilinmesine rağmen bunların pek azının güvenilir kontekstlerden ele geçtiğini vurgulamaktadır⁵³. Akmonia cam ağırlığı her ne kadar mimari bir kontekst içerisinde bulunmasa da kent içerisinde bulunmuş olması Akmonia'nın Geç Antik Çağ'da sosyo-ekonomik gücünü bize göstermesi açısından önemlidir⁵⁴. Makalenin odak noktasını oluşturan cam sikke ağırlığı Akmonia'nın MS 5. yüzyılın sonları ile MS 6. yüzyıl başlarındaki dini ve siyasi gücünü göstermekle birlikte Akmonia'nın Geç Antik Çağ'da hala önemini koruduğunu da gözler önüne sermektedir. Söz konusu çalışma, ileride Akmonia özelinde ve bölgede yapılacak bilimsel kazı faaliyetleri ile cam ağırlıklar konusunda daha detaylı bilgiler elde edeceğimizin açık bir göstergesi olarak bilim dünyasına sunulmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Uşak Arkeoloji Müzesi Müdürü Şerif SÖYLER'e buluntunun çalışma iznini verdiği için teşekkürlerimizi sunarız.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: We would like to thank Uşak Archaeology Museum Director Şerif SÖYLER for granting permission to study the find.

Kaynakça/References

1. Antik Kaynaklar

Hierokles *Synecdemus et Notitae Graecae Episcopatum*, (Gustavi Parthey, Berolini, 1866

Stephanos Byzantinos *Stephani Byzantii Ethnicorum Quae Supersunt*, ed. Augusti Meinekii, Berolini, 1859.

2. Kitap, Makale ve Tezler

Acara, Meryem, "Bizans Dönemi", *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, haz. Selmin Kangal, Suna-İnan Kırac

52 Entwistle, *Byzantine Weights*, s. 611-614.

53 Entwistle *Byzantine Weights*, s. 613.

54 Akmonia Geç Antik Çağ'da Phrygia Pacatiana Bölgesinde yer alan piskoposluk merkezi konumundadır. Klaus Belke-Merscih Norbert, *Tabula Imperii Byzantini 7: Phrygien und Pisidien*, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien 1990, s.176, dipnot. 11; MS 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar kilise kayıtlarında adına rastlanıyor olması, kentin bölgede hala etkin olarak var olduğunu göstermektedir. Bizans İmparatorluğu zamanında Ortodoks Hristiyanlığı'nın Phrygia bölgesinde baskın inanç sistemi haline gelmesinden sonra Akmonia, Opsikion Teması'nda yer almıştır. Ebru Parman, *Orta Çağ'da Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2002, s.57.

- Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2003, s.32-48.
- Atik, Şeniz, “Late Roman/Early Byzantine Glass Finds from the Marmaray Rescue Excavation at Yenikapı İstanbul” *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, ed. Laflı, Ergün, İzmir 2009, s.1-16.
- Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, ed. Richard J. A. Talbert, 3 vols, Princeton University press, United Kingdom 2000.
- Bass, George Fletcher, “The Nature of the Serçe Limani Glass”, *Journal of Glass Studies* 26, (1984), s.64-69.
- Baybo, Selda, *Limyra cam buluntuları (1969-2012) ve Doğu Akdeniz cam ticareti / Glass finds from Limyra (1969-2012) and the glass trade in the Eastern Mediterranean*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016.
- Baybo, Selda, “Glasfunde aus der ‘Weststadt’ in Limyra aus den Kampagnen 2002-2004”, *ADALYA*, sayı 8 (2005), s.211-238.
- Belke, Klaus-Norbert Merscih, *Tabula Imperii Byzantini 7: Phrygien und Pisidien*, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien 1990.
- Bendall, Simon, *Byzantine Weights an Introduction*, Lennox Gallery Ltd., London 1996.
- Bilgi, Önder, “Klasik Çağ Öncesinde Anadolu’da Ölçü ve Tartı Aletleri”, *Anadolu Ağrlık ve Ölçüleri*, haz. Kangal, Selmin, İstanbul 2003, s.16-22.
- Borgia, Emanuela, “Minima Epigraphica: On Some Roman and Byzantine Inscribed Objects from Elaiussa Sebaste (Cilicia)”, *ADALYA*, sayı 24 (2021), s.297-310.
- Czurda Ruth, Barbara, “Glas aus Ephesos: Hanghaus 1 und eine Werkstätte de 6. Jahrhunderts n.Chr. auf der Agora”, *AnnAIHV* 16, (2005), s.158-161.
- Dinç, Münteħa, “Akmonia Antik Kenti”, *Yüzey Araştırmaları ve Kazılar Işığında Uşak*, ed. Czichon, Rainer M.-Söyler, Şerif-Can, Birol-Çavuş, İlhan, Ankara 2017, s.91-103.
- “Tarihsel Süreç İçinde Akmonia ve Yakın Çevresi: Kentin Coğrafi Konumu, Siyasi Tarihi ve Yapıları” *Antik Phrygia'nın Merkezinde Bir Kent AKMONIA-2014-2017 yılları arasındaki Arkeolojik Yüzey Araştırmalarının Sonuçları*, ed. Dinç, Münteħa-Taştēmür, Emre Ankara 2019, s.1-26.
- Entwistle, Christopher, “Byzantine Weights”, *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the fifteenth Century*, ed. Laiou, Angeliki E., Washington, D.C. 2002, s.611-614.
- , “Late Roman and Byzantine Weights and Weighing Equipment” in *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. Cormack, Robin, Oxford, 2008, ch. I.2, s.1-11.
- , “The early Byzantine weights from Kunszentmárton”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, LXVII/2, (2016), s.287-299.
- Entwistle, Christopher – Andrew Meeck, “Early Byzantine Glass Weights: Aspects of Function, Typology and Composition”, *Technical Research Bulletin*, 9, (2015), s.1-14.
- Fulghum, Mary Margaret- Florent Heintz, “A Hoard of Early Byzantine Glass Weights from Sardis”, *American Journal of Numismatics*, 10, (1998), s.105-120.
- Guerro, Fermin, *A Study of the Development of Monograms: From Ancient Greek Coins to Contemporary Logos*, Printed University of Reading, London 2015.
- Guruleva, Vera, “Sherif Osman Nuri-bey and Byzantine Glass Weights from the State Hermitage Collection found in Izmir”, *Ege Dünyası Liman Kentleri Sikke, Mühür ve Ağrlıkları / Port Cities of the Aegean*

- World Coins, Seals and Weights*. ed. Ünal, Ceren-Ersoy, Akın- Gürbıyık, Cengiz- Kasalı, Başak K., Manisa 2018, s.111-120.
- Hazinedar Coşkun, Tümay, *Kuşadası Kadıkalesi Kazısı 2007-2010 Sezonu Cam Buluntuları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012.
- İnceelgil, Yasemin, *Laodikeia Camları (Hellenistik-Geç Antik Çağ)*, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2023.
- Köker, Hüseyin, “Eski Yunan ve Roma’da Ağırlık/Ölçü Sistemleri”, *Isparta Gönen İlçesi Mutfak Kültürü ve Depolama Pratikleri*, 2023, s.103-113.
- Kürkman, Garo, “Yunan ve Roma Dönemi”, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, haz. Selmin Kangal, Suna İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yay. İstanbul 2003, s.23-32.
- Lafli, Ergün, “Glass from Hadrianopolis (Paphlagonia)”, *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, ed. Lafli, Ergün, İzmir 2009, s.161-170.
- Lightfoot, Christopher S., “Byzantine Weights and Related Material”, *Amorium Reports 3 - The Lower City Enclosure. Finds Reports and Technical Studies*, ed. Ivison, Eric A.– Lightfoot, Christopher S., İstanbul 2012, s.379-386.
- Oprış, Ioan Carol, “A glass exagium solidi with Monogram of the Eparch Akakios from Capidava with a Review of Similar Finds in the Balkans and on the Lower Danube”, *Archaeologia Bulgarica*, XXVII/ 2 (2023), s.71-91.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 2015.
- Pitarakis, Brigitte, “Bizans’ta Ağırlık Ölçme Sanatı (The Art of Weighing in Byzantium)”, *Ağırlık ve Ölçü Sanatı (The Art of Weights and Measures)*, ed. Rösslé, Hazel, Exhibition Catalogue. Pera Müzesi Yay., İstanbul 2022, s.24-37.
- Rogers, Edward Thomas, “Unpublished glass weights and measures”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series 10, (1878), s.98-112.
- Schlumberger, Gustave, “Poids de verre étalons monétiformes d’origine byzantine”, *Revue des Études Grecques Année*, VIII/29, (1895), s.59-76.
- Uşak Kültürel Değerler Yapı Envanteri*, haz. Öntuğ, Murat-Tutsak, Sadiye-Düzgün, Recep, Uşak Valiliği, İzmir, 2007.
- Taştemür, Emre, “Akmonia Cam Eserleri Üzerine Bir Ön Değerlendirme”, *Antik Phrygia’nın Merkezinde Bir Kent AKMONIA-2014-2017 yılları arasındaki Arkeolojik Yüzey Araştırmalarının Sonuçları*, ed. Dinç, Munteha - Taştemür, Emre, Ankara 2019, s.155-184.
- Taştemür, Emre-Munteha Dinç, “Glass Objects Found In Acmonia City Surface Research”, 21e Congrès de l’Association Internationale pour l’Histoire du Verre, 3-7 Eylül 2018, İstanbul 2021, s. 417-432.
- Tekin, Oğuz, “Bizans Ağırlıkları: Harput Kazısından Bir Örnek”, *Toplumsal Tarih*, sayı 168, (2007), s. 32-35.
- , “Yakın Doğu Uygarlıklarından Bizans’a Terazi ve Terazi Ağırlıkları”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, sayı 42, (2016), s.1-11.
- , “Hellenistic And Byzantine Weights In The Troy Museum”, *Troy Museum Journal*, sayı 1, (2024), s.22-37.
- Tekin, Oğuz-Aliye Erol Özdzibay, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı Sikke, Sence ve Ağırlık Koleksiyonu - Coins, Glass Stamps and Weights In the Collection of Prehistory*

Department Faculty of Letters İstanbul University, Ege Yayınları, İstanbul, 2011.

Tobias, Bendeguz, “Akdeniz Dünyasında Geç Antik ve Bizans Ağırlıkları”, *Toplumsal Tarih*, 267, (2016), s.36-39.

Parman, Ebru, *Orta Çağ'da Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2002.

Whitehouse, David, *Roman Glass in the Corning Museum*, Volume III, United Kingdom 2004.

17. Yüzyılda Osmanlı Duâgûyânı: Tarihi, Malî ve Sosyal Boyutlarıyla Kadrolu Duâcılık Müessesesi*

Ottoman Duâgûys in the 17th Century: The Institutionalized Practice of Appointed Prayers Officers in Its Historical, Financial and Social Dimensions

Ömer İşbilir** , Songül Şenlik***

*Bu makale Prof. Dr. Ömer İşbilir danışmanlığında hazırlanmış Songül Şenlik, *Osmanlı Devleti'nde Duâgûylük Müessesesi (XV-XVII. Yüzyıllar)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2024 künyeli tezdeki veriler kullanılarak yazılmıştır.

**Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
***Öğr. Gör. Dr., Doğuş Üniversitesi Meslek Yüksekokulu, İstanbul, Türkiye

ORCID: Ö.I. 0000-0002-5406-0856;
S.Ş. 0000-0001-5347-4259

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Songül Şenlik,
İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: songulsenlik@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 06.10.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:
03.01.2025
Son Revizyon/Last Revision Received:
10.01.2025
Kabul/Accepted: 11.01.2025

Atıf/Citation:
İşbilir, Ömer, Şenlik, Songül. "17. Yüzyılda Osmanlı Duâgûyânı: Tarihi, Mali ve Sosyal Boyutlarıyla Kadrolu Duâcılık Müessesesi." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 85 (2025): 45-83.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1562215>

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde ağırlıklı 17. yüzyıldan itibaren kadrolu duâgûyân istihdam edilmiştir. Muayyen bir ücret karşılığında devletin ve padişahın ya da vâkıfın dünya ve ahiret saadeti için dua etmekle mükellef bu kimselerin kimliğinin belirlenmesi bugüne kadar ihmal edilmiştir. Bu belirsizliğe karşın, literatür tarandığında duâgûyân hakkında çok çeşitli tanımlamalar, tahminler ve zanlar olduğu görülmektedir. Duâgûylük devletin kuruluşuyla var mıydı? Gelirleri nasıldı? Kimlerin duâsını almak önemliydi? Bu sorulardan hareketle kaleme alınmış bu makale ile duâgûyânın kimlikleri, ne iş yaptıkları ve özellikle 17. yüzyıl Osmanlı toplum hafızasındaki konumları daha iyi anlaşılacak; tarih ilmi ile bağlantılı diğer disiplinlere farklı bir bakış açısı kazandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Duâgûy, Hâssa Duâgûyânı, Vakıf Duâgûyânı, Mürtezika

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, salaried duâgûys were employed starting predominantly from the 17th century. The identification of these individuals responsible for praying for the well-being of the state, the Sultan or the endowment (waqf) for both worldly and the hereafter, for a certain fee, has been neglected in academic studies to date. Despite this uncertainty, the literature reveals various definitions, estimations, and speculations about the duâgûys. Was the institution of the duâgûy present since the establishment of the state? What were their sources of income? Whose prayers were considered important? This article based on these questions, aims to provide a better understanding of the identities and roles of duâgûys, their positions within the collective memory of 17th century Ottoman society and offering a different perspective to other disciplines connected to the history.

Keywords: Salaried Duâgûy, Personal Duâgûy, Waqf Duâgûy, Mürtezika

Extended Abstract

This article examines the role and development of the concept of “duâgûy” in Ottoman history which seen in sources from the 16th century onwards. Initially, the conceptual explanation of the term “duâgûy” is provided, followed by an investigation into the roles and societal positions of “hâssa duâgûy” and “waqf duâgûy” under their respective headings. This article covers the period from the establishment to the late 17th century when the institution of duâgûy became clearly visible. It aims to provide detailed information on the subject by examining tahrir, ruus and mühimme register, waqf accounting books within the Ottoman archives, and studies on the state treasury and endowments. Various privileges, including tax exemption, have been granted to those whose prayers are valued and those who hold official *berat* (askerî). These mentioned individuals have been gradually tracked with more systematic records over time, among whom are those known as duâgûy. Consequently, registration and inspection procedures have developed. The aim of this article is to understand the processes of appointment and dismissal of those referred to as duâgûy.

The term “hâssa duâgûyânı or duâgûyân-ı hâssa” refers to the historical, cultural, and social phenomenon that denotes the sultan’s prayers. This class, existing since the establishment of the state, began to be clearly observed only towards the end of the 16th century with the formation of regular records. When appointing a hâssa duâgûy, the matter was presented to a higher authority, and details such as who, where, when, and for what purpose this duty would be given were recorded. Request for position of duâgûy were made through petitions, letters and official correspondences (arz, arz-ı hal, tezkire, ilam). Judges (kadi), governors (beylerbeyi), treasurers (defterdar), inspectors (müfettiş), viziers, sheikhulislam, the Khan of Crimea, the chief of the imperial household (darüssaade ağası), the treasurer (hazinedarbaşı), companion (müsahip) were officials who acted as intermediaries for obtaining these positions. However, it was also customary for individuals to directly make request without any intermediaries. The salaries of the hâssa duâgûyân were financed by various units of the state treasury and were mainly between 6 to 10 akçes. Although there were some who earned much more, this was exceptional. The primary factors determining the salary of a hâssa duâgûyân were the individual’s social status and the conditions of that day. If interruptions were made in duties like that the role of prayer callers (duâgûyluk), this caused discontent among the people. The reason for this dissatisfaction was mainly because those receiving salaries as duâgûy were mostly individuals from socially disadvantaged backgrounds.

The waqf duâgûy (endowed prayer callers), whose income came from the revenues of foundations, shared similar characteristics with the hâssa duâgûy (imperial prayer callers). Waqf duâgûy, existing since the establishment of the state, was a product of a philosophy aimed at helping foundations. These individuals prayed for the worldly and spiritual happiness

of the foundation's benefactor(s) (wâqif) and received salaries from the surplus income of the foundation. Similar to the hâssa duâgûy, waqf duâgûy was subject to comparable methods of appointment, dismissal, and inspection. Their incomes were concentrated between 1 to 10 akçes. Since they received their salaries from the surplus income of the foundation, during times of financial difficulty, the salaries of waqf duâgûy were the first to be cut. Through a practice known as "rakabe", if the revenues of a foundation were insufficient to cover its expenses, the salaries of the waqf duâgûy were redirected to meet the foundation's needs.

In Ottoman society, in the religious realm, sheikhs (spiritual leaders), sayyids and sharifs (descendants of the Prophet Muhammad), in the realm of knowledge, ulama (scholars), in social life, suleha (virtuous individuals), zâde-gân (nobles), mevâli-gân (descendants of high-ranking kadi), zevâid-horân (emoluments or perquisites), havâtin (hatuns, honourable lady), artist, as well as fukara (the poor), gureba (the needy), talebe (students), eytâm (orphans), the sick, and the needy, were the initial members of the duâgûyân's. Officials employed in state positions, such as kâtib (scribe), şâkird (student or intern), and khalifa (officer), soldiers, pensioners, recipients of mutekaid pension (retirees), constituted the other members of the duâgûyân's. It wasn't emphasized in society the differences in occupation, gender, race, education, age, or financial status among those granted the duâgûyân status. What was expected of them were qualities such as being members of the Islamic faith and fulfilling their ethical responsibilities.

According to the findings, institution of duâgûy in the Ottoman Empire emerged with the establishment of the state. It differed from the duâgûy who employed in the palace, army, guilds, and Sufi orders. Its main elements were institution of duâgûy who sustained themselves through aids such as student scholarships, retirement pensions, allowances for widows and orphans, disability benefits, and financial aid.

Giriş

16. yüzyıl sonları itibariyle kaynaklarda gördüğümüz duâgûyluğun tam olarak hangi amaca hizmet ettiğinin aydınlatılması Osmanlı tarihi alanında önemli bir boşluğu dolduracaktır. Kaynaklarda açıkça tanımı yapılmamış olmakla beraber toplumun çeşitli zümrelerinden olan ve mütekâid, zevâid-horân, mürtezika, ulemâ, havâtîn ve zâde-gân adıyla anılanların zaman içerisinde duâgûyluk müessesesinin öğeleri oldukları görülmektedir. Bu kişiler kuruluştan beri devletin birer ögesi olmalarına karşın neden zamanla duâgûy adıyla anılmışlardır? Hazine ve vakıflar tarafından çeşitli ödenekler aktarılan bu zümreler, duâgûy olarak anılmaya başladıktan sonra asıl toplumsal kimlikleri dışında bir sınıflandırılmaya mı tabi tutulmuşlardır? Bu sorulara cevap bulmak amacıyla üç farklı başlık altında Osmanlı duâgûyânını incelemek mümkündür. Makalede önce duâgûy kelimesinin kavramsal açıklaması yapılacak, ardından bir müessese olarak hâssa duâgûyânı ve vakıf duâgûyânı başlıkları altında tarihsel geçmişleri ve gelirleri üzerinde durulacaktır. Bu tasnifin yapılmasındaki ana sebep duâgûyânın gelir kaynaklarıdır. Duâgûyânın devlet bütçesindeki ekonomik etkisi de dikkate alınarak bu zümrenin en doğru şekilde anlaşılması için gelir kaynaklarına göre sınıflandırma yapılması uygun bulunmuştur. Son olarak duâgûyânın toplumsal konumlarına değinilmeye ve müessesenin toplumsal düzene ne derece katkı sunduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu çalışma ile kuruluştan 18. yüzyıla kadar geçen sürede Osmanlı Devleti'nde duâgûyluk müessesesinin gelişimi, sosyal ve ekonomik açılardan devlete etkisi ile toplumsal hafızadaki yerinin anlaşılması hedeflenmektedir. Bu çalışmanın Osmanlı sosyal tarihinde önemli bir boşluğu doldurarak çeşitli yönlerden duâgûyluk müessesesinin sınırlarını belirlemesi amaçlanmaktadır.

Konu hakkındaki veriler devlet arşivleri bünyesindeki kaynaklardan toplanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi itibariyle değeri bilgiler sunan tahrir defterleri sistematik kayıtların ortaya çıkmasına kadar geçen sürede kimlerin dua etmesi karşılığında bir imtiyaz aldığını veya gelir elde ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Devletin tüm atama kayıtlarını içeren ruus defterleri, Dîvan kayıtlarının tutulduğu mühimme defterleri, vakıf görevlilerine yapılan ödemelerin kaydedildiği vakıf muhasebe defterleri, yüzyıllar içerisinde Osmanlı duâgûyân zümresinin tarihsel değışim ve dönüşümünü gösterdiği için istifade edilmiş kaynaklardır. 17. yüzyıl sonları itibariyle son derece sistematik ve düzenli tutulmuş olan hurufat defterleri ise araştırmanın konusuna ait yılları kapsamadığından kullanılmamıştır. Cumhuriyet dönemine kadar olan süreçte ciddi anlamda duâgûy istihdamı söz konusu olduğundan 17. yüzyıl sonrası duâgûyânının çalışılması konusu özellikle Tanzimat sonrasını içerecek araştırmalara bırakılmıştır.

Devletin Duâcıları Üzerine

Dua¹ etme eylemini ifade eden *alkış* Türk devletlerinde devlet büyüklerine iyi dileklerle övgü ve şükürde bulunmaktır². İslamiyet sonrası dönemde de özellikle hükümdara dua etme eylemi son derece önemli görülmüştür. Selçuklu ve Osmanlı Devleti dönemlerinde hükümdarların birinci vazifesi, kendisinin sağladığı barış ve huzur ortamı nedeniyle, halkın hayır duâsını almaya çalışmaktır³. Osmanlı devlet geleneğinde hemen her vesikada padişaha edilmiş duaların kayıtlarını görmek mümkündür. Bu dualarda padişahın ve devletin Allah tarafından korunması istenmiştir⁴.

Türk-İslam kültüründe devletin idarecisi olan padişahın duâsını almaya önem verildiği gibi padişahın da bulunduğu konumdan ötürü şükredip dua etmesi beklenirdi⁵. Osmanlı Devleti bünyesinde bu makalenin konu edindiği kadrolu duâcılardan ayrı olarak pek çok zümre duâcı konumundaydı. Devlet bünyesinde resmî görevi dua etmek olan *duâcı çavuş* veya selam çavuşu da denilen *alkış çavuşu*⁶, *ordu şeyhleri*⁷, *Yeniçeri duâcısı*⁸, *Hûkeşan*⁹, kale

- 1 Arapça bir kelime olup çoğul hali ed'îye kelimesidir. Detaylı tanım için bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007²⁴, s. 190; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005¹⁴, s. 610; Osman Cilâci, "Duâ", *DİA*, IX, 529.
- 2 Abdülkadir Özcan, "Alkış", *DİA*, II, 470.
- 3 Selçuklu Devleti için bk. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 129; Osmanlı Devleti için bk. Derviş Ahmed Âşıkî, *Aşıkpaşazâde Tarihi*, Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, Matbaa-i âmire, İstanbul 1332, s. 197.
- 4 Bu ifadelere örnek olarak "*Hazret-i pâdişâh-ı âlem-penâh halledet hilâfetuhû*" duâ formülü gösterilebilir. Örnek olarak bk. BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 4421, s. 45, 11 Rebülâhîr 1025/28 Nisan 1616.
- 5 Abdurrahman Zeybek, *Selim (Yavuz Sultan Selim)'in Farsça Divânı ile Avnî (Fatih Sultan Mehmet)'in Türkçe Divânının Mukayesesi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2009, s. 62 ve 100.
- 6 Divân-ı hümâyün çavuşları cemaatlerinden olup teşrifat gerektiren dinî ve resmî törenlerde alkış yaptıktan sonra duâ etmekle yükümlüydü. Detaylı bilgi için bk. Murat Uluskan, *Divân-ı Hümâyün Çavuşları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 105; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986³, s. 91.
- 7 Askerî harekât süreçlerinin önemli unsurlarından olan motivasyonun devamı için yüksek dereceli din adamları arasından seçilmiş ve askerî moralinin diri tutulması amacıyla orduda görev yapan ordu şeyhleri hakkında bk. Ümit Ekin, "Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, X/1 (2008), 171.
- 8 Sefer sürecinde İslam askerinin başarısı için duâ ederdi. Detaylı bilgi için bk. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 150; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, I, Ankara 1988³, s. 374.
- 9 Yeniçeri Ocağı'nın 99. cemaatinden olup ordunun başarısı için sürekli duâ eden Bektaşî dervişlerine verilen ad. 1591 yılından itibaren görülmeye başlanan Hûkeşanlık hakkında detaylı bilgi için bk. Midhat Sertoğlu, *Tarih Lûgati*, s. 152.

muhafızlarının duâgûyu¹⁰, *sergi duâcısı*¹¹, *duâcı*¹² gibi görevliler yanında duâcı esnafı olarak nitelenebilecek ve devlet tarafından izlenen *dilenciler* de vardı¹³. Tarikat hiyerarşisinde bir üst makamı temsil eden *duâgûy* ise tekke kültüründe önemli bir yere sahip olup zikir ve ayin sonunda dua okurdu¹⁴. Zikredilen bu duâcılar görev tanımları, görev yerleri ve sorumlulukları belirlenmiş, istihdam edilmeleri için taşımaları gereken özelliklere sahip kişilerdi. Makalenin konusunu oluşturan duâcı zümresi ise hazine ve vakıflardan duâgûy namına vazife¹⁵ alan kimselerden oluşmaktadır. Bu nedenle resmî duâgûy olarak anılması gereken bu zümrenin görev tanımını yapmadan önce duâgûy kelimesinin kavramsal çerçevesi çizilmeye çalışılacak.

Duâgûy Kimdir?

Duâgûy kelimesi dua söyleyen anlamına gelmektedir¹⁶ ve çoğulu duâgûyân kelimesidir. Duâhan ile duâgûy kelimeleri birbirlerinin yerine kullanılmış olsalar da duâgûy kelimesi duâcı; duâhan kelimesi ise dua okuyan anlamına gelmektedir¹⁷. Duâgûy kelimesinin Osmanlı kanunnamelerinde görülmeye başlandığı dönem 16. yüzyıldan sonradır. Eyyubî Efendi Kanunnamesi'nde *duâgûyân* adıyla zikredilen zümre Hezarfen Hüseyin Efendi'nin kanunnamesinde *duâgûyân-ı hâssa* ifadesiyle geçmektedir¹⁸. III. Murad döneminde (1574-1595) gümrük, vakıf ve daha başka yerlerden şeyhlere duâgûy maaşı bağlandığını belirten Mustafa Nuri Paşa duâgûyânın "bir suret uğrusu battâllar"¹⁹ ifadesiyle anıldıklarını belirtmiştir²⁰. Ana kaynaklara bakıldığında duâgûyân hakkında net bir tanıma ulaşmak mümkün değildir. Kaynaklarda daha çok devlete etki eden malî yükü yönünden zikredilen

-
- 10 Kapıkullarından farklı bir yapıda olan ve serhad kulu da denilen kale muhafızları bünyesinde 17. yüzyıl başlarında duâgûy istihdam edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Klára Hegyl, *The Ottoman Military Organization in Hungary, Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*, press. Klaus Schwarz, Berlin 2018, s. 141. Uyvar Kalesi'nde görevli duâgûyular için bk. Ahmet Şimşirgil, "Kızılelma'nın Muhafızları: Osmanlı Uyvar'ında Resmî Görevli ve Hizmetliler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 11 (2002), s. 71-79.
- 11 Tophane-i âmire ve tersane-i âmire bünyesinde istihdam edilmiş din adamları arasından olup top dökümü ve sergi döşenmesi esnasında duâ etmekle mükellef olan bu görevliler 17. yüzyıl sonrasında istihdam edilmişlerdir. Konu hakkında bk. Burak Kocaoğlu, "Osmanlı Ordusu'nda Maneviyatı Yükseltici Bazı Ritüeller (1787-1858)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, sayı 46 (2020), s. 1471-1489.
- 12 Lonca teşkilatında şeyh ile birlikte üst düzey yöneticiler arasından seçilerek istihdam edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Selahattin Bayram, "Osmanlı'da Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları", *İÜİF Dergisi*, sayı 21, İstanbul 2012, s. 104.
- 13 Konu hakkında bk. Ömer Düzbakar, "Osmanlı Devleti'nin Dilencilere Bakışı (Bursa Örneği)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/5 (2008), 290-312.
- 14 Mehmet İpşirli, "Duâgû", *DİA*, IX, 541.
- 15 Makalede vazife kelimesi tahsisat, maaş anlamında kullanılmaktadır.
- 16 Arapça duâ kelimesine Farsça diyen, söyleyen anlamındaki -gûy ekinin getirilmesi ile oluşmuştur. Şemseddin Sami, *Kâmus*, s. 1187, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983³, s. 688.
- 17 Şemseddin Sami, *Kâmus*, s. 610, Devellioğlu, *Lügât*, s. 190.
- 18 Eyyubî Efendi, *Eyyubî Efendi Kânunnâmesi*, haz. Abdülkadir Özcan, Eren Yayınevi, İstanbul 1994, s. 39; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân*, s. 98.
- 19 Dış görünüşü ile insanları aldatan işe yaramaz kişiler.
- 20 Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, IV, Ankara 2007, 1682.

duâgûy zümresi hakkında neredeyse hiçbir bilgi verilmemiştir. Bu ise duâgûyân hakkında farklı yorumlar yapılmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla öncelikle günümüz akademik çalışmalarında duâgûyun tanımına ait çeşitli görüşlere değinilmesi gerekmektedir.

Halil İnalçık, duâgûy adıyla hazineden tahsisat alan ve dua etmekle görevli binlerce kişi olduğunu, İstanbul'a yapılan yoğun göçlerin neticesi olarak medrese talebelerinin cüzi bir ücretle duâgûy yazılarak cami ve türbelerde dua okuyuculuğu yaptıklarını belirtmiştir²¹. Ancak duâgûyân zümresi cami ve türbelerde dua okuyuculuğu yapan talebelerden ziyade toplumun farklı kesimlerinden üyelere sahiptir. Mehmet İpşirli, duâgûyânın daha çok vakıflar bünyesinde istihdam edildiklerini, devlet içinde kadrolaşma ve suistimallere konu olduklarını zikretmiştir²². Bahaeddin Yediyıldız, vâkıfın isteklerinin gerçekleşmesi için ücreti mukabilinde dua eden bu zümreyi bir baskı unsuru olarak nitelendirmiş, özellikle 18. yüzyıl sonrasında bazı vakıfların kuruluş amacının duâgûy istihdam etmek olduğunu belirtmiştir²³. Ancak duâgûyân vazifeleri vakıflar kadar hazineden de finanse edilmiştir. Dolayısıyla sayı bakımından vakıf ve hâssa duâgûyânı arasında anlamlı bir fark yoktur. Turan Açık ise, devletin devamına dua etmekle vazifeli duâgûyânın sosyal yardım amacıyla devletin himayesinde olduklarını belirtmiştir²⁴. Ana felsefesi sosyal yardım olan duâgûyluk vazifeleri, gerekli görüldüğü durumlarda devlet memurlarına maaş mukabilinde verilebilmiştir. Dolayısıyla bu müessesenin sosyal yardım amacı yanında çok boyutlu hedefleri vardır. Vakıftan tahsis edilmiş vazife karşılığında dua eden fakir kişi²⁵, fakir ve profesyonel duâcı²⁶, ezberden dua okuyan fakir kişi²⁷ ifadeleri ile tanımlanan duâgûyânın bu açıdan bakıldığında ihtiyaç sahibi olup, nitelikten ziyade ihtiyaç durumuna istinaden istihdam edilmiş kimseler olduğu görülmektedir. Nitekim arşiv kayıtlarına bakıldığında bu tanıma uygun atama kayıtları mevcuttur²⁸. Ancak duâgûyân arasında fakir olmayan, nitelikli meslek sahibi kimseler de bulunduğu tespit edilmektedir. Ayrıca bu unvanın ilim ehli kimselere verilmeye çalışıldığı

21 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, III, İstanbul 2015, 23; bk. ayn. mlf., "İstanbul", *DİA*, XXIII, 234.

22 Mehmet İpşirli, "Duâgû", 541.

23 Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 79.

24 Turan Açık, "Medine-i Amasya Sâkinlerinden Kapıkulu Sipahileri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya'da Sosyo-Politik Hayata Bir Bakış", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, X/1 (Winter 2015), 19; ayn. mlf., "Kerim Devletin Duâcıları ve/veya Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardım Uygulaması Olarak Duâgûyân Maaşı", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı* (Ekim 2023), s. 291-308.

25 Şemseddin Sami, *Kâmûs*, s. 610,

26 İbrahim Ateş, "Vakfiyelerde Duâ ve Bedduâlar", *Vakıflar Dergisi*, sayı 17 (1983), s. 6.

27 Zeynep Hatunoğlu-Kayahân Tüm, "Maraş Waqfs (Endowments) in Dulkadirs and Ottoman Empire Period", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi (MFTAD) = Accounting and Financial History Research Journal (AFHRJ)*, sayı 21 (2021), s. 89.

28 BOA, *Ruus Kalemi Defterleri (A.RSK)*, nr. 1522, s. 84, 4 Cemâziyelevvel 1061/25 Nisan 1651. "... duâgûy vazifesine mutasarrıf olan Derviş Mehmed fevt olmağla sulehâdan Derviş Ali için fakir ve müstahikdir deyü verilme ..."

düşünülse de²⁹, fakir veya ilim ehli olmayan çok farklı kimselere de verildiği görülmektedir³⁰. Diğer bir görüşe göre ulaşılmak istenen gayeye göre belirli dua ve sûreleri okuyan Nebe'-hân, cüz-hân, hatim-hân, tevhid-hân, salâvât-hân, musallî gibi görevliler de duâgûyân zümresini oluşturmuştur³¹ ve hepsi duâgûy olarak kabul edilmiştir³². Zikredilen bu görevlilerin duâgûy adıyla anılması müessesenin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Çünkü duâgûy zümresinin belirli bir görev tanımı yoktur ve arşiv vesikalarına göre bu görevliler ile duâgûy arasındaki fark nettir. Örneğin cüz-hân, belirli vakitte belirlenen cüzü okumakla yükümlü iken duâgûy için herhangi bir zaman ve mekân kısıtlaması yoktur³³. Bu araştırmanın ulaştığı tespitlere uygun olarak Halit Çal, duâgûyuluğu dinî nitelikli bir meslek olarak zikretmiş ve duâgûyânın Kur'ân-ı Kerîm okuyucularından ayrı olduklarını belirtmiştir³⁴. Bu tanımlardan farklı olarak başka zümrelerin zamanla değişim geçirerek duâgûy namıyla anıldıkları yönünde de tespitler yapılmıştır. Bu tespitlere göre hafızlık zamanla duâgûyuluğa dönüşmüş³⁵ veya vakıf gelir fazlasından ödenek alan zevâid-horân zaman içerisinde duâgûy adıyla anılmış olabilir³⁶. Bu görüşler ile duâgûyluk hakkında elde edilen bulgular arasında doğrudan bir ilişki kurulamamıştır. Nitekim hafızân, zevâid-horân ve duâgûyân zümresi 17. yüzyıldan itibaren eş zamanlı olarak devlet kadrolarında kendisine yer bulmuş farklı vazifelilerdir. Dolayısıyla hafızlık ve zevâid-horluk geçen zamanla birlikte duâgûyuluğa dönüşmemiştir.

Duâgûy zümresi hakkında yapılmış akademik tanımlardan başka günümüz basınında 17. yüzyıl Osmanlı duâgûyânı hakkında bazı fikirlere yer verilmiştir. Bu fikirlere göre Osmanlı duâgûyânı, çağdaşı Almanya'da cenazelerde ücreti mukabilinde ağlayan kişilere³⁷ veya

-
- 29 Mehtap Nasıroğlu Aydın, "18. Yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, sayı 56 (2021), s. 73-85.
- 30 BOA, *Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK)*, nr. 261, s. 135, 28 Muharrem 1071/ 3 Ekim 1660. "... duâgûy vazifesi olan Hasan kâtib veled-i Kâsım fevtinden kapucu Mehmed Efendi'ye verilmek ...".
- 31 Bahaeddin Yediyıldız, *Vakıf Müessesesi*, s. 79; Halis Ayhan, *Dini Eğitim ve Vakıflar*, İSAV'ın 50. Yılına Armağan, haz. İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz, Seçil Ofset, İstanbul 2020, s. 276; Mevlüt Çam, "Vakıf Araştırmaları Açısından Vakıf Hazine (Atık) Defterleri ve Önemi", *Vakıflar Dergisi*, sayı 47 (Haziran 2017), s. 50.
- 32 Ahmet Koç, Ömer Özdemir, "Kanûnî Vakfiyesi'ne Göre Süleymaniye Camisi ve Görevlileri", *Diyanet İlmî Dergi*, LIII/2 (Haziran 2017), 133-137; Kasım Kocaman, "Kuruluş Vakfiyesine Göre İstanbul Fatih Camisi Görevlileri ve Görevleri", *AKEV Akademi Dergisi*, ICOAEF Özel Sayısı (2019), s. 141-146; Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, I/3 (2008), 349.
- 33 BOA, (A.RSK), nr. 1522, s. 125, 22 Şâban 1061/10 Ağustos 1651. "Medîne-i Hazret-i Ebâ Eyyüb el-Ensârî'de Pertev Paşa rûhu için yevmî iki akçe vazife ile bir cüz'-i şerif ve yine Ali Paşa-yı cedid rûhu için ba'de's-salâti'l-fecr kırât olunur. Yevmî iki akçe ile bir cüz'-i şerif ve yine mezbûr Ali Paşa rûhu için yevmî iki akçe vazife ile duâgûy olan Mahmud bin Mehmed'in mutasarrıf olduğu vazifelerin ...".
- 34 Halit Çal, "1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurufat Defterine Göre Yunanistan'daki Türk Mimarisi", *Erdem*, sayı 58 (2010), s. 101; ayn. mlf., "1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurufat Defterine Göre Bulgaristan'daki Türk Mimarisi", *Balkanlar'da Kültürel Etikileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumun Bildirileri*, 17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan, I, 224.
- 35 Mehtap Nasıroğlu, "Hasankeyf İmam Abdullah Camisi", *Vakıflar Dergisi*, sayı 52 (2019), s. 65.
- 36 Aşşenur Karademir, "Vazife Yoklama Defterine Göre Süleymaniye Vakfı Çalışanları: Ücretler, Görevler, Unvanlar", *Marmara Üniversitesi İİB Dergisi*, XLIV/2 (Aralık 2022), 336.
- 37 Ataol Behramoğlu, "Duâgûyan", *Cumhuriyet Gazetesi*, 06 Mayıs 2020.

devleti malî ve asayiş yönünden yıpratmış olan suhtegâna benzemektedir³⁸. Diğer bir görüşe göre duâgûy zümresi devlete dua satmış; devlet ise şeyhlerden dua almak uğruna, zenginlere borçlanarak dua satın almıştır³⁹. Ancak Osmanlı duâgûyânının ücretli ağılayıcılar ve suhtegân gibi yapılarla herhangi bir benzerliği olmadığı gibi maaşları zenginlerden borçlanarak değil hazineden ve vakıf gelirlerinden ödenmiştir.

Görüldüğü üzere duâgûy hakkında pek çok tanım yapılmıştır. Tüm atanmış memurların ve halkın doğal duâcı olarak görüldüğü Osmanlı kültüründe duâgûy zümresinin kim olduğunun anlaşılması için devletin kuruluş döneminden başlayarak, dua etmesi için kimlere, nasıl, ne şartlarda imtiyaz ya da tahsisat sağlandığının tespit edilmesi doğru olacaktır.

Kuruluştan 18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Duâgûyânı

Osmanlı Devleti'nde duâgûy istihdam edilmesinin temelinde bazı gerekçeler vardır. Hükümdara dua etme geleneği doğal olarak duâgûyân istihdamını gerekli kılmıştır. Bir insanın hayatını sürdürebilmesi için gerekli temel şartlardan biri devletin bekasıdır. Dolayısıyla duâcıların nicelikleri değişmiş olmakla beraber devlete ve hükümdara duâcı olma felsefesi köklü bir gelenektir. Devletlerin varlığıyla beraber, devletin devamına dua etme geleneği vardır. Osmanlı Devleti'nde sikkeler, tuğralar ve tüm resmî evrakta padişahın sıhhatine dua edildiğini gösteren ibareler vardır. Devletin kuruluşunun dua ile olması ve devamında da tüm padişahlara dua edilmesi son derece doğal, olağan ve farz-ı ayn benzeri bir ibadet⁴⁰ olarak görülmüştür. Devletin devamına duâcı olanlara padişah tarafından her zaman hürmet ve özen gösterildiği de bilinmektedir⁴¹. Diğer taraftan hükümdarın halka karşı cömert olması gerekliydi⁴². Türk devlet yönetimi felsefesine uygun olarak hükümdar eski dönemlerden itibaren halkına karşı cömert olmuş, ziyafet verme ve ihsanda bulunma yoluyla devletin gelirinden bir kısmını, hak sahibi oldukları düşüncesiyle, halka aktarmıştır. Ayrıca hükümdarın para biriktirmesi hoş karşılanmamış, felaket yaşayan hükümdarların hazinede para biriktirenler olduğu düşünülmüştür⁴³. Tüm bunlar devletin kadrolu duâgûy istihdam etmesinin temel felsefesini oluşturmuştur. Kuruluş döneminin etkin zümrelerinden olan abdal, baba, dede ve dervişler yani Abdâlân-ı Rum ve ilerleyen süreçlerde şeyh, seyyid ve

38 Salih Özbaran, “‘Suhtegân’ ve ‘Duâgûyân’”, Radikal Gazetesi, 26 Ekim 2003.

39 Salih Erol, <https://www.belgeseltarih.com/osmanlida-hem-de-borc-parayla-duâ-alinirdi/>. Erişim tarihi: 05 Şubat 2024, 18:56.

40 BOA, A.RSK, nr. 2/110, 29 Zilhicce 1007/23 Temmuz 1599 “... Farz-ı ayn mesâbesinde olan ed’iye-i devâm-ı eyyâm-ı sultân-ı pâdişâh-ı İslâm ...”

41 “... *devâm-ı devlet ebed-pevëndime mahsus duâcılardan olup bu makule ulemâ-i izâma riâyet ve himâyet adet-i şehriyariden olmağla ... ulemânın vazîfeleri sairlerden mukaddem veresin ulemânın vazîfeleri verilmeden kimseye vermeyesin*”, BOA, *Bâb-ı Asaî Mühimme Defterleri*, (A.DVNSMHHM), nr. 73, s. 47, h. 111, 02 Zilhicce 1003/08 Ağustos 1595. Mısır beylerbeyine gönderilen hüküm.

42 Kutadgu Bilig’e göre Türk hükümdarının özellikleri için bk. Hayati Beşirli, “Kutadgu Bilig’de Hükümdarlık ve Hükümdarın Meşruiyeti”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, V/14 (Yaz 2016), 19-33.

43 *Âşıkpaşazâde Tarihi*, s. 197, 198. Âşıkpaşazâde’ye göre Yıldırım Bayezid, mal biriktirdiği için Timur’a yenilmiştir.

şerifler iktidar tarafından gönlü hoş tutulan kimseler olmuşlardır. Kuruluşu dahi dua ile olan devletin ilk hükümdarlarınca Abdâlân-ı Rum'a çeşitli imtiyazlar tanınmış, onlara tekke inşa ettirilmiş ve dua etmeleri mukabilinde vergi muafiyeti sağlanmışsa da⁴⁴ bu dönemde henüz kadrolu duâgûyân zümresinden bahsetmek mümkün değildir. Tahrir defterlerinde çeşitli vergilerden muaf tutulmuş kimseler arasında gördüğümüz pîr, ihtiyar, nâ-tüvân, muhtaç, âmâ ve mütekâidler ilerleyen dönemlerde kayıtlara duâgûy adıyla geçecek olan zümrelerin ilk unsurlarıdır. Ayrıca şeyh fukaraları, Müslümanlığa yeni geçmiş olanlar, zâde-gânlar ve havâtîn de duâgûy zümresinin üyeleri olarak görülecekler. Bu kişilerin ortak özelliği bir sebepten dolayı devletten ödenek almalarıdır.

Kastamonu Taşköprü'de Mayıs 1487/Cemâziyelevvel 892 yılı tahririnde muafilar arasında zikredilmiş olan 3 kişi, tespit edilebilen kayıtlı ilk duâgûyândır⁴⁵. Bu kişiler Ahmed müezzin⁴⁶, Şeyh Gani Dede⁴⁷ ve Hamza veled-i Veli⁴⁸ isimli kişilerdir. Anadolu, Rum, Zülkadriye eyaletlerinde ve Musul'da yapılan duâgûy istihdamı Rumeli'de daha sonraları gerçekleşmiştir⁴⁹. Bunun sebebi duâgûyluk verilenlerin Müslümanlar arasından seçilmesi olmalıdır. İstanbul'da Ayasofya Camisinde II. Bayezid döneminde istihdam edilmiş Ömer duâgûy, tespit edilen resmî kayıtlı ilk vakıf duâgûyu olup aynı zamanda müezzindir⁵⁰. Bu durum, duâgûyuluğun alternatif ya da ek vazife olarak verildiğine işaret etmelidir. Ayrıca vakfiyede böyle bir görevin zikredilmemesi ancak karşılaşılan kaydın inâmât defterinde görülmesi, bu vazifenin çok daha eski dönemlerde de verilmiş olma ihtimalini yükseltmektedir. Diğer yandan Fatih döneminde vakıf topraklarına el konmasının ardından II. Bayezid dönemiyle beraber bu tür toprakların hak sahiplerine iade edilmesi de artan nüfusla beraber bazı zümrelere sağlanan imtiyazların çoğalmasını sağlamış olmalıdır. Celali ayaklanmaları ve büyük şehirlere göç, ocaklara kayıt olma imkânı bulamamış kitlelerin çeşitli yollarla istihdam edilmelerini zorunlu kılmış olmalıdır. Benzer şekilde İran ile yapılan savaşlar Anadolu'da Şii faaliyetlerini artırdığından heterodoks kimlikli dede, derviş ve şeyhlere de imtiyazlar ve tahsisat verilmesi ile devlete bağlılıklarının sağlanması hedeflenmiş olmalıdır.

44 I. Murad, Gurre-i Receb 767/14 Mart 1366 tarihli vakfiyesinde Ahi Musa'ya, devletin devamı için dua etmesi şartıyla, avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muafiyet sağlayan berât verdiğini kaydetmiştir. Bk. Tahsin Öz, "Murad I ile Emir Süleyman'a Ait iki Vakfiye", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/4 (1943), 241-244.

45 Sibel Kavaklı Kundakçı, *Osmanlı Klasik Döneminde Taşköprü Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Hiper Yayın, İstanbul 2019, s. 84.

46 BOA, *Tapu Tahrir Defterleri (TT)*, nr. 23 m, s. 643, 29 Zilhicce 892/16Aralık1487.

47 BOA, *(TT)*, nr. 23 m, s. 644, 29 Zilhicce 892/16Aralık1487.

48 BOA, *(TT)*, nr. 23 m, s. 645, 29 Zilhicce 892/ 16 Aralık 1487.

49 16. yüzyıl boyunca istihdam edilmiş duâgûyânın eyaletlere göre dağılımı hakkında bk. Songül Şenlik, *Osmanlı Devleti'nde Duâgûyluk Müessesesi (XV-XVII. Yüzyıllar)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2024, s. 60-64.

50 İlhân Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O. 71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon – Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 170.

17. yüzyılda Osmanlı duâgûyânı, resmî beratlı yani askerî zümrenin üyesidir⁵¹. Ücreti mukabilinde dua ve Kur’ân-ı Kerîm okuyanlar, muhtelif yerlerden asgarî bir buçuk akçe vazife alanlar da kayıtlarda askerî zümre üyesidir⁵². Vazife ödemelerinin kaydedildiği defterlerde bu yüzyıla beraber duâgûyâna ait bilgiler açıkça görülmektedir⁵³. Duâgûyân zümresi daha önceki dönemlerin aksine bu dönemde defterlerde müstakil başlıklar altında yazılmaya başlanmıştır⁵⁴. 17. yüzyıla kadar çeşitli zümrelere yapılmış ihsanların, sadakaların hangi süre ile ne zaman, kimlere verildiği her zaman belirli değildi. Bu yüzyıldan sonra ise duâgûy kayıtlarına sıkça rastlanmaktadır. Resmî yollardan kayıt altına alınmış bu atamaların teftişi de yine titizlikle yapılmıştır⁵⁵. Böylece dua etmesi mukabilinde gelir elde edenler zamanla oluşturulmuş kayıtlar vasıtasıyla teftiş edilmiş ve aksaklık tespit edildiğinde gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Belirli aralıklarla yapılan yoklamalar yoluyla görevden alma sürecinde azletme, görev ya da yer değişikliği sürecinde tebdil ve becayiş, görev yenilenmesi sürecinde tecdîd, görev iadesi sürecinde ibka ve mukarrer işlemleri yapılmıştır⁵⁶.

Duâgûyândan bazıları için elkab ve dua formülleri de kullanılmıştır⁵⁷. Bunlar arasında zîde takvâhu⁵⁸, kıdvetü’l-ulemâ ve’l-muhakkikîn⁵⁹ ve kıdvetü’s- sâlikîn umdetü’l-vâsilîn⁶⁰ elkabları ile zîde kadrihû⁶¹, zîde takvâhumâ⁶² ve zîde-salâhe⁶³ duâları zikredilebilir. Burada göz ardı edilmemesi gereken husus, duâgûy vazifesi almadan önce de zikredilen elkab ve dua formüllerinin bu kişiler için kullanmasıdır. Diğer bir ifade ile duâgûyân için kullanılmış ayrı bir elkab veya dua formülü henüz tespit edilememiştir.

51 "... günlük üç akçeden fazla ciheti olan cami görevlileri ...". Halil Sahillioğlu, "Askerî", *DİA*, III, 488.

52 H. 1038/ M. 1628 tarihli fermân için bk. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 125-126.

53 "... duâgûy-ı berây-ı bekâ-yı saltanat-ı hazret-i padişâh-ı âlempenâh ...", BOA, (*MAD*), nr. 4421, s. 45 ve 46. H.1021, 1022, 1023, 1024 yılları.

54 BOA, (*MAD*), nr. 1845, 08 Rebülâhîr1024/07 Mayıs 1615.

55 Duâgûy yoklamaları hakkında detaylı bilgi için bk. Songül Şenlik, *Osmanlı Devleti'nde Duâgûyluk Müessesesi*, s. 73.

56 Hâssa duâgûyânı atamaları hakkında detaylı bilgi için bk. Songül Şenlik, *Osmanlı Devleti'nde Duâgûyluk Müessesesi*, s. 96-120 ve vakıf duâgûyânı atamaları için bk. s. 158-167.

57 Detaylı bilgi için bk. Songül Şenlik, *Osmanlı Devleti'nde Duâgûyluk Müessesesi*, s. 79.

58 BOA, (*A.DVNSMHM*), nr. 52, s. 312, h. 830, 18 Rebülevvel 992/30 Mart 1584. "... hala hâssa du'âcılarından şeyh Şüca' -zide takvâhu- ...".

59 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 60/7076, 01 Zilhicce 1084/09 Mart 1674 tarihi, duâgûyun birikmiş maaşının tahsil edilmesi hakkında verilen berat sureti.

60 BOA, (*MAD*), nr. 1206, s. 26, 14 Şevval 1067/26 Temmuz 1657. Sivas cizyesinden otuz akçe yevmiye ile duâgûy vazifesi alan vaiz Şeyh İbrahim Sivâsi için kullanılan elkab.

61 BOA, (*KK*), nr. 270, s. 32, 9 Şevval 1067/21 Temmuz 1657. Hafız Mehmed Çavuş'a verilen berat sureti.

62 BOA, (*MAD*), nr. 1206, s. 25, 20 Şevval 1067/1 Ağustos 1657. Şeyh İbrahim Sivasi evlâdından Şeyh Mehmed ve Seyyid Mehmed için kullanılan duâ formülü.

63 BOA, TS.MA, nr. 584/30. 10 Rebülâhîr1029/15 Mart 1620, Midilli mukataasından duâgûyluk vazifesi ihsan olunan duâgûy İbrahim için kullanılmış duâ formülü. BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Defterleri (TS. MA)*, nr. 9661, s. 3, 29 Şâban 1061/17 Ağustos 1651, Rumeli gebran cizyesinden otuz akçe yevmiyeli Selanik duâgûyâından Mevlana Hasan.

Hâssa Duâgûyânı

Hâssa kelimesi padişaha aidiyeti ifade eder ve saraya özel hizmetler için kullanılır⁶⁴. Padişahın duâcıları anlamına gelen hâssa duâgûyânı ifadesi, devletin tarihî, kültürel ve sosyal geçmişinden beslenerek ortaya çıkmış bir ifadedir. Tüm toplumsal kurumlar gibi padişah duâcılığı da kadîm bir uygulama olup zamanla belirli değişim ve dönüşüm yaşayarak devletin hafızasında kendine yer bulmuştur. Hâssa duâgûyuluğu aslında kendiliğinden oluşmuş bir yapıdır. Daha önce de belirtildiği gibi devletin tüm unsurları devletin devamına ve dolayısıyla padişahın sıhhati ile iki dünya saadetine duâcıydı. Padişah ise bu duâcı unsurlarına ihsan dağıtmayı kendisine görev edinmişti. Bu nedenle aslında, kendiliğinden oluşmuş bir hâssa duâgûyân zümresinden bahsedilebilir. Kanuni döneminde de varlığı bilinmekle beraber⁶⁵ daha çok III. Murad zamanında etkisi hissedilen bu müessesenin en ünlü şahsiyeti hâssa duâcı⁶⁶ Şeyh Şüca'dır. Dönemin kaynaklarında kendisi hakkında pek çok olumsuz düşünce görülen Şeyh Şüca gibi şahsiyetler ile hâssa duâgûyuluğu arasında doğrudan ilişki kurmak sağlıklı ve vicdanî olmayacaktır. Çünkü bu sıfatla anılan kişiler arasında sadece imtiyazlı şeyhler değil nakibüleşraf⁶⁷, Dîvân görevlisi⁶⁸, şakird, kâtip, gibi kimseler de vardı. Ayrıca bu vazifeyi yani geliri alanlar arasında ihtiyaç sahibi fukara, talebe, muhtaç ve salih müminlerin yeri azımsanmayacak düzeydeydi.

Daha önce de zikredildiği gibi 17. yüzyıl öncesine ait kayıtların düzensizliği ve defterlerdeki hasarlar nedeniyle söz konusu dönemde kaç kişinin duâgûy olarak istihdam edildiğini belirlemek şimdilik mümkün değildir. 15. yüzyılda tahrir defterlerinde rastladığımız duâcılık kayıtları şimdilik sürekli ve toplu bir bilgi sağlayamamaktadır. Bosna hazinesinden yeniçeri, hatip, duâgûy ve mütekâid cemaatlerine yapılmış mevâcib ödemelerini havî, II. Selim dönemine ait defter, düzenli tutulmuş duâgûy kaydını içeren ilk defterdir ve 9 duâgûy kaydedilmiştir⁶⁹. Sonrasında I. Ahmed devrine ait muhtelif mukâtaa kayıtlarını havî defterde 1 kişi duâgûy namıyla zikredilmiştir⁷⁰. Takip eden yıllarda ise daha güvenilir kayıtlara ulaşılabilmektedir. Örneğin 1012/1604 yılında Anadolu ve Rumeli

64 Abdülkadir Özcan, "Hâssa", *DİA*, XVI, 394.

65 Kadzade mahdumu ve Kanuni'nin duâgûy-ı mahsusu olan Abdurrahman Çelebi için bk. Nevizâde Atayı, *Hadâiku'l-Haka'ik Fî Tekmileti's-Şakâ'ik Nevizâde Atayı'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017, s. 769.

66 BOA, (*A.DVNSMHHM*), nr. 52, s. 312, h. 830. 18 Rebülevvel 992/30 Mart 1584. "... *hala hâssa du'acılarından şeyh Şüca'-zide takvâhu- ...*".

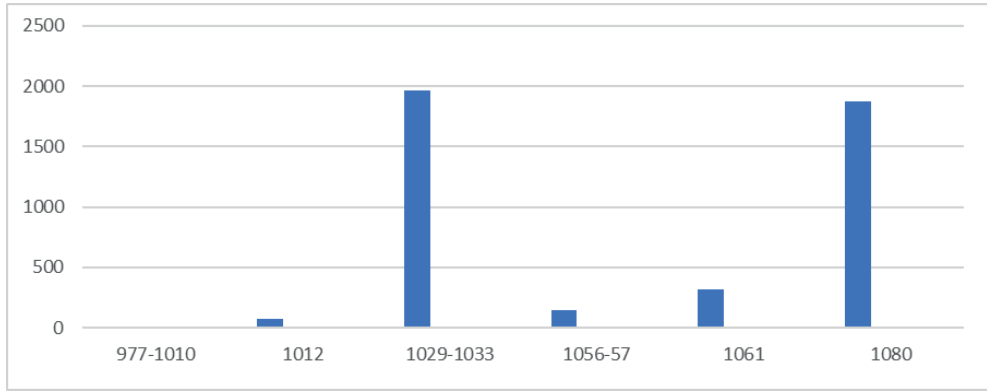
67 BOA, A.RSK, nr. 2/110, 29 Z 1007/23 Temmuz 1599. Şam bölgesinde nakibüleşraf olan Ahmed el-Caferî, devlet tarafından kendisine ihsan olunan bazı gelirlere ulaşmakta zorlandığı için maddî kaygıya düşmüş ve duâ etme vazifesini ifa edemeyeceğini arzemiştir.

68 BOA, (*A.DVNSMHHM*), nr. 65, s. 134, h. 544, 29 Rebülevvel 988/14 Mayıs 1580. Dîvân-ı hümâyun'da görevli İbrahim.

69 BOA, (*MAD*), nr. 15819, 29 Zilhicce 977/4 Haziran 1570. Defter hasarlı ve eksiktir.

70 BOA, (*MAD*), nr. 19960, s. 11, 29 Zilhicce 1009/01 Temmuz 1601, Koyulhisar hasarlı, Tortum memlehası, muhtelif gebran cizyeleri, Erzincan ipek gümrüğü ve Trabzon iskelesi mukâtaaları. Defter ağır hasarlıdır.

gelirlerinden vazifeli duâgûy sayısı 71⁷¹ iken 1029-1033/1620-24 yılları arasında Rumeli ve İstanbul gelirlerinden vazifeli duâgûy sayısı 927 kişidir⁷². Bu sayı 1056-57/1647 yılında 150⁷³, 1061/1651 yılında 302⁷⁴, 1080/1670 yılında ise 1873'tür⁷⁵. Aşağıdaki tabloda duâgûy sayısının yaklaşık yüz yıllık değişimi tablolastırılmaya çalışılmıştır⁷⁶. Duâgûy sayısındaki farklılıkların ana sebebi kaynaklara erişim kısıtlılığı ve bazı defterlerde duâgûyanın diğer cemaatler ile birlikte kaydedilmesidir. Bu durum duâgûy sayısının tespitini zorlaştırmıştır. Grafikte yaklaşık onar yıllık dönemler arasındaki duâgûy sayısının farklı olma sebebi kaynaklara erişim güçlüğüdür. 1061/1651 yılında istihdam edilmiş duâgûy sayısının 1056-57/1647 yıllarında istihdam edilmiş duâgûy sayısından az olması mümkün olmamalıdır. Her ne kadar yoklamalar neticesinde duâgûy sayısında azaltmaya gidilmişse de yeni defterlerin tespit edilmesiyle aradaki sayı farkı değişecektir.

Grafik 1. Anadolu ve Rumeli'deki Duâgûyanın Tahmini Sayısı

Duâgûyluk vazifesine atama yapılacağı zaman öncelikle konu bir üst makama arz edilmiştir. Kime, nerede, ne zaman, ne için, neden bu vazifenin verilmesi gerektiği kişinin kendisi ya da bir arz sahibi tarafından çoğunlukla açıklanmıştır. Arz sahibinin konumuna göre

71 BOA, (MAD), nr. 16787, s. 11-46, 29 Zilhicce 1012/29 Mayıs 1604, Anadolu ve Rumeli'de bulunan muhtelif gümrük mukâataaları.

72 BOA, (MAD), nr. 722, s. 38 – 120, 29 Zilhicce 1032/24 Ekim 1623, İstanbul ve Rumeli'ye ait muhtelif gümrük, mukâataa, cizye emvali.

73 BOA, (MAD), nr. 15789, 14 Ramazan 1057/13 Ekim 1647.

74 BOA, (TS.MA), nr. 1991.1, 29 Zilhicce 1061/13 Aralık 1651, BOA, (TS.MA), nr. 1991.2, 01 Şevval 1061/17 Eylül 1651, BOA, TS.MA, nr. 735/57, 29 Şaban 1061/ 17 Ağustos 1651.

75 Ömer Lütfi Barkan, "1078-1080 (1669-1670) Mâli Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ek'leri", *İÜİFM*, XVII/1-4 (1955), 303.

76 Veriler, BOA, (MAD), nr. 19960, (MAD), nr. 16787, (KK), nr. 3398, (MAD), nr. 15214, (MAD), nr. 1746, (MAD), nr. 3729, (MAD), nr. 722, (MAD), nr. 9827, (MAD), nr. 12738, (MAD), nr. 7090, (MAD), nr. 21202, *Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH)*, nr. 88, (MAD), nr. 6058, (MAD), nr. 15789, (MAD), nr. 15826, (MAD), nr. 7300, (MAD), nr. 5930, (MAD), nr. 4595, (MAD), nr. 16106, (TS.MA), nr. 9661, (TS.MA), nr. 1991.1, (MAD), nr. 4457, İE.ML, nr. 15/1418, TS.MA, nr. 735/57, (D.AMH), nr. 24528, (MAD), nr. 1206, İE.ML, nr. 14/1291 numaralı defterler ve evraktan derlenmiştir.

arz, arzuhal, tezkire, mektup, îlâm, mahzar ve şeyhülislam işaretleri ile talepte bulunulmuştur. Talepte bulunan görevliler kadı, beylerbeyi, defterdar, teftiş memuru, vezir, şeyhülislam, Kırım Hanı, emin, Darüssaade ağası, hazinedarbaşı ve müsahtiptir. Ancak bu vazifeye talip olanların doğrudan kendilerinin talepte bulunması daha olağandı. Kırım Hanları kendilerine tayin olunan sâlyânelerinin bir kısmını duâgûyân namına sâlih fukaraya verirlerdi⁷⁷. Giray Han da bu geleneğe uygun şekilde sulhâdan bir kimsenin duâgûy olması için arzda bulunmuştur⁷⁸. Beylerbeyiler ve diğer vüzerâ daha çok vefat sebebiyle mahlûl kalan vazifelerde⁷⁹, kriz durumunda⁸⁰ ve henüz duâgûyluk kadrosu açılmadan⁸¹ devreye girmişlerdir. Şeyhülislamlık makamı daha ziyade vakıflar bünyesindeki atamalarda etkin olmakla beraber az da olsa hâssa duâgûy atamalarında arz sahibi kimliğiyle görülmüş, tarikat şeyhleri ve evlatları hakkındaki atamalarda söz sahibi olmuşlar⁸² veya kadınların yaptığı arzlarda işaretlerini kaydetmişlerdir⁸³. Defterdarlar sadece vefat ve kasr-ı yed durumlarında devreye girmiştir. Darüssaade ağaları, hazinedarbaşı ve müsahtipler ile eminler çok kısıtlı sayıda kayıtlarda varken kadılar ve bazen kadı nâibleri en etkili arz sahipleridir. Atamalarda şahsî başvurular da önemli yer tutmaktadır. Duâgûyluk tevcihi yapılacağı zaman mevcut durumun tetkik edilmesi amacıyla kadro ile ilgili önceki kayıtların teftiş edildiği anlaşılmaktadır. Duâgûyluk makamının gerekliliğini yerine getirmeyenler görevlerinden azledilmişlerdir. Azil sebepleri arasında çeşitli günahları işlemek⁸⁴, ismi mevcûd kendisi nâ-mevcûd olmak⁸⁵, tanbur çalıp âvamdan olmak⁸⁶ gibi

- 77 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân*, s. 171; *Eyyubî Efendi Kânünnâmesi*, s. 39. “Hân hazretlerinin on beş yük akçe sâliyânesi Kefe İskelesi Gümrüğü’nden, kardeşleri Kalgay Sultân’ın on yük akçe ve küçük kardeşi Nureddin Sultân’ın beş yük akçe sâliyâneleri ise Gözleve İskelesi gümrüğü veya Balaklava İskelesi gümrüğünden tayin olunmuştur”.
- 78 BOA, (A.RSK), nr.1519, s. 82, 03 Ramazan 1060/30 Ağustos 1650. Kefe iskelesi mahsulünden yevmi on akçe vazifenin sulhâdan Hacı Kemal’e verilmesi hakkındaki hüküm sureti.
- 79 BOA, (KK), nr. 261, s. 90, 27 Rebüülâhîr 1070/11 Ocak 1660. İstanbul gümrüğünden tahsis edilmiş vazifenin vefat sebebiyle mahlul kalması sonucu bir kısmının hazine mande edilmesi ve bir kısmının bir müezzine duâgûyluk üzere verilmesi için Kaymakam vezir Süleyman Paşa’nın arz sahibi olduğu hüküm sureti.
- 80 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler-16, s. 136, 09 Şevval 1078/23 Mart 1668. Erzurum valisi Süleyman Paşa, vefat ettiği gerekçesiyle vazifesi elinden alınmış bir duâgûyün görev iadesi için devreye girmiştir.
- 81 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler-16, s. 190, 12 Zilkâde 1080/03 Nisan 1670. Vezir-i mükerrem Mustafa Paşa, fermân-ı hümayun ile sulhâdan olup inayete layık olan on dört kişiye; düşende, vazife verilmesinin emredilmesi üzerine bu kişilerin altısına duâgûyluk vazifesi verilmesi için îlâmı bulunmuştur.
- 82 BOA, (KK), nr. 261, s. 63, 11 Rebülevvel 1069/07 Aralık 1658. Ankara damga mukâtaasından vazifeli ve Hacı Bayram-ı Veli evladından olan duâgûyün vefatı üzerine Bolevî Mustafa Efendi tarafından vaizândan bir şeyhin duâgûy olması için îlâm yazılmıştır.
- 83 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler-16, s. 89, 6 Ramazan 1076/12 Mart 1666. Bursa kadısının, babası ve kendisi de şeyh olan bir duâgûyün vefatı sebebiyle bir zaviye seccade-nişini için yaptığı arzda şeyhülislam Minkarizade Yahya Efendi’nin işaretleri de kaydedilmiştir.
- 84 BOA, (A.RSK), nr. 1527, s. 52, 12 Şevval 1063/05 Eylül 1653. “Köstendil keferesi cizyesinden on akçe duâgûy vazifesi olan Hüseyin Dede alenen fisk u fücür ve mest ü lâ-ya’kıl ve zânî ve ...”.
- 85 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 37/4299, 28 Receb 1078/13 Ocak 1668. Malatya mukâtaası mahsulünden yevmi on akçe duâgûyluk vazifesi.
- 86 BOA, (A.RSK), nr. 1526, s. 40, 11 Ramazan 1062/16 Ağustos 1652. Edirne Ali Paşa-yı cedid evkafından on beş akçe vazifeli duâgûy Ahmed.

sosyal ve kültürel anlamda hoş görülmececek davranışlarda bulunmak sayılabilir. Duâgûyluk atamaları ibtidâdan, mahlûlen, ferâgaten ve tecdîden yapılan atamalardır. İbtidâdan yani ilk kez duâgûyluk verilme sebepleri pîr ve ihtiyar olmak⁸⁷, Kandiye kalesi muhasarasında sakatlık geçirmek⁸⁸, fakirlik⁸⁹ gibi çeşitli sebeplerdir. Bununla beraber sebep belirtilmeksizin ibtidâdan duâgûyluk verilenler arasında savaşta sakatlanan timarlılar⁹⁰, Nakşibendiler⁹¹, bahçe hocaları⁹² ya da ağa çocukları⁹³ vardır. Bu kişilerin daha önce başka bir görevden azledildikleri ya da vazifesiz kaldıkları anlaşılmaktadır. Vefat, azil, ferâgat gibi sebeplerden ötürü kalan mahlûl duâgûyluk tevcihleri de sık rastlanan atama türlerdir. Vefat durumunda babadan çocuğa intikâl⁹⁴ ya da ölen duâgûyun çocukları arasında ber-vech-i iştirâk⁹⁵ duâgûyluk verilebildiği gibi akrabasına⁹⁶ ya da herhangi birine de mahlûl vazife verilebilirdi. Kasr-ı yed durumu da eş, anne, çocuk ve akrabalar lehine gerçekleşmiştir. Yeniden berat verilmesi gereken durumlar tahta cûlus, yoklama, beratını zayi etmek sayılabilir. Ayrıca duâgûyluk vazifesinin alındığı gelir kaynağının ya da duâgûyluk görevinin değiştirilmesi yani tebdil edilmesi mümkündü. Maaş almakta çekilen sıkıntılar (usret çekmek)⁹⁷ gibi durumlarda kişinin maaşını aldığı gelir birimi değiştirilmiştir. Farklı bir muhasebe kalemine kayıtları geçenlerin ise görevleri tebdil edilmiştir. Daha açık bir ifade ile belirtmek gerekirse, devlet memurlarına çeşitli sebeplerle verilmiş olan duâgûyluk vazifeleri, bu devlet memurları

- 87 BOA, (KK), nr. 259, s. 77, 25 Şâban 1056/06 Ekim 1646. “*Sulehâdan Mahmud pîr ü ihtiyâr olmağla Üsküb mukâtaasından arz-ı hâl mücebince on akçe duâgûy vazifesi verilmek buyuruldu*”.
- 88 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler-16, s. 135, 22 Şevval 1078/05 Nisan 1668. “*Mustafa'nın Kandiye kal'ası altında tob ile sağ eli urulub sefer-i hümâyunda bir kolu mahrûc olmağla İzmir gümrüğünden on akçe duâgûy vazifesi verilmek buyuruldu*”.
- 89 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 62/7275, 3 Rebiülâhîr 1093/11 Nisan 1682.
- 90 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler-16, s. 93, 12 Ramazan 1076/18 Mart 1666. “*Hamid sancağında İkizdere nahiyesinde Karahisarlı nâm karve kurbunda beş bin akçe timarı olan Ahmed uğur-ı hümâyında sağ kolu top ile urulub mahrûc olmağla Hamid tamgası mukâtaasından almak üzere yevmi on beş akçe duâgûy vazifesi verilmek buyuruldu*”.
- 91 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler-16, s. 92, 15 Ramazan 1076/21 Mart 1666. “*Seyyid Mahmud Nakşibendi'ye mukâtaa-i mizân-ı harîr-i Burusa'dan almak üzere yevmi on beş akçe duâgûy vazifesi verilmek*”.
- 92 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler-16, s. 92, 15 Ramazan 1076/21 Mart 1666. “*Bahçe hâceliğinden ref' olunan Abdullah Efendi'ye on akçe gümrükden duâgûy vazifesi verilmek buyuruldu*”. Kayıttaki *hâce-i bağçe* ifadesi ile padişah ya da şehzade hocalığının ya da sarayda sohbet eden ulemânın kastedildiğini düşünülmemektedir.
- 93 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler-16, s. 95, 29 Ramazan 1076/04 Nisan 1666. “*Merhum Yusuf Ağa'nın oğlu Ali'ye gümrükden yevmi on beş akçe duâgûy vazifesi verilmek buyuruldu*”.
- 94 BOA, (KK), nr. 261, s. 152, 02 Zilhicce 1071/29 Temmuz 1661. “*Mukâtaa-i gümrük-i İstanbul'dan yevmi on akçe duâgûy vazifesi olan Mahmud hattat fevtinden oğlu Mehmed'e verilmek buyuruldu*”.
- 95 BOA, (KK), nr. 275, s. 298, selh-i Cemâziyelâhîr 1084/11 Ekim 1673. “*... yevmi beş akçe vazife ile duâgûy vazifesine mutasarrıf olan Abdülvehhabzâde Mehmed Efendi fevt olub mahlûle, oğlu Ahmed ve kızı Fatma'ya ber-vech-i iştirâk mutasarrıflar olmak üzere ...*”.
- 96 BOA, (KK), nr. 261, s. 162, Gurre-i Rebiülâhîr 1072/24 Kasım 1661. “*Erzurum gümrüğünden yevmi yedi akçe duâgûy vazifesi olan Hacı Abdullah fevtinden yine Erzurum gümrüğünden yevmi yedi akçe duâgûy vazifesi olan akrabasından Ahmed'in berâtına ilhâk olunmak buyuruldu*”.
- 97 BOA, (A.RSK), nr. 1506, s. 1, 2 Zilhicce 1043/30 Mayıs 1634. Edirne'de İnöz memlehasından vazifesini almak hususunda usret çeken duâgûy Kıbtîyân cizyesine tebdil istemiştir.

olmaları gereken kadrolara geçtiklerinde kesilerek asıl icra ettikleri görevin gelirini almaya başlamışlardır. Örneğin timar ya da ulûfe veya orta akçesi⁹⁸ alamayan dîvân kâtiplerine bağlanan duâgûyluk gelirleri, bu kâtiplerin asıl olmaları gereken müşâhere-horân kalemine⁹⁹ geçişleri yapıldığında kesilmiştir. Bir örnekle konuyu netleştirmek mümkündür. Dîvân-ı hümâyun kâtiplerinden İsa Efendi 30-40 yıldır mezkûr zümreden olup, Beylikçi hizmetinde bulunmuştur. Yapılan yoklamalarda bu kâtibin muhtelif yerlerden aldığı doksan akçelik duâgûyluk vazifesine hak sahibi olduğuna kanaat getirilmiş ve müşâhere-horân kalemine tebdili yapılmıştır¹⁰⁰. Bu durumda bu kâtip artık duâgûyluk değil kâtiplik maaşı almış olacak ve kadrosu bundan sonra duâgûyluk vazifesinin muhatabı Anadolu muhasebesi kaleminin değil müşâhere-horân vazifelerinin öndendiği Küçük Ruznamçe kaleminin konusu olacaktır.

Hâssa duâgûyânının gelirleri oluşturulurken İslâm dini referans alınmış, toplumun çeşitli kesimlerinden toplanan vergiler, vergi ödeyemeyen ya da vergiden muaf olanlardan oluşmuş duâgûyân zümresine sarfedilmiştir. Diğer taraftan vazife adıyla verilen ve gümrük ile mukâtaalardan sağlanan mevâcib; düşkünlere, devlet kapısında çalışmış ancak ailesinin geçimine yetecek miras bırakamamış kişilerin eşleri ve küçük çocukları ile duâgûyâna verilir¹⁰¹. Duâgûyluk vazifeleri mukâtaat, cizyeler, memlehal, gümrükler ve beytülmal, ilhak hasları, ocaklık ve harc-ı hâssa gibi hazinenin çeşitli birimlerinden ödenirdi. Hazineye ait vergilerden oluşan her bir malî birimi ifade eden mukâtaa gelirleri duâgûy vazifelerinin ödenmesinde önemli yere sahipti. İpek satış vergilerinden oluşan mizân-ı harîr, Anadolu ve Suriye’de öşür vergisine karşılık gelen dimos vergisi, dalyanlar (balıkçılık), âdet-i ağnam (küçükbaş hayvan) vergisi, esb-keşân (at çeken) ve Kıbtiyân (Çingene) vergileri bu kapsamda değerlendirilen gelir kaynaklarıdır. Şer’î bir vergi olan cizye ile daha çok cizye ziyadeleri ve Ortadoğu topraklarında cizye anlamına gelen cevâli¹⁰² gelirleri de felsefe olarak belirli zümrelere dağıtılan gelirler olmakla beraber duâgûy ödemelerine kaynak teşkil etmiştir. İstanbul, Edirne ve Gelibolu gümrükleri başta olmak üzere pek çok gümrükten gelir elde edilmiştir. Hazine-i âmireden bağımsız olarak çeşitli vilâyetlerin merkeze intikâl ettirdikleri geliri de ifade eden hazine gelirleri¹⁰³ sâlyâne gelirleri¹⁰⁴, padişaha ayrılmış bir çeşit bütçe

98 Erhan Afyoncu, Recep Ahışalı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 55. Orta akçesi, kalemdeki harçlardan elde edilen para olup tîmâr ya da ulûfe alamayan kâtipler geçimlerini bu para ile sağlardı.

99 Erhan Afyoncu, “Müşâherehorân”, *DİA*, XXXII, 153-154.

100 BOA, (KK), nr. 261, s. 16, 05 Rebûlâhîr 1067/22 Aralık 1656.

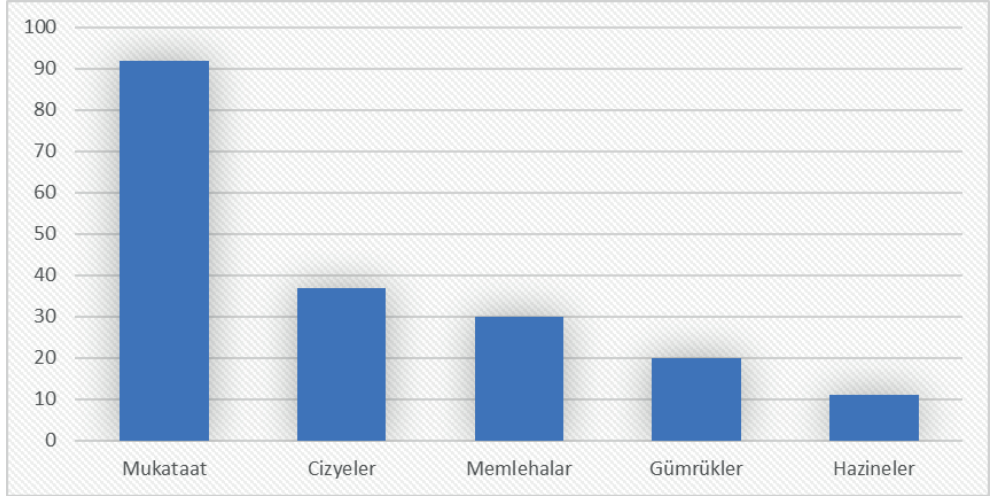
101 Erhan Afyoncu, “Mevâcib”, *DİA*, XXIX, 418.

102 Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Cevâli”, *DİA*, XVII, 436. Bu geliri alan imam ve şeyh gibi ulemaya cevâlihorân denmiştir. Örnek olarak bk. BOA, (EV.MHM), nr. 116, vr. 56b, 22 Cemâziyelâhîr 1058/14 Temmuz 1648.

103 Kaynaklarda taspit edilenler Bağdad, Bosna, Diyarbekir, Karaman, Rum, Şam ve Trablusşam hazineleridir.

104 BOA, (EV.MHM), nr. 116, vr. 57b, 58a, 22 Rebûlâhîr 1058/16 Mayıs 1648. “Cemâat-i sâlyâne-i der-Medine-i Münevvere”.

olan harç-ı hâssa gelirleri¹⁰⁵, kale muhafızlarına ayrılmış ocaklık gelirleri¹⁰⁶ de duâgûy maaş ödemelerine kaynaklık etmiştir. Aşağıdaki tabloda duâgûy vazifelerinin ödenmesine kaynaklık eden gelir birimleri grafik haline getirilmeye çalışılmıştır.

Grafik 2. Duâgûy Vazifelerinin Ödendiği Gelir Birimleri

Duâgûyluk vazifeleri cedid akçe¹⁰⁷, sağ akçe¹⁰⁸, çürük akçe¹⁰⁹ veya pare¹¹⁰ ile ödenirdi. Duâgûy ulûfe ve cerâyelerinin¹¹¹ her ay başında herkesten önce ve tam olarak verilmesine

105 BOA, (EV.HMH), nr. 88, vr. 22b, 06 Ramazan 1044/23 Şubat 1635. “Vazife-i ez-harc-ı hâssa der- İstanbul”. Özellikle havâtin denilen kadınlara harç-ı hâssadan ödeme yapılması, duâgûy adıyla olmasa da daha önceki dönemlerde de görülmüştür. BOA, (EV.HMH), nr. 39, vr. 10b, 10 Zilkâde 1007/04 Haziran 1599. “Hâssa-i harcdan on akçe ulufesi olan müteveffa Aişe'nin vâzifesi Fatma nâm Hatun'a verilmek buyuruldu”.

106 Ocaklıklardan verilen duâgûy ödemeleri halihazırda görev yapan ancak duâgûyluk vazifesi alan askerlere verilmiştir. BOA, (A.RSK), nr. 1527, s. 41. 22 Receb 1063/18 Haziran 1653. Görevi bir başkasına verilen Azebler ağasına, Zadvarya kalesi (Dalmaçya sınırı) neferâtı mevâcibi ve Hersek sancağındaki azeblerin mevâciblerine tayin olunun ocaklıkların izdiyâdından yevmi 40 akçe ile hâssa duâgûyluğu verilmiştir.

107 BOA, (KK), nr. 261, s. 159. 26 Rebîülevvel 1072/19 Kasım 1661. Cedid akçe padişahların tahta geçmesi durumunda ve sikkenin değerinin düşürülmesi gerektiğinde yeni kesilen sikkeler için kullanılan bir tabirdir. Konu hakkında bk. Halil Sahillioğlu, “Akçe”, *DİA*, II, 224-227.

108 Altın sikke kıymetindedir.

109 BOA, (MAD), 19071, 29 Zilhicce 1124/27 Ocak 1713. Sağ akçenin karşılığı olup değeri düşük akçe, bakır sikke anlamındadır.

110 Mısır ve Suriye bölgesinde üç akçe değerindeki gümüş sikkeye verilen ad.

111 İhtiyaç sahibi ya da devlet görevlisi gibi hak sahiplerine verilmek üzere mülkiyeti devlete ait olan yerlerden ayrılmış sadaka. Diğer bir ifade ile sadaka-i câriye. Detaylı bilgi için bk. Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Cerâye”, *DİA*, VII, 390-391.

özen gösterilmiştir¹¹². Duâgûy vazifeleri aylık¹¹³, üç aylık¹¹⁴ ya da beş aylık¹¹⁵ birikmiş haliyle ödenebilirdi. Duâgûy maaşlarının günlük 5-25 akçe arasında değişebildiği¹¹⁶ kabul edilmekle birlikte, 16. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın sonuna kadar tespit edilen duâgûy vazifelerinin günlük 1-300 akçe aralığında olduğu görülmüştür. Bu kadar değişik miktarlarda vazife almalarının sebebi ise bu kimselerin toplumsal konumları ve duâgûyluk vazifesi alma nedenleri ile ilgilidir. Aşağıdaki grafikte duâgûy maaşlarının yüz yıl içerisindeki miktarları verilmeye çalışılmıştır.

Grafik 3: Duâgûyluk Vazifesi Miktarları

Duâgûyluk maaş miktarı günlük 6-10 akçe aralığındadır. Duâgûyân arasında 200 akçe yevmiye alanlar¹¹⁷ olduğu gibi kadın duâgûyân arasında 120 akçe yevmiye alanlar vardı¹¹⁸. Tespit edilen bu gelirler ilgili duâgûyun tek geliri olmayabilir. Farklı gelir birimlerinden de ayrıca duâgûyluk vazifesi alan duâgûyân vardı. Farklı yerlerden olsun tek bir gelir biriminden olsun çok yüksek vazife alan duâgûyâna şu ana kadar rastlanmamıştır. Çok yüksek meblağlar muhtemelen özel durumlarda görülmüştür. Nitekim Köprülü Mehmed

112 BOA, (A.DVNSMHHM), nr. 73, s. 47, h. 111, 02 Zilhicce 1003/08 Ağustos 1595. "...her ay başında herkesten evvel bi'î-tamam verilmesi..."

113 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 2/163, 18 Receb 1084/29 Ekim 1673. "... mâh-be-mâh ...".

114 BOA, İE.ML, nr. 15/1419, Yevmi on akçe alan duâgûyun 1066 senesi MASAR mevâcibi.

115 BOA, AE.SMMD.III, nr. 2/163, 20 Cemâziyelevvel 1010/16 Kasım 1601, Hâssa duâgûy Mehmed Dede, Vidin ve Fethülişlâm (Sırbistan) iskelelerinden yevmi beş akçelik ulufesi olup 1008 senesinden beş aylık istihkakını almıştır.

116 Pakalın, *Tarih Deyimleri*, s. 479.

117 BOA,(MAD), nr. 5421, s. 73, 83, 29 Zilhicce1096/26 Kasım 1685, "An-cemaat-i duâgûyân-ı mukâtaa-i gümrük-i İstanbul, Ali Efendi, İmam, yevm 200".

118 BOA,(MAD), nr. 15672, s. 2, 20 Receb 1066/14 Mayıs 1656. Trablusşam muhasebesinden vazifeli Hanzade Hatun.

Paşa farklı yerlerden günlük 1000 akçeye varan duâgûy maaşı alan Şeyh Salim'in hakkının, şeyh olması sebebiyle, 200 akçe olduğunu belirtmiş ve 800 akçeyi kesmiştir. Bu duruma şiddetle karşı çıkan şeyh cüretli hareketi ve ısrarının bedelini canıyla ödemek zorunda kalmıştır¹¹⁹. Duâgûyun toplumsal kimliği ile aldığı vazife miktarı arasında genellikle doğru orantı olsa da geliri belirleyen ana unsur günün koşullarıydı. Bir vâizin yevmiyesi 15 akçe de olabilirdi 40 akçe de. Bu durumda geliri belirleyen bağımsız değişkenler, vâizin kıdemi, yaşı, sağlık durumu iken bağımlı değişkenler maaş ve kadronun süresidir.

933-34/1527-28 ve 954-55/1547-48 yıllarına ait bütçelerde kayda geçmiş herhangi bir duâgûy ödemesi yoktur¹²⁰. 1042/1632 yılına ait Bosna eyaleti¹²¹, 1043-44/1634-35 Rum eyaleti¹²², 1070-71/1660-61¹²³ ve 1078-80/1669-1670¹²⁴ Rumeli ve Anadolu bütçelerinde duâgûyân ödemelerinin toplam bütçe içerisindeki yerleri sırasıyla %7,20, %5,92, %12,47 ve %3,58 olarak tespit edilmiştir. Bu bütçelerden sadece 1043-44/1634-35 ve 1078-80/1669-70 yıllarına ait bütçelerde net olarak tek başına duâgûy mevâcibleri kaydedilmiştir. Dolayısıyla duâgûy ödemelerinin devlet bütçesi içerisindeki payı %4,75 civarındadır denilebilir¹²⁵. Devletin içinde bulunduğu mali kriz dönemlerinde ilk olarak duâgûyluk gibi görevsiz vazifelerin kesilmesi yoluna gidilmiş, buna sebep olarak duâgûy, mütেকâid ve mürtezika arasında maddî durumu kötü olmayanların tespit edilmesi gösterilmiştir¹²⁶. Ayrıca IV. Murad ve Köprülüler devrinde ve ardından özellikle II. Viyana bozgunu sonrası yapılan yoklamalarla vazifelerin hazineye aktarımı yapılmış, bu tür vazifelerin verilmesinin yasaklandığı kayıtlara geçmiştir¹²⁷. Vazifeler kesilirken toplumun tüm kesimlerine eşit davranılmış, şeyhlere ya da imtiyazlı kimselere ayrıcalık sağlanmamıştır. Diğer taraftan mürtezikanın hallerine merhameten vazifelerinin yarısında kesintiye gidildiği de olmuştur¹²⁸. Duâgûy gelirlerinde kesintiye gidilmesi saray çevresi ve halk arasında hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiştir. Defterdar Sarı Ali Efendi malî sıkıntılara çözüm bulmak amacıyla hazineden tahsisat alan kalabalık

119 Naimâ, *Târih-i Naimâ*, IV, 1729.

120 Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜİFM*, XV/1-4 (1953), 251-329; ayn. mlf., "H. 954-955 (M. 1547-1548) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜİFM*, XIX/1-4 (1957), 219-276.

121 Said Öztürk, "1042-1045 (1632-1635) Yıllarına Ait Bosna Eyaleti Bütçesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1 (Ocak 1999), s. 327, 32, 330.

122 Erol Özvar, "Rum Eyaletine Ait H. 1043-44/M. 1634-35 Tarihli "Bütçenin Tahlili", *Osmanlı-3 İktisat*, Yeni Türkiye Yayınları (Ankara 1999), s. 150, 153, 156.

123 Ömer Lütfi Barkan, "1070-1071 (1660 -1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İÜİFM*, XVII/1-4 (1955), 324.

124 Ayn. mlf., "1078-1080 (1669-1670) Mâlî Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi", s. 303.

125 Songül Şenlik, *Osmanlı Devleti'nde Duâgûyluk Müessesesi*, s. 133.

126 Ülkü Küçük, *Bâb-ı Defteri Başmukâtaa Kalemi Ahkâm Defteri (1612-1617)*, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 14.

127 BOA, (KK), nr. 217, s. 24, 28 Rebüülâhir 1070/12 Ocak 1660. "Merhûm Sultan Murad zamanında ref' olunub verilmesi memnu' olmağla ...". BOA, AE.SMMD.IV, nr. 66/7749, 06 Safer 1076/18 Ağustos 1665. "vazifeler umumen ref' olunmuştur".

128 Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, haz. Muzaffer Doğan, TÜBA, I, Ankara 2017, s. 52.

kesimin aylıklarının kesmek istemiş ancak bu konuda şikâyet edilerek azlolunmuştur¹²⁹. Naîmâ da bu işin hiç hayırlı bir iş olmadığını ve rızık kesmenin doğru olmadığını düşünmekteydi¹³⁰. Bu fikrinin sebebi ise; duâgûy vazifesi alanlar emekliler ve gümrüklerden vazifeli fakirler olduklarından, maaşlarında yapılacak kesintinin, yönetime karşı yüz çevirme davranışına sebebiyet verme ihtimalidir¹³¹. Melek Ahmed Paşa'nın kalyonunun da o dönem duâgûy vazifelerinde kesintiye gittiği için aldığı ahlar sebebiyle battığı düşünülmüştü. Umumî efkârın bu fikri tarih yapıklarına “âh ile batdı vezirin gemisi deryaya” dizeleri ile geçmiştir¹³².

Vakıf Duâgûyânı

Vakıf müessesinin temelinde yatan dua alma isteği ve ihtiyacının vücuda gelmiş örneği vakıf duâgûyânıdır denilebilir. İnsanın, hiçbir menfaat gözetmeksizin kendi maddî gücünün başkalarının hayrına vakfedilmesi ve bundan dolayı hâsıl olacak sevabın vâkıfın iki cihan saadetine aracı olmasının beklenmesi dua ve vakıf kavramlarının bir araya gelmesini sağlamıştır. Vâkıf, ne kadar çok insana faydada bulunursa o kadar çok sevap kazanacak, dua alacak ve toplumsal çarkların dönmesine destek olacaktır. Bu nedenle vakıf müessesesinin en önde gelen üyeleri yine devletin yönetiminde söz sahibi olmuş hanedan ve üst düzey yöneticilerdir. Devletin dört bir yanında vücuda gelmiş vakıf eserlerin ağırlıkla bu iki zümre tarafından yaşatıldığı görülmektedir. Vakıfların ölümlerinden sonra da gelir almaya hak sahibi görülen, çeşitli toplumsal kısıtlanmalara sahip kesimlere belli bütçelerin ayrılması, bu kimselerin görevsiz vazife almaları zamanla vakıf duâgûyânının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Diğer taraftan aslında kadimden olan bazı uygulamaların zamanla müesseseleşmesi söz konusudur. Vakıfların ziyadelerinden gelir elde etmeye hakkı olduğu düşünülen kimseler de zamanla duâgûyluk müessesesini oluşturmuşlardır. Resmî olarak vakıf duâgûyu kaydına rastlanılan ilk kaynak bir inâmât defteri olup bu duâgûy Ayasofya Camisi bünyesinde istihdam edilmiştir¹³³. Musul tahrir kaydında 1523'de “cihet-i zevâid-horân ve meşihat ve duâgûyân” başlığıyla karşımıza çıkan duâgûy ise Musul İmam-ı Zâdegân vakfındandır¹³⁴. Zevâid-horân, vakıf gelirlerinin fazlasından maaş olarak yararlanan kişileri ifade etmekle birlikte “artık yiyen” anlamına gelen bir kelimedir¹³⁵. 1585-86 yıllarına ait Süleymaniye Vakfı vazife defterinde devlet adamları, havâtîn, ulemâ ve çeşitli ihtiyaç sahiplerinden oluşmuş zevâid-

129 Naîmâ'dan naklen Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s. 23.

130 Naîmâ, *Târih-i Naîmâ*, IV, 1763.

131 Naîmâ, a.e., 1761.

132 Ziya Akkaya, *Vecihi Devri ve Eseri 1637-1661/1057-1071*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1957, s. 104; Naîmâ, *Târih-i Naîmâ*, III, 1302.

133 İlhân Gök, *909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 170.

134 Alpay Bizbirlik, “XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Musul Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 26 (Ankara 1997), s. 61-64.

135 Bu zümre hakkında detaylı bilgi için bk. Özge Aslanmirza, *Surplus-Receiver (Zevâid-Horan) From Imperial Waqfs: Between Philanthropy And Political Economy*, Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences Unpublished Master Thesis, Ankara 2017.

horân kadrosu 1663 yılında bu adla değil duâgûyân ifadesiyle zikredilmiştir¹³⁶. Burada dikkat edilmesi gereken husus zevâid-horân zümresinin zamanla duâgûyân zümresine dönüşmesinin söz konusu olmamasıdır. Bir duâgûy aynı zamanda bir zevâid-hor niteliğine sahip olabilir ancak bir zevâid-hor her zaman duâgûy niteliği taşımayabilir.

Vakfiyelerde duâgûy istihdamına yönelik kayıtlar her zaman bulunmazdı. Ancak vakfiyesinde duâgûy adı zikredilmeyen vakıfların muhasebe defterlerinde duâgûyâna yapılan ödemeler görülebilir. Bunun başlıca sebebi vakfın gelirlerinden faydalanan mürtezikanın zamanla kayıtlara geçirilmeye başlanması ve daha sonraları vakfiyelerde de kendilerine yer bulmalarıdır. Bu durum duâgûyuluğun müessesleşmesi ile ilgilidir. Örneğin 867/1463 tarihli Ayasofya vakfiyesinde duâgûy kaydı olmamakla beraber vâkıfa dua başışlaması istenen ve bunun için günlük ödeme alan kimselerin istihdam edildiği görülmektedir¹³⁷. Fatih Külliyesi ve Ayasofya-i Kebir Vakfı'na ait 876-77/1472-73 tarihli vakfiyeye¹³⁸ göre, Fatih Camisi¹³⁹ ve Ayasofya Camisi'nde¹⁴⁰ hafız ya da ilim ehlinde oluşan 20 kişi belli bir ücret mukabilinde Allah'tan mağfiret dileyecektir. Fatih Camisi'nin II. Bayezid zamanında (901/1495) düzenlenmiş kuruluş vakfiyesinde herhangi bir duâgûyluk vazifesi yoktu. Kazanılan sevabı vâkıfın ruhuna hediye eden okuyucu zümresi vardı. Kur'an-ı Kerim'in tamamı veya cüzlerini, belirli sûreleri, çeşitli duâları, her gün, belli vakit ve miktarda okuyan devir-hân, cüz-hân, salâvat-hân, musallî, muarrîf gibi vazifeliler dua okuyucuları zümresinden olup, temelde dua etmekle yükümlü kimselerdi¹⁴¹. Bu görevlilerin kadrolu duâgûyân ile bağlantısı yoktu. Duâgûyâna ait kayıtların netleştiği dönemlerde vakıf bünyesinde istihdam edilmiş kişiler arasındaki farklılık da daha net olmuştur. Örneğin vakıf masraf defterlerinde vakıf hüddâmı başlığıyla müderris, kâtip, eczâ-hân, türbedâr, musallî, cüz-hân kaydedilmişken ayrıca cemaat-i duâgûyân başlığıyla duâgûy vazifesi alanlar kaydedilmiştir¹⁴². Dolayısıyla vakfiyede duâgûyluk adının zikredilmemesi, o vakıfta duâgûy istihdam edilmediği anlamını taşımaz. Örneğin Mihrimah Sultan Vakfı vakfiyesinde rastlanmayan duâgûyluk, vakfa ait arşiv belgelerinde görülmüştür¹⁴³. Benzer şekilde Gülbahar Hatun'un Amasya, Edirne,

136 Ayşenur Karademir, "Süleymaniye Vakfı Çalışanları", s. 336.

137 Fatih Sultan Mehmed'in 1463 tarihli Ayasofya vakfiyesinin Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı'nda bulunan *TKG., KK.VKF.Cd., II 2321/2302/212* numarada kayıtlı nüshası ile Türk ve İslam Eserleri Müzesi 2182 numaralı nüshasından faydalanılarak yayınlanmış tercümesi için bk. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, *Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han Vakfiyesi (Ayasofya Vakfiyesi)* https://mk.gov.tr/GalleryFiles/250/ayasofya_vakfiyesi_defter-35339641-a0db-42de-a761-8fa0a28d5c32.pdf, erişim: 01.03.2024, 14.00.

138 Eyüp Sabri Kala, "Fatih Külliyesi ve Ayasofya-i Kebir Vakfı (Hayır Müesseseleri, Hizmetleri, Görevlileri ve Yönetimi)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 15 (2020), s. 99-130.

139 Eyüp Sabri Kala, "Fatih Külliyesi ve Ayasofya-i Kebir Vakfı", s.109.

140 Ayn. mlf., a.g.m, s. 112.

141 Kocaman, "Kuruluş Vakfiyesine Göre İstanbul Fatih Camisi", s. 141-146.

142 BOA, *(TS.MA)*, nr. 1760, s. 1ve 2, 29 Cemâziyelâhîr 1081/13 Kasım 1670, Edirne Şah Sultan Evkafı masraf defteri.

143 Bekir Yılmazörnek, *Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 82.

İstanbul ve Tokat şehirlerindeki vakıflarına ait vakfiyelerde görülmeyen duâgûyluk vakfa ait defterlerde 1075/1665 senesinden sonra tesadüf edilmeye başlanmıştır¹⁴⁴.

El-vezâif adı altında çokça cihete¹⁴⁵ sahip selâtin vakıflarında sayı olarak daha fazla duâgûy istihdam edilmesi pek doğaldı. Bu nedenle özellikle Bursa, Edirne, İstanbul, Amasya, Manisa gibi başşehir ve şehzade sancaklarında duâgûy istihdamının diğer yerlere göre fazla olduğu söylenebilir¹⁴⁶. Bunun nedeni bu şehirlerdeki selâtin vakıflarının sayısının çokluğudur. Akıncı beyler, vüzerâ ve ümerâyâ ait vakıflarda duâgûy istihdamına dair kayıtlara 17. yüzyıl ortalarından itibaren tesadüf edilmektedir. Örneğin Rumeli akıncılarından Evrenos Bey'in Siroz ve Yenice-i Vardar'daki vakıflarında duâgûy istihdamı 17. yüzyıl itibariyle görülmektedir¹⁴⁷. Bazı vakıflarda ise çok daha geç tarihlerde görülmektedir. Örneğin I. Murad tarafından Köse Mihal'in ailesine verdiği köyler ve Plevne'nin fethinin ardından kalenin arpalık ve ocaklık olarak yine bu aileye verilmesiyle vakıf ve temlik yoluyla bölge şenlenmiştir. Gazi Mihal Bey bin Aziz bin Köse Mihal'e ait Mihal Bey Evkafı'nda 17. yüzyılda tesadüf edilmeyen duâgûy istihdamı kayıtlarına 18. yüzyılda rastlanmaktadır¹⁴⁸. Duâgûyân, şahıs vakıflarına oranla selâtin vakıfları ile ümera vakıflarında çok fazla istihdam edilmiştir.

Vakıflarda istihdam edilmiş duâgûy sayısı geçen zamanla birlikte artış göstermiştir. Ayasofya Camisi'nde 908-915/1504-1511 yılları arasında 3 kişi olarak gördüğümüz duâgûy sayısı 1073/1663 yılında 194'tür¹⁴⁹. Bununla birlikte duâgûy sayısında çok fazla değişiklik görülmeyen vakıflar da vardır¹⁵⁰. Selâtin vakıfları haricinde istihdam edilmiş duâgûy sayısı çok fazla değildir. Örneğin Köprülü Ayşe Hanım'ın vakfına ait vakfiyeye göre duâgûy sayısı 2 veya 5 kişidir¹⁵¹. Tüm bunların sebebi vakfin bulunduğu şehrin nüfusu ve vakfin büyüklüğü

144 Kübra Dursun, *II. Bayezid'in Annesi Gülbahar Hatun'un Hayatı ve Vakıfları*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2020, s. 122.

145 Vakıflar bünyesindeki bürokratik kadrolara verilen ad. Mehmet İpşirli, "Cihet", *DİA*, VII, 546.

146 Songül Şenlik, *Osmanlı Devleti'nde Duâgûyluk Müessesesi*, s. 151.

147 BOA, *Evkaf Defterleri*, (EV), nr. 38004, vr. 183a, 10 Ramazan 1080/01 Şubat 1670. "Vazife-i Duâgûyluk an-Evkâf-ı Evrenos Bey der Siroz. Yevmi iki akçe ile duâgûy olan Hacı Mehmed Bey fevtinden oğlu Ebubekir'e Siroz kadısı Ahmed Bey arzıyla ...".

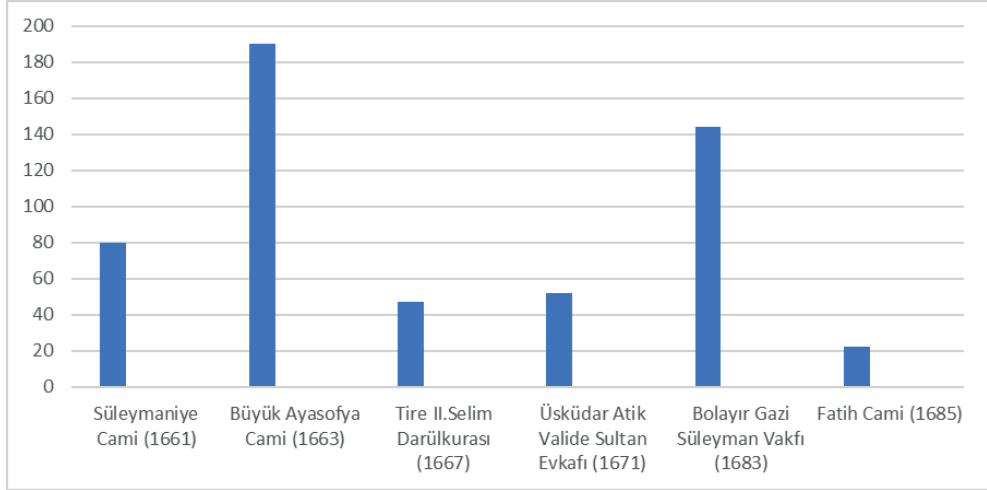
148 Ayşe Kayapınar, "Kuzey Bulgaristan'da Gazi Mihaloğulları Vakıfları (XV-XVI. Yüzyıl)", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V/10 (2005), 175-176. 18. yüzyılda ilgili vakfa ait duâgûy ataması örneği için bk. BOA, *Bâb-ı Asaî Ruus Defterleri*, (A.DVN.RSK), nr. 016, s. 176, 20 Zilhicce 1126/27 Aralık 1714. "Duâgûyluk-ı Vakf-ı Cami'-i Şerif-i müteveffa Gazi Mihal Bey der Edirne. ... yevmi on akçe vazife ile duâgûy olan Abdullah fevt olub duâgûyluğu mahlûl olmağla sulbî oğlu Mehmed için mahall ü müstahikkdur deyü ...".

149 BOA, (TS.MA), nr. 4282, vr.21b, 22a, 22b, 29 Receb 1073/09 Mart 1663.

150 Gülbahar Hatun vakıflarında 1665 yılında 6 kişi, 1670 yılında ise 7 kişi duâgûy iken aradaki dört yılda duâgûy istihdamı yoktur. Bk. Kübra Dursun, *Gülbahar Hatun'un Vakıfları*, s. 123.

151 Yusuf Sağır, *Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Vakfiyelerine Göre Köprülü Ailesi Vakıfları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2012, s. 175-176.

ile ilgilidir. Aşağıda bazı büyük vakıflarda istihdam edilmiş duâgüyân sayısının grafiği verilmeye çalışılmıştır¹⁵².

Grafik 4. 17. Yüzyılın II. Yarısında Bazı Vakıflardaki Duâgüy Sayısı

Vakıf duâgüyânı atamalarında en etkili idareciler şeyhülislam, babüssaâde ağası, darüssaâde ağası, mütevelliler ve kadılardı. Bilindiği üzere bu görevliler ayrıca büyük ölçekli vakıfların nâzırlarıdır. İlgili dönemde duâgüy atamalarında etkili olan şeyhülislam Bahai Mehmed Efendi, Ebusaid Mehmed Efendi, Hacı Abdürrahim Efendi, Balizâde Mustafa Efendi, Bolevi Mustafa Efendi, Esiri Mehmed Efendi, Sunizâde Seyyid Mehmed Emin Efendi, Hüsanzâde Abdürrahman Efendi, Minkarizâde Yahya Efendi, Çatalcalı Ali Efendi ve Feyzullah Efendi'dir. Şeyhülislamlar pek çok sebepten ötürü arz sahibi olmuşlardır. Vakıf müteveli ve müteveli kaymakamları vefat, kasr-ı yed durumları ve mukarrer atamalarda arz sahibi olmuşlardır. Zülfikar Ağa ve Mehmed Ağa çeşitli sebeplerle arz sahibi olan babüssaâde ağaları iken Süleyman Ağa, İbrahim Ağa, Dilaver Ağa, Mehmed Ağa ve Behram Ağa arz sahibi olan darüssaâde ağalarıdır¹⁵³. Kadılar ise hâssa duâgüyânı atamalarına oranla daha az etkili olsalar da şeyhülislam ve nâzırların ardından gelen etkili arz sahipleridir. Hâssa bostancıbaşılardan Ömer Ağa, Hasan Ağa ve İdris Ağa sadece vefat durumunda arz sahibi olmuşlardır. Şahsi talepler neticesinde de vakıf duâgüy atamaları yapılmıştır. Vakıf duâgüyü atamaları hâssa duâgüy atamaları gibi ibtidâdan, mahlûlen, tecdîden ve gerektiğinde ibkâ

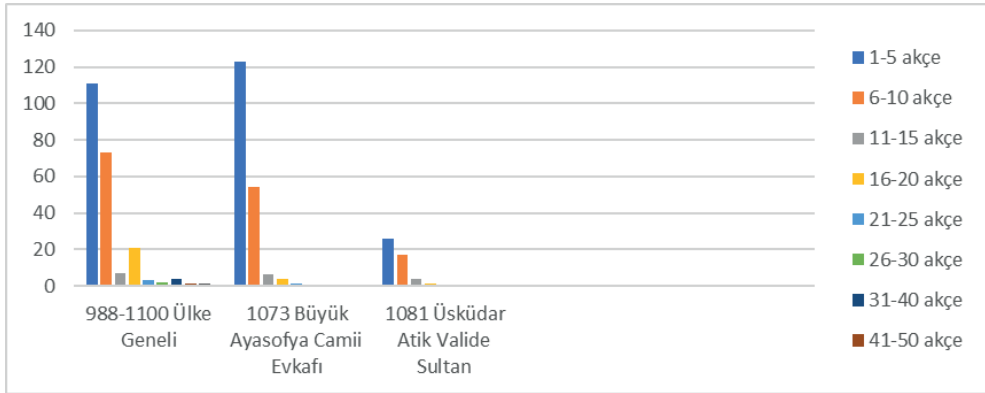
152 Kullanılan kaynaklar, Ayşenur Karademir, "Süleymaniye Vakfı Çalışanları", s. 336, BOA, (TS.MA), nr. 4282.005, vr. 21a, 21b, 29 Zilhicce 1073/04 Ağustos 1663, BOA, (TS.MA), nr. 1784, 29 Zilhicce 1077/ 22 Haziran 1667 tarihli vakıf defteri, BOA, (TS.MA), nr. 1781, 29 Zilhicce 1081/09 Mayıs 1671, BOA, (EV.HMH), nr. 375, 10 Rebiülevvel 1094/9 Mart 1683 tarihli varidat ve mesarifat defteri, BOA, *Bâb-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Fatih Sultan Mehmed Evkafı Defterleri* (D.HMH.SFTH), nr. 21938, 1 Cemâziyelâhir 1096/5 Mayıs 1685, At Meydanı'ndaki imaret ve medreselerin vazifeli ve muhasebelerine ait defter.

153 Vakıf duâgüyü atamalarda etkili olan arz sahipleri hakkında detaylı bilgi için bk. Songül Şenlik, *Osmanlı Devleti'nde Duâgüylik Müessesesi*, s. 160-164.

ve mukarrer işlemleriyle yapılmıştır. Duâgûyluk vazifesine ihtiyacı olmayanlar¹⁵⁴, âvamdan olanlar¹⁵⁵, başka işlerle uğraşanlar¹⁵⁶, evrakta sahtecilik yapanlar¹⁵⁷ derhal azledilmişlerdir.

Vakıf duâgûyânının gelirleri hâssa duâgûyânı gibi günlük 5-25 akçe arasındadır. Bununla beraber 16. yüzyıl vakfiyelerinde günlük 1 ya da 3 dirhem vazife ödemesi yapıldığı da vakidir¹⁵⁸. Duâgûy vazifelerinin aylık ödenmesi istenmiş olmakla beraber¹⁵⁹ aynî ödeme yapılması da mümkündür. Senevî bir müd hınta¹⁶⁰, senevî beş kile-i İstanbul hınta¹⁶¹ ya da yevmi 3 şinik galle¹⁶² ve fodula¹⁶³ (ekmek) tahsisatı bu tür ödemelere örnek gösterilebilir. Duâgûy maaşlarının belirlenmesinde duâgûyun sosyal konumu belirleyici olsa da günlük yevmiye aralığı hâssa duâgûyânına benzer şekilde 1-10 akçe arasında yoğunlaşmaktadır. Aşağıda 17. yüzyılda memleket genelindeki vakıflarda ve yüzyılın ikinci yarısında Büyük Ayasofya Camisi Vakfı ile Üsküdar Atık Valide Sultan Vakfı'nda istihdam edilmiş duâgûyânın vazife miktarları grafik halinde tespit edilmeye çalışılmıştır.

- 154 BOA, (EV), nr. 38004, vr. 18b, 04 Rebülâhîr 1067/20 Ocak 1657. “... duâgûy vazifesi olan hariç medresesinden Abdi'nin ihtiyacı olmamağla vazife-i mezbûr mezkûrdan ref' olunub muhtâc olan Mehmed'e ...”.
- 155 BOA, (A.RSK), nr. 1526, s. 40, s. 70, 6 Zilkâde 1063/28 Eylül 1653. Edirne Ali Paşa-yı cedid evkafından on beş akçe duâgûy vazifeli Mehmed.
- 156 BOA, (A.RSK), nr. 1509, s.113, Evayıl-i Şâban 1048/08-18 Aralık 1638. Sinan Paşa ruhuna duâ etmekle görevli duâgûy başka işle uğraştığı için kadısı arzı ile vazifesi başkasına verilmiştir.
- 157 BOA, (KK), nr. 217, s. 118, 10 C 1081/25 Ekim 1670. “Kılıç Ali Paşa Evkafı'ndan yevmi beş akçe duâgûy vazifesi olan Yunus'un bir kâtib ile tezvîrât-ı beratuna tekâllid ü fesâd ile zâhir olmağla fîrar idüb ...”.
- 158 15 Eylül 1591 tarihli vakfiye, Mevlüt Çam, “Ebu'l-Hasan Harakânî Zaviyesi ve Zaviye için Kurulan Sultan III. Murad Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 45, Ankara 2016, s. 125; 1593 yılında tescillenmiş vakfiye, Asım Yediyıldız, “Bayramzâde Zekeriyya Efendi'nin (1514-93) Vakfı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1, Bursa 2003, s. 163. 1 dirhem 8 akçe olarak hesaplanabilir.
- 159 BOA, TS.MA, nr. 1290/93. 02 Rebülevvel 1073/15 Ekim 1662 tarihli Ayasofya Camisi duâgûyu hakkındaki belge.
- 160 1 müd buğday 513 kilogramdır. BOA, (KK), nr. 217, s. 48, 27 Şevval 1080/20 Mart 1670. Edirne Evliyâ Sinan Paşa Evkafı.
- 161 1 İstanbul kilesi 25,7 kg'dır. BOA, (KK), nr. 217, s. 66, 02 Muharrem 1081/22 Mayıs 1670. Malatya Hatuniye zaviyesi Evkafı.
- 162 Şinik, 8 kg'a denk gelen tahıl ölçüğüdür. Galle, tahıl veya ekin anlamındadır. BOA, (KK), nr. 272, vr. 10a, 11 Şevval 1072/30 Mayıs 1662.
- 163 BOA, (D.HMH.SFTH), nr. 21938, s. 7, 01 Cemâziyelâhîr 1096/05 Mayıs 1685. Sultan Mehmed Han Vakfı imaretindeki 22 duâgûya toplamda günlük 24 adet fodula dağıtılmıştır.

Grafik 5. Vakıf Duâgûyânı Gelir Dağılımı

Duâgûyluk geliri elde edenlerin %90'ının yevmiyesi günlük 1-10 akçe arasındadır. Günlük 15 akçeden daha yüksek gelir elde edenlerin sayısı gelir miktarı arttıkça azalmaktaydı. Daha yüksek maaş alanlar arasında birden fazla duâgûyluk vazifesi alanlar vardı. Örneğin İstanbul Sultan Murad Evkafı'nda 40 akçe yevmiyeli duâgûya, Şehzade Sultan Mehmed Han Evkafı duâgûyluğu da yevmi 20 akçe ile verilmiştir¹⁶⁴. Vazife ödemelerinde sorun yaşandığı takdirde ilgili mahkemeye başvuran duâgûyân yasal hakkını arayabilirdi¹⁶⁵.

Vakıf mürtezikasının vazifeleri gerekli görülen bazı özel durumlarda kesilebilirdi. Rakabe¹⁶⁶ denilen uygulama kapsamında vakıf eserlerin tamire ihtiyacı olduğunda ilgili vakfın elinde yeterli bütçe yoksa giderler kesilirdi. Dolayısıyla vakıf çalışanlarının vazife ödemeleri askıya alınır ve öncelikle vakfın zevâidinden faydalananların vazifeleri kesilirdi. Duâgûyân gibi görevsiz vazifelilerin gelirlerinin ilk aşamada hedef olması pek doğaldır. Çünkü vakıf hüddâmının aksine zevâid-horân ve duâgûyân gibi zümreler vakfın gelir fazlasından faydalanan kimselerden oluşmaktadır. Vakfın maddî sıkıntı çektiği bir ortamda gelir fazlasından söz edilmesi mümkün olmayacağından bazı mürtezikânın vazifelerinin kesilmesi gerekmekteydi. Örneğin Bolayır Gazi Süleyman Paşa Evkafı Camisinin aldığı hasar nedeniyle tamire gereksinim duyulmuş, vakfın malî durumu tamire imkân vermediğinden duâgûy vazifeleri bir yıllığına rakabe edilmiştir¹⁶⁷.

164 BOA, (A.RSK), nr. 1526, s. 206, 11 Şevval 1063/04 Eylül 1653.

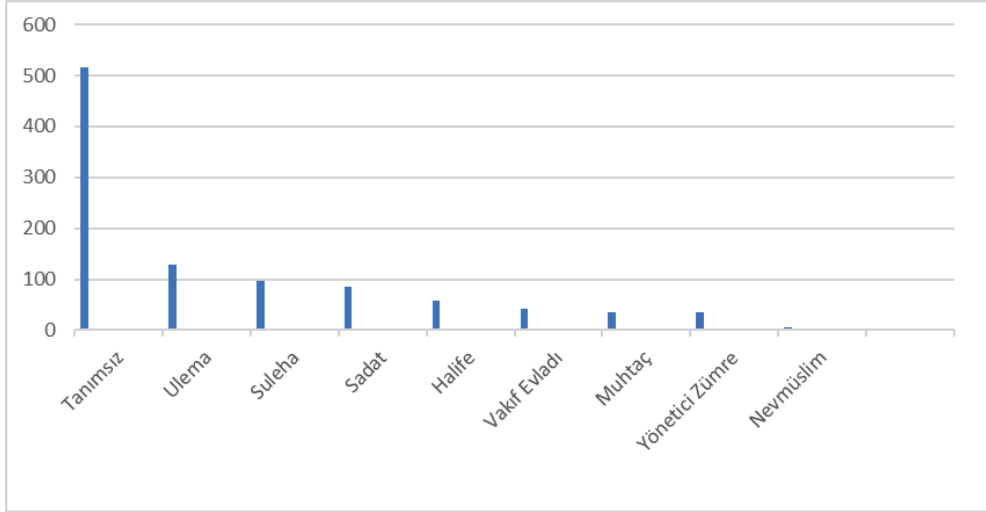
165 Evâyl-i M 1115/17 Mayıs 1703. Şeyma Çil, 38 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1114-1115/1703) (İnceleme-Metin), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 184.

166 Rakabe uygulaması hakkında detaylı bilgi için bk. Halit Çalıs, "Rakabe", *DİA*, XXXIV, 428; Mefail Hızlı, "Osmanlı Vakıf Sisteminde "Rakabe", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/6 (1994), 54.

167 BOA, (EV:HMH), nr. 1184, 02 Rebülevvel 1114/27 Temmuz 1702. Vakfın Evreşe kazası Kavak karyesindeki câmisinin tamiri için 48 duâgûyun maaşı masrafa ayrılmıştır.

Toplumsal Alanda Duâgûyân

Osmanlı toplumunda dinî alanda şeyh, seyyid, şerif, ilmî alanda ulemâ, sosyal yaşamda sulehâ, zâde-gân, mevâli-gân, havâtin, sanatkârlar ile devletin ve toplumun himâyesini hak eden fukarâ, gurebâ, talebe, eytâm, hasta ve muhtaçlar duâgûyân zümresinin ilk üyeleri idi. Devlet kadrolarında istihdam edilen kâtip, şakird ve halife ünvanlı memurlar, askerler, arpalık ehli ile emekliler ise duâgûyân zümresinin diğer üyeleri idi. Naima, hazine tarafından kendilerine sadaka verilmesi gereken zümreleri fukarâ, miskinler, beytûmal çalışanları, gönlü ısındırılacaklar, üserâ, talebeler, gaziler, muhtaç ve misafirler olarak zikretmiştir¹⁶⁸. Bu yönden bakıldığında aşağıdaki grafikte görüleceği üzere Osmanlı duâgûyânı zümresini adı geçen bu zümrelerin üyelerinin oluşturduğu söylenebilir.

Grafik 6: 17. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Duâgûyânın Konumu

Dinî nitelikli zümreler arasında ulemâdan müderris¹⁶⁹, molla¹⁷⁰, dersiamm¹⁷¹, bahçe-i hâssa imamı¹⁷², padişah duâcısı¹⁷³, hatib¹⁷⁴, vâizân ve kürsü şeyhleri¹⁷⁵ duâgûy olarak kayıtlara

168 *Târih-i Naimâ*, IV, 1762.

169 BOA, (KK), nr. 261, s. 38, selh-i Rebülevvel 1068/05 Ocak 1658.

170 BOA, (KK), nr. 260, s. 61, 20 Cemâziyelâhir 1057/23 Temmuz 1647.

171 BOA, (A.RSK), nr. 1526, s. 111, 21 Muharrem 1063/22 Aralık 1652, Tophane Kılıç Ali Paşa Evkafı zevâidinden yirmi akçe duâgûy vazifeli Gürani ve Sultan Selim Camisi dersiammı.

172 BOA, TS.MA, nr. 1177/66, 17 Safer 1099/23 Aralık 1687. Mehmed Efendi yevmi beş akçe ile duâgûydur.

173 BOA, (A.DVNSMHHM), nr. 73, s. 47, h. 111, 02 Zilhicce 1003/8 Ağustos 1595, Mısır'da müftî-i Hanefî olan Şeyh Ali Kudsi.

174 BOA, (A.RSK), nr. 1522, s. 68, 06 Rebülevvel 1064/25 Ocak 1654.

175 BOA, (A.DVN.RSK), nr. 011, s. 113, 15 Ramazan 1123/27 Ekim 1711. İstanbul Sultan Süleyman Hân-ı Gâzi vakfından vazifeli duâgûy yerine. Kürsü şeyhleri duâgûy olarak 18. yüzyılın ilk çeyreğinde görülmeye başlanmıştır. Örneğin duâgûy vâizler, Ayasofya-i Kebîr Camisi Şerifi'nde Leyl-i Kadîr'de vaaz-ı şerîf etmesi şartıyla bu göreve getirilmiştir.

geçmiştir. Vâizân ile duâgüylük arası sıkı bir ilişki vardır. Vâiz olarak atanamayanlara duâgüylük vazifesi verilerek mağduriyetleri giderilmeye çalışılmıştır¹⁷⁶. İncelenilen dönem için Sultan Mehmed Han Camisi vâizi ve padişah şeyhi olarak anılan¹⁷⁷ Üstüvânî Mehmed¹⁷⁸, Edirne Sultan Bayezid Camisi vâizi Şeyh Mehmed¹⁷⁹, İstanbul Ahi Çelebi Camisi vâizi Karabaş Şeyh Şaban¹⁸⁰, Şeyh Sivasi dervişânından Vâiz Derviş Mehmed¹⁸¹, Eyüb Sultan Cuma vâizi Şeyh Nasrullah¹⁸², Şeyh Hasan Efendi¹⁸³, Hezargrad kazası vâizi Şeyh Halil¹⁸⁴, Siroz vâizi Mevlâna Fazlullah¹⁸⁵ ve vâiz Şeyh Mehmed Karabaş¹⁸⁶ incelenilen dönemde duâgüylük vazifesi alan vâizler olarak kayda geçmişlerdir.

Duâgüylük verilen diğer ulemâ arasında Sultan Süleyman Camisi imam ve şeyh-i kurrâsı¹⁸⁷ Hüseyin¹⁸⁸, Dilsiz Tavşan [İbrahim] Ağa'nın hocası ve imamı hafız Kelamullah¹⁸⁹, kırklı ve hariç elli medrese müderrislerinden Ali¹⁹⁰, Gûrani ve Sultan Selim Camisi dersiammı¹⁹¹, Sultan Bayezid Camisi dersiammı Mustafa¹⁹², Hacı Halife Zaviyesi Seccadenişini Şeyh Mehmed¹⁹³, sıbyan muallimi Şeyh Ali bin Mehmed¹⁹⁴, hâssa müezzinlerinden Yusuf Halife¹⁹⁵, Kangırı Sultan Süleyman Camisi müezzini Abdülganî¹⁹⁶, bağçe-i hâssa hocası Abdullah

176 BOA, (KK), nr. 270, s. 104, 5 Muharrem 1068/13 Ekim 1657. Ayrıca bk. Gülşah Kızılay, *Kamil Kepeci 270 Numaralı Ruûs Defteri*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2022, s. 222. Vâiz olarak ataması yapılamayan Şeyh Hasan Efendi'nin fakir kalmaması için kendisine Fatih Camisi'nden duâgüylük vazifesi bağlanmıştır.

177 Muammer Göçmen, "Üstüvânî Mehmed Efendi", *DA*, XLII, 396.

178 BOA, (A.RSK), nr.1522, s. 206, 25 Muharrem 1062/07 Ocak 1652.

179 BOA, (A.RSK), nr. 1506, s. 1, 02 Zilhicce 1043/30 Mayıs 1634.

180 BOA, (KK), nr. 259, s. 19, 08 Ramazan 1055/28 Ekim 1645. Vefat eden duâgüy Duhulî Dede'nin on akçelik vazifesi.

181 BOA, (MAD), nr. 7090, s. 22, 45, 4 Şevval 1033/20 Temmuz 1624.

182 BOA, (EV), nr. 38004, vr. 123b, 15 Rebüüâhir 1069 /11 Aralık 1658.

183 BOA, (KK), nr. 270, s. 104, 5 Muharrem 1068/13 Ekim 1657. Vaiz Zakirzade vefat ettiğinde Üsküdar Davud Paşa Camisi vaizliği kendisine verilmişse de söz konusu vaizlik Üsküdarî Mahmud Efendi tarihinde olanlara meşrut olduğundan kendisine verilmemiş, fakir kalmaması için beş akçe yevmiyeli duâgüylük ile yetinmiştir.

184 BOA, (A.RSK), nr. 1534, s. 56, 12 Zilkâde 1072/29 Haziran 1662.

185 BOA, (MAD), nr. 7090, s. 38, 29 Zilhicce 1034/2 Ekim 1625.

186 BOA, (MAD), nr. 7090, s. 47, 29 Zilhicce 1034/2 Ekim 1625.

187 Usulünce okuyan manasındaki karî kelimesinin çoğulu.

188 BOA, (A.RSK), nr. 1522, s. 230, 21 Rebülevvel 1062/02 Mart 1652. On beş akçe ile duâgüydür.

189 BOA, (KK), nr. 260, s. 81, 19 Şâban 1057/19 Eylül 1647. Tavşan İbrahim Ağa hakkında bk. Songül Şenlik, *Osmanlı Devleti'nde Duâgüylük Müessesesi*, s. 102.

190 BOA, (A.RSK), nr. 1526, s. 203, 22 Ramazan 1063/16 Ağustos 1653.

191 İsmi verilmemiştir. BOA, (A.RSK), nr. 1526, s. 111, 21 Muharrem 1063/22 Aralık 1652.

192 BOA, (A.RSK), nr. 1522, s. 206, 28 Muharrem 1062/10 Ocak 1652.

193 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler, s. 89, 6 Ramazan 1076/12 Mart 1666. Babası Şeyh Kemal [bin] Şeyh Mehmed'in vefatı üzerine Bursa beytü'l-mahından yevmi on akçe ile duâgüy olmuştur.

194 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler, s. 99, 28 Şevval 1076/03 Mayıs 1666. Varna iskelesinden günlük altı akçe ile duâgüydür.

195 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler, s.103, 18 Zilkâde 1076/22 Mayıs 1666. İstanbul gümrüğünden yevmi kırk akçe ile duâgüydür.

196 BOA, (KK), nr. 270, s. 9, 11 Ramazan 1067/23 Haziran 1657. Aynı zamanda Yasinhan, devirhân, ser-mahfil vazifeleri almaktadır.

Efendi¹⁹⁷, Şeyh İbrahim Edhem Türbedarı Şeyh Mehmed¹⁹⁸ sayılabilir.

Salih, iyi, günah işlemeyen insanları niteleyen sulehâ zümresi de duâgûyluk verilenler arasındadır. Ehl-i ilm şeyh¹⁹⁹, müstahikk-i inâyet²⁰⁰, âmâ²⁰¹ olanlar ile sâlih, sâliha, derviş, efendi, dede²⁰², hacı²⁰³ ünvanlılar ve bunların yakınları duâgûy olabilir. Bu kişiler maddî durumu olmadığından²⁰⁴ veya fakir²⁰⁵ olduklarından duâgûyluk vazifesi almaya hak kazanmışlardır.

Duâgûy olarak görülen ve çeşitli imtiyazlara sahip olan seyyidler²⁰⁶ belli bir sosyolojik tabaka olmaktan öte, homojen bir dizilime uyamayacak kadar farklı niteliklere sahip bir topluluktur²⁰⁷. Maddî yönden iyi durumda olanlardan ziyade maddî sıkıntı çeken seyyidler ve şerifler zaman zaman devlet ve toplumdan destek talebinde bulunmuştur²⁰⁸. Seyyid ünvanlı duâgûyân arasında nakibüleşraf²⁰⁹, fakir²¹⁰, yaşlı ve güçsüz²¹¹, mahall ü merhamet ve müstahikk i atıfet gösterilmeye layık²¹², Nakşibendilik tarikatı mensubu²¹³, hâric-i medrese olup muhtaç²¹⁴ olanlar vardı. Diğer taraftan meslek sahibi seyyidlerin dışında mesleksiz olanların duâgûy adıyla gelir sahibi yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kuruluş döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nde manevî liderlerin, tarikat büyüklerinin ve mensuplarının duâsını almaya her zaman dikkat edilmiştir. Dolayısıyla duâgûyân arasında tarikat mensuplarının görülmesi olağan bir durumdur. Çeşitli tarikat mensuplarından Padişah

197 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler-16, s. 92, 15 Ramazan 1076/21 Mart 1666.

198 BOA, (A.RSK), nr. 1527, s. 79, 10 Receb 1064/27 Mayıs 1654.

199 BOA, (KK), nr. 261, s. 125, 08 Rebülevvel 1071/11 Kasım 1660. Sulehâdan ehl-i ilm Şeyh Hüseyin Efendi İstanbul gümrüğünden yevmi yirmi akçe ile duâgûy olmuştur.

200 BOA, (KK), nr. 260, s. 4, gurre-i Muharrem 1057/6 Şubat 1647.

201 BOA, (KK), nr. 261, s. 138, gurre-i Muharrem 1071/6 Eylül 1660.

202 BOA, İE.ML, nr. 4/294, 21 Zilkâde 1049/14 Mart 1640, Mustafa bin Hızır Dede -zide salâhe- adlı duâgûyun beratı cülûs nedeniyle teccid edilmiştir. BOA, (A.RSK), nr. 1526, s. 107, 13 Muharrem 1063/14 Aralık 1652, Kılıç Ali Paşa Vakfı zevâidinden on akçe vazifeli duâgûy Ali Dede.

203 BOA, (A.RSK), nr. 1514, s.31, evâyil-i Ramazan 1052/23 Kasım-2 Aralık 1642. Darendel-hacc Hamza'nın beratı cülûs nedeniyle teccid edilmiştir.

204 BOA, (KK), nr. 7516, Muhtelif ve Mütenevvi Defterler, s. 163, 8 Muharrem 1080/8 Haziran 1669. Hacı İbrahim Bardakçı'ya ehl-i iyal ve fakirü'l-hal olması nedeniyle duâgûyluk verilmiştir.

205 BOA, (KK), nr. 260, s. 33, 15 Rebülevvel 1057/20 Nisan 1647.

206 BOA, İE.MİT, nr. 2/146, 29 Şâban 948/18 aralık 1541. Mesela Gümülincine'ye bağlı Durali ve Akçekirani karyelerindeki sâdâtın avarızdan muafiyeti vardır.

207 Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016⁷, s. 135.

208 Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, s. 136.

209 BOA, A.RSK, nr. 2/110, 29 Zilhicce 1007/23 Temmuz 1599.

210 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler, s. 55, 13 Zilkâde 1075/28 Mayıs 1665.

211 BOA, (KK), nr. 7516, Muhtelif ve Mütenevvi Defterler, s. 170, 19 Safer 1080/19 Temmuz 1669. Seyyid Mehmedd pîr ü ihtiyâr ve bî-mecâl-i fakirü'l-hal olduğu için Erzurum gümrüğünden vazifeli duâgûy olmuştur.

212 BOA, (KK), nr. 270, s. 45, 18 Şevval 1067/30 Temmuz 1657.

213 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler-16, s. 92, 15 Ramazan 1076/21 Mart 1666. Seyyid Mahmud Nakşibendi.

214 BOA, (EV), nr. 38004, vr. 21a, 12 Rebülâhir 1067/28 Ocak 1657.

şeyhi Üstüvânî Mehmed²¹⁵ ve Halveti tarikatı Sivasî şubesinde Şeyh Abdülmecid Sivasî halifelerinden Şeyh İbrahim Efendi²¹⁶ evlatları, Hz. Mevlâna evlatları²¹⁷, Şeyh Sadreddin Konevî evlatları²¹⁸, Hacı Bayram-ı Velî evlatları²¹⁹, Nakşibendi tarikatı mensupları²²⁰ duâgûy olarak kayıtlara geçmişlerdir. Bununla beraber tarikat ehline duyulan hürmet hiçbir zaman devletin üstünlüğünü hiçe sayacak düzeyde olmamıştır. Bunun en somut örneği Şeyh Salim'in akıbetidir. Naîmâ, katlini anlattığı Şeyh Salim'in yalancı ve akli noksan birisi olduğunu²²¹, Hocazade Mesud Efendi ve vüzerâ ile bağ kurduğunu, etrafındaki âvamı saray ile yakın dostluğu olduğuna inandırdığını kaydetmiştir²²². Köprülü'ye ve dolayısıyla devlete baş kaldırıp muhtelif yerlerden edindiği günlük bin akçelik duâgûyluk vazifesinin bir miktarının kesilmesine karşı çıkmasının bedelini canıyla ödemek zorunda kalmıştır. Daha önceki dönemlerde Cinci Hoca'nın akıbeti ve çok daha öncesinde Gelibolulu'nun Şeyh Şüca'nın "yaptığı bütün çirkin işleriyle" toprağa gömüldüğünü²²³ belirtmesi, tarikat şeyhi ya da padişahın hâssa duâgûyu olsa da hiç kimsenin üstünlüğü ve etkisinin olmadığını göstermektedir.

Devlet memurları ve devletin çeşitli kademelerinde hizmette bulunanlara da duâgûyluk vazifesi bağlanmıştır. Seçkin bir soydan ya da mevkiden gelmiş, sarayda çeşitli hizmetlerde bulunan şahısları tanımlayan müteferrika zümresi²²⁴ kayıtlara zamanla duâgûy namıyla geçmişlerdir. Hanedan mensupları, sultan kızlarının yakınları, vezirler, seyfiye, kalemiye mensupları ve yakınları, kul-zâde, mevâli-zâde ve yakınları, müteferrikân zümresinden olup bunlara çeşitli ihсанlar sunularak merkeze karşı herhangi bir isyana karışmaları engellenmiştir. 17. yüzyılda müteferrikalar arasına katılan kâtipler ile çavuşlara mevcut görevlerine ek

215 BOA, (A.RSK), nr. 1522, s. 206, 25 Muharrem 1062/07 Ocak 1652.

216 Özden Aydın, *Halvetî Tekkelerinin Osmanlı Padişahları ve Devlet Ricalı ile İlişkileri: Şemsîyye ve Sivâsiyye*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2019, s. 91. BOA, (MAD), nr. 1206, s. 25, 20 Şevval 1067/1 Ağustos 1657. "... meşâyih-i izâmdan şeyh İbrahim, Sivasî evlâdından olup Sivas cizyesinden bir berât ile yirmi ve bir berât-ı âher ile dört akçe vazifeleri olan ..."

217 BOA, (EY), nr. 38004, vr. 16 b, 15 Rebüülâhir 1067/01 Ocak 1657. Hz. Mevlâna evladından Adil Efendi. BOA, (KK), nr. 261, s. 155, 20 S 1072/15 Ekim 1661. Hz. Mevlâna evladından Derviş.

218 BOA, (A.RSK), nr. 1527, s. 41, 22 Receb 1063/18 Haziran 1653. "Cizye-i Karaman'dan yevmi beş akçe duâgûy vazifesi olan Mustafa Mevlevî fevtinden Şeyh Sadreddin Konevî evlâdından Abdüselam'a kadısı Abdülkerim arzıyla verilmek buyuruldu".

219 BOA, (KK), nr. 261, s. 63, 11 Rebüülâhir 1069/07 Aralık 1658. "Tamga-yı Ankara'dan yevmi on akçe duâgûy vazifesi olan Hacı Bayram-ı Velî evlâdından Şeyh Mehmed'in fevtinden vâiz Şeyh Mustafa'ya ...".

220 BOA, (KK), nr. 7516 Muhtelif ve Mütenevvi Defterler, s. 92, 15 Ramazan 1076/21 Mart 1666. Bursa ipek mizanından yevmi on beş akçe ile duâgûydur.

221 *Târih-i Naimâ*, IV, 1729. "Arab nesl-i Sıddîk'tan olduğuna ba'zı gâfiller i'timâd edib naks-ı zâtına delil olan akli ve enâmîl noksanını kemâline haml edip".

222 *Târih-i Naimâ*, aynı yer.

223 Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Ali ve Künhü'l-ahbârında II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, II, Kayseri 2000, s. 177.

224 Erhan Afyoncu, "Müteferrika", *DİA*, XXXII, 183.

olarak müteferrikalık verilirdi ve maaşlarını hazineden değil tımarlı olarak alırlardı²²⁵. Dîvân kâtiplerine duâgûyluk verilmesinin ana sebebi dirliklerinin olmamasıdır²²⁶. Bu durumda muhtelif yerlerden toplamda günlük 90 akçe kadar duâgûyluk vazifesi bağlanan bir kâtibin²²⁷ geliri aylık 2700 akçeye tekabül etmektedir. Bu kâtipler uygun şartlar oluştuğunda müşâhere-horân zümresine dâhil edilerek duâgûyluk vazifeleri tebdil edilmiştir²²⁸. Vefat ya da teftiş sonucunda memurlardan mahlûl kalan duâgûyluk vazifeleri hazineye aktarılmıştır. Seçkin ailelerin zâde-gân denilen mensuplarına da duâgûyluk verildiği görülmektedir. Örneğin Şah Sultan²²⁹ oğlu Osman Paşa'nın oğlu Mustafa kapıcıbaşılığa getirilmiş ancak görevine başlayamamış ve sıfrü'l-yed kalmaması için kendisine duâgûyluk vazifesi bağlanmıştır²³⁰. Aile üyelerine duâgûyluk vazifesi verilen seçkin aileler arasında Bostanzâde, Dedezâde, Hocazâde, Karaçelebizâde, Kınazâde, Kürkçüzâde, Mevlevizâde, Okçuzâde, Varvârzâde ve Zakirzâde aileleri zikredilebilir²³¹. Defterdar hazretlerinin²³² ve şikk-ı sâni defterdarının oğulları²³³, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin çocukları²³⁴, efendi çocukları²³⁵, kapıcı²³⁶, paşa-zâdeler²³⁷, ruznamçeci²³⁸, Anadolu muhasebecisi²³⁹, Çakırçılar kâtibinin oğlu²⁴⁰, şakirdler²⁴¹, kılavuz²⁴² ve Dergâh-ı ali müteferrikaları²⁴³ duâgûyluk vazifesi alan muhtelif görevlilerdir.

225 Erhan Afyoncu, a.g.m., 184.

226 BOA, (KK), nr. 261, s. 16, 5 Rebûlâhir 1067/21 Ocak 1657. "... Dîvân-ı hümayun katiblerinden İsa Efendi otuz kırk yıldan berü zümre-i mezbûrda istihdâm olundu ve beğlikçi beğın hizmetinde hıdmeti sâlik idüb dirliğı olmamağla ...".

227 Üstteki dipnotta künyesi verilen kayda göre mezkûr İsa Efendi ilhak haslarından kırk, Kıbtıyân cizyesinden otuz ve İsmihan Sultan Evkafı cizye ziyadesinden yirmi akçe ve toplamda doksan akçe yevmiye ile duâgûyluk vazifesi almıştır.

228 BOA, (KK), nr. 261, s. 19, gurre-i Cemâziyelevvel 1067/15 Şubat 1657.

229 II. Selim'in kızı.

230 BOA, (A.RSK), nr. 1522, s. 156, 11 Zilkâde 1061/26 Ekim 1651. İlgili vazife ise Sultan Süleyman Han evkafında günlük beş akçe ile duâgûy olan Kemhacızade Mustafa'nın vefatı ile boşalan bir kadrodur.

231 BOA, (MAD), nr. 7090 numaralı ve H.1034 tarihli duâgûyân defterinde muhtelif yerlerde bu ailelerin esamisi zikredilmiştir.

232 BOA, (A.RSK), nr. 1519, s. 131, 21 Zilkâde 1060/15 Kasım 1657.

233 BOA, (A.RSK), nr. 1519, s. 121, 05 Zilkâde 1060/30 Ekim 1650.

234 BOA, (A.RSK), nr. 1522, s. 221, 29 Safer 1062/10 Şubat 1652 ve s. 221, selh-i Safer 1062/10 Şubat 1652.

235 BOA, (EV), nr. 38004, vr. 131 a, 13 Cemâziyelevvel 1069/16 Şubat 1659.

236 BOA, (KK), nr. 261, s. 135, 28 Muharrem 1071/03 Ekim 1660.

237 BOA, (A.RSK), nr. 1534, s. 54, 17 Şevval 1072/05 Haziran 1662.

238 BOA, *Bâb-ı Asafî Şikâyet Defterleri*, (A.DVNSŞKT), nr. 038, s. 57, Evâyil-i Muharrem 1115/17-27 Mayıs 1703. Ayrıca bk. Şeyma Çil, *38 Numaralı Atık Şikâyet Defteri*, s. 62 ve 184.

239 BOA, (KK), nr. 261, s. 28, 6 Şâban 1067/20 Mayıs 1657.

240 BOA, (A.RSK), nr. 1526, s. 111, 22 Muharrem 1063/23 Aralık 1652.

241 BOA, (KK), nr. 261, s. 19, 2 Cemâziyelevvel 1067/16 Şubat 1657.

242 BOA, (KK), nr. 7517, s. 20, 16 Rebûlellevvel 1085/20 Haziran 1674, "Mustafa kulağuz arzihal sunub fakirü'l-hal olub cihet-i maişeti olmamağla ..."

243 BOA, (KK), nr. 260, s. 42. Hükümde tarih belirtilmemiştir.

Çeşitli sanat ehli arasında da duâgüylük vazifesi alanlar vardır. Örneğin IV. Mehmed'in huzurunda hat sanatını icra eden elleri ve ayakları olmayan hattat²⁴⁴ ve hâssa neyzenleri²⁴⁵ bu sanatçılara örnek gösterilebilir.

Duâgüylük müessesesinin en önemli rollerinden biri sosyal güvenliğin sağlanmasına destek olmaktı. Sosyal refahın sağlanması²⁴⁶ adına devlet tarafından uygulanan emeklilik ve sosyal yardım sistemi bünyesinde duâgüylük maaşı alanları görmekteyiz. Emekli yani tekâüd maaşının duâgüylük vazifesi adı altında verilmesi yaygındı. Emeklilik maaşı olarak duâgüylük vazifesi alan görevliler arasında kadı, şeyhülharem, kapıcıbaşı, harp mâlûlü bölükbaşı zikredilebilir. Tekâüd maaşı alanlar vefat ettiklerinde çocuklarına geçen maaşları duâgüylük üzere verilmiştir. Duâgüylük beratı verilenlerin toplumsal alanda meslek, cinsiyet, ırk, eğitim, yaş, maddî durumları arasındaki farklılıklarına önem verilmezken İslâm dini mensubu olmaları ve ahlâkî sorumlulukları yerine getirmeleri kendilerinden beklenen niteliklerdi.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde duâgüylük müessesinin tarihî, malî ve sosyal konumunun ana çerçevesinin çizilmeye çalışıldığı bu makalede,

- Duâgüylüğün devletin kuruluşu ile görülmekle birlikte 17. yüzyıl itibariyle kurumsallaştığı; sarayda, orduda, esnaf teşkilatları ve tarikatlar bünyesinde istihdam edilmiş duâcılardan ve vakfiyelerde tanımlı dua ve Kur'an-ı Kerim okuyucu zümrelerden farklı bir yapıda oldukları,

- Meslekî icra için herhangi bir zaman ve mekân kısıtlamasına tâbi olmadıkları, elde ettikleri gelir neticesinde doğal bir duâcı olmakla beraber toplumsal konumlarına göre görevsiz vazife ya da alternatif vazife sahibi oldukları,

244 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 19-20. "... iki elleri bileklerinden ve iki ayakları topluklarından düşmüş bir şahs-ı bî-dest ü pâ, maskat-ı re'si olan Bolu'dan İstanbul'a geldikde, meşhur Hattât Suyolcu'dan sülûs ve nesih meşk alup, ikmâl-i tahsil ve bir en'âm-ı şerif yazup, Pâdişâh-ı â'lem-penâha 'arz eyledikde, ... nazar-ı Pâdişâhîde bir satır sülûs ve bir satır nesih yazdırıldı. ... iki bileklerinin ucu ile devâtını belinden çıkarup ve kağıdı önüne yere koyup ve dahi iki bileklerinin uciyle muhkem zabt idüp, ... sâ'ir kâtibler gibi bî-mebâhâ kitâbet ediyor. Bir mikdâr ihşân olunup yevmî yirmi akçe du'â-güylüfesi ihşân olundu".

245 BOA, İE.EV, nr. 20/2345, 01 Receb 1091/28 Temmuz 1680. İzmir gümrüğünden yevmî on beş akçe vazifeli duâgüylük hâssa neyzenlerinden Mehmed.

246 Konu hakkında bk. Süleyman Özdemir, "Refah Devleti", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, TÜBİTAK Bilim Yayınları, III, Ankara 2022, 319-321; Mustafa Özcan Taşkesen, "Osmanlı Döneminde Sosyal Refah Sistemi Olarak Vakıflar", *İş ve Hayat*, III/5 (2017), 57-66; Alim Tetik-Adem Korkmaz, "Osmanlı Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXVII/3, 423-443; Abdullah Martal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Emeklilik ve Buna İlişkin Düzenlemeler", *XIII. Türk Tarih Kongresi, 04-08 Ekim*, III, Ankara 1999, 1691-1701.

- Toplumun çok farklı kesimlerinden üyeleri olduğu ve bunun, toplumsal düzenin sağlanması ve gelir dağılımının adaletle yapılması amacı güttüğü,

- Duâgûyluğun öğrenci bursu, dul ve yetim aylığı, iş görmezlik ve muhtaçlık ödeneği ile emekli maaşı olarak verildiği gibi devlet memurlarına, ordu mensupları ile zevâid-horâna gelir, vakıf mürtezikâsına ek gelir ya da zam olarak verildiği,

- Duâgûy sıfatıyla anılan ve berat ile vazife alanların devletin okul, saray, tekke, sokak, cami başta olmak üzere tüm mekanlarında olmak üzere merkez ve taşra dahil olmak üzere tüm coğrafyasında bulunan kişilerden oldukları,

- Uzun bir kriz dönemi olan 17.yüzyılda duâgûy sayısındaki artışın; gelirleri azalan, ekonomik imkanları daralan kişi ve grupların hazine ve vakıf kaynaklarından desteklenmesinin bir göstergesi olarak değerlendirilebileceği,

- Devletin malî sıkıntıya düştüğü dönemlerde duâgûyluk vazifelerinde kesintiye gidildiği, becayış, tebdil ve vakıflar bünyesinde rakabe uygulamalarına konu olduğu,

- Modern devletlerin istihdam ettiği psikolojik rehber, ara bulucu, aile danışmanı, psikolog, sosyal çalışmacı gibi kimselerin o dönemdeki karşılığı olarak halk arasında sözü dinlenen ve eğitimli kimselerden oluşan şeyh, derviş, vâiz, muallim gibi zümrelerin duâgûyluğun ana unsurları olduğu,

- Duâgûyluk vazifelerinde kesintiye gidilmesinin saray, ulemâ, aydınlar ve halk arasında olumsuz tepkiler aldığı,

- Duâgûyân ile aralarında ince bir çizgi olan zevâidhorân zümresinin tarihî seyir içerisinde yerini duâgûyluğa bırakmasının veya hafızlık gibi bazı dinî görevlerin zamanla değişerek duâgûyluk adıyla anılmasının söz konusu olmadığı anlaşılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

I. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Anadolu Muhasebesi Kalemî Defterleri, (*D.AMH*), 24528.

Bâb-ı Asafî Mühimme Defterleri, (*A.DVNSMHHM*), 52; 65; 73.

Bâb-ı Asafî Ruus Defterleri, (*A.DVN.RSK*), 011; 016.

Bâb-ı Asafî Şikayet Defterleri, (*A.DVNSŞKT*), 038.

Bâb-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Fatih Sultan Mehmed Evkafı Defterleri, (*D.HMH.SFTH*), 21938.

Evkaf Defterleri, (*EV*), 38004.

Haremeyn Muhasebesi Defterleri, (*EVHMH*), 39; 88; 116; 375; 1184.

Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri, (*KK*), 217; 259; 260; 261; 270; 272; 275; 3398; 7517; 7516.

Maliyeden Müdevver Defterler, (*MAD*), 722; 1206; 1746; 1845; 3729; 4421; 4457; 4595; 5421; 5930; 6058; 7090; 7300; 9827; 12738; 15214; 15672; 15789; 15819; 15826; 16106, 16787; 19071; 19960; 21202.

Ruus Kalemî Defterleri, (*A.RSK*), 1506; 1509; 1514; 1519; 1522; 1526; 1527; 1534.

Tapu Tahrir Defterleri, (*TT*), 23m.

Topkapı Sarayı Müzesi Defterleri, (*TS.MA*), 1760; 1781; 1784; 1991.1; 9661; 4282,

Ali Emiri Sultan III. Mehmed Evrakı, (*AE.SMMD.III*), 2/163.

Ali Emiri Sultan IV. Mehmed Evrakı, (*AE.SMMD.IV*), 2/163; 37/4299; 60/7076; 62/7275; 66/7749.

İbnü'l-Emin Evkaf, *İE.EV*, 20/2345.

İbnü'l-Emin Maliye, *İE.ML*, 4/294; 14/1291; 15/1418; 15/1419.

İbnü'l-Emin Muafiyet, *İE.MİT*, 2/146.

Ruus Kalemî, *A.RSK*, 2/110.

Topkapı Sarayı Müzesi Evrakı, *TS.MA*, 584/30; 735/57; 1177/66, 1290/93.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, *Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han Vakfiyesi (Ayasofya Vakfiyesi)* https://mk.gov.tr/GalleryFiles/250/ayasofya_vakfiyesi_defter-35339641-a0db-42de-a761-8fa0a28d5c32.pdf, erişim: 01.03.2024, 14.00.

II. Kitap ve Makaleler

Açık, Turan, “Medine-i Amasya Sâkinlerinden Kapıkulu Sipahileri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya’da Sosyo-Politik Hayata Bir Bakış”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/1 (Winter 2015), 1-46.

_____, “Kerim Devletin Duâcıları ve/veya Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Yardım Uygulaması Olarak Duâgüyan Maası”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, T.C. 'nin 100. Yılı Özel Sayısı* (Ekim 2023), s. 291-308.

Afyoncu, Erhan, “Mevâcib”, *DİA*, XXIX, 418-420.

_____, “Müşâhere-horân”, *DİA*, XXXII, 153-154.

_____, “Müteferrika”, *DİA*, XXXII, 183-185.

Afyoncu, Erhan-Recep Ahışalı, “Kâtip”, *DİA*, XXV, 53-55.

- Akkaya, Ziya, *Vecihi Devri ve Eseri 1637-1661/1057-1071*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1957.
- Aslanmirza, Özge, *Surplus-Receiver (Zevâid-Horan) From Imperial Waqfs: Between Philanthropy And Political Economy*, Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences Unpublished Master Thesis, Ankara 2017.
- Ateş, İbrahim, “Vakfiyelerde dua ve Bedduâlar”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 17 (1983), s. 5-55.
- Aydın, Mehtap Nasıroğlu, “18. Yüzyılda Musul Cercis Nebi Külliyesi Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 56 (2021), s. 73-85.
- _____, Özden, *Halvetî Tekkelerinin Osmanlı Padişahları ve Devlet Ricalî ile İlişkileri: Şemsîyye ve Sivâsiyye*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yenicağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2019.
- Ayhan, Halis, *Dini Eğitim ve Vakıflar*, İSAV’ın 50. Yılına Armağan, Yay. Haz. İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz, Seçil Ofset, İstanbul 2020.
- Barkan, Ömer Lütfü, “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İÜİFM*, XV/1-4 (1953), 251-329.
- _____, “H. 954-955 (M. 1547-1548) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İÜİFM*, XIX/1-4 (1957), 219-276
- _____, “1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese”, *İÜİFM*, XVII/1-4 (1955), 304-347.
- _____, “1078-1080 (1669-1670) Mâlî Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ek’leri”, *İÜİFM*, XVII/1-4 (1955), 225-303.
- Bayram, Selahattin, “Osmanlı’da Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları”, *İÜİF Dergisi*, sayı 21, İstanbul 2012, s. 81-111.
- Beşirli, Hayati, “Kutadgu Bilig’de Hükümdarlık ve Hükümdarın Meşruiyeti”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, V/14 (Yaz 2016), 19-33.
- Bizbirlik, Alpay, “XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Musul Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 27 (Ankara 1997), s. 61-64.
- Cilacı, Osman, “Duâ”, *DİA*, IX, 529-539.
- Çal, Halit, “1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurufat Defterine Göre Yunanistan’daki Türk Mimarisi”, *Erdem*, sayı 58 (2010), s. 93-243.
- _____, “1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurufat Defterine Göre Bulgaristan’daki Türk Mimarisi”, *Balkanlar’da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumun Bildirileri*, 17-19 Mayıs 2000, (Şumnu-Bulgaristan), 1, 221-287.
- Çalış, Halit, “Rakabe”, *DİA*, XXXIV, 427-428.
- Çam, Mevlüt, “Vakıf Araştırmaları Açısından Vakıf Hazine (Atik) Defterleri ve Önemi”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 47 (Haziran 2017), s. 45-65.
- _____, “Ebu’l-Hasan Harakânî Zaviyesi ve Zaviye için Kurulan III. Murad Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 45 (Ankara 2016), s. 121-142.
- Çerçi, Faris, *Gelibolulu Mustafa Ali ve Künhü’l-ahbârında II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, II, Kayseri 2000.

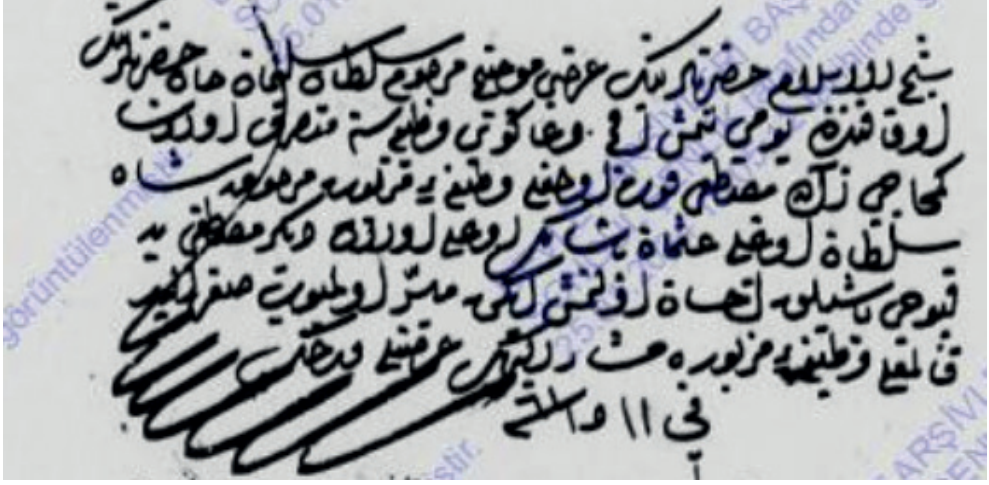
- Çil, Şeyma, *38 Numaralı Atık Şikâyet Defteri (1114-1115/1703) (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayîât Tahsil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Derviş Ahmed Âşıkî, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, Matbaa-i âmire, İstanbul 1332.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007²⁴.
- Dursun, Kübra, *II.Bayezid'in Annesi Gülbahar Hatun'un Hayatı ve Vakıfları*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2020.
- Düzbakar, Ömer, "Osmanlı Devleti'nin Dilencilere Bakışı (Bursa Örneği)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, I/5 (2008), 290-312.
- Ekin, Ümit, "Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, X/1 (2008), 167-178.
- Es-Seyyid , Seyyid Muhammed, "Cevâli", *DİA*, XVII, 436-437.
- _____, "Cerâye", *DİA*, VII, 390-391.
- Eyyubî Efendi, *Eyyubî Efendi Kânûnnâmesi*, haz. Abdülkadir Özcan, Eren Yayınevi, İstanbul 1994.
- Göçmen, Muammer, "Üstüvânî Mehmed Efendi", *DİA*, XLII, 396-397.
- Gök, İlhân, *Atatürk Kitaplığı M.C. O. 71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn 'âmât Defteri (Transkripsiyon – Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Hatunoğlu, Zeynep-Kayahân Tüm, "Maraş Waqfs (Endowments) in Dulkadirs and Ottoman Empire Period", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi (MFTAD) = Accounting and Financial History Research Journal (AFHRJ)*, sayı 21, İstanbul 2021, s. 79-112.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Vakıf Sisteminde "Rakabe", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı VI/6 (1994), 52-70.
- Hegyl, Klára, *The Ottoman Military Organization in Hungary, Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*, press. Klaus Schwarz, Berlin 2018.
- İnalçık, Halil, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, III, İstanbul 2015.
- _____, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 220-239.
- İpşirli, Mehmet, "Duâgû", *DİA*, IX, 541-542.
- _____, "Cihet", *DİA*, VII, 546-548.
- Kala, Eyüp Sabri, "Fatih Külliyesi ve Ayasofya-i Kebir Vakfı (Hayır Müesseseleri, Hizmetleri, Görevlileri ve Yönetimi)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 15 (2020), s. 99-130.
- Karademir, Ayşenur, "Vazife Yoklama Defterine Göre Süleymaniye Vakfı Çalışanları: Ücretler, Görevler, Unvanlar", *Marmara Üniversitesi İİB Dergisi*, XLII/2 (Aralık 2022), 316-339.
- Kayapınar, Ayşe, "Kuzey Bulgaristan'da Gazi Mihaloğulları Vakıfları (XV-XVI. Yüzyıl)", *Abant İzzet Baysal*

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V/10 (2005), 169-181.
- Kavaklı Kundakçı, Sibel, *Osmanlı Klasik Döneminde Taşköprü Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Hiper Yayın, İstanbul 2019.
- Kılıç, Rüya, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016⁷.
- Kızılay, Gülşah, *Kamil Kepeci 270 Numaralı Ruûs Defteri*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2022.
- Kocaman, Kasım, “Kuruluş Vakfıyesine Göre İstanbul Fatih Camisi Görevlileri ve Görevleri”, *AKEV Akademi Dergisi*, ICOAEF Özel Sayısı (2019), s. 135-153.
- Kocaoğlu, Burak, “Osmanlı Ordusu’nda Maneviyatı Yükseltici Bazı Ritieller (1787-1858)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, sayı 46 (2020), s. 1471-1489.
- Koç, Ahmet-Ömer Özdemir, “Kanûnî Vakfıyesi’ne Göre Süleymaniye Camisi ve Görevlileri”, *Diyanet İlmî Dergi*, LIII/2 (Haziran 2017), 119-147.
- Küçük, Ülkü, *Bâb-ı Defteri Başmukâtaa Kalemî Ahkâm Defteri (1612-1617)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- Martal, Abdullah, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Emeklilik ve Buna İlişkin Düzenlemeler”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, 04-08 Ekim*, III, Ankara 1999, 1691-1701.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, IV, Ankara 2007.
- Nasıroğlu, Mehtap, “Hasankeyf İmam Abdullah Camisi”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 52 (2019), s. 59-73.
- Nevizâde Atayı, *Hadâîku'l-Haka'ik Fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik Nevizâde Atayı'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017.
- Öz, Tahsin, “Murad I ile Emir Süleyman’a Ait iki Vakfiye”, *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/ 4 (1943), 241-244.
- Özcan, Abdülkadir, “Alkış”, *DİA*, II, 470.
- _____, “Hâssa”, *DİA*, XVI, 394-395.
- Özdemir, Süleyman, “Refah Devleti”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, TÜBİTAK Bilim Yayınları, III, Ankara 2022, 319-321.
- Öztürk, Said, “1042-1045 (1632-1635) Yıllarına Ait Bosna Eyaleti Bütçesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1, Ocak 1999, s. 325-337.
- Özvar, Erol, “Rum Eyaletine Ait H. 1043-44/M. 1634-35 Tarihli “Bütçenin Tahlili”, *Osmanlı-3 İktisat*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 150-157.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983³.
- Sağır, Yusuf, *Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Vakfiyelerine Göre Köprülü Ailesi Vakıfları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktor Tezi, İzmir 2012.
- Sahillioğlu, Halil, “Askerî”, *DİA*, III, 488-489.
- _____, “Akçe”, *DİA*, II, 224-227.
- Sertoğlu, Midhad, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986².
- Sevim, Ali-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005¹⁴.

- Şenlik, Songül, *Osmanlı Devleti'nde Duâgüylük Müessesesi (XV-XVII. Yüzyıllar)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2024.
- Şimşirgil, Ahmet, “Kızılelma'nın Muhafızları: Osmanlı Uyvar'ında Resmî Görevli ve Hizmetliler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 11 (2002), s. 71-99.
- Taşkesen, Mustafa Özcan, “Osmanlı Döneminde Sosyal Refah Sistemi Olarak Vakıflar”, *İş ve Hayat*, III/5 (2017), 57-66.
- Taşkın, Ünal, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, I/3 (2008), 342-366.
- Tetik, Alim-Adem Korkmaz, “Osmanlı Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXVII/3, 423-443.
- Uluskan, Murat, *Divân-ı Hümayun Çavuşları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, I, Ankara 1988³.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, haz. Muzaffer Doğan, TÜBA, I, Ankara 2017.
- Yediyıldız, Asım, “Bayramzâde Zekeriyya Efendi'nin (1514-93) Vakfı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1, Bursa 2003, 153-166.
- _____, *Bahaeddin, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- Yılmazörnek, Bekir, *Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Zeybek, Abdurrahman, *Selim (Yavuz Sultan Selim)'in Farsça Divânı ile Avnî (Fatih Sultan Mehmet)'in Türkçe Divânının Mukayesesi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2009.

EK-1

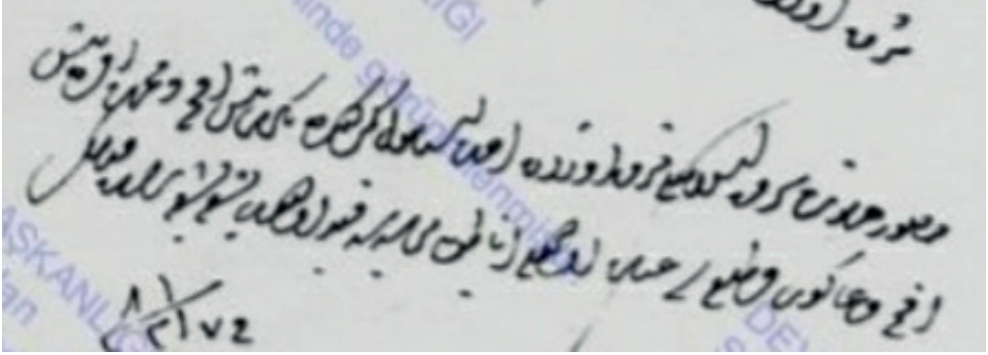
BOA, (A.RSK), nr. 1522, s. 156, 11 Za [10]61/26 Ekim 1651.

“Şeyhülislam hazretlerinin arzı mücebince merhûm Sultan Süleyman Hân hazretlerinin evkafından yevmi beş akçe duâgûy vazîfesine mutasarrîf olan Kemhâcizâde Mustafa fevt olmağla vazife-i mezbûr merhûme Şâh Sultan oğlu Osman Paşa'nın oğlu olan diğêr Mustafa'ya kapucibaşılık ihsân olunmuş iken müyesser olmayub sıfırü'l-yed kalmağla vazife-i mezbûre müşârünileyhin arzıyla verilmek buyuruldu”.

EK-2

BOA, (A.RSK), nr. 1540, s. 49, 17 M [10]81/06 Haziran 1670.

“Huzûr-ı hümayûnda şeref-i İslâm 'la müşerref olan Ahmed'e İstanbul gümrüğünden beş akçe ve Mehmed'e on beş akçe duâgûy vazifesi inâyet olunmağla Anadolu muhasebesine kayd olunub başka başka berât verilmek [buyuruldu]”

Merkezî Ordunun Taşra Zâbiti: Kethüdâyerilik ve Osmanlı Askerî Teşkilatındaki Yeri

The Provincial Officer of the Central Army: *Kethüdâyeri* and Its Role in the Ottoman Military Organization

Coşkun Ünsal*

*Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Harp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: C.U. 0000-0002- 5687-9320

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Coşkun Ünsal,
Millî Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik
Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Harp
Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: coskun.unsal@gmail.com

Başvuru/Submitted: 04.11.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
05.12.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
21.12.2024

Kabul/Accepted: 17.01.2025

Atıf/Citation:

Ünsal, Coşkun. "Merkezî Ordunun Taşra Zâbiti: Kethüdâyerilik ve Osmanlı Askerî Teşkilatındaki Yeri." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 85 (2025): 85-124.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1578836>

Öz

Osmanlı daimî ordusunun bir parçası olan kapıkulu süvarileri, 16. yüzyılın ortalarına kadar merkezde veya merkeze yakın yerlerde yaşamışlardır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise imparatorluğun pek çok yerinde boy göstermeye başladılar. Askerî ayrıcalıklarının merkezden uzak idarî birimlerde de devam ettirmek istemeleri ve ağalarından başka kimsenin müdahalesini kabul etmemeleri, taşrada büyük bir probleme dönüşmelerine sebep oldu.

Taşrada ikamet etmeye başlayan ve zamanla oranın yerlerine gereken dönüşen kapıkulu süvarilerinin disiplin altında tutulması ve seferber edilebilmeleri için 1570'lerden itibaren zâbitler tayin edilmeye başlandı. Kethüdâyeri olarak anılan bu zâbitlerin tayinleri, 17. yüzyıl başlarından itibaren daha sistematik hale geldi.

Süreç içerisinde taşra idaresinde önemli aktörlerden birine dönüşecek olan kethüdâyerilerle ilgili mevcut bilgiler oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla analitik çalışmaların yapılmasına imkan verecek bir zemin hazırlanması gerekmektedir. Bu çalışmanın temel amacı da kethüdâyeriliği betimleyici bir üslupla çeşitli yönleriyle ele almaktır. Çalışmanın giriş kısmında askerî dönüşüm kapsamında kethüdâyeriliğin ortaya çıkmasına sebep olan gelişmeler incelenecektir. Bilahare tayin prosedürü, kimlerden seçildikleri, hangi vasıflara sahip oldukları örnekleriyle birlikte izah edilecektir. Kethüdâyeri tayinlerinin hukukî, askerî ve içtimai bazı zorunluluklara dayandığı, bunların süreç içerisinde taşrada âsaişin sağlanmasında önemli bir figüre dönüştükleri, buldukları bölgede nüfuz sahibi kişiler oldukları veya kethüdâyeri tayin edildikten sonra nüfuz kazandıkları iddia edilecektir. Bütün bu izahlar süreç içerisinde konuyla ilgili yaşanan dönüşümlere ve istisnalara mümkün mertebe işaret edilerek yapılacaktır. Çalışmanın temel kaynağını Osmanlı arşiv kayıtları ve diğer çağdaş kaynaklar teşkil etmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Askerî Teşkilatı, Kapıkulu Süvarileri, Zâbit, Kethüdâyerilik

ABSTRACT

Until the mid-16th century, the *Kapıkulu* cavalry, as a core component of the regular Ottoman army, resided primarily in the capital or nearby areas. However, in the latter half of the century, they began to establish a presence in various parts of the empire. Their desire to maintain military privileges even in distant administrative units and their tendency to reject interference from

anyone other than their own commanders, led to significant challenges in the Ottoman provinces.

To maintain discipline among the *Kapıkulu* cavalry, who had begun residing in the provinces and gradually integrating into the local population, and to ensure effective mobilization while the Ottoman state initiated the appointment of officers after the 1570s. The appointments of these officials known as *Kethüdâyeri* became systematic from the early 17th century onwards.

Existing information on the *kethüdâyeris*, who were to become one of the most important actors in the provincial administration, is quite limited. Therefore, it is necessary to prepare a ground for analytical studies. The main purpose of this study is to examine various aspects of the *kethüdâyeris* in a descriptive manner. In the introductory part of the study, the developments that led to the emergence of the *kethüdâyeris* within the context of military transformation will be analyzed. Then, the appointment procedure, who were selected and what qualifications they possessed will be explained with examples. The study argues that the appointment of *kethüdâyeri* emerged in response to legal, military, and social needs, and over time, these officers became instrumental in maintaining public order in the provinces. Also, it will contend that they were influential figures within their regions prior to their appointment or gained such influence following their appointment. All these explanations will be made by pointing out the transformations and exceptions in the process as much as possible. The primary sources for this research are Ottoman archival records and other contemporary documents.

Keywords: Ottoman Military Organization, Kapıkulu Cavalry, Officer, Kethüdâyerilik

Extended Abstract

The Ottoman Empire initially formed a regular army by employing war captives through the *pençik* system, later by recruiting Christian youths via the *devşirme* system. While these soldiers primarily resided in or near the centre, some began settling in provincial administrative units from the latter half of the 16th century. These *kapıkulu* soldiers, keen to retain privileges tied to their military status, led challenges for local administrators whom they argued lacked the authority to oversee their actions. At the same time, local *reaya* exploited the presence of *kapıkulu* by impersonating them, moving from village to village and oppressing the populace. These complications prompted the introduction of provincial officers within the central army in the 1570s, and the appointment of such officers had become systematic by the early 17th century.

This study examines the *kethüdâyeri*, officers stationed in provincial administrative units tasked with overseeing the *Kapıkulu* cavalry, a key component of the Ottoman standing army. The introduction explores the consequences of *Kapıkulu* soldiers beginning to reside in provincial areas, referencing existing literature and where relevant contemporary sources. Subsequently, the study delves into the concept of *kethüdâyeri*, highlighting that various official carried this title.

In the section on “appointment procedure” this study examines the process of *kethüdâyeri* appointments for overseeing the *Kapıkulu* cavalry in the provinces. This analysis includes how appointments were made, the criteria for selection, and the length of service. While *kethüdâyeri* appointments were relatively rare in the 1570s, they became increasingly common from the early 17th century onward. This shift suggests a gradual spread of *Kapıkulu* cavalrymen

across the empire and a notable increase in their presence in certain administrative units. Appointments were primarily based on letters from the six different *ağa* groups within the *Kapıkulu* cavalry, specifying the candidate selected for the position. These letters were sent to the *kadı* (judge) of the relevant administrative unit, where the appointment would be enacted, and copies were recorded in the official registers. Although the *Dîvân-ı Hümâyûn* (Imperial Council) occasionally issued decrees for these appointments, they invariably referenced the *ağas'* letters as the primary basis for the decision. The position of *kethüdâyeri* was mainly occupied by members of the sipahis, the most esteemed class within the *Kapıkulu* cavalry. Also, individuals from the *silahdars* were also appointed occasionally. While experience was generally prioritized in selecting candidates, other qualifications were also valued such as proven service in military campaigns, a reputation for not causing harm to the local *reaya*, good relations with fellow *Kapıkulu* cavalrymen, and the administrative skills necessary to manage them effectively. *Kethüdâyeri*, who held considerable influence within provincial administration, were often either chosen from influential individuals or gained influence after their appointment. Examination of this rank reveals that the same individuals frequently held this position, and occasionally, individuals from the same family were also appointed as *kethüdâyeri*.

The “The Appointment of the *Kethüdâyeris* as a Necessity and the Judicial Duties of the *Kethüdâyeris*” section of the study illustrates that the appointment of *kethüdâyeri* emerged from specific legal necessities. When members of the *Kapıkulu* cavalry committed offenses, provincial administrators were not authorized to intervene directly; rather, such cases had to be reported to the central authority. This applied equally to individuals who disguised themselves as *Kapıkulu* cavalry, wielded swords, rode horses, and oppressed the population. The resulting rise in crime rates not only affected the local population (*reaya*) but also increased the workload of the central bureaucracy. To solve these issues, the role of *kethüdâyeri* was created as a legal intermediary to enable local prosecution of *Kapıkulu* cavalrymen without referring the case to the central administration. Another legal necessity led *kethüdâyeri* appointments was related to the confiscation of property left by *Kapıkulu* cavalrymen in the provinces. In cases where a *Kapıkulu* cavalryman died without heirs, his property fell outside the typical state revenue structure. The confiscation of such assets was managed through their officers. With the *Kapıkulu* presence in provinces, the question of who would confiscate the assets of those who died without heirs arose. Thus, *kethüdâyeri* were assigned responsibilities in the property confiscation process.

In the “Mobilization of *Kapıkulu* Cavalry and *Kethüdâyeris*” section, the study outlines the critical role of *kethüdâyeris* in mobilizing *Kapıkulu* cavalrymen, who had begun to live in various parts of the empire. Prior to the widespread settlement of *Kapıkulu* cavalry in provincial administrative units, these soldiers participated in campaigns under the banner of their *ağas*. Since they typically resided in Istanbul and a few major locations, preparing them for campaigns and dispatching them to the frontlines did not pose significant challenges. However, from the

late 16th century, the settlement of *Kapıkulu* cavalymen in various provincial administrative units, where they acquired property and family ties, significantly slowed their mobilization process. To address this issue, a class of officers known as *kethüdâyeri* was created to facilitate the efficient mobilization of these soldiers. Upon receiving a campaign order, the *kethüdâyeri* had to firstly inform the *Kapıkulu* cavalymen under his jurisdiction. Subsequently, he handled their equipment and readiness, and coordinated their arrival to the front, often accompanying them on the campaign. Additionally, the *kethüdâyeri* managed several other duties, such as employing soldiers under his command in specific roles, selecting candidates for future service as *Kapıkulu* cavalry after a period as *serdengeçti* (bouncer) and identifying retired soldiers who were still capable of combat.

In the “Public Security Services and Kethüdâyeris” section, the study reveals the collaborative role of *kethüdâyeri* with provincial *kadı* in maintaining order. Until the latter half of the 16th century, provincial public order was typically overseen by *subaşı* and other traditional officials. However, as *Kapıkulu* soldiers began settling in the provinces, they assumed a greater role in maintaining urban security. When public order was threatened by *Kapıkulu* cavalymen, orders from the central authority were directed to the *kethüdâyeri* and the *kadı* for resolution. From the mid-17th century onward, *kethüdâyeri* were increasingly listed alongside the *kadı*, *voivode*, *mütesellim*, *ayan*, and other local officials in maintaining public order. Therefore, in times of peace, *kethüdâyeri* mainly tasked to ensure public order together with the *Kapıkulu* cavalry under their command.

The *kethüdâyeri* also assumed significant roles in areas where crimes were likely to occur. One of their primary tasks was the assurance of travel security within their administrative unit. This duty often involved ensuring the safe passage of individuals traveling to or from Istanbul, providing protection for officials en route to new assignments or escorting criminals to the capital. Particularly in administrative units along the pilgrimage route, *kethüdâyeri*, along with their soldiers, annually ensured the travel security of the pilgrimage caravans and officials and guarded the *surre* treasury. Their duty of protection continued until they reached the boundary of the next administrative unit, where responsibility would then be transferred to that region’s *kethüdâyeri*. Sometimes, it was emphasized that documents should be issued to record the transfer of this duty.

Kethüdâyeri also played a crucial role in ensuring the security of treasury funds and goods. When funds or goods were sent either to the center or from the center to another location, directives were issued to the *kadı*, *kethüdâyeri*, janissary commander, provincial *ayan*, and other local officials. In accordance with these orders, the treasury or goods would be dispatched under protection, with the *kethüdâyeri* and their soldiers in each administrative unit along the route responsible for safeguarding them. This duty of protection would end at the boundary of the next administrative unit, where the responsibility was then transferred to the officials of that region.

Giriş

Klasik dönemde Osmanlı ordusunun asıl ağırlıklı unsurunu timarlı sipâhiler oluşturuyordu. Buna mukabil, merkezî idare 14. yüzyılın ikinci yarısında savaş esirlerinden (pençik) daimî bir ordunun temellerini atmıştı. Esirlerin yeterli personel ihtiyacını karşılamaması, 15. yüzyıl başlarında askerî iş gücü havuzunun genişletilmesine sebep oldu. Hristiyan tebaanın çocuklarından devşirilenler, daimî ordunun neferlerine dönüştürüldü. Bunlar sefere hazır halde bekleyip savaş olsun veya olmasın günlük olarak hesaplanan bir maaş alıyorlardı.¹

Osmanlı merkezî ordusunun sayıca en fazla olan grubunu yeniçeriler oluşturuyordu. Yeniçerilerden bazılarının baştan beri taşrada ikamet ettiklerine dair örnekler varsa da² genelinen payitahtta yaşadıkları söylenebilir. Yeniçeriler ve acemi oğlanları için İstanbul'da kışlalar ihdas edilmişti.³ Merkezî ordunun sayıca ikinci sıradaki grubu da altı farklı zümreden oluşan kapıkulu süvarileriydi. Genellikle devşirme kökenli “*kullardan*” oluşan bu sınıf, askerlik hizmetinin yanında özellikle malî işlerde istihdam edilmişlerdi. Bunlar için yeniçeriler gibi bir kışla hayatı tasarlanmamıştı. Merkezde teşrifatla ilgili görev alanların dışındakiler atlarının ihtiyaçlarından dolayı İstanbul'un kırsal kesimlerinde, bir kısmı da Edirne ve Bursa gibi merkeze yakın yerlerde yaşıyorlardı.⁴

17. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'daki devletlerin sürekli olarak birbirleriyle savaşmaları, asker temin politikalarını gözden geçirilmelerine sebep olmuştu. Avrupa devletlerini 17. yüzyıl

- 1 Osmanlı askerî teşkilatının gelişimi hakkında toplu bir değerlendirme için bkz. Gyula Káldy-Nagy, “The First Centuries of the Ottoman Military Organization”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXI/2 (1977), 147-183; Pál Fodor, “Osmanlılar ve Savaş, 1300-1453”, *Türkiye Tarihi, 1071-1453: Bizans'tan Türkiye'ye*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 242-282.
- 2 Mesela 1444'te kadınlara nâmeler yazılarak kimin idaresi altındaki bölgede yeniçeri, cebeci, topçu gibi askerî zümreler varsa bunları evlerinden çıkarıp Edirne sahrasına yollamaları istenmişti. Bkz. *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, haz. Halil İnalçık-Mevlûd Oğuz, TTK Yay., Ankara 1978, s. 43-44. 21 Kasım 1513 tarihinde Anadolu kadınlara “*Bundan akdem taht-ı kazânuzda olan dergâh-ı mu'allâm yeniçerilerinden*” şeklinde başlayan ve yeniçeri terekelerinin zabtı ile ilgili bir emir gitmişti. Bkz. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahliller*, haz. Ahmet Akgündüz, OSAV Yay., VIII, İstanbul 1994, 152. Yine 1540'larda bazı yeniçerilerden merkez dışında bir yerde “*mütemekkin*”, “*sâkin*” olarak bahsedilmesi de bunların taşrada yaşadıklarına işaret etmektedir. İlgili kaynaklara yapılan vurgu için bkz. Abdulkasim Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi I, Yeniçeri Ocağı'nın Teşkilat Yapısı ve Nefer Kaynakları*, Küre Yay., İstanbul 2022, s. 340.
- 3 Mehmet Mert Sunar, “İstanbul'un Yeniçeri Mekânları: Eski ve Yeni Odalar”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz, İBB Kültür AŞ Yay., II, İstanbul 2015, 191-197; ayn.mlf., “Oda”, *DİA*, C. EK-2, s. 369-371.
- 4 Kapıkulu süvarilerin asker kaynakları, çeşitli işlerde istihdam edilmeleri gibi hususlar için bkz. Coşkun Ünsal, *Osmanlı Askerî Teşkilatında Kapıkulu Süvarileri (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2023.

boyunca merkezî ordular kurmaya ve bunun için kaynak üretmeye iten gelişmeler⁵, zaten merkezî bir orduya sahip olan Osmanlılar'ı nasıl etkilemişti? Osmanlı idaresi 16. yüzyılın ikinci yarısında daimî ordunun asker sayısını arttırdı, vergi sisteminde reformlar gerçekleştirdi ve bürokratik yapıyı yeniden organize etti.⁶ Gönüllü, sekban, serdengeçti gibi çeşitli adlarla ücret mukabilinde veya çeşitli vaatlerle cepheye sürülenlerin sayısı hızla arttı. Bu zümrelere dahil olanların hedeflerinden biri merkezî ordunun veya tımar ordusunun bir neferi olmağı.⁷ Sayıları hızla artan daimî ordu mensuplarından bazıları 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşradaki pek çok idarî birimin sakinlerine dönüştüler.

Kapıkullarından bazılarının taşrada yaşamaya başlamasını pek çok sebeple açıklamak mümkündür. 16. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun muhtelif yerlerinde, sebebi ister nüfus artışı ister iklim olayları isterse de taht kavgaları olsun, bir âsayişsizlik söz konusuydu ve olaylar giderek büyümekteydi. Bu durum taşrada kolluk hizmeti gören subaşı ve yanındaki ehl-i örfün yetersiz kaldığını gösteriyordu.⁸ Taşrada âsayişle ilgili oluşan zafiyet, 1559 veya bu tarihten çok kısa bir süre sonra belli başlı yerlere kapıkulu askerlerinin konuşlandırılmasına sebep oldu.⁹ Tımar sisteminin devletin askerî ihtiyaçlarını karşılayamaması, terakki/tevcih çarkının haddinden fazla hızlanması kapıkullarının sayısının

- 5 Avrupa ordularının geneli, 17. yüzyıla kadar yerel birlikler ve paralı askerlerden oluşuyordu. Otuz Yıl Savaşları'yla (1618-1648) Avrupa'nın içine düştüğü sürekli çatışma hali, daimî ordu oluşturulması fikrini güçlendirdi. Bunun için merkezî idarenin paralı asker liderlerini ikna etmesi ve daima silah altında tutulacak askerlerin masrafları için büyük bir vergi reformu gerekiyordu. Nassaulu Maurits ile İsveç Kralı Gustavus Adolphus'un bu konudaki kısmî başarıları, diğer Avrupa devletlerini etkilemişti. Avrupa'da daimî profesyonel orduların ortaya çıkışı süreci hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Johan A. Mears, "The Emergence of the Standing Professional Army in Seventeenth-Century Europe", *Social Science Quarterly*, L/1 (1969), s. 106-115. Avrupa'da paralı askerlikle ilgili yaşanan değişim için ayrıca bkz. Michael Sikora, "Paralı Ordularda Değişim ve Süreklilik", *Askerlik "İşi": Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)*, der. Erik Jan Zürcher, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 195-231.
- 6 İlgili tarihlerde Osmanlı vergi sistemi ve bürokratik yapısındaki reform hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi (1560-1660)*, çev. Adnan Tonguç, Alfa Yay., İstanbul 2019, s. 207-235. Asker sayı artışı için 10. Dipnota bkz.
- 7 Osmanlı merkezî idaresinin asker ihtiyacını karşılamak için taşradaki askerî iş gücü havuzunu genişletmesi hakkında mesela bkz. Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337; Pál Fodor, *Kızıl Elma*, çev. Özgür Kolçak, Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s. 426-431; Linda T. Darling, *The Janissaries of Damascus in the Sixteenth Century, Or, How Conquering a Province Changed the Ottoman Empire*, EB-Verlag Yay. Berlin 2019, s. 12, 15-51 vd.; Serkan Osmanlıoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Gönüllü Askerlerden Garip Yiğitler (XVI. yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2023; Ünsal, *Kapıkulu Süvarileri*, s. 55-56, 116-117.
- 8 Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğe Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 69-72.
- 9 Mustafa Akdağ, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V/3 (Ankara 1947), 300; ayn.mlf., *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâli İsyanları"*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009, s. 17-20, 131; Turan Açık, "Medine-i Amasya Sâkinlerinden Kapıkulu Sipahileri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya'da Sosyo-Politik Hayata Bir Bakış", *Turkish Studies*, X/1 (2015), 9, 18.

artmasına sebep olmuştu.¹⁰ Diğer yandan sürekli artan enflasyonla birlikte askerlerin ulûfe ödemelerinde gecikmeler oluyor veya mağşuş akçelerle ödeme yapılabilirdi.¹¹ Bu durum askerler arasında huzursuzluklara ve bazen de büyük isyanlara yol açıyordu.¹² Dolayısıyla, devlet kapıkullarının taşrada ikamet etmelerini tasvip etmese de, sayıları her geçen gün artan kapıkullarının İstanbul için oluşturabileceği tehdit de azaltılmıştı.

1578’de doğu cephesinde, 1593’te ise batı cephesinde başlayan savaşlar, kapıkullarının nerede yaşaması gerektiğini de gündeme getirmişti. III. Mehmed’in 1595 tarihli bir adâletnâmesinde kapıkullarına daima Dîvân-ı Hümâyûn hizmetinde buldukları ve padişahın bulunduğu yerde yaşadıkları için bölük halkı ve kapıkulu denildiğine vurgu yapılıyordu. Taşrada ikamet edenlerin bu şerefte mahrum olacakları bildiriliyordu. Kapıkullarının taşrada ikamet etmelerinin ortaya çıkardığı en büyük problemlerden biri olarak bazı kimselerin kapıkulu kisvesine bürünüp insanlara zarar vermeleri öne çıkarılıyordu. Bölge idarecilerinden bu emrin herkese duyurulması, kapıkullarının ikamet ettikleri yerlerden ayrılp İstanbul’a gelmeleri ve sefere katılmaları isteniyordu. Bu kişiler, sefer dönüşünde artık İstanbul’da ikamet edeceklerdi. Eğer emre uymayan olursa ulufelerinin kesileceği ve kendilerine timar tevcih edileceği bildiriliyordu.¹³ Buna rağmen sayıları hızla artan kapıkullarının taşrada ikametleri devam etti.¹⁴

Kapıkullarının taşrada ikamet etmeleri, sosyal ve iktisadî hayatta kendilerine daha fazla alan açmalarını sağladı. Artan enflasyonla birlikte mevâcibin alım gücünün azalması, kapıkullarının hem askerlik dışındaki işlerle meşgul olmalarına hem de devlet tarafından kendilerine taşrada bazı görevler verilmesine sebep oldu.¹⁵ Bu süreçte yeniçeriler köylere

10 1530’da 15.759 olan yeniçeri, kapıkulu süvarileri, cebeci, topçu ve top arabacılarının sayısı 1566’da 26.513’e, yüzyılın sonuna doğru ise 50.000’in üzerine çıkmıştı. Bkz. Bilgin Aydın, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Mukayeseli İstatistik Faaliyetleri ve Kanuni Dönemine Ait Bir Mevâcib Defteri”, *Yücel Dağlı Anısına*, haz. Evangelia Balta vd., Turkuaz Yay., İstanbul 2011, s. 77; Erol Özvar, “Osmanlı Devleti’nde Bütçe Harcamaları (1509-1788)”, *Osmanlı Maliyesi, Kurumlar ve Bütçeler*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., I, İstanbul 2006, 237; *Osmanlı Kanunnâmeleri*, VII, 391-392; Rhoads Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, Homer Yay., İstanbul 2007, s. 68. Sayı artışının askerî ihtiyaçlarla ilgisi kabul edilmekle birlikte terakki/tevcih çarkının hızlanmasıyla alakalı olabileceği iddiası için ayrıca bkz. Coşkun Ünsal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî Değişim ve Kapıkulu Süvarileri (16-17. Yüzyıl)”, *Harp Tarihi Dergisi*, 7 (2023), 1-38.

11 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İş Bankası Yay., İstanbul 2012, s. 122-161.

12 Kapıkulu isyanlarının temel dinamikleri için bkz. Ünsal, *Kapıkulu Süvarileri*, s. 184-186.

13 *Osmanlı Kanunnâmeleri*, VIII, 617-618. Yeniçerilerin İstanbul dışındaki mevcudiyetleri ve yayılmaları hakkında ayrıca bkz. Gül, *a.g.e.*, s. 339-344.

14 Koçi Bey de IV. Murad’a sunduğu risalesinde kapıkullarının merkezde, timar sahiplerinin ise timar arazilerinde ikamet etmesi gerektiğini vurguluyordu. Bkz. *Koçi Bey Risalesi*, haz. Ali Kemal Aksüt, Vakıf Gazetesi Yay., İstanbul 1939, s. 28-29.

15 Akdağ, “a.g.m”, s. 301; ayn.mlf., *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, TTK Yay., II, Ankara 1971, 109. Aynı dönemde merkezde kalan kapıkulları da benzer sebeplerden dolayı askerlik dışında çeşitli işlerle uğraşmaya başlamışlardı. Genel bir değerlendirme için bkz. Arif Bilgin-Ümit Ekin, “Bir Kimliğin Dönüşümü: ‘Asker’likten ‘Asker-Esnaf’lığa”, *Akademik İncelemeler*, II/1, (2007), 215-229.

kadar yayılıp neredeyse bütün asayiş işlerini ele geçirirlerken¹⁶, kapıkulu süvarileri ise şehirlerde genellikle toplu halde yaşadılar ve daha çok malî işlerde istihdam edildiler.¹⁷

Yaşadıkları bölgede zamanla ahaliyle kaynaşan kapıkulu süvarileri ve yeniçeriler arasında ciddi bir disiplin sorunu ortaya çıktı. Kapıkulları merkezden uzaklaştıkça askerî kimliklerinin arkasına sığınarak ikamet ettikleri yerlerde reayaya baskı kurup kazanç sağlayabiliyorlardı.¹⁸ Bu aynı zamanda haksız bir rekabet ortamının oluşmasına da sebep oluyordu.¹⁹ Bunu yaparken bölgedeki “yoldaş”larıyla hareket ettikleri gibi reayadan bazılarını asker kıyafeti giydirecek insanların üzerine salabiliyorlardı.²⁰ Diğer yandan reayadan bazı kişiler de kapıkullarının taşrada ikamet etmesini fırsat bilip onlara mahsus kıyafetlerle gezerek insanlara zulmetmeye başlamışlardı.²¹ Böyle bir tercihte bulunulmasında kapıkullarının yargı karşısında ve iktisadî faaliyetlerde reayadan farklı bir konumda olmalarının etkisi büyüktü.²² 16. yüzyılın sonlarına

-
- 16 Asayiş görevinin yeniçerilerden tayin edilen yasakçıların eline geçmesi vurgusu için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, TTK Yay., I, Ankara 1988, 324. Taşrada ikamet eden yeniçerilerin esnaflaştıklarıyla ilgili toplu bir değerlendirme için ayrıca bkz. Bilgin-Ekin, “a.g.m”, s. 215-229.
- 17 Akdağ, “a.g.m.”, s. 300. Kapıkulu süvarilerinin Amasya özelinde sosyo-ekonomik dinamiklerle yerleştikleri ve bu dinamiklerle ilişkili olarak bürokratikleştikleri vurgusu için bkz. Açıık, “Medine-i Amasya Sâkinleri”, s. 22-33.
- 18 Mesela bkz. 66 Numaralı (H.997-998 / M.1589-1590) *Mühimme Defteri (İnceleme-Metin)*, haz. Reyhan Aytaç, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 182); 88 No’lu *Mühimme Defteri (Transkripsiyon ve Özet)*, haz. Fatma Kaytaz, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 18.
- 19 Pek çok örnek olmakla birlikte 5 Şubat 1577’de İznikmid kadısına yazılan hüküm, haksız rekabet hususunu ortaya koymaktadır: “...etrâfdan kasabaya gelen rençber tâifesi ba’zı me’külât ve zahire getürdükdde sipâhdan ve yeniçeri ve cebeci ve topçılardan ba’zuları karşılayup kasaba halkına aldurmayup cebren kendüler alup bahâsın değeriyle virmeyüp cüzî akça virüp sonra ziyâdeye satup...” . Bkz. 29 Numaralı *Mühimme Defteri (984/1576) (Tahlil-Özet-Transkripsiyon)*, haz. Gülay Kahveci, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 174. Haksız rekabet hususunda ayrıca bkz. Bilgin-Ekin, “Bir Kimliğin Dönüşümü”, s. 226-227; Mehmet Doğan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Esnaf Yeniçeriler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI/1 (2014), 143.
- 20 Akdağ, “a.g.m.”, s. 300-301.
- 21 “...vilâyet-i Anadolu’da ba’zı eşkiyâ sipâhî ve silahdâr nâmına bayraklar ile gezüp...” . Bkz. *Mühimme Defteri (=A.DVNS.MHM.d)*, nr. 72, hk. 736, 11 Receb 1002/2 Nisan 1594; “...yeniçeri ve acemi oğlanı nâmına ve şeklinde gezüp fukarâya ve re’âyâya zulm ü te’addî üzere olanların...” . Bkz. 75 Numaralı *Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 172-331)*, haz. Adem Keleş, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011, s. 97. Yeniçerilerin reayaya zulmetmesi, reyanın da yeniçeriymiş gibi davranıp işledikleri suçlarla ilgili ayrıca bkz. Cafer Çiftçi, “Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, Sayı 27 (Bahar 2010), 46-48; Yaşar Baş, “Merkez ve Taşrada Yerleşik Yeniçeri-Halk Çekişmesi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, XLIX/13 (2014), s. 324-365.
- 22 Kapıkullarının taşra idarecilerini yok saymaları ve mahkeme karşısında ayrıcalıklı konumları bu çalışmanın muhtelif yerlerinde üzerinde durulan bir husustur. Kapıkullarının kimliklerini kullanıp iktisadî faaliyetlerde bulunarak haksız rekabet ortamı oluşturmaları hakkında bkz. 19. Dipnot. Konuyla ilgili genel bir ifade için ayrıca bkz. Akdağ, *Dirlük ve Düzenlik Kavgası*, s. 304.

doğru bu türden faaliyetlerin engellenmesiyle ilgili kadılıklara gönderilen emirler giderek arttı. Kapıkullarının askerî kimliklerini kullanarak taşrada işlediği suçlar halk arasında ciddi bir kapıkulu düşmanlığı doğurdu. Üstelik reayanın bir kısmı da kapıkuluymuş gibi davranarak bu nefretin artmasına katkı sundu.²³

Daha önce merkezde ikamet eden, kendilerine has kuralları, çeşitli hak ve sorumlulukları olan kapıkullarının taşrada ikamet etmeleri, idarî anlamda bazı adımların atılmasını zorunlu hale getirmişti. Kapıkulları doğrudan sultandan veya zâbitlerinden emir aldıklarından yerel yönetimde problemlere sebep olmuşlardı.²⁴ Devletin tasvip edip etmediğinden bağımsız olarak artık taşrada ikamet etmeye başlayan kapıkulları nasıl zapt edilecekti? Sefer emri geldiğinde en kısa sürede ordugâha gelmeleri nasıl sağlanacaktı? Nasıl cezalandırılacaklardı? Vefat ettiklerinde malları ne olacaktı? Bu ve bunun gibi sorular, taşrada ikamet eden yeniçerilerin buldukları kazalara “*yeniçeri serdari*”²⁵, kapıkulu süvarileri için de “*kethüdâyeri*” adıyla anılan zâbitlerin tayin edilmesine sebep oldu. Bu zâbitler başlarda tayin edildikleri idarî birimde ikamet eden yoldaşlarıyla ilgili gönderilen emirlerde muhatap alınmaya başlandı.²⁶ Ardından 17. yüzyılın ortalarından itibaren taşrada âsayişin sağlanması hususunda kadı, voyvoda, mütesellim, ayan ve iş erleriyle birlikte pek çok emirde kendilerine de yer verildi.

Yukarıda izah edilen gelişmeler sonucunda ortaya çıkan kethüdâyerilikle ilgili mevcut bilgiler oldukça azdır. Bazı çalışmalarda sınırlı bilgiler bulunmakla birlikte genellikle

23 Akdağ, *Dirlık ve Düzenlik Kavgaı*, s. 303-304. Kapıkulları, reayanın kendileri gibi davranmalarından son derece rahatsızdı ve zaman zaman bu konuyu mahkemeye de taşımışlardı. Mesela bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 14, s. 24, hk. 36, 9 Muharrem 979/3 Haziran 1571.

24 Halil İnalıcık-Bülent Arı, “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalıcık’ın Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI/3 (2005), 35.

25 Abdülkadir Özcan, “Serdar”, *DİA*, XXXVI, 552; Gül, *a.g.e.*, s. 344-356. Yeniçeri serdarlarının tayin prosedürü de genellikle kethüdâyeri tayinlerinininkiyle benzerdi. Yeniçeri ağası veya vekili uygun gördüğü biriyle ilgili idarî birimin kadısına mektup yazar, yeniçeri ve kuloğullarıyla ilgili her türlü işin yeniçeri serdari aracılığıyla yürütülmesini talep ederdi. Yeniçeri serdari ve tayin problemleri için bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 29, 47-49.

26 Mesela kapıkullarının reayaya zulmetmesi veya zulmedenlere sahip çıkmalarının engellenmesiyle ilgili kadı, kethüdâyeri ve yeniçeri serdarının muhatap alındığı Ekim 1609 tarihli bir hüküm için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 358, hk. 928.

merkezde bulunan ve aynı isimle anılan diğer görevlilerle sıklıkla karıştırıldığı görülmüştür.²⁷ Dolayısıyla bu çalışmada süreç içerisinde taşra idaresinde önemli makamlardan birine dönüşecek olan kethüdâyerilik betimleyici üslupla çeşitli yönleriyle incelenecektir. Bu makamın tanınmasıyla oluşacak olan zeminde bu göreve tayin edilen kapıkulu süvarilerine makamın sağladığı imkânlar, bu imkânların sonraki kariyerlerine nasıl tesir ettiğine dair analitik incelemeler yapılabilecektir.

Bu çalışmada kethüdâyeriliğin ortaya çıkmasına sebep olan gelişmeler, literatürdeki bilgilerin dışında çeşitli şikâyetler üzerine merkezden taşraya gönderilen emirlerden takip edilmeye çalışıldı. Kimlerden seçildikleri, nasıl tayin edildikleri hususunda özellikle kapıkulu süvari zümrelerinin ağaları tarafından kaleme alınan mektuplara başvuruldu. Bu mektupların birer sureti, tayin işleminin yapıldığı kazanın sicillerinde bulunulduğundan muhtelif tarihli, farklı bölgelerin kadı sicilleri incelendi. Tayin işleminin nasıl bir zorunluluğa dönüştüğü, kethüdâyerilerin ne tür görevler icra ettikleri ve kimlerden sorumlu oldukları gibi pek çok konu, yine farklı tarihli Mühimme Defterleri'ndeki emirler incelenerek kaleme alındı. 1570'li yıllarda ilk örneklerini gördüğümüz kethüdâyerilik makamının 1826 yılında kaldırdığı göz önüne alındığında yapılan tariflerin ister istemez genelleme eğilimi içerdiği görülecektir. Bu çerçevede öncelikle tayin prosedürü ve görev alanlarında standartlaşan hususların tespitine odaklanılmıştır. Yaşanan dönüşümler yeri geldikçe vurgulanmış ve istisnai durumlarla mümkün mertebeye işaret edilmiştir.

27 Bu makaleye konu olan kethüdâyeriler hakkında az da olsa sağlıklı bilgi veren, ancak doğrudan kethüdâyeriliği merkeze almayan çalışmalar mevcuttur. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, II, 175-177; Ergenç, *a.g.e.*, s. 76-77; Özkaya, *a.g.e.*, s. 29, 47-52, 73, 107; Açıık, "Medine-i Amasya Sâkinlerinden Kapıkulu Sipahileri", s. 1-46. Buna mukabil çoğu çalışmada kethüdâyeriliğin karıştırıldığı görülmektedir. Mesela 18. yüzyılda Sivas'ın önemli ailelerinden Hatibzâdelere mensup Ali Ağa'nın hayatının kaleme alındığı bir çalışmada Mehmet Zeki Pakalın'dan naklen kethüdâyerinin yeniçeri ocağı zâbitlerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Muhammed Aydın, "XVIII. Yüzyılda Sivas'ta Bir Ağa: Hatib-Zade Es-Seyyid Ali Ağa ve Serveti", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1 (2014), 68. Yine çalışmada kullanılan kaynaklarda açıkça zikretmesine rağmen taşrada görevli kethüdâyerinin yeniçeri ocağının zâbiti olduğuna dair yanlış anlamaya örnek için bkz. Burcunur Mutlu, "1645 Numaralı Şer'iyye Sicili'ne Göre Balıkesir'de Eşkıyalık Hareketleri", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1 (Yaz 2021), 118, 121; Tekelioğulları ile ilgili yapılan bir araştırmada ailenin temayüz etmesinde öneminden bahsedilen Hacı Osman'dan "kethüda-yeri" olarak bahsedilmesi, "ailenin asker ve muhtemelen yeniçeri kökenli olduğuna ilişkin güçlü bir izlenim" uyandırdığı yönündeki iddialar için bkz. Evren Dayar, "Ayanlar Çağı'nda Antalyalı Bir Hânedân: Tekelioğulları (1770-1814)", *Osmanlı Araştırmaları*, LIX (2022), 128; Çankırı ile ilgili yapılan bir çalışmada "Altı Bölük" denilen kapıkulu süvarilerinin "yeniçeri grubu" olarak tanımlanması ve yeniçeri serdari ile birlikte kethüdâyerinin de atamasının yeniçeri ağası tarafından yapıldığı hakkında yanlış değerlendirmeler için bkz. Ahmet Elibol, *XIX. Yüzyıl Başlarında Çankırı*, Çankırı Belediyesi Yay., Çankırı 2008, s. 56. Benzer örnekler için ayrıca bkz. Mustafa Kaya, "18. Yüzyılda Yabanabad Kazasında Görülen Kanunsuzluk Hareketleri", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, I/1 (Haziran 2013), 57 (9. Dipnot); Sadık Çetin-Ayhan Doğan, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusunun Kurulması ve Amasya'ya Yansımaları", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, XVII/3 (2018), 1175; 20 No'lu Amasya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, haz. Semra Kanat, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2022, s. 67.

Kethüdâyeri Kavramı

“Kethüdâyeri” kavramı Osmanlı askerî teşkilatında farklı anlamlarda kullanılan bir terimdi. Bu sebepten bazı çalışmalarda sıkça karıştırılmıştır. Yeniçerilerin yüksek rütbeli zâbitlerinden biri olan kul kethüdâsının yardımcısına kethüdâyeri denilmekteydi.²⁸ Yine merkezde sipâhî ve silahdâr ağalarının emri altında çalışan yüksek rütbeli zâbitler arasında kethüdâyeriler bulunurdu. Bunlar genellikle kendi zümrelerinin başçavuşlarından seçilirler, oldukça yüksek maaş alırlardı. Sipâhî veya silahdâr kethüdâlarının yardımcısı ve vekili oldukları söylenebilir. Zaten terfi ettiklerinde genellikle kendi zümrelerinin kethüdâlığına yükselirlerdi.²⁹

Bu çalışmaya konu olan ve kaynaklarda adlarına diğerlerinden daha fazla rastladığımız kethüdâyeriler, 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştı. 17. yüzyılın başlarından itibaren merkezden taşradaki idarî birimlere gönderilen çoğu emirde kethüdâyeriler de zikrediliyordu ve kadıyla birlikte çeşitli hizmetlerde bulunması isteniyordu. Bunlar, altı farklı zümreden oluşan (sipâhî, silahdâr, ulûfeciyân-ı yemîn, ulûfeciyân-ı yesâr, gurebâ-i yemîn, gurebâ-i yesâr) ve taşrada ikamet eden kapıkulu süvarilerinin en küçük zâbitleriydi.³⁰ Kethüdâyeriler, doğrudan ağalardan yetki alan, taşrada ikamet eden kapıkulu süvarilerinin temsilcisi ve sorumlusu konumundaydılar. Kethüdâyerilik, 1826’da kapıkulu süvariliğinin ilgasıyla birlikte ortadan kalktı.³¹

Tayin Prosedürü

Kapıkulu süvarilerinin taşraya doğru yayılması merkez tarafından muhatap alınacak kethüdâyeri adında bir zâbit sınıfının yaratılmasına sebep oldu. Kethüdâyeri tayinlerinin ne zaman başladığını tespit etmek, eldeki verilerle şimdilik oldukça güçtür. 1570’lere gelindiğinde kethüdâyeri tayinlerine rastlanmaya başlanmıştır.³² 17. yüzyılın ilk çeyreğinde kethüdâyeri tayinleriyle ilgili önemli bir gelişme yaşandığı anlaşılmaktadır. Daha önceki tarihlerde kapıkulu süvarilerinin taşrada problem çıkarmaları sonucu kethüdâyeri tayinine

28 Abdülkadir Özcan, “Kul Kethüdâsı”, *DİA*, Ek-2, 89-90. Bu maddede her ne kadar önemli taşra merkezlerindeki yeniçerilerin başında kul kethüdâsı ve “kethüda yeri” bulunduğu ifade ediliyorsa da (s. 90) bu doğru değildir.

29 1717 ilâ 1732 arasındaki bazı örnekler için bkz. BOA, *Sadaret Defterleri (=A.d.)*, nr. 2939, vr. 7b, 8a. Bu kethüdâyerilerin bazen ulûfeciyân veya gurebâ bölükleri kethüdâlığına atandıkları da olurdu. Mesela bkz. BOA, *Bâb-ı Âsafî, Ruus Kalemi Defterleri (=A.RSK.d.)*, nr. 1474, s. 143.

30 Uzunçarşılı, çok kısa bir şekilde kethüdâyerini izah ederek bir mühimme kaydı ile mektup örneğini eserine almıştır (*a.g.e.*, II, 175-177). Ayrıca bkz. Özkaya, *a.g.e.*, s. 50.

31 Mesela kethüdâyeriliğinin ilgasıyla ilgili “...sipâhî ve silahdâr ve bölükât-ı erba’ a nâmi ve anlara mahsûs olan kethüdâyerilikleri külliyyen ref’ ve imhâ ve fîmâ-ba’ d sâ’ir efrâd-ı mü’minin misillü cânib-i şer’iat-ı garrâdan ve taraf-ı eşref-i şâhânedan mensûb vâli ve hâkimü’ş-şer’ ve sâ’ir memleket zâbitlerine itâ’at ve inkiyâd iderek cümlesi kâr u kışb ve zirâ’at ve san’atlarıyla meşgûl...” olmaları gerektiğine dair fermanın kendilerine ulaştığı ve gerekli işlemlerine yapıldığına dair Hacıoğlu Pazarı (Silistre) Kadısı Mehmed Nuri’nin ilamı için bkz. BOA, *Cevdet-Askeriye (=C.AS.)*, nr. 250/10469-1, 23 Safer 1242/26 Eylül 1826.

32 Mesela bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 24, s. 221, hk. 587, 20 Muharrem 982/12 Mayıs 1574; 66 Numaralı Mühimme Defteri, s. 182.

dair örnekler vardır. Yüzyılın başlarından itibaren ise artık kapıkulu süvarinin karıştığı bir olaya atıf yapılmadan pek çok idarî birime kethüdâyeri tayin edilmiştir. Üstelik ilginç bir şekilde bunun eski bir gelenek olduğu vurgulanmıştır. Bu minvalde 1605'ten itibaren Tokat'tan (Turhal, Zile ve İnebazarı) Kütahya'ya, Eskiil'den (Aksaray) Manisa'ya, Vidin'den Yenipazar'a, Malkara'dan Selanik'e, Bursa'dan Prizren'e, Halep'ten Yenişehir'e (Larissa), Konya'dan Banaluka'ya, Beyşehir'den Kefe'ye, Bayburt ve Erzincan'a kadar pek çok yere kethüdâyeri tayiniyle ilgili hükümler kaleme alındı.³³ Bu durum, aslında kapıkulu süvarilerinin 17. yüzyılın başlarından itibaren çok farklı yerlerde gruplar halinde yaşadıklarını göstermektedir.

17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren kethüdâyeri tayinlerinin âdet haline geldiğini ifade etmek için genellikle “*mu'tâd-ı kadîm*”, “*de'b-i kadîm*” veya “*resm-i kadîm*” terkipleri kullanıldı. Kethüdâyeri tayin işlemi, merkezin gerekli gördüğü hallerde bölge idarecilerinden bu iş için uygun birini arz etmelerini istemesi³⁴ veya doğrudan bölük ağalarının arzıyla gerçekleşirdi. Bazı durumlarda taşradaki idareciler de kethüdâyeri tayin edilmesinin zorunluluğuna işaret ederek uygun birini merkeze arz edebilirlerdi.³⁵ Bölük ağalarının ağzından müştereken kaleme alınan mektuplar tayine esas teşkil ederdi. Mektuplar kethüdâyeri tayin edilecek yerin kadısına gönderilir, suretleri de kadı sicilinin genellikle sonuna eklenirdi.

17. yüzyılın başından itibaren mektuplarda ilk olarak kethüdâyeri tayinin bir zorunluluk olduğu ifade edilirdi. Bazı basit farklılıklar olmakla birlikte genellikle mektuplara şu şekilde bir giriş yapılırdı: “...*hâlâ kazâ-i hükûmet-şi 'arınızda olan () ve tevâbi' nevâhîde sâkin altı*

33 Turhal, Zile ve İnebazarı kethüdâyeri için bkz. *75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (s. 1-171), haz. Selçuk Demir, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011, s. s. 163 (23 Za 1013/12 Nisan 1605); Kütahya için bkz. *75 Numaralı Mühimme Defteri* (s. 172-331), s. 134 (3 Zilhicce 1013/22 Nisan 1605); Eskiil için bkz. *75 Numaralı Mühimme Defteri* (s. 172-331), s. 250 (4 Zilhicce 1013/23 Nisan 1605); Manisa için bkz. *75 Numaralı Mühimme Defteri* (s. 172-331), s. 80 (1605); Vidin için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 77, s. 119, hk. 366, 29 Cemaziyelvel 1014/12 Ekim 1605; Yenipazar için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 77, s. 130, hk. 392, 20 Cemaziyelahir 1014/2 Kasım 1605; Malkara ve çevresi için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 718, hk. 1871, 5 Safer 1018/10 Mayıs 1609; Selanik ve çevresi için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 711, hk. 1851, 13 Safer 1018/18 Mayıs 1609; Bursa ve çevresi için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 311, hk. 814, 14 Rebiülevvel 1018/17 Haziran 1609; Prizren ve çevresi için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 331, hk. 860, 17 Rebiülevvel 1018/20 Haziran 1609; Halep ve çevresi için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 186, hk. 481, 13 Rebiülahir 1018/16 Temmuz 1609; Yenişehir, Tırhala, Alasonya, Velestin, İzdin, Çatalca (Farsala) çevresi için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 264, hk. 699, 8 Cemaziyelahir 1018/8 Eylül 1609; Konya için ve çevresi bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 43, hk. 113, 26 Receb 1018/25 Ekim 1609; Banaluka ve çevresi için bkz. nr. 78, s. 40, hk. 107, 4 Şaban 1018/2 Kasım 1609; Beyşehir ve çevresi için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 457, hk. 1177, 5 Şaban 1018/3 Kasım 1609; Kefe ve çevresi için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 90, hk. 240, 6 Şaban 1018/4 Kasım 1609; Bayburt ve Erzincan çevresi için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 76, hk. 199, 8 Şaban 1018/6 Kasım 1609; Manisa ve çevresi için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 71, hk. 189, 18 Şaban 1018/16 Kasım 1609 vd. Kethüdâyeri tayinlerinin neredeyse tamamı sipahi zümresinden yapılmıştır.

34 Mesela bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 725, hk. 1891, 26 Muharrem 1018/ 1 Mayıs 1609.

35 Mesela bkz. *75 Numaralı Mühimme Defteri* (s. 172-331), s. 134.

bölük yoldaşları üzerlerine kethüdâyeri nasb olunmak de 'b-i kadim olmağla...". Daha sonra ise kethüdâyeri olarak tayin edilecek kişinin hangi zümrenin kaçınıcı bölümünde olduğu, ne kadar yevmiye aldığı bilgisi verilerek vasıflarından bahsedilirdi. Mektubun devamında kadıdan tayin edilen kişiyi bu görevde istihdam etmesi, kethüdâyerilikle ilgili olan hususlarda bu şahsı muhatap alması/aldırması istenirdi. Bu mektupların muhatabı sadece kadı olmayıp devamında bölgede ikamet eden kapıkulu süvarileri ve kethüdâyeri olarak atanan kişiye de hitap edilirdi. Neferlerden tayin edilen kethüdâyerini zâbit olarak kabul etmeleri, herhangi bir dava söz konusu olduğunda bu kişi aracılığıyla mahkemede işlerini halletmeleri, kimseye zarar vermemeleri istenirdi. Kethüdâyerine ise idarî birimde ikamet eden yoldaşlarını uygun bir şekilde zapt etmesi, karşı gelen olursa bu kişilerin eşâmesini merkeze bildirmesi istenirdi.³⁶ Tayin mektubuyla birlikte kethüdâyeri ve idarî birimde yaşayan kapıkulu süvarileri arasında aslında yetki aktarımı yoluyla emir-komuta zinciri kuruluyordu. Taşrada ikamet eden kapıkulu süvarilerinin ocakla ilişkilerinin kesilmesi veya cezalandırılmaları, kethüdâyerinden gelen bilgiler doğrultusunda olacaktı. Bu husus, mektuplarda zamanla standart hale gelen bir vurguydu. Diğer yandan özellikle kapıkulu süvarisi gibi mızrak ve bayrak ile gezip halka zulmedenlerin sayısının arttığı dönemlerde bu standardın dışına çıkılırdı. Bu kişilerin ibret verici bir şekilde kethüdâyeri eliyle cezalandırılması emredilirdi.³⁷ Mektubun sonunda ise bölük ağalarının isimleri bulunurdu. Kethüdâyeri tayinlerinde her ne kadar altı ağanın ayrı ayrı mektup yazdıkları ifade ediliyorsa da³⁸ eldeki veriler ortak bir mektup kaleme alındığını göstermektedir. Mektuplarda çoğu zaman ağaların altısının da adları yer alıyordu. Diğer yandan zaman zaman daha az sayıda ağanın mektuplarda adının geçtiği görülmektedir.³⁹ Bu tayin mektupları diplomatik açıdan zamanla klasik bir forma kavuşmuş, 1826'da kapıkulu süvariliğiyle birlikte kethüdâyeriliğin ilga edilmesine kadar isim kısımları değişmek kaydıyla hemen hemen aynı cümlelerle tekrarlanmıştır.

Kethüdâyeri tayini için mektupla birlikte zaman zaman *Divân-ı Hümâyûn*'dan hüküm de kaleme alınıyordu. Ancak hükümde ağalar tarafından yazılan mektuba veya arza mutlaka atfı

36 Mektuplarda belirtilen hitaplarla ilgili mesela bkz. Mesela bkz. *ÜKS*, nr. 252, vr. 93b, 25 Şaban 1079/28 Ocak 1669; *Kastamonu Kadı Sicilleri (=KKS)*, nr. 1, s. 208, hk. 287, Evâhir-i Cemaziyelahir 1101/1-9 Nisan 1690; nr. 4, s. 172, hk. 252, Muharrem 1102/Ekim-Kasım 1690; nr. 7, s. 92, hk. 103, Evâhir-i Rebiülahir 1107/29 Kasım-7 Aralık 1695 vd.

37 Mesela bkz. *ÜKS*, nr. 300, vr. 65b, 15 Rebiülahir 1098/28 Şubat 1687; nr. 332, vr. 97a, Evâsıt-ı Şevval 1116/6-15 Şubat 1705; nr. 334, vr. 145b, 10 Cemaziyellevvel 1119/9 Ağustos 1707. Her ne kadar kethüdâyeri yeniçeri zâbiti olarak tarif edilse de 1670'lerde Balıkesir çevresi için bkz. Mutlu, "a.g.m.", s. 121.

38 Halil İnalçık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", *Osmanlı Araştırmaları* (Ayrı Basım), İSAM Yay., İstanbul 1980, (Ayrı Basım), s. 1.

39 Mesela bir ağanın mektubu için bkz. *ÜKS*, nr. 294, vr. 118b, tarihsiz; iki ağa için bkz. Ali Duman, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Kastamonu'da Günlük Hayat (1115 Tarihli Kastamonu Şer'iyye Sicili'nin Kataloğu)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994, s. 244; *ÜKS*, nr. 334, vr. 149b, Evâil-i Muharrem 1119/4-13 Nisan 1707; üç ağa için bkz. *ÜKS*, nr. 292, vr. 53a, 22 Rebiülahir 1095/8 Nisan 1684; nr. 292, vr. 54a, Evâhir-i Zilhicce 1094/1-10 Aralık 1683, dört ağa için bkz. *ÜKS*, nr. 252, vr. 93b, 25 Şaban 1079/28 Ocak 1669; nr. 332, vr. 97a-97b, Evâsıt-ı Şevval 1116/6-15 Şubat 1705.

yapılıyordu.⁴⁰ “*Kethüdâyerilik Defteridir*” adıyla 23 Ağustos 1670 ilâ 20 Haziran 1671 tarihleri arasında 29 adet kethüdâyeri tayinini ihtiva eden bir kaynak mevcuttur. Şimdilik kethüdâyeri tayinleriyle ilgili toplu bilgilerin yer aldığı başka defterlerin olmaması, bu defterin de neden ortaya çıktığı hakkında bilgi edinilmesini engellemektedir. Defterde kaza adı, kethüdâyeri tayin edilecek kişinin ismi, zümresi, bölüğü ve yevmiyesi (esâme) zikredildikten sonra bu göreve uygun olduğuna (mahall ve müstahikk ve ehl-i ırz) dair ocak zâbitlerinin şahitliği ve ağalarının arzı ile hüküm yazıldığı ifade edilmektedir.⁴¹ Ruûs defterlerinde genellikle kethüdâyeri tayinlerine rastlanmaması, tayinlerin ruûsla yapılmadığına, mektubun esas teşkil ettiğine işaret etmektedir.

Kethüdâyeri tayin edilecek kişilerin kimler arasından seçildiği de izaha muhtaç konulardan biridir. Kazalarda ikamet eden ve altı farklı zümreden oluşan kapıkulu süvarilerine, genellikle sipâhî ve silahdârlar arasından seçilen kişiler zâbit tayin ediliyordu. Nadiren gerekçesi özellikle belirtilerek bölükât-ı erbaadan kethüdâyeri tayinleri de olabilirdi.⁴² Ancak bunun yaygın bir uygulama olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bazı kayıtlardan bir idarî birimin kethüdâyerinin sipâhî zümresinden mi yoksa silahdâr zümresinden mi olması gerektiği konusunda teamül olduğu da anlaşılıyor. Mesela 1737’de sipâhîlerin 98. bölümünde 40 akçe yevmiyesi olan Süleyman b. Halil, Niğde kethüdâyeri olarak atanmıştı. Süleyman, 23 Nisan 1737’de Niğde kethüdâyeriliğinin silahdârlara “*mahsus*” olduğunu gerekçe göstererek esâmesinin silahdârlar zümresine naklini talep etti.⁴³ Ancak kaynaklar incelendiğinde kethüdâyeri olarak çoğunlukla sipâhîlerin tercih edildiği ifade edilmelidir.⁴⁴ Kethüdâyerinin

40 Mektuba atf yapan hüküm örnekleri için mesela bkz. 75 Numaralı Mühimme Defteri (s. 172-331), s. 250; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, II, 176. Uzunçarşılı her ne kadar tayinlerin ağalar tarafından yazılan mektup ve buna istinaden yazılan bir فرمانla olduğunu ifade etse de her tayinde hüküm yazıldığını söylemek eldeki verilerle oldukça güçtür. Dolayısıyla çoğu zaman mektubun tayin için yeterli olması kuvvetle muhtemeldir.

41 BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD)*, nr. 18249, s. 1-9, 6 Rebiülahir 1081-12 Safer 1082. Her ne kadar defter tahrip olduğu için hepsi okunamasa da kethüdâyeri atanan idarî birimler Amasya, Ankara, Antakya, Aynab, Belgrad, Bergos (Lüleburgaz), Bolu Viranşehir, Bozok, Bursa, Demirhisar (Siderokastro), Erzurum, Eskişehir, Gerede, Güzelhisar (Aydın), Halep, Hazergrad, (Razgrad), Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar), Kastamonu, Kayseri, Kızanlık (Bulgaristan), Selanik, Ürgüp, Yenişehir (Larissa), Yenişehir (Yenişarbademli)-Seydişehir’den oluşmaktadır.

42 Gölpazarı sakinlerinden olup ulüfeciân-ı yesâr zümresinden Mehmed, “*ehl-i vukuf ve eşkiyâ def’ine kâdir*” olduğu için kethüdâyeri tayin edilmişti (18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1607) (vr. 131-260), haz. Derya Elvan, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 225). Şimdilik sipâhî ve silahdârlar dışında kethüdâyeri tayini yapıldığına dair ulaşılabilen tek örnek, maalesef bu kayıttır.

43 BOA, *Bâb-ı Defteri, Süvari Mukabelesi Kalemi (=D.SVM)*, Dosya Kısmı, nr. 196/162.

44 1669-1800 yılları arasında 38 Üsküdar kethüdâyeri tayini tespit edilmiş, bu tayinlerden sadece birinin silahdârlardan (ÜKS, nr. 292, vr. 54a, Evâhir-i Zilhicce 1094/1-10 Aralık 1683) yapıldığı görülmüştür (13-15 Ekim 2023’te Üsküdar Sempozyumu’nda Üsküdar Kethüdâyerileri ile ilgili gerçekleştirdiğimiz sözlü sunum için yaptığımız taramalar sonucunda ulaşılmıştır). Aynı durum diğer idarî birimlere tayin edilen kethüdâyeriler için de büyük oranda aynıdır.

zaman zaman yeniçerilerden seçildiğine dair iddialar⁴⁵ olsa da bu doğru değildir. Kethüdâyeri tayin edilen bir kişinin esâmesinde “yeniçeri” ibaresinin olması, onun yeniçeri olduğunu göstermez. Bazı durumlarda esâme kaydında neferin önceki kadrosuna dair göndermeler olabiliyordu.⁴⁶ Bu durumun bazen kafa karışıklığına sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Kethüdâyeri tayin edilecek kişilerin vasıflarıyla ilgili çoğunlukla “emekdârlık” gibi genel ifadeler kullanılmaktadır. Bazen bunun yanında seferlerde hizmeti görülmüş ihtiyarlardan olması, idarecilik kabiliyetinin olması, ehl-i vukuf ve eşkıya ile mücadele edebilecek vasıfta olması, ehl-i ırz olması gibi hususlar zikredilebilirdi.⁴⁷ Yine reayaya daha önce herhangi bir zararının dokunmamış olması⁴⁸, zâbitlik yapacağı yoldaşlarıyla arasında herhangi bir problem olmaması da⁴⁹ önemli referanslardandı. Bu iki özelliğe tayinlerde bazen vurgu yapılması, kethüdâyerinin reaya-asker ilişkilerinin boyutunu belirlemede önemli bir figür olmasından kaynaklanır. Burada tayini gerçekleştirilen kişilerin bu özelliklere sahip olup olmadığının takibi nasıl yapıldığı sorusu akıllara gelebilir. Bu hususta ocak içerisindeki pek çok kararda cari olan şahitlik sistemi fikir vermektedir. Bir esâme sahibiyle ilgili yapılacak her işlem, ağaların arzıyla olurdu. Bu arzlar incelendiğinde ağa, fikrini beyan ettikten sonra “*Zirde mastûr olan yoldaşları şehâdet iderler*” ifadesini kullanırdı. Farklı bölüklerde yer alan 2, 3 veya bazen 4 kişinin esâme kaydı da mukabele defterlerinden çıkarılıp arzların sonuna eklenirdi.⁵⁰ Dolayısıyla şahitlik yapanların gerçekten kapıkulu süvarisi olup olmadığı da kontrol edilmiş olurdu. Kethüdâyerilik açısından da ağaların önce meseleyi zâbitlerle tartıştıkları, daha sonra uygun birini onların şahitliğiyle kethüdâyeri olarak arz ettiği anlaşılmaktadır. Sürecin tamamlanması için ağalar, müşterek yazdıkları mektubu tayinin yapılacağı yerin kadısına

45 Mesela bkz. Mehmet Körkek, *Osmanlı Defter ve Mezar Taşı Araştırmalarında Kapıkulu Piyadelerinin Tespit Kriterlerinin İncelenmesi*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2022, s. 54.

46 Mesela Ekim 1675'te Üsküdar kethüdâyeri tayin edilen Şaban'ın isminin yanında “yeniçeri” de yazmaktadır. Buna mukabil Şaban'ın sipahi zümresinin 23. bölümünde, 99 akçe ulûfesinin olduğunu, dolayısıyla önceki tarihlerde bir başarı karşılığında yeniçeri ocağından kapıkulu süvariliğine terfi ettiğini biliyoruz (ÜKS, nr. 272, vr. 77b). Benzer bir örnek için bkz. *5 Numaralı Bor Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H.1083-1085) (M. 1672-1675) (319-413. Sayfalar Arası)*, haz. Aycan Ertürk, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2023, s. 131.

47 Vasıflarla ilgili sırasıyla mesela bkz. ÜKS, nr. 252, vr. 93b, 25 Şaban 1079/28 Ocak 1669; nr. 296, vr. 125b, 5 Cemaziyelahir 1096/9 Mayıs 1685; *18 Numaralı Mühimme Zeyli*, s. 225; BOA, MAD, nr. 18249, s. 1-9, 6 Rebiülâhîr 1081-12 Safer 1082. Bu vasıfların yanında bazı tayin mektuplarında kethüdâyerinin önceki göreviyle ilgili de bilgi edinmek mümkündür. Mesela Kütahya ve çevresinde yaşayan kapıkulu süvarilerine Ocak 1804'te zâbit olarak tayin edilen silahdar zümresinden Hüseyin, dalkılıç binbaşısı olarak zikredilmektedir (*7 No'lu Kütahya Şer'iyye Sicili Defterinin (2. Bölüm) Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, haz. Ersin Üçdemir, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2010, s. 54). Bu ve daha pek çok örnek, kethüdâyeri olarak tayin edilecek kişilerin tayinden önce ocak içerisinde tecrübe kazandığına işaret etmektedir.

48 “...kendü hâlinde olup re'âyâ üzerine çıkmayıp ve re'âyâyâ asla dahl ü tecâvüz itmeyüp ef'âl ve akvâlden kimesne rencide olmamışdır” (*75 Numaralı Mühimme Defteri (s. 172-331)*, s. 134, 5 Nisan 1604).

49 *Kayseri Kadı Sicilleri (=KYKS)*, nr. 11, vr. 48a, 14 Cemaziyelahir 1014/27 Ekim 1605.

50 Mesela bkz. BOA, D.SVM, Dosya Kısmı, nr. 35/143, 13 Cemaziyevvel 1109/27 Kasım 1697; nr. 129/29, 12 Muharrem 1141/7 Ağustos 1729.

gönderiyorlardı.⁵¹ Ağalar tarafından kethüdâyerilik için tartışmaya açılan ve zâbitlerinin fikri alınan neferin öneriler sonucu belirlendiği âşikârdır. Elimizde, az da olsa buna dair misaller bulunmaktadır. Taşra idarecilerinin kendi yetki alanlarında yaşayan kapıkulu süvarilerinden birini, kethüdâyeri tayini için bazen tartışmaya açtığını biliyoruz. Bu öneri, merkezin isteği doğrultusunda olabileceği gibi doğrudan taşra idarecilerinin inisiyatifleriyle de gerçekleşebiliyordu.⁵² Taşra idarecilerinin birlikte çalışacakları kethüdâyerileri seçmesi demek olan bu uygulamanın yaygınlık derecesine dair maalesef çıkarımda bulunmak güçtür. Bu önerilerin birtakım kişiler aracılığıyla şifahi olarak yapılmış olması veya mektuplar aracılığıyla doğrudan ağalara yapıldığı ihtimalleri bulunmaktadır.

Kethüdâyeri olarak tercih edilen kişilerde aranan en önemli vasfın tecrübe olduğu söylenebilir. Bir kazada kethüdâyeri olarak görev yapmış kişilerin, ömrünün geri kalanında pek çok kez görevlerinin yenilediği (ibka), yerine başkası tayin edilse bile bir süre sonra tekrar (müceddeden) kethüdâyeri olarak tayin edildiği görülür. Mesela 8 Nisan 1684'te Üsküdar kethüdâyeriliğine tayin edilen sipâhilerden Ömer b. Sunullah'ın yerine muhtemelen kısa bir süre sonra sipâhilerden Hüseyin b. Mehmed tayin edilmişti.⁵³ 9 Mayıs 1685'te tekrar (müceddeden) Ömer b. Sunullah'ın kethüdâyeri tayin edildiği, 28 Şubat 1687'de de görevinin yenilediği (ibka) anlaşılmaktadır.⁵⁴ Ömer, 1684'te kethüdâyeri olarak tayin edildiği sırada 28 akçe yevmiye alırken, 1685'te 10 akçe terakki alarak 38 akçe tasarruf etmeye başlamış, 1687'deki tayininde de aynı miktarda ulûfeyi tasarruf etmeye devam etmiştir. Yine ilk defa 1732'de Üsküdar kethüdâyeri olarak karşımıza çıkan Mustafa b. İbrahim, sipâhilerin 7. bölüğünde, 40 akçe ulûfeye mutasarrıftı ve kendisinden bölüğünün emektar çavuşlarından biri olarak bahsedilmekteydi.⁵⁵ Mustafa'nın Üsküdar kethüdâyeriliği, 1733'te yenilendi. Bu arada ulûfesine 5 akçe terakki alarak 45 akçe tasarruf etmeye başlamıştı.⁵⁶ Mustafa'nın kethüdâyerilik görevinin ne kadar sürdüğünü, Şubat 1741'de tekrar kethüdâyeri olarak atanana kadar hangi işlerle uğraştığını bilemiyoruz. Bildiğimiz tek şey, kethüdâyeri olarak

51 Mesela merkezdeki zâbitlerin kethüdâyeri tayin edilecek kişilerin vasıflarıyla ilgili şahadetleri hakkında 1670 ve 1671 tarihli pek çok örnek için bkz. BOA, MAD, nr. 18249, s. 1-9.

52 Öneride bulunma açısından her iki hususla ilgili örnek için mesela bkz. A.DVNS.MHM.d., nr. 78, s. 725, hk. 1891, 26 Muharrem 1018/ 1 Mayıs 1609; 75 Numaralı Mühimme Defteri (s. 172-331), s. 134.

53 Ömer b. Sunullah için bkz. ÜKS, nr. 292, vr. 53a, 22 Rebiülahir 1095/8 Nisan 1684. Tayin tarihi verilmeyen Hüseyin b. Mehmed için bkz. ÜKS, nr. 294, vr. 118b.

54 9 Mayıs 1685'teki tayin için bkz. ÜKS, nr. 296, vr. 125b; 28 Şubat 1687 tarihli ibka mektubu için bkz. ÜKS, nr. 300, vr. 65b.

55 Mustafa'nın 1708'den 1726'ya kadarki kariyer çizgisi takip edilebilmektedir. 12 Kasım 1708'de sipâhilerin 6. bölüğünde 43 akçe ulûfesi olan Mustafa, 30 çavuştan 10'uncu rütbede olardı. Süreç içerisinde terfi alarak 28 Nisan 1716'da birinci çavuşluğa kadar yükselmişti. 24 Ağustos 1716'da sipâhî veznedârı, 31 Ağustos 1716'da sipâhî başçavuşu, 22 Aralık 1716'da tenzil-i rütbe ile tekrar sipâhî veznedârı, 1 Kasım 1725'te tekrar sipâhî başçavuşu olmuştu. 25 Ocak 1726'da ise merkezdeki önemli zabıtlardan biri olan sipâhî kethüdâyeriliğine tayin edilmişti. Bu tayinden sonra Mustafa'nın aleyhine gelişmeler yaşandığı ve merkezden uzaklaştırıldığı değerlendirilebilir. Bkz. BOA, A.d., nr. 2939, vr. 8a-9b. Kapıkulu süvarilerinin zabıtlarıyla ilgili olan bu defter, tarafımızca yayına hazırlanmaktadır.

56 ÜKS, nr. 388, vr. 94b, Evâhir-i Şaban 1145/6-14 Şubat 1733.

üçüncü kez göreve geldiğinde 45 akçe olan yevmiyesinin 70 akçeye çıktığıdır.⁵⁷ Bir yıl sonra, Şubat 1742’de dördüncü kez kethüdâyeri tayin edilen Mustafa, bir yıl içinde 8 akçe terakkî olarak günlük 78 akçe maaş almaya başlamıştı.⁵⁸

1734’ün sonlarında bir husus için arzuhal kaleme alan sipâhilerin 36. bölümünde 14 akçe ulûfesi olan Ömer b. Bali, “*yirmi seneden mütecâviz*” İshaklı Kazası kethüdâyeri olduğunu ifade etmekteydi.⁵⁹ Yine Ağustos 1785’te Kütahya ve çevresi için kethüdâyeri tayin edilen silahdâr zümresinden Halil Ağa, daha önce kethüdâyerilik yapmış tecrübeli biriydi.⁶⁰ 1786’da Sivas ve çevresine kethüdâyeri tayin edilen Hatibzâde Ali’nin kethüdâyerilik görevi 2 yıl sonra yenilenmişti. Bir ara kethüdâyeriliğe Kenanzâde Seyyid Feyzullah Ağa tayin edilse de 1789’da tekrar kethüdâyeri oldu. 1790’a kadar kethüdâyerilik yaptıktan sonra 23 Mart 1791’de Sivas mütesellimi olarak tayin edildi. Ancak bu görevinde başarısız olarak sürgüne gönderildi. 1 yıl sonra affedilse de kısa süre içinde vefat etti. Öldüğünde her ne kadar oldukça fazla borcu olsa da mal varlığının ortalamasının üzerinde olduğu ifade edilmektedir.⁶¹ Kethüdâyerilerin görev süreleriyle ilgili net bir tablo çizmek maalesef zordur. Buna mukabil kethüdâyerilerin yıllarca görev yaptıklarına dair örneklerin yanında çok kısa süre görevde bulunanların olduğu da görülür.⁶²

Herhangi bir kazaya kethüdâyeri tayin edilen kapıkulu süvarileri incelendiğinde bunların zamanla o idarî birimde yaşayan kişilere dönüştüğü, hatta zaman zaman aynı

57 ÜKS, nr. 400, vr. 92a, Evâil-i Zilhicce 1153/17-26 Şubat 1741. Diğer yandan sipahi çavuşlarından bazılarının aynı zamanda Üsküdar kethüdâyeriliğine atandığına dair örnekler de vardır. Mesela Temmuz 1708’de Üsküdar Kethüdâyeri olarak atan ve ocak çavuşlarından olduğu vurgulanan Süleyman b. Ahmed’in (ÜKS, nr. 337, vr. 78b) kariyeri hakkında da bilgi sahibiyiz. 25 Şubat 1708’de sipahi on dördüncü çavuşluğu ile başlayan zabıtlık kariyeri, 27 Ocak 1726’da sipahi başçavuşluğuna kadar devam etmiştir. Bkz. BOA, *A.d.*, nr. 2939, vr. 8a-10b. Çavuşların kethüdâyeri atanmasının Üsküdar kethüdâyeriliğinin iş yükü ve öneminden kaynaklandığı değerlendirilebilir.

58 ÜKS, nr. 405, vr. 85b-86a, Evâil-i Zilhicce 1154/7-16 Şubat 1742.

59 BOA, *D.SVM*, Dosya Kısmı, nr. 208/83.

60 *5 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, haz. Muhammet Sarıkaya, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2022, s. 148. Şubat 1786’da Kütahya ve çevresi için müceddeden kethüdâyeri tayini örneği için ayrıca bkz. *5 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili*, s. 127.

61 Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, “a.g.m.”, s. 68-70.

62 En azından “ibka” mektubuyla görevi yenilenen kişilerin ilk mektuptan “ibka” mektubuna kadarki hizmet yılı tespit edilebilmektedir. Mesela Nisan 1738’de “müceddeden” kethüdâyeri olan sipahilerin 6. bölümünde yevmi 16 akçe ulûfeli Ahmed b. Süleyman için 1 yıl 9 ay sonra “ibka” mektubu kaleme alınmıştır. Bkz. ÜKS, nr. 396, vr. 68b, Evâsıt-ı Zilhicce 1150/1-10 Nisan 1738; nr. 400, vr. 94b, Evâil-i Şevval 1152/1-10 Ocak 1740). 1 yıl 9 ay sonra “ibka” mektupları için ayrıca bkz. ÜKS, nr. 296, vr. 125b, 5 Cemaziyelahir 1096/9 Mayıs 1685; nr. 300, vr. 65b, 15 Rebiülahir 1098/28 Şubat 1687; nr. 342, vr. 83b, Evâsıt-ı Safer 1123/31 Mart-9 Nisan 1711; nr. 347, vr. 49b, Evâhir-i Zilhicce 1124/19-27 Ocak 1713; 11 ay sonra “ibka” mektubu için bkz. ÜKS, nr. 330, vr. 81b, Evâsıt-ı Zilkade 1115/17-26 Mart 1704; nr. 332, vr. 97a-97b, Evâsıt-ı Şevval 1116/6-15 Şubat 1705; 10 ay sonra “ibka” mektubu için bkz. ÜKS, nr. 386, vr. 97b, Evâil-i Şevval 1144/28 Mart-6 Nisan 1732; nr. 388, vr. 94b, Evâhir-i Şaban 1145/6-14 Şubat 1733. 1645-1688 yılları arasında Ayntab kethüdâyerilerinin listesi hakkında bkz. Semiha Zehra Özharat, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ayntab Şehri’nin Yönetimi”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, XIV/1 (2015), 101.

aileden kethüdâyeri bile çıktığı anlaşılmaktadır.⁶³ 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise artık kethüdâyeri tayin edilecek kişinin o bölgenin yerlilerinden biri olması, genel bir uygulamaya dönüşmüştür. Yerli kavramından kastedilen herhangi bir kazada doğan ve kapıkulu süvarisi olan kişilerin kethüdâyeri olmaya başlamalarıdır.⁶⁴ Kethüdâyeriler buldukları bölgede nüfuz sahibi kişilerdi. Bu nüfuzlarını, kethüdâyeri olduktan sonra mı kazandıkları yoksa nüfuzlu kişilerin mi kethüdâyeri olarak tercih edildiğini tespit etmek bu çalışmanın sınırlarını aştığı gibi çeşitli güçlükler de barındırmaktadır. Kethüdâyeri tayin edilen kişilerden bazılarının henüz 18. yüzyıl başlarında buldukları yerin âyanlarından olduğu vurgusu⁶⁵, bir âyanın mı kethüdâyeri olarak tercih edildiği, yoksa kethüdâyeri olduktan sonra bölgenin âyanına mı dönüştüğü sorularını akla getirmektedir. Âyan ailelerinin bazılarının soyunda, bir dönem kakethüdâyerilik yapmış kapıkulu süvarileri olduğuna dair örnekler mevcuttur. Kazadaki kapıkulu süvarilerini emri altında tutan, kadının emrinde taşranın idaresinde muhtelif görevler icra eden kethüdâyerilik makamı, bu göreve gelen kapıkulu süvarilerinin nüfuz kazanmasını kolaylaştırmış olmalıdır. Mesela 1770’lerde Antalya kethüdâyeri olarak görev yapan Osman, bölgenin nüfuzlu kişilerinden olup kendisinden âyan olarak bahsedilmekteydi. Onun soyundan gelenler bölgenin önemli ailelerinden biri olmaya devam etti ve aile başlarda Hacı

63 Mesela bkz. Turan Açık, “Kara Mehmed Ağa’nın Ardından: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya’da Bir Kapıkulu Sipahisinin Düşündürdükleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XI/1 (Yaz 2016), 39 (46. Dipnot).

64 Mesela Kastamonu kethüdâyeri olarak tayin edilen Kastamonulu sipahiler için bkz. *KKS*, nr. 1, s. 208, hk. 287, Evâhir-i Cemaziyelahir 1101/1-9 Nisan 1690; nr. 4, s. 172, hk. 252, Muharrem 1102/Ekim-Kasım 1690; nr. 6, s. 103, hk. 118, Receb 1105/Şubat-Mart 1694; nr. 6, s. 150, hk. 211, 1 Cemaziyellevval 1106/18 Aralık 1694; 43 Numaralı Kastamonu Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Belge Özelleri (s. 132-271), haz. Mücahit Güzelsöz, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2021, s. 113, 156-157, 217; Duman, *a.g.t.*, s. 244. Rusçuk ve Yergöğü çevresi için kethüdâyeri tayin edilen Rusçuklu sipahi için bkz. *R-5 Numaralı Rusçuk Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Tahlili (H. 1120-1125/M.1709-1715)*, haz. İrem Eriç, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2016, s. 142-143 (Evâil-i Şevval 1120/14-23 Aralık 1708). Konya ve çevresine kethüdâyeri tayin edilen Konyalı için bkz. *3 Numaralı Konya Şer’iyye Sicili (1087-1088 / 1676-1677) Değerlendirme ve Transkripsiyon*, haz. Emrah Akbaş, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018, s. 393-394. Üsküdar kethüdâyeri olarak tayin edilen Üsküdarlılar için bkz. *ÜKS*, nr. 330, vr. 81b, Evâsıt-ı Zilkade 1115/17-26 Mart 1704; nr. 351, vr. 74b, Evâsıt-ı Şevval 1125/31 Ekim-9 Kasım 1713. Ayntab ve çevresine atanan Ayntablı kethüdâyeri için bkz. *37 Numaralı Ayntab Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1098-1100/M. 1686-1689, s. 98-190)*, haz. İbrahim Baran Berşe, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2023, s. 51-52.

65 Mesela 28 Mart 1711’de “*Medine-i Harput a’yânından olub kethüdâ yeri olan*” Muhammed Ağa için bkz. *H. 1122-1124/M.1710-1712 Tarihli ve 388 Numaralı Harput Şer’iyye Sicili (s. 1-90) (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, haz. Burak Akdemir, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2023, s. 105. Ayanların kökenleriyle ilgili taşrada yaşamaya başlayan ve belirli bir servet sahibi olduktan sonra çiftlik sahibi olup köylülere ortakçı statüsüne düşüren kapıkullarına işaret edilmektedir. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 56.

Osmanoğulları, bilahare Tekelioğulları olarak anıldı.⁶⁶ Yine 1773'te Gölpazarı âyanı olarak zikredilen kişiye “*Kethüdâyerizâde*” şeklinde hitap edilmişti.⁶⁷ Bu âyan ailesinin soyunda da bir veya birden fazla kethüdâyerinin olduğu, ailenin nüfuzunu arttırmasında kethüdâyerilik makamının nimetlerinden yararlanmış olma ihtimalleri bulunmaktadır. Amasya Tarihi ile ilgili muazzam bir külliyat bırakan Hüseyin Hüsameddin Yasar, Amasya kethüdâyeriliği yapmış pek çok kişi hakkında da bilgiler vermektedir. Kethüdâyeri olarak tercih edilen bazı kapıkulu süvarilerinin önemli bir ailenin mensubu oldukları görülür. Diğer yandan bir şekilde kapıkulu süvarisi olmuş, katıldığı seferler sonucunda temayüz eden kişilerin de zaman zaman kethüdâyerilik yaptıklarına dair örnekler vardır. Hüseyin Hüsameddin, kethüdâyerilik yapmış kapıkulu süvarilerinin sonraki kariyerleriyle ilgili muhtelif yerlerin mütesellimliği ve voyvodalığına tayin edildiklerini, bazılarının ise paşalara intisap ederek daha itibarlı vazifeler aldıklarını ortaya koyar.⁶⁸

Kethüdâyeriler özellikle sefer zamanlarında zâbit oldukları kazalardan ayrılmak durumunda kalıyorlardı. Böyle durumlarda kadının yanında vekil bıraktıkları, kethüdâyerini ilgilendiren konularda bu vekillerin muhatap alındığı görülmektedir. Bir kethüdâyeri vekil tayin edeceği kişiyle birlikte kadının yanına gider, bu kişiyi vekil tayin ettiğine dair beyanda bulunurdu. Bu durum sicillere de işlenerek tasdik edilirdi.⁶⁹ Vekil tayini sadece sefer zamanlarında değil, kethüdâyerinin önemli bir iş için görev yerinden ayrıldığı zamanlarda da olurdu.⁷⁰ Herhangi bir idarî birimin kethüdâyeri vefat ettiğinde bazen hemen tayin yapılmaz, bu süre zarfında o bölgede bulunan kapıkulu süvarilerinden biri merkezden gelen emirle

66 “...*Medîne-i Antalya a'yânı el-Hâc Osman Ağa kulları üç yüz nefer süvârîyle sefer-i hümâyûn-ı nusret-makrûna gitmesi bâbında...*”. Bkz. BOA, *Ali Emiri-III. Mustafa (=AE.SMST.III.)*, nr. 179/14073, Evâsıt-ı Zilkade 1186/2-12 Şubat 1773. Ailenin tarihi hakkında bkz. Evren Dayar, “a.g.m.”, s. 117-156. Dayar'ın çalışmasında ilgili belge kullanılmış olsa da kethüdâyeriliğin sehven yeniçerilikle ilgili olduğu ifade edilmiştir.

67 BOA, *AE.SMST.III.*, nr. 144/11371, Evâhîr-i Safer 1187.

68 Mütesellimlikle ilgili mesela bkz. Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, ed. Songül Keçeci Kurt vd., Amasya Belediyesi Yay., Samsun 2022, IV, 540, 547, 551, 554, 556 vd.; Voyvodalıkla ilgili mesela bkz. Yasar, *a.g.e.*, VII, 386, 393, 452; a.g.mlf., *a.g.e.*, VIII, 513, 594, 622 vd. Sivas'ta Kenanzâde ailesinin bazı fertlerinden bazılarının kapıkulu süvarisi oldukları, süreç içerisinde bazılarının kethüdâyeriliğe tayin edildiği, kethüdâyeri olarak ne tür görevler icra ettikleri ve karşılığında gelir sağlamaları hakkında ayrıca bkz. Etem Erhan Uygunuçarlar, *Sivas Ayanından Kenanzâdeler*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2018, s. 63, 65-66, 67, 69 vd.

69 “*İzzetli efendi hazretlerinin huzûr-ı 'izzine yüzler sürdükden sonra benim efendim cânımızdan bizim Ahmed Beg'i vekil nasb olmuştur kânûn-ı pâdişâh üzere zabt lâzım olıcak âdemleri vekilimiz olan Ahmed Beg'e teslim oluna*” (12 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1074-1075/1663-1664), haz. Ayşe Güngören, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020, s. 512). Diğer bazı örnekler için ayrıca bkz. 5 Numaralı Bor Şer'îyye Sicili, s. 167-169; ÜKS, nr. 298, vr. 93b, 30 Cemaziyelevvel 1097/24 Nisan 1686; KKS, nr. 4, s. 174, hk. 547, 1102/1690-91.

70 Mesela Şubat 1710'da İstanbul'a gitmek durumunda kalan kethüdâyeri hakkında bkz. *Antakya'nın 1 Numaralı Şer'îyye Sicili (H. 1120-1122/M. 1708-1711)*, haz. Halil Mirci, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2000, s. 220.

vekil tayin edilirdi.⁷¹ Merkezden bir idarî birime emir yazıldığı sırada kethüdâyeri başka bir yere gitmişse ve yerine vekil bırakmışsa bu emirlerde vekile hitap edilir, ilgili işlerle onun ilgilenmesi istenirdi.⁷² Diğer yandan bazı dönemlerde bölgedeki bütün kapıkulu süvarilerine sefer emri geldiğinde kethüdâyerilerin vekil bırakması istenmez, bu yönde kadıya ve kethüdâyerilerine hitâben emir yazılabilirdi.⁷³

Bir Zorunluluk Olarak Tayinler ve Kethüdâyerilerin Adlî Görevleri

Kethüdâyeri adı altında bir zâbit sınıfının doğması, kapıkulu süvarilerinin taşradaki idarî birimlerde sayılarının hızla artmasıyla yakından ilgiliydi. Merkezî ordu neferlerinin sahip oldukları bazı imtiyazlarla birlikte taşraya doğru yayılmaları, taşra idaresinde bir zafiyet yaratmıştı. Taşrada ikamet edip askerî statüsünü kullanan kapıkulu süvarilerinden bazıları, girişte izah edildiği üzere, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren reyaya zarar verdiler. Diğer yandan kapıkulu süvarilerinin taşrada ikametini fırsata çeviren reyadan bazı kişiler, kapıkulu olduklarını iddia ederek eşkıyalık yapmaya başladılar. Bunun sebebi kapıkulu süvarilerinin kendilerine has hukukî pratiklerinin olmasıydı. Kaynaklarda hukukî meselelerde askerî sınıftan “*muhtâc-ı arz*” olarak bahsedilmekte, meselenin merkeze bildirilmesi, suçlu hangi zümredense yapılacak işlemlerin zâbitleri aracılığıyla sürdürülmesi istenmekteydi.⁷⁴ Öyle ki, suç işleyen birinin askerî sınıftan olması veya olduğunu iddia etmesi taşra idarecilerinin elini kolunu bağlayan, sürecin uzamasına sebep olan bir husustu.⁷⁵ Bu durumun çoğu zaman suçluların korunmasına, kaçmasına veya delillerin yok edilmesine fırsat verdiği de olurdu.⁷⁶

1570’lerden itibaren taşra idarecilerinden kapıkulu süvarileriyle veya kapıkulu süvarisi olduğunu iddia edenlerle ilgili şikâyetler giderek arttı. Bu şikâyetler karşısında merkezin iki

71 Mesela bkz. *Hicri 1166-1167 Miladi 1752-1754 Tarihli R37 Numaralı Rusçuk Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, haz. Akın Onur Bazkara, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2024, s. 100.

72 “*Üsküdar kadısına ve kaza-i mezbûrenin kethüdâyeri vekili olan ()-zîde kadrihu sipâh ve silahdâr neferâtını eğlendirmeyüp irsâl eylemek üzere ağaları tarafından virilen mektûblar mücebince başka başka hüküm yazılmışdır*”. Bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 106, s. 88, hk. 306, Evâhir-i Ramazan 1106/5-14 Mayıs 1695.

73 Mesela “*Bu ana gelince vâki’ olan sefer-i hümâyûnuna me’mûr olan sipâh ve silahdâr neferâtının kethüdâyerileriyle ma’ân hareket eyledüklerinde kethüdâyeri olanlar kendü taraflarından birer vekil nasb iderler idi. İşbu sene-i mübâreke vâki’ olan sefer-i hümâyûn-ı nusret-makrûnuna me’mûr ve kethüdâyeri ve sipâh ve silahdâr neferâtın evlerinden ve yerlerinden ihrâc ve sefer-i hümâyûnuna azimet eylediklerinden sonra min-ba’d kethüdâyeri vekilleri olmamak bâbında fermânım sâdır olmağın...*”. Anadolu’nun orta, sağ ve sol kollarına yazılan hüküm sureti için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 106, s. 110, hk. 388-390, Evâsıt-ı Şevval 1106/25 Mayıs-3 Haziran 1695.

74 Mehmet Ali Ünal, “Osmanlı Devleti’nde Askerî Sınıfın Yargılanması”, *XVI. Türk Tarih Kongresi (20-24 Eylül 2010) Bildirileri*, 4/2, Ankara 2015, 685.

75 Mesela kapıkulu süvarisi olduğu için “*hakından gelinmekle amel*” (8 Mart 1583) olunmayan şahıs için bkz. *48 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (S. 254-380)*, haz. Sümeyra Tatar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2019, s. 136. Yakalanmasına rağmen “*bölük halkındanım*” (27 Şubat 1578) diyerek hayatını kurtaran ve sorgulanması için İstanbul’a gönderilmesi istenen şahıs için bkz. Ünsal, *Kapıkulu Süvarileri*, s. 244-245.

76 Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, II, 118.

farklı yol takip ettiği görülür. Bunlardan ilki bölgenin kadısına suçluları, kapıkulu süvarisi dahi olsa, mahkemeye çıkarma yetkisi verilmesidir. Mesela Gelibolu kadısının mektubuna cevaben 5 Mart 1576'da yazılan hüküm son derece önemlidir. Mektuba göre reayadan birkaç kişinin meclis kurup içki içtikleri duyulunca subaşı gönderilmiştir. Subaşı meclistekileri bir yere toplasa da içlerinden birinin sipâhî zümresinden olduğunu öğrenince ona dokunamamış, sadece diğerlerini mahkemeye getirmişti. Ertesi gün Gelibolu'da ikamet eden kapıkulu süvarileri mahkemeye gelerek “*bizden biri olduğu yerde basılmamak gerektir*” diye taşkınlık etmişlerdi. Bunun üzerine şarap içip zina yapan kapıkulu süvarilerinin esâmesinin bildirilmesi emredildi.⁷⁷ Benzer bir olay, 1578'de Arnavutluk'ta yaşanmıştı. Kapıkulu süvarileri, yeniçeri ve acemi oğlanlarıyla birlikte bazı suçlar işlemişlerdi. Kadı tarafından mahkemeye davet edilen suçlular “*Bizim da vâlarımızı ağalarımız görür. Beyin ve kâdînin bize müdâhalesi yoktur*” diyerek taşranın idarî düzenini nasıl hiçe saydıklarını ortaya koymuşlardı. Bu durum, kapıkulu süvarilerinin tıpkı merkezde olduğu gibi bazı ayrıcalıklarını taşrada da devam ettirmek istediklerine işaret etmektedir. Bunun üzerine 10 Şubat 1578'de İlbasan beyi ile bölge kadılarına yazılan hükümde suçluların iddialarına aldırış etmeden hasımlarıyla mahkemeye çıkarılmaları emredilmişti.⁷⁸ Yine Bosna'da ikamet eden sipâhî zümresinden Ali de bazı suçlar işlemiş, yargılanması gündeme gelmişti. Bosna beylerbeyi ve Saraybosna kadısına 10 Temmuz 1583'te gönderilen emirde şikâyetlerin doğruluğu teyit edilirse Ali'nin hapsedilmesi yönünde emir gitmişti.⁷⁹ Örneklerden görüldüğü üzere meselenin çözümü için devlet tarafından uygulanan bu yöntem, sürecin uzamasından dolayı ilk olarak taşradaki mahkemenin işini zorlaştırmaktaydı. Kapıkulu süvarisinin suç işlemesinden sonra meselenin merkeze arz edilmesi, merkezden zâbitlerinin görüşünü de içeren cevaplar yazılması hayli zaman gerektiren bir durumdu. Kapıkulu süvarilerinin karıştığı her olay, merkezin iş yükünün artmasına da sebep oluyordu. Diğer yandan kazalarda yaşayan ve kendilerine zabitlerinden başka kimsenin müdahale etme hakkının olmadığını iddia eden kapıkulu süvarilerinin sayısı giderek arttı. Dolayısıyla, böyle bir iddiaya sahip olan silahlı bir grubun zorla mahkemeye çıkarılması, pek çok problemin doğmasına da sebep olabilirdi.

1570'lerden 17. yüzyılın başlarına kadar devlet, yaygın olmasa da kadıyla birlikte hareket eden kethüdâyeri adında bir zâbit sınıfı yaratmış, böylece meselenin yerinde çözülmesi amaçlanmıştır. Bu uygulama, ağaların kazalarda yaşayan kapıkulu süvarilerine müdahale etmesi için kapıkulu süvarilerinden birine yetki aktarımından ibarettir. 17. yüzyıl başlarına kadar az sayıdaki tayin örnekleri incelendiğinde bölük ağalarının mektubuyla emektar bir kapıkulu süvarisinin zâbit olarak gönderildiği, kapıkulu süvarileriyle ilgili

77 27 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s. 280-408), haz. Yasemin Aydın, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2014, s. 161.

78 A.DVNS.MHM.d., nr. 33, s. 295, hk. 603.

79 XLIV Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin), haz. Hasan Yıldız, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s. 209. Sürecin uzamasına sebep olan diğer bir örnek için bkz. A.DVNS.MHM.d., nr. 65, s. 37, hk. 149, 9 Zilkade 997/19 Eylül 1589.

bütün hususlarda bu kişinin muhatap alınmasının istendiği görülür. Mesela 25 Mayıs 1574 tarihli hüküm, Kırkkilise çevresinde ikamet eden kapıkulu süvarilerinin taşkınlıkları ve taşra idarecilerinin onlara müdahale edememesiyle ilgiliydi. Kırkkilise sakinlerinden Silahdâr Ali, nizamı sağlamak üzere Kırkkilise'deki kapıkulu süvarileri ve kuloğulları üzerine zâbit tayin edilmişti.⁸⁰ Edirne kadısına 13 Mart 1585'te yazılan hükümde Edirne sakinlerinden bazı kapıkulu süvarilerinin işledikleri suçlardan dolayı ikisinin ulufelerinin kesilerek timara çıkarıldıkları, birine de kürek cezası verildiği bildirilmiştir. Akabinde ise bölgedeki kapıkulu süvarileri üzerine zâbit tayinin zorunlu hale geldiği, sipâhilerden Zekeriya b. Abdullah'ın kethüdâ olarak bölgeye gönderildiği bildirilmiştir.⁸¹

Tayin prosedüründe ayrıntılı bir şekilde izah edildiği üzere, 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren kethüdâyeri tayinleri yaygınlaştı ve bunların adli görevlerinin sınırları da çizilmiş oldu. Buna göre sefere memur olan kapıkulu süvarilerinin sefere götürülmesi, kapıkulu süvarisi kılığında halka zulmedenlerin engellenmesi, kapıkulu süvarilerinin disiplin altında tutulması ve suç işleyenleri kadı huzuruna getirip yargılanmaları kethüdâyerilerin görevleri arasında zikrediliyordu. Kadıya ise kapıkulu süvarileriyle ilgili her hususun kethüdâyeri ile görüşülmesi, arza muhtaç konuların merkeze bildirilmesi emrediliyordu.⁸² Bu şekilde herhangi bir kazada davaların uzamaması ve kapıkulu süvarilerinin kontrol altında tutulması için, taşra idaresinde kadıyla birlikte hareket edecek kethüdâyeriler tayin edildi.⁸³ Kapıkulu süvarileri veya onlar gibi giyinip halka zulmedenlerle ilgili merkeze intikal eden şikâyetler 1570'lerden 17. yüzyılın başlarına kadar devam etti. Bu tarihten itibaren pek çok yere kethüdâyeri atandığı için meselelerin kethüdâyeri aracılığıyla çözülmesi yaygınlaştı. Bu durum, her ne kadar merkeze yansıyan davalar olsa da, hem davaların hızlıca görülmesine hem de merkezin iş yükünün azalmasına yardımcı oldu. Dolayısıyla kapıkulu süvarilerinin kethüdâyeriler vasıtasıyla taşra idaresine eklenmelerinin yolu açıldı ve taşradaki çeşitli hizmetlerde istihdam edilmeye başlandılar.

Kethüdâyeri tayinlerinin yaygınlık kazanmasından sonra taşrada ikamet eden kapıkulu süvarilerinin işlerine ehl-i örtten kimsenin karışması istenmedi. Ancak bazı dönemlerde

80 *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 24, s. 256, hk. 679. Hükümde tayin edilen kişi için kethüdâ kavramı kullanılmıştır. Bu husus, kethüdâyeri kavramının henüz genel kabul görmediğine işaret etmektedir. Benzer örnekler için bir sonraki dipnota bkz.

81 *55 Numaralı Mühimme Defteri*, haz. Musa Günay, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996, s. 256-257. Hükümde kethüdâyeri yerine yine kethüdâ kavramı kullanılmıştır. Bu konu hakkında diğer bazı örnekler için ayrıca bkz. *66 Numaralı (H.997-998/M.1589-1590) Mühimme Defteri*, s. 182; *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (277-433)*, haz. Ömer Bayramoğlu, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis 2018, s. 66; *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 725, hk. 1891, 26 Muharrem 1018/1 Mayıs 1609.

82 Mesela bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 738, hk. 1923, 8 Rebiülevvel 1018/11 Haziran 1609; nr. 78, s. 264, hk. 699, 8 Cemaziyelahir 1018/8 Eylül 1609.

83 Evliyâ Çelebi, kethüdâyerileri taşradaki "ta'zîr sahibi" kişiler arasında saymaktadır. Bkz. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., II, İstanbul 1999, 48. Kethüdâyeri tayinlerindeki benzer süreçler yeniçeri serdarları için de geçerlidir.

kapıkulu süvarilerine müdahalelerin olduğu, bunun da gerek askerler gerekse kethüdâyeriler nezdinde şikâyete konu olduğu anlaşılıyor. Mesela 1646'da Ayntab'da ikamet eden kapıkulu süvarileri, ehl-i örf taifesinin müdahaleleriyle ilgili şikâyette bulunmuşlardı. Buna göre Halep ve Dulkadir beylerbeyleri kapıkulu süvarilerinden bazılarını astırmışlar, bazılarını da davalarını görmek üzere Maraş'a götürmüşlerdi. Merkezden bu müdahalenin engellenmesi emredildi.⁸⁴ 1646'da Bolu Sancağı'nda ikamet eden kapıkulu süvarileri, kendileri, oğulları ve hizmet oğlanlarıyla ilgili işlere beylerbeyi, sancakbeyi ve subaşların müdahale ettiklerinden şikâyetçi olmuşlardı. Bunun üzerine 9 Ekim 1646'da sancak kadılarına yazılan hükümde kethüdâyerinden başka kimsenin müdahalede bulunmaması emredildi.⁸⁵ 18. yüzyılın başlarında taşra idarecilerinin kapıkulu süvarilerine müdahalelerinin arttığı anlaşılıyor. Kethüdâyeriler 1722'de kadı, mütesellim, voyvoda ve subaşların kapıkulu süvarileriyle ilgili işlere müdahale ettiklerinden şikâyet ediyorlardı. Bunun üzerine Aralık 1722'de Anadolu ve Rumeli'nin bütün kadılıklarına emirler yollandı. Buna göre kapıkulu süvarilerinden muvazzaf (eşkinici) ve mütekaidler ile kuloğullarının mahkemeye çıkarılması, hapsedilmesi de dahil bütün işlerinden kanun üzere kethüdâyerilerin sorumlu olduğu vurgulandı.⁸⁶

Kethüdâyerinin emri altındaki askerleri cezalandırmasının da belli sınırları vardı. Suçu sabit olan bir neferin cezası, geceleyn diğer yoldaşlarının yanında verilirdi. Buna mukabil bazı kethüdâyerilerin kapıkulu süvarilerinden suç işleyenleri gündüz insanların önünde cezalandırması, neferler arasında şikâyet konusuna dönüşebilmekteydi.⁸⁷ Bu husus, askerî kimliği olan bir şahsın reaya gibi muamele görmemesi ve itibarının korunması isteğiyle yakından ilgilidir.

84 Özharat, "a.g.m.", s. 100.

85 *91 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1056/M.1646-1647) <Özet-Çeviri yazı-Tıpkıbasım>*, haz. Murat Cebecioğlu vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2015, s. 243-244. Burada reaya statüsünde olan hizmet oğlanlarının/at oğlanlarıyla ilgili işlemlerde kethüdâyerinin muhatap alınması önemlidir. Kapıkulu süvarileri sefere çıktıklarında yanlarında yedek atlarıyla ilgilenen, çadırlarını kuran ve yemeklerini hazırlayan hizmetliler götürürlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünsal, *Kapıkulu Süvarileri*, s. 258-262,

86 "*Sipâh ve silahdâr ocakları zâbitânı südde-i sa'âdetime arzuhâl idüp taht-ı kazâlarınızda sâkin sipâh ve silahdâr ve bölükât-ı erba'a neferâtının eşkinici ve mütekâ'idinden ve kuloğullarından birinin şer'-i şerîfe ihzârı ve ahz u habsi lâzım geldikde kânûn-ı kadîm üzere vilâyetlerinde zâbitleri olan kethüdâyerileri ma'rîfetiyle görülegelmîş iken hâlâ kuzât ve mütesellimler ve voyvodalar ve subaşlar taraflarından zâbitleri ma'rîfeti olmadan ahz u habs ve tecrîm ve kal'a-bend eyleyüp zulm ü te'addi olunduüün bildirüp kânûn-ı kadîm üzere zâbitleri olan kethüdâyerileri ma'rîfetiyle ahz u habs olunup hilâf-ı kânûn ahardan müdâhale vü ta'arruz olunmamak bâbında emr-i şerîf recâ eyledikleri ecilden...*". Anadolu ve Rumeli'nin orta, sağ ve sol kollarına yazılan emir sûreti için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 115, s. 27, hk. 51-54, Evâsıt-ı Rebiülevvel 1135/20-29 Aralık 1722). Diğer bazı örnekler için bkz. *507 Numaralı Karahisâr-ı Sâhib Şer'îyye Sicili: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, haz. Büşra Kayar, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2019, s. 260-261 (15 Aralık 1660); *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 121, s. 318, hk. 1255, Evâhîr-i Zilhicce 1125/8-16 Ocak 1714.

87 Mesela zâbit tarafından insanların içinde gündüz falakaya yatırılan neferin şikâyeti için bkz. Özharat, "a.g.m.", s. 101. Aynı husus taşrada ikamet eden yeniçeriler için de geçerliydi. Yeniçeriler, zaman zaman mahkemeye gelerek herhangi bir suçtan dolayı cezalandırılacaklarsa bunun gündüz değil gece yapılmasını talep ediyorlardı. Bazı örnekler için bkz. Çiftçi, "Osmanlı Taşrasında Yeniçeriler", s. 35

Kapıkulu süvarileri arasında vârissiz ölenlerin malları beytülmâl mukataalarının dışında değerlendiriliyor, mallarının müsadereci zâbitleri aracılığıyla yapılıyordu. Kapıkullarının taşrada yaşamaya başlamasıyla birlikte vârissiz ölenlerin mallarının kimler tarafından zapt edileceği sorunu ortaya çıktı.⁸⁸ Dolayısıyla kethüdâyeri adında bir zâbit sınıfının doğmasının sebeplerinden biri de bu müsadere sistemine dayanmaktaydı. Hatta bazı kethüdâyeri tayinlerinde beytülmâl emâneti hususuna özellikle işaret edilirdi.⁸⁹ Askerî kassam vârissiz ölenlerin mallarının defterini tutar, müsadere edilen mallar pazarda satılır, para keseye koyularak müfredat defteriyle birlikte zâbite verilir.⁹⁰ Kethüdâyeri de parayı devlete teslim ederdi.⁹¹

Kethüdâyerilerin kapıkulu süvarileriyle ilgili olan görevlerinin zaman zaman cebeci, topçu, top arabacı gibi zümreleri de kapsadığı anlaşılmaktadır. Taşrada ikamet eden bu zümrelere ayrı bir zâbit tayin edilmemişti. Cebeci, topçu ve top arabacıların zâbitinin yeniçeri serdari olduğu iddia ediliyorsa da⁹² bu zümrelerin idaresi, yeniçeri serdarları ve kethüdâyeriler arasında zaman zaman ciddi tartışmalara sebep olmuştu. Bu tartışmayı genellikle yeniçeri serdarları kazanıyordu.⁹³ Ancak kethüdâyerilerinin de haklı bulunduğu davalar vardı.⁹⁴ Cebecibaşı, topçubaşı ve top arabacıbaşlar, herhangi bir kazada yaşayan kendi askerlerinin kime tâbi olacaklarıyla ilgili o yerin kadısına mektup yazar, askerlerin de işaret edilen kişiye

88 Beytülmâl görevlilerinin müdahalesi dışında olan terekeler ve bu gruba dahil olan yeniçeri terekeleri hususu için bkz. Arif Bilgin-Fatih Bozkurt, “Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XX (2010), 12-16.

89 Mesela “*Südde-i sa’âdetime mektûb gönderüp kazâ-i mezbûrda sâkin olan bölük halkı üzerine kethüdâyeri ve beytü’l-mâl emîni lâzımdır...*” (75 Numaralı Mühimme (s. 172-331), s. 134). Kendisinden “*Medîne-i Belgrad’da altı bölük halkının kethüdâyeri ve beytü’l-mâlları zâbiti*” olarak bahsedilen Mustafa Çavuş için bkz. BOA, *Topkapı Sarayı Arşivi, Evrak (=TSM.A.E)*, nr. 1048/18, Evâhir-i Zilkade 1040/21-30 Haziran 1631.

90 Mesela bkz. 85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/1630-1631 (1632)) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>, haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yay., Ankara 2002, s. 173 (19 Aralık 1630).

91 Mesela “*An-tahvil-i Mustafağa cây-i kethüdâ-i sipâhiyân der-kazâ-i Yapalu an-akça-i muhallesât-i İdris Bey ki der-nezd-i Mustafağa el-mezbûr ber-vech-i emânet bûde ve hâlâ be cânib-i mirî teslim kerde ber-müceb-i defter-i Mevlânâ Mehmed b. Hasan kassâm-ı askerî-i kazâ-i Günyüzü ve Seferihisar ve Yapalu...*”. Bkz. BOA, *MAD*, nr. 3275, s. 20, 17 Zilkade 1059/22 Kasım 1649).

92 Mesela bkz. Özkaya, *a.g.e.*, s. 29.

93 Mesela bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 95, s. 1, hk. 5, Evâil-i Muharrem 1075/25 Temmuz-3 Ağustos 1664; nr. 95, s. 6, hk. 41, Evâhir-i Muharrem 1075/14-22 Ağustos 1664; nr. 95, s. 56, hk. 360, Evâsıt-ı Ramazan 1075/28 Mart-6 Nisan 1665; 96 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-99), haz. Yunus Mercimek, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2013, s. 59 (Mayıs 1668); *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 114, s. 135, hk. 562, Evâhir-i Zilhicce 1114/8-16 Mayıs 1703.

94 Mesela bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 92, s. 15, Evâsıt-ı Ramazan 1067/23 Haziran-2 Temmuz 1657; nr. 92, s. 27, hk. 133, Evâsıt-ı Şevval 1067/23 Temmuz-1 Ağustos 1657; *ÜKS*, nr. 405, vr. 85b, 17 Zilhicce 1154/23 Şubat 1742.

itaat etmelerini isterlerdi. Bu mektuplardan bazıları, kethüdâyerilerin taşrada ikamet eden bu zümrelere de zâbitlik yaptığını göstermektedir.⁹⁵

Kapıkulu süvarilerinin suç işlemesini engellemeye çalışan veya suç işleyenlerin yargılanmalarını sağlayan kethüdâyeriler de zaman zaman bazı olaylara karışabiliyordu. Kethüdâyerinin suç işlemesi durumunda davanın görülmesi de ayrı bir sorundu. Zira kapıkullarının yargılanmasını sağlayan kethüdâyerinin yakalanarak mahkemeye getirilmesi, cezasının tertip edilmesi kimin eliyle olacaktı? Sonuçta o da kapıkulu süvarisiydi ve taşra idarecileri karşısında bazı imtiyazları vardı. Böyle durumlarda devletin farklı şekillerde çözüm ürettiği görülmektedir. Mesela bir kethüdâyeri suç işlemişse olay mahalline en yakın kazalardan birinin kethüdâyerini suçlunun yakalanarak mahkemeye çıkarılmasıyla vazifelendirilebilirdi. Böyle bir durum 1609 tarihinde Bergama’da yaşanmıştır. Bölgede yaşayan kapıkulu süvarilerinin kethüdâyeri Mehmed b. Mahmud’dur. Sipâhilerin 93. bölüğünde olan Mehmed’in günlük 22 akçe ulûfesi vardı. Yanına 40-50 eşkıya toplayan Mehmed, 5-6 yıldır sefere katılmadığı gibi kasabanın bağları içinde mandıralar ihdas ederek reyanın bağlarına zarar vermişti. Müderris Abdullah’ın bağı ve tarım arazisini gasp etmesi şikâyet konusu oldu. Bunun üzerine Bergama ve Ilıca kadılarına yazılan emirde Mehmed’in kethüdâyerilikten azledildiği, yakalanarak mahkemeye getirilmesi için de Manisa kethüdâyerinin görevlendirildiği bildirildi.⁹⁶ Diğer yandan kethüdâyeri suç işlediğinde ve bu durum merkeze intikal ettiğinde ocak tarafından mübaşir tayin edilir, onun aracılığıyla meselenin mahkemede görülmesi sağlanırdı. Mesela 1702’de Kütahya Kethüdâyeri Kör Hasan reyadan bazı kimselerin kapıkulu süvarisi olduklarını iddia ederek bunlardan vergi alınmasını ve suç işleyen bazı kişilerin mahkemede yargılanmalarını engellemesi şikâyet konusu olmuştu. Mart 1702’de Kütahya kadısı, mütesellimi ve Karahisar-ı Sâhib kalesi dizdarına yazılan hükümde Kör Hasan ve yanındaki bazı kişilerin ocakları tarafından tayin olunan mübaşir aracılığıyla tutuklanmaları ve Karahisar-ı Sâhib Kalesi’nde kalebend edilmeleri istenmişti.⁹⁷

Kapıkulu Süvarilerinin Seferber Edilmeleri ve Kethüdâyeriler

16. yüzyılın ortalarına kadar taşradaki askerlerin seferber edilmeleri, genellikle beylerbeyi,

95 Mesela bkz. *16 Numaralı Konya Şer’iye Sicili (1083 / 1672-1673) Değerlendirme ve Transkripsiyon*, haz. Ayşe Yürekli Tutar, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018, s. 377; *14 Numaralı Konya Şer’iye Sicili (1080-1081/1669-1670) (Değerlendirme ve Transkripsiyon)*, haz. Fatih Küçük, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013, s. 347; *3 Numaralı Konya Şer’iye Sicili*, s. 394. Cebecibaşı Mustafa Çankırı Kadısı’na yazdığı mektupta cebecilerin zâbitinin kethüdâyeri olduğunu bildirmişti. Buna mukabil 1713’te Cebecibaşı Mustafa’ya yazılan hükümde taşrada ikâmet eden cebeci, topçu, top arabacıları ve acemi oğlanlarının idaresinin yeniçeri serdarına ait olduğu, bir daha “kadîme muğâyir” mektup kaleme almaması emredilmiştir. Bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 120, s. 24, hk. 67, Evâhir-i Şaban 1125/12-20 Eylül 1713.

96 *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 528, hk. 1359, 25 Muharrem 1018/30 Nisan 1609.

97 *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 112, s. 172, hk. 623, Evâhir-i Şevval 1113/21-29 Mart 1702.

sancakbeyi ve kadının sorumluluğundaydı. Kapıkullarının taşrada yaşamaya başlamaları, hem yeniçerileri hem de kapıkulu süvarilerin seferber edilmesi açısından bazı yeni aktörlerin devreye girmesine sebep olacaktır.⁹⁸

Kapıkulu süvarileri taşraya yayılmadan önce seferlere ağaları bayrağı altında katılırlardı. Genellikle İstanbul ve belli başlı yerlerde ikamet eden bu neferlerin sefer için hazırlanmaları ve cepheye sürülmesi konusunda pek fazla problemle karşılaşılmıyordu. Kapıkulu süvarilerinin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren pek çok kazada yerleşmeleri ve mülk edinip aile kurlmaları seferber olabilme hızlarını oldukça yavaşlattı. İmparatorluğun muhtelif yerlerinde öbek öbek yerleşen, askerî kimliğinden giderek uzaklaşan bu kişilere taşradaki idarecilerin müdahalesi oldukça azdı. Buna rağmen, hukukî meselelerde olduğu gibi, başlarda taşrada ikamet eden kapıkulu süvarilerinin seferber edilmeleri için kadırlara hükümler yazıldı.⁹⁹ Ancak işlerine beylerin ve kadının karışma yetkisi olmadığını söyleyip taşra idaresini zora sokan bu askerler sefere katılma noktasında isteksiz davranabiliyorlardı.¹⁰⁰ Dolayısıyla kapıkulu süvarilerinin seferber edilmelerini hızlandırmak, itirazları azaltmak için doğrudan ağaların mektubuyla yetkilendirilen kethüdâyerilerin ortaya çıkması, zorunlu bir gelişmeydi.¹⁰¹

Kazalardaki kethüdâyeriler, zâbitleri olduğu kapıkulu süvarilerine ilk olarak sefer emrini duyurmakla mükellefi. Gelen emirde sürücü olarak sipâhî ve silahdâr çavuşlarından iki kişinin tayin edildiği, onlar bölgeye ulaşana kadar kapıkulu süvarilerinin sefer hazırlıklarının tamamlanması ve ardından onlarla sefere katılması istenirdi.¹⁰² Askere olan ihtiyacın arttığı dönemlerde kethüdâyerilere kuloğullarından durumu iyi olanların da sefere katılmasını sağlaması emredilebilirdi.¹⁰³ Serdengeçti yazılması uygulamasında da kethüdâyerilerin görev aldığı bilinmektedir. Nitekim serdengeçti yazılacak kişilerin kuloğlu veya sipâhîzâde

98 Mehmet Yaşar Ertaş, “Osmanlı Savaş Organizasyonunda Zorlu Bir Süreç Ordunun Toparlanması”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XIX (2008), 216.

99 Mesela imparatorluğun muhtelif yerlerindeki kadınlara gönderilen emirde “...Sipâhî oğlanları bölüğü ve sol garîb bölüğü dahi haraç ve adet-i ağnâm ve iltizâmı olanlardan ma’âdası bölük kethüdâları ve kâtibleri ile umûmen sefere fermân olunmağın taht-ı kazâlarınızda vâkî’ olan sipâhî oğlanlarına ve sol garîb bölüklerine tenbîh eylesin ki...” denilmektedir. Bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 36, s. 192, h. 517, 25 Safer 987/29 Nisan 1579.

100 Pek çok örnek olmakla birlikte mesela bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 33, s. 295, hk. 603, 2 Zilhicce 985/10 Şubat 1578. Gelen emre rağmen ordugâha gitme noktasında direnen kapıkulu süvarileri için tekrar kadıya yazılan hüküm için ayrıca bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 44, s. 194, hk. 415, 9 Cemaziyelahir 991/30 Haziran 1583.

101 “Süvârî ocaklarından sipâh ve silahdâr ve bölükât-ı erba’a ocakları kadîm ocaklar olup fi’l-asl neferâtırları mutazam ve esfâr-ı sâbıkada der-alıyyede bulunanları ağaları ma’ıyyetinde ve sancağ-ı şerîf ile sefere gidüp taşrada olanları dahi kethüdâyerileri ve serdengeçti ve terakkilü ağaları bayrakları ile derhâl ordu-i hümayûna irişüp”. Bkz. *ÜKS*, nr. 528, vr. 95b, 10 Cemaziyelahir 1204/25 Şubat 1790.

102 Bazı örnekler için mesela bkz. *12 Numaralı Konya Şer’iye Sicili*, s. 505-506; *37 Numaralı Ayıntâb Şer’iye Sicili*, s. 98-190), s. 150; *20 No’lu Amasya Şer’iye Sicili*, s. 112-113 vd.

103 Mesela Şubat 1664’te Üsküdar’dan Anadolu’nun sağ kolu boyunca Halep’e kadar olan yerlerin kadı ve kethüdâyerilerine “ve ol câniblerde ata ve dona kâdir kul oğulları dahî sefer-i hümayûnuma me’mûr olmalarıyla anlar dahî kethüdâyerleri ile ma’ân gelüp sefer-i hümayûnumda mevcûd bulunup ihmâl ve tekâsilden be-gâyet ihtirâz olunup” şeklinde emir yazılmıştı. Bkz. *12 Numaralı Konya Şer’iye Sicili*, s. 505-506.

olmasına dikkat edecek kişiler de genellikle kethüdâyerilerdi.¹⁰⁴ Kethüdâyerilerin yazılan serdengeçtilere ağa tayin edildikleri, nefer yazımına ağa sıfatıyla devam ettikleri de olurdu.¹⁰⁵ Bu serdengeçtilerin belli bir süre hizmet ettikten sonra kapıkulu süvarisi oldukları düşünüldüğünde, kethüdâyerilerin teşkilatın işleyişi açısından ne kadar önemi haiz olduğu ortaya çıkar.¹⁰⁶ Taşrada ikamet edip fiziken iyi durumda olmasına rağmen bir şekilde mütekait olan kapıkulu süvarilerinin tespiti ve sefer için hazırlanmaları da kethüdâyeri tarafından sağlanırdı.¹⁰⁷

Sefer emri geldiğinde kapıkulu süvarilerinin toplanarak yola çıkması, geçtikleri bölgenin kethüdâyerilerine fazladan yük getirebilmekteydi. Mesela Üsküdar, konumu itibariyle farklı idarî birimlerde yaşayan kapıkulu süvarilerinin geçiş noktasında bulunuyordu. Ordugâha gitmek için Anadolu'nun muhtelif yerlerinden toplanarak gelen kapıkulu süvarileri Üsküdar'a geldiklerinde karşıya geçme noktasında isteksiz davranabilirler, burada dinlenmek isteyebilirlerdi. Bu gibi durumlarda Üsküdar kethüdâyerine hitaben bir hüküm kaleme alınarak Üsküdar'a gelip Beşiktaş'a geçmemiş olanların hızlıca görev yerlerine gönderilmesi emredilirdi.¹⁰⁸

Kethüdâyerilerin adının zikredildiği ve emrindeki askerlerle birlikte organizasyonunda yer aldığı en yoğun görevlerden biri de menzillerle ilgili olanlardı. Taşrada ikamet eden kapıkulu süvarilerinin bu işlerde istihdam edilmesi, kethüdâyeriler nezaretinde olurdu. Özellikle sefer kararı alındıktan sonra yapılması gereken işlerin başında sefer güzergâhında olan menzillerde zahire bulundurulması veya ihtiyaç halinde kullanılması için menzil bargiri temini gerekiyordu. Menzillerde ordunun ihtiyaç duyacağı erzak aynî (nüzul), sabit fiyat üzerinden satış (sürsat) ve serbest piyasa üzerinden satış (iştirâ) yoluyla temin edilirdi.¹⁰⁹ Bu

104 Mesela bkz. *5 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili*, s. 506-508.

105 Mesela 1769 sonlarında "*Bu def'a Rumili cânibinden bâ-fermân-ı âli tahrîr ve inşâallahu te'âlâ nevrüz-ı fîrûzda İsakçı sahrâsında mevcûd bulunmak üzere bir ağalık bin nefer silahdâr serdengeçdisi üzerlerine bâ-fermân-ı âli serdengeçdi ağası nasb u ta'yîn kılınan İslimye kethüdâyeri Hüseyin Ağa ve zâbitân ve neferâtının İslimye'de ceste ceste tahrîr...*". Bkz. BOA, *D.SVM*, Dosya Kısmı, nr. 364/89.

106 Serdengeçti yazımları ve nitelikleri hakkında bkz. Ünsal, *a.g.t.*, s. 116-118.

107 Ünsal, *a.g.t.*, s. 240-241.

108 Mesela "...sâdur olan fermân-ı âli mücebince sipâh ve silahdâr neferâtından ceste ceste gelüp Üsküdar'dan Beşiktaş cânibine mürûr eylemeyenler bir an avk u te'hîr itdirilmeyüp me'mûr oldukları hidemât-ı aliyyede bulunmak üzere ordu-i hümayûn-ı nusret-makrûn bulunduğu mahalle irsâl ve tesyîrlerine ziyâde ihtimâm ve dikkat eyleyüp...". Bkz. *ÜKS*, nr. 394, vr. 89a, 12 Rebiülahir 1149/20 Ağustos 1736.

109 Süleyman Polat, "Osmanlı Devleti'nde Nüzul Vergisinin Teşkili ve Gelişimi: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzul Vergisi Üzerinden Değerlendirmek", *Belleten*, LXXXII/295 (2018), 830.

konuda yazılan hemen hemen bütün emirlerde kethüdâyerinin adı da zikredilmiştir.¹¹⁰ Yine seferden önce yolların temizlenmesi için görevlendirilenlere yardımcı olma ve gerektiğinde amele toplama işinde de kethüdâyerinin adının zikredildiği görülmektedir.¹¹¹

Âsaiyî Hizmetleri ve Kethüdâyeriler

Dîvân-ı Hümâyûn'dan kadılarına yazılan hükümlerin pek çoğunda diğer görevlilerle birlikte kethüdâyerilerin adı da zikredilmektedir.¹¹² Bu durum, kethüdâyerilerin emrindeki kapıkulu süvarileriyle birlikte gelen emir doğrultusunda kazalarda bir şekilde vazife gördüklerine işaret etmektedir. Diğer yandan bu emirlerde zikredilen kişilerle ilgili bir iş bölümü yoktur ve bundan dolayı emrin icrasında hangi zümrenin ne tür işlerle uğraştıkları net değildir. Taşrada âsaiyî hizmetleri, başlarda subaşı ve yanındaki ehl-i örf tarafından sağlanıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu ve Rumeli'de eşkıyalık faaliyetlerinin artması, kapıkullarının süreç içerisinde taşrada ikamet etmelerine sebep olmuş, âsaiyîle ilgili görevler kethüdâyeri ve yeniçeri serdarlarına geçmişti. Kethüdâyeriler, insanların güvenliği ve kamu düzeninin sağlanması konusunda kadıyla birlikte hareket ediyorlardı. Kethüdâyeri tayinleriyle ilgili mektuplarda kadıdan kethüdâyerine yardımcı olması istenirken bazen özellikle kethüdâyerinin kadıların hizmetinde istihdam edildiği vurgulanırdı.¹¹³ Dolayısıyla bir idarî birimin kadısının yerine getirmekle mükellef olduğu pek çok konuda kethüdâyeri ve onun emri altındaki kapıkulu süvarilerinden yararlandığı söylenebilir.

Kethüdâyerilerin taşrada icra ettiği görevlerden en önemlisi iç güvenlik harekâtıyla ilgili olanlardı. Emrindeki askerlerle birlikte buldukları idarî birimin âsaiyînde görev alıyorlardı. Taşrada yaşanan en büyük âsaiyî problemlerinden biri ise eşkıyalık faaliyetleriydi. Eşkıyalık yapanlar kapıkulu süvarilerinden suçluların cezalandırılmasıyla ilgili emirler genellikle kadı ve bölgenin kethüdâyerine yazılırdı. Mesela Silistre Sancağı'ndaki kadılara ve kethüdâyerilere yazılan emirde o bölgede sipâhî kılığında bazı eşkıyanın ortaya çıktığı, ahaliye zarar verdikleri, yakalanmaları için sipâhîlerden Sefer'in görevlendirildiği bilgisi veriliyordu. Bölgedeki kadı ve kethüdâyeriler bu kişilerin yakalanmasında Sipâhî Sefer'e

110 Mesela Rodos naibi, kethüdâyeri, yeniçeri serdarı, âyan ve iş erlerine yazılan emir için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 99, s. 55, hk. 295, Evâhîr-i Cemaziyelahir 1101/2-10 Mart 1690; Üsküdar'dan Haleb'e kadar olan yerlerin kadıları, kethüdâyerileri ve diğer görevlilere otluk ve arpa hazırlanması emir için bkz. *ÜKS*, nr. 382, vr. 80a, 16 Murarrem 1143/1 Ağustos 1730; Revan'a memur olan ulufeci ve gureba bölükleri için menzillerde verilecek günlük tayinatın hazır ettirilmesi için bkz. *ÜKS*, nr. 384, vr. 101a, 11 Ramazan 1143/20 Mart 1731; serdengeçti cebecilerin ve silahdarların günlük tayinatının hazır edilmesi emirleri için bkz. *ÜKS*, nr. 392, vr. 87a, Evasıt-ı Şaban 1147/6-15 Ocak 1735; yeniçerilerin günlük tayinatının hazır edilmesi emri için bkz. *ÜKS*, nr. 392, vr. 86, 24 Cemaziyelahir 1149/30 Ekim 1736.

111 Mesela bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 145, s. 77, hk. 351, Evâsıt-ı Zilkade 1150/2-11 Mart 1738.

112 Mesela "...varup gelince yol üzerinde vâki olan kâdılarına ve kethühâyeri ve yeniçeri serdârları ve voyvoda ve kılâ' ve palankalar dizdarları ve a'yân-ı vilâyet iş erlerine hüküm ki...". Bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 110, s. 217, hk. 2847, Evâhîr-i Şaban 1110/22 Şubat-2 Mart 1699.

113 Ergenç, *a.g.e.*, s. 76-77. Kethüdâyerinin yeniçeri serdarıyla birlikte şehrin âsaiyîsinin sağlanmasında görev aldığıyla ilgili ayrıca bkz. Özkaya, *a.g.e.*, s. 29.

yardım edeceklerdi.¹¹⁴ İpsala kadısı ve Kethüdâyeri Süleyman'a 1688 sonlarında yazılan emirde eşkıyalık yapan Ali ve Hüseyin'in acilen yakalanması emrediliyordu.¹¹⁵ Eşkıyalık yaptığı ifade edilen bu iki kişinin kapıkulu süvarilerinden olup olmadığı açık değildir. Buna mukabil yakalanıp İstanbul'a gönderilmelerinin istenmesi, kadıyla birlikte sadece kethüdâyerine emir gitmesinden yola çıkarak kapıkulu süvarisi oldukları değerlendirilebilir. Kethüdâyerinin muhatap alındığı emirlerde eşkıyalık yapanların sadece kapıkulu süvarileri olduğu da söylenemez. Mesela 23 Mart 1631'de Rumeli'nin sol kolundaki¹¹⁶ kethüdâyerilere eşkıya tenkiliyle ilgili emir gitmişti. Buna göre Vezir Hasan Paşa'nın bölgede eşkıya tenkiliyle görevlendirildiği ve yanına sipâhî çavuşlarından Osman ile silahdâr çavuşlarından Mustafa'nın verildiği bildirilmişti. Osman Çavuş'un Hasan Paşa'nın yanına kethüdâyeri olarak atandığı, diğer bütün kethüdâyerilerin ona itaat ederek yanlarındaki kapıkulu süvarileriyle eşkıya tenkilinde görev almaları istenmişti.¹¹⁷ Yine Nisan 1703'te Sivas kethüdâyerine eşkıya tenkili için kadıyla birlikte hareket etmesi özellikle emredilmişti. Bu emirde kethüdâyerine “*umûmen neferâtınızı yanınıza alup ve bayraklarınız açup önlerine düşüp*” denilerek eşkıyanın üzerine gitmesi emredilmişti.¹¹⁸ Kethüdâyeriler eşkıya tenkili hususundaki emirlerde çoğu zaman kadı, yeniçeri serdarı gibi pek çok ismin yanında karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁹ Bu durum, diğer zümrelerle birlikte kethüdâyerilerin de emrindeki askerlerle birlikte şehrin âsâyişinde önemli bir vazife üstlendiğini göstermektedir. Eşkıya tenkilinde başarı göstermek, emrindeki askerlerle birlikte kethüdâyerinin de terakki almasına vesile olan bir gelişmeydi. Böyle durumlarda kethüdâyeri emri altındaki neferlere nazaran daha

114 *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 78, s. 787, hk. 2055, 3 Şevval 1018/30 Aralık 1609.

115 *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 98, s. 33, hk. 95, Evâil-i Safer 1100/25 Kasım-4 Aralık 1688.

116 Sol kol İstanbul'dan başlayıp Tekirdağ, Malkara, Ferecik, Dimetoka, Gümölcine, Pravişte, Lankaza, Yenişerhîr, İzdin, Eğriboz'dan Gördüs'e kadar uzanmaktadır. Bkz. M. Hanefi Bostan, “Osmanlı Devleti'nde Yol ve Haberleşme Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, LXXXII (1993), 66.

117 *85 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 431.

118 *24 Numaralı Amasya Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1113-1115/M.1702-1703)*, Uğur Yeter, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2023, s. 206-207. Yine reayadan konakçı, kılıç ve kurban akçesi adı altında para alıp insanlara zulmedenlerin yakalanarak cezalandırılması için kethüdâyeri ve emrindeki askerler tayin edilmişti. Bkz. Merve Karakulak, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya'nın Gündelik Hayatı (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ordu 2022, s. 101-102.

119 Kadı, mütesellim, kethüdâyeri, yeniçeri serdarı, âyan ve iş erlerine yazılan emirler için mesela bkz. *3 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili*, s. 396; 1670'lerde Balıkesir'de yol kesip insanlara zulmeden eşkıyanın tenkili için gönderilen emirler için bkz. Mutlu, “Balıkesir'de Eşkıyalık Hareketleri”, s. 131; *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 98, s. 51, hk. 147, Evâsıt-ı Safer 1100/5-14 Aralık 1688; nr. 98, s. 73, hk. 228, Evâsıt-ı Rebiülevvel 1100/3-12 Ocak 1689; nr. 112, s. 449, hk. 1643, Evâhîr-i Safer 1114/10-18 Ocak 1703 vd. Eşkıyalık hareketlerinin engellenemediği, şikâyetlerin arttığı zamanlarda taşraya gönderilen emirlerde sert bir üslubun kullanıldığı da olurdu: “...her kangınızın eyâlet ve livâsında zuhûr idüp fesâd eylediklerin bir dahî mesmû'-i hümâyûnum olursa anlara virilecek cezâ kendünüze olmak mukarrerdir imdi vech-i meşrûh üzere âgâh olup taht-ı hükümetinizde olan yerleri ve beldeleri bekledüp fesâd idenleri ahz itdirüp bundan sonra bir dahî fesâd olduğu istimâ' oluna aslâ ve kat'â 'özü ve cevâbınız makbûl olmayup kendünüzün haklarından gelinür başınız gerek ise mühim idinüp tekayyüd eyleyüp gayrilerden su'âl olunmaz her kimin eyâlet ve livâsında vâki' olursa cezâsı virilür”. Bkz. *12 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili*, s. 512-513.

fazla terakki alırdı.¹²⁰ Eşkıya tenkiliyle görevlendirilen kethüdâyeriler her zaman başarıya ulaşamıyor, tenkil görevi bazen hayatlarına da mâl olabiliyordu. Mesela Aybastı Kazası'nda eşkıyalık yapan Ahmed, Hüseyin, Uzun Mehmed ve Kurd adlı kişilerin yakalanması için 1610'da Karahisar-ı Şarkî kethüdâyeri olan Sipâhî Osman görevlendirilmişti. Osman, Esenli karyesinde bu kişileri bulup mahkemeye çıkmalarını teklif etti. Osman'ın teklifini dinlemeyen bu şahıslar, yanlarına topladıkları adamlarla birlikte ona saldırarak nice kelleler kesip at ve eşyalarını çaldılar.¹²¹

Kethüdâyerilerin görevlerinden bir diğeri ise tayin edildikleri kazanın sınırları içerisinde seyahat güvenliğinin sağlanması ve hazine veya devlet için önemli bir maddenin kazadan güvenli bir şekilde geçmesini temin etmektir. Kethüdâyerilerin diğer görevlilerle birlikte icra ettiği seyahat güvenliği, Osmanlı topraklarına gelen birinin güvenli bir şekilde İstanbul'a ulaşması veya geri gitmesi olabileceği gibi bir göreve tayin edilen şahsın yol boyunca korunması veya bir suçlunun İstanbul'a ulaştırılması da olabilirdi. Özellikle hac güzergâhındaki kazalara tayin edilmiş kethüdâyerilerin emrindeki askerlerle birlikte yıllık olarak hac kafflesinin ve görevlilerin seyahat güvenliğini sağladıkları, surre hazinesinin muhafazasında görev aldıkları görülür. Muhafaza görevi, komşu kazanın sınırlarına ulaşp nöbetin oranını kethüdâyerine teslim edilmesine kadar devam ederdi. Bazı hükümlerde teslim sırasında temessük alınması gerekliliğine de vurgu yapılırdı.¹²²

Seyahat güvenliği, devlet için son derece önemliydi. Mesela Dubrovnik'ten bazı önemli işler için İstanbul'a gelen kişinin seyahat güvenliğinin sağlanması için İstanbul'dan Dubrovnik'e kadar olan yerlerin kadı, kethüdâyeri, yeniçeri serdarı ve vilayet âyanlarına 1692'de hüküm yazılmıştı.¹²³ Benzer şekilde kendisinden "*Orta Macar Kralı ve Erdel Hâkimi*" olarak bahsedilen Tökeli İmre arzuhal yazarak kendi askerlerinin yanına kethüdâsını göndermek istemişti. Bunun için Mart 1692'de yol üzerindeki kadı, kethüdâyeri, yeniçeri serdarı ve diğer görevlilere kethüdâ kimin kazasına dahil olursa "*mahûf ve muhâtara olup iktizâ iden mahallerde askerî tâ'ifesinden yanına âdemler koşup sâlimen birbirinize irsâl ve mahall-i me'mûreye îsâl eylemeniz*" şeklinde emir yazılmıştı.¹²⁴

120 Mesela eşkıya tenkiliyle ilgili kethüdâyerine 3, neferlere ise 2'şer akçe terakki verilmesi hakkında bkz. BOA, *Kamil Kepeci* (=KK), nr. 256, s. 18, 1 Cemaziyellevvel 1014/14 Ekim 1605.

121 *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 79, s. 388, hk. 990, 28 Cemaziyellevvel 1019/18 Ağustos 1610.

122 "*siz ki kethüdâyerileri mumâ-ileyhimsiz surre-i hümayûnum emîn-i mumâ-ileyh her kangınızın taht-ı kazâsına dâhil olur ise mevcûd bulunan sipâh ve silahdâr neferâtını ihrâc ve sâ'ir muhâfazaya me'mûr olanlar ile ma'ân surre-i hümayûnum istikbâl ve istishâb ve muhâfazasına ihtimâm ve dikkat ederek mashûben bi'l-emn âher kazânın kethüdâyerlerine teslim ve tesellümlerini müş'ir yedlerinden temessük alup...*". Bkz. 65 Numaralı (H. 1200-1203/M.1785-1789) *Konya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, haz. Hasan Sarı, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2023, s. 281-282. Surrenin yanındaki görevliler ve hac kafflesinin muhafazası hakkında diğer bazı örnekler için bkz. *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 115, s. 468, hk. 1973, Evâsıt-ı Ramazan 1119/6-15 Aralık 1707; nr. 133, s. 468, hk. 1574, Evâil-i Cemaziyelahir 1139/24 Ocak-2 Şubat 1727; nr. 137, s. 14, hk. 32, Evâil-i B 1142/19-28 Şubat 1730.

123 *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 104, s. 27, hk. 130, Evâhir-i Cemaziyelahir 1103/10-18 Mart 1692.

124 *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 102, s. 173, hk. 716, Evâsıt-ı Ramazan 1103/27 Mayıs-5 Haziran 1692.

Herhangi bir göreve tayin edilen kişinin yola çıktığı andan görev yerine ulaşana kadar seyahat güvenliğinin sağlanmasında yol üstündeki kazaların kethüdâyerileri ve emrindeki askerler de görev alırdı. Böyle durumlarda kendisine yol hükmü verilen şahsın yol boyunca korunması için kadı, kethüdâyeri, yeniçeri serdarı ve diğer görevlilerden bu kişinin yanına asker ve kılavuz verilmesi istenirdi.¹²⁵ Kethüdâyeriler sadece önemli bir makama tayin edilen şahısların güvenliğiyle de ilgilenmiyordu. Mesela Uyvar Seferi için yazılan lağımçıların menzillerde korunması ve görev yerlerine ulaştırılması için kadılara yazılan emirde kethüdâyerilerin de adı zikredilmekteydi.¹²⁶

Herhangi bir konuda suç işlemiş olan birinin güvenli bir şekilde merkeze ulaşmasını temin edenler arasında kethüdâyeriler de bulunurdu. Mesela 14 Mayıs 1676'da Şam'dan İstanbul'a kadar yol üzerindeki kadılar, mütesellimler, voyvodalar, kethüdâyeriler, yeniçeri serdarları ve diğer görevlilere yazılan emirde ele geçirilen eşkıyanın İstanbul'a gönderilmesi için alınacak önlemler sıralanıyordu. Buna göre suçluların İstanbul'a getirilmesi için görevlendirilen Süleyman Ağa, hangi kazanın sınırları içindeyse yanına piyade ve süvari asker verilmesi, bir sonraki kazanın görevlilerine teslim edene kadar güvenliğinin sağlanması emredilmekteydi.¹²⁷ Yine Eylül 1664'te Konya'dan İstanbul'a kadar olan yerlerin kadı, kethüdâyeri, yeniçeri serdarı ve diğer görevlilerinden, sahte emir yazdığı anlaşılan şahsın yanındakilerle birlikte yakalandığı ve bunların firarına fırsat vermeden merkeze ulaştırılması istenmekteydi.¹²⁸ Bazı önemli emir ve mektupları götürmek için yola çıkan ulakların seyahat güvenliğinin sağlanmasında kethüdâyerilerin de görev aldıkları görülmektedir.¹²⁹ Seyahat güvenliğinin sağlanmasıyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Örnekler toplu olarak değerlendirildiğinde devletin âsaiyet problemlerine mahal vermemek için pek çok kişi ve grubun muhafazası hususunda kethüdâyeri ve maiyetindeki askerlerin önemli görevler üstlendiği anlaşılmaktadır.

125 Mesela Mısır kadısı tayin edilen Abdurrahman Hıfzî'nin korunması için 9 Şubat 1677'de İstanbul'dan Mısır'a kadarki kadılıklara, kethüdâyerilere, yeniçeri serdarlarına, ayanlara ve iş erlerine emir yazılmıştı. Kadının kaza sınırları içinde korunması, bir sonraki idari birimin yetkililerine teslim edilerek Mısır'a ulaştırılması isteniyordu. Bkz. *3 Numaralı Konya Şer'îye Sicili*, s. 432. Yine Şubat 1743'te İstanbul'dan Sivas'a kadar olan yerlerin kadılarına, beylerbeyine, mütesellimlere, yeniçeri serdarlarına ve kethüdâyerilerine yazılan hükümde Divân-ı Hümaûn çavuşlarından birinin bazı önemli işler için Sivas tarafına tayin edildiği, yol boyunca güvenliğinin sağlanması için yeterli sayıda adam tayin edilmesi emredilmişti. Bkz. *Bab-ı Asaflı Divân-ı Hümaûn Sicilleri I Numaralı Sivas Ahkâm Defteri (H.1155-1157/M.1742-1744) Transkripsiyon ve Değerlendirme (s. 1-86)*, haz. Nuriye Kılıçkaya, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2019, s. 347.

126 *12 Numaralı Konya Şer'îye Sicili*, s. 490.

127 *3 Numaralı Konya Şer'îye Sicili*, s. 432.

128 *12 Numaralı Konya Şer'îye Sicili*, s. 533. Diğer bir örnek için ayrıca bkz. *78/3 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili (H.1078-1079/M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, haz. Leyla Alidağı, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 147.

129 Ulaklar için menzillerde at tedarik edilmesi ve güvenliğinin sağlanması için mesela bkz. *78/3 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili*, s. 134.

Kethüdâyeriler, her türlü resmi nakliyatın güvenliğinde de istihdam edilmekteydiler. Herhangi bir yerden merkeze veya merkezden herhangi bir yere gönderilecek metaanın güvenliği için kadı, kethüdâyeri, yeniçeri serdarı, vilayet âyanları ve iş erlerine emir giderdi. Buna göre hazine veya metaa yola çıkar, yol üstünde bulunan kazalardaki kethüdâyeri ve emrindeki askerler gönderilen şeyin muhafazasına iştirak ederlerdi. Muhafaza görevi diğer idarî birimin sınırlarına ulaştığında biter, burada güvenlik hizmetini diğer kazanın görevlilerine devrederlerdi.¹³⁰ Orduya gönderilmek üzere Cebehane-i âmireden arabalara yüklenen barutun güvenliği için yol üzerindeki kadı, kethüdâyeri ve yeniçeri serdarına Temmuz 1664'te emirler yazılmıştı.¹³¹ İstanbul'dan Çankırı'ya kadarki idarî birimlerin kadı, kethüdâyeri ve yeniçeri serdarlarına Temmuz 1665'te yazılan emirde Çankırı'dan temin edilmesi istenen yük atlarının güvenli bir şekilde gönderilmesi emredilmekteydi.¹³²

Merkezden taşraya veya taşradan merkeze hazine akışının az olduğu zamanlarda güvenlik genellikle kethüdâyeriler tarafından sağlanıyordu. Buna mukabil, özellikle sefer zamanlarında para akışının arttığı dönemlerde subaşı ve kolluk çorbacılarının da kethüdâyerine yardım etmesi gerekirdi.¹³³

İmparatorluk sınırları içinde kapıkulu süvarilerinin yaşadığı hemen hemen her kazaya kethüdâyeri tayin edildiği yukarıda izah edilmişti. Buna mukabil kethüdâyerilerin görevleri izah edilirken bunlardan bazılarının muhtelif bölgelere mahsus olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Bir kethüdâyerinin görev yaptığı kaza, onun iş yoğunluğu, ne kadar askerden sorumlu olduğu konusunda ve daha pek çok hususta etkili oluyordu. Mesela Hac yolu güzergâhında bulunan kazalardaki kethüdâyeriler için belki de en önemli vazife Hac kervanındaki görevlileri, hacı adaylarını ve surre hazinesini korumakken sınıra yakın bir yerdeki kethüdâyeri için ise memnu meta denilen yasaklı malların ülke sınırlarının dışında

130 Farklı tarihlerden bazı örnekler için mesela bkz. *507 Numaralı Karahisâr-ı Sâhib Şer'îyye Sicili*, s. 239 (31 Ağustos 1660); *78/3 Numaralı Kayseri Şer'îyye Sicili*, s. 190; *16 Numaralı Konya Şer'îyye Sicili*, s. 371 (Şubat 1673); *103 Numaralı Mühimme Defteri*, haz. İlhan Gök-Ersin Kırcı, Çamlıca Yay., İstanbul 2017, s. 11 (Nisan 1692); *7 No'lu Kütahya Şer'îyye Sicili Defterinin (2. Bölüm) Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, haz. Ersin Üçdemir, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2010, s. 244 (11 Aralık 1805).

131 *94 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özeti Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, haz. Müjde Karaca, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s. 115.

132 *A.DVNS.MHM.d.*, nr. 95, s. 70, hk. 551, Evâhir-i Zilhicce 1075.

133 “Şark seferi zuhûrundan mukaddem hazîne irsâli ekall-i kalil olmağla ekseri kethüdâyeri ve gâhice hazîne irsâli kesret üzere vâki' oldukda subaşılari ve kolluk çorbacıları kadîmî viregelüp ba'de Şark cânibi seferi zuhûrunda hazâin irsâli kesret üzere olup bundan her biri te'allül itmekle husûs-ı mezbûr veh-i meşrûh üzere bin yüz otuz altı senesi taraf-ı devlet-i aliyeye i'lâm olundukda kethüdâyeri ve çorbacı dahi cebelü virmek üzere emr-i âli sâdır olmuşdi. Lâkin hâlâ Anadolu cânibine hazîne irsâli kesret üzere olmağla yine kadîmîsi üzere kethüdâyeri ve çorbacı ve subaşı cebelü virmek iktizâ ider”. Bkz. BOA, *Cevdet-Maliye (=C.ML.)*, nr. 220/9144, 22 Muharrem 1146/5 Temmuz 1733.

çıkarılmaması en önemli görevlerden birine dönüşebiliyordu.¹³⁴ Misal olarak 8 Şubat 1735'te Vidin'den Rusçuk'a kadar Tuna kıyılarında olan kadıllıklara, Niğbolu mütesellimine ve ilgili bölgelerdeki kethüdâyeri, yeniçeri serdarı, gümrük eminleri ve diğer zâbitlere yazılan hükümde harp aletleri, savaş ve yük taşıma atlarının ülke sınırları dışına çıkarılmaması için önlem alınması emri verilmişti.¹³⁵ Yine sınırlarda güvenliğin sağlanması için yapılacak inşa faaliyetlerinde çalışacak kişilerin toplanması ve konuyla ilgili tayin edilen mübaşire teslim edilmesi hususu da kethüdâyerilerin diğer görevlilerle birlikte meşgul oldukları işler arasındaydı.¹³⁶ Görev yerleri eşkıyalık faaliyetlerine müsait olan kethüdâyerilerin diğer zâbitlerle birlikte zamanının büyük bir kısmını âsaiş işleriyle geçirdiği rahatlıkla söylenebilir. Mesela Evliya Çelebi, Çankırı çevresinin eşkıya yuvası olduğunu anlattıktan sonra "*Ammâ sipâh yeri olmağla kethüdâyeri ve yeniçeri serdarı*" ve diğer görevlilerin olduğunu kaydeder. Çankırı'da görev yapan bir kethüdâyerinin mesaisinin daha çok eşkıya tenkiliyle geçeceği malumdur.¹³⁷ Dolayısıyla kethüdâyerilerin görevlerini izah ederken hangi idarî birimde görev yaptığı son derece önem arz ediyordu.

Sonuç

Bu çalışmanın temel amacı, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşraya yayılan kapıkulu süvarilerinin kontrol altında tutulması ve haklarının korunması için oluşturulan kethüdâyeriliği betimleyici üslupla çeşitli yönleriyle incelemektir. Dolayısıyla çalışmanın başında vaat edildiği üzere kethüdâyeriliğin ortaya çıkışını gerekli kılan sebepler, ne zaman ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı, makama atanacak kişilerin kimlerden seçildikleri, ne tür vasıflara sahip oldukları, nasıl tayin edildikleri, kimlerden sorumlu oldukları, hangi görevleri icra ettikleri, süreç içerisinde makamla ilgili tayin prosedüründe ve görevlerinde bir değişim yaşanıp yaşanmadığı ortaya koyuldu.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapıkullarından bazıları taşradaki idarî birimlerde yaşamaya başlamışlar, süreç içerisinde devletin asker alma politikalarında yaşanan değişimle

134 Yasaklı mallarla ilgili müstakil bir çalışma için bkz. Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Yay. (İstanbul 1992), s. 279-306.

135 *Hicri 1147-1148 Miladî 1734-1735 Tarihli R52 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, haz. Seçkin Şentürk, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2022, s. 68-69.

136 Mesela Aralık 1734'te Vidin Kalesi'nin Tuna taraflarında yapılacak inşa faaliyeti için Rusçuk kadısı, kethüdâyeri ve diğer zâbitlere yazılan emir için bkz. *Hicri 1147-1148 Tarihli R52 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili*, s. 71-72.

137 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, 148. Diğer bazı örnekler için bkz. Mesela 5 Mayıs 1757'de Karahisar-ı Sâhib ve Ankara çevresindeki eşkıya tenkili emri için bkz. *Hicri 1170-1171 Tarihli 141 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, haz. İsmail Oğuz, Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman 2023, s. 165. Yine Ziştovi, Rusçuk, Hezargrad, Şumnu, Eski Cuma, Osman Pazarı ve Tırnova kadıları, kethüdâyerileri ve diğer zâbitlere 1 Aralık 1752'de yazılan emir için bkz. *Hicri 1166-1167 Tarihli R37 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili*, s. 65-66. Bu tezde kethüdâyerileri sehven kethüdâ pirleri şeklinde okunmuştur.

birlikte o bölgelerin yerlilerine dönüşmüşlerdi. Kapıkulu süvarilerinin merkezde sahip oldukları ayrıcalıkları taşrada yaşadıkları yere taşıma istekleri, taşra idaresinde 17. yüzyılın başlarına kadar problemlere sebep oldu. İlk örneklerini 1570'lerde gördüğümüz ve yine bir kapıkulu süvarisi olan kethüdâyeri adındaki zâbitler, taşrada yaşanan idarî problemleri aşmak üzere tebarüz etmişlerdi. Sipâhî, silahdar, ulûfeciyan-ı yemin, ulûfeciyan-ı yesâr, gurebâ-i yemin ve gurebâ-i yesâr zümrelerine mensup olup taşrada bulunan askerlerin zaptı, seferber edilmeleri ve davaları, kethüdâyeri adındaki bu zâbitler aracılığıyla görülmeye başlanmıştı.

16. yüzyılın ikinci yarısında az sayıdaki örneklerden kapıkulu süvarilerinin taşra idaresinde yarattığı problemleri aşmak için kethüdâyeri adıyla bir zâbit tayin edildiği, 17. yüzyılın başlarından itibaren ise herhangi bir problem yaşanmadan tayinlerin yaygınlık kazandığı ortaya koyuldu. Bölük ağalarının müştereken kadıya hitaben kaleme aldıkları mektupların tayine esas teşkil ettiği, kethüdâyeri olarak genellikle sipâhî ve silahdârların, ancak daha fazla sipâhîlerin tercih edildiği anlaşıldı. Kethüdâyeri tayinlerinde genellikle emektarlığa vurgu yapıldığı, bununla birlikte bazı vasıflarına da dikkat çekildiği örneklendirildi. Kethüdâyeri olarak tayin edilecek kişilerin belirlenmesinde önerilerin önemli olduğu ortaya koyuldu. Doğrudan merkezden yapılan atamaların yanında taşra idarecilerinin kendi bölgelerinde ikamet eden bir kapıkulu süvarisini kethüdâyeri olarak merkeze önerdiği tespit edildi. Makama tayin edilecek kişilerin aranan vasıflara sahip olup olmadığına ocak içi şahitlik usulüyle takip edildiği ortaya koyuldu. Kethüdâyeri tayin edilen kişiler incelendiğinde idarî birimlerde genellikle aynı kişilerin farklı zaman dilimlerinde kethüdâyeri olarak tercih edildiği, bu durumun da kethüdâyerilik yapan kişinin süreç içerisinde bölgenin nüfuzlu kişilerinden birine dönüşmelerine sebep olabileceği değerlendirildi.

Kethüdâyerilik makamının oluşmasında adlî ve askerî bir takım zorunluluklar olduğu anlaşılmaktadır. Merkezden çok uzakta yaşamalarına rağmen taşra idarecilerin direktiflerine karşılık yalnızca ağalarından emir alacaklarını ifade eden bir zümre ile karşı karşıya olduğumuz ortaya koyuldu. Dolayısıyla, taşrada yaşayan kapıkulu süvarileriyle ilgili her türlü işi takip eden, askerler üzerindeki otoritesinin sorgulanmaması için doğrudan ağalardan yetki alan kethüdâyerilerin ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı değerlendirildi. Bu sırada kethüdâyerilik makamının ne tür adlî görevlerinin olduğu, seferberlik emri geldiğindeki görevleri de dönemsel farklılıklar dikkate alınarak izah edildi. Bir kethüdâyerinin bu hizmetlerde neden başarılı olup olmadığına ele alınan dönemin dinamikleri dikkate alınarak ayrıca tartışılması gereken önemli bir konudur.

Kethüdâyeriler, sefer emri geldiğinde merkezden sürücü tayin edilen kişiler gelmeden önce idarî birimdeki kapıkulu süvarilerinin sefer hazırlıklarıyla ilgilendiler. Genellikle merkezden gönderilen ve kapıkulu süvari çavuşlarından seçilen sürücüler geldiğinde ise onların emri altına girerek askerlerle birlikte sefere iştirak ettiler. Asker ihtiyacının arttığı dönemlerde kuloğullarından veya bir şekilde emekli olsa da savaşabilecek kapıkulu

süvarilerinin tespitinde, serdengeçti adı altında belli bir süre askerî hizmette bulunduktan sonra bölüğe ilhak edilecek kişilerin toplanmasında görev aldılar. Emri altındaki askerlerin sefer hazırlığı kapsamında menzillerde yapılan hazırlıklarda görev almalarını sağladılar.

Kapıkulu süvarilerinin taşradaki varlıkları, buldukları kazalarda bazen âsaiyi tehdit eden bir husustu. Dolayısıyla kethüdâyerilerin taşradaki âsaiş hizmetleri ilk olarak kendi zâbiti olduğu zümrenin kanun dışında hareket etmelerini engellemek, gerektiğinde suçluların yargılanmasını ve cezalandırılmasını sağlamaktı. Buna mukabil, kazadaki kapıkulu süvarilerini emri altında toplayan kethüdâyeriler, zamanla taşradaki diğer görevlilerle birlikte âsaişin sağlanmasında kadıyla birlikte hareket eden önemli bir figüre dönüştüler.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri-III. Mustafa (=AE.SMST.III.), 144/11371, 179/14073.

Bâb-ı Âsafî, Ruus Kalemi Defterleri (=A.RSK.d.), 1474.

Bâb-ı Defteri, Süvari Mukabelesi Kalemi (=D.SVM), Dosya Kısmı, 35/143, 129/29, 196/162, 208/83, 364/89.

Cevdet-Askeriye (=C.AS.), 250/10469.

Cevdet-Maliye (=C.ML.), 220/9144.

Kamil Kepeci (=KK). nr. 256.

Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD), 3275, 18249.

Mühimme Defterleri (=A.DVNS.MHM.d), 14, 24, 33, 36, 44, 65, 72, 77, 78, 92, 95, 98, 99, 102, 104, 106, 110, 112, 114, 115, 120, 121, 133, 137, 145.

Sadaret Defterleri (=A.d.), 2939.

Topkapı Sarayı Arşivi, Evrak (=TSMA.E), 1048/18.

İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi

Kastamonu Kadı Sicilleri (=KAKS), 1, 4, 6, 7.

Kayseri Kadı Sicilleri (=KYKS), 11.

Üsküdar Kadı Sicilleri (=ÜKS), 252, 261, 272, 292, 294, 296, 298, 300, 330, 332, 334, 337, 342, 347, 351, 382, 384, 386, 388, 392, 394, 396, 400, 405, 528.

Yayınlanmış Kaynak Eserler

- 3 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1087-1088 / 1676-1677) Değerlendirme ve Transkripsiyon, haz. Emrah Akbaş, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018.
- 5 Numaralı Kütahya Şer'îye Sicili Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, haz. Muhammet Sarıkaya, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2022.
- 5 Numaralı Bor Şer'îye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H.1083-1085) (M. 1672-1675) (319-413. Sayfalar Arası), haz. Aycan Ertürk, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2023.
- 7 No'lu Kütahya Şer'îye Sicili Defterinin (2. Bölüm) Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği, haz. Ersin Üçdemir, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2010.
- 12 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1074-1075/1663-1664), haz. Ayşe Güngören, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020.
- 14 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1080-1081/1669-1670) (Değerlendirme ve Transkripsiyon), haz. Fatih Küçük, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013.
- 16 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1083 / 1672-1673) Değerlendirme ve Transkripsiyon, haz. Ayşe Yürekli Tutar, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018.
- 18 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri (H.1013-1015/M.1604-1607) (vr. 131-260), haz. Derya Elvan, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- 20 No'lu Amasya Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, haz. Semra Kanat, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2022.
- 24 Numaralı Amasya Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1113-1115/M.1702-1703), Uğur Yeter, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2023.
- 27 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s. 280-408), haz. Yasemin Aydın, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2014.
- 29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576) (Tahlil-Özet-Transkripsiyon), haz. Gülay Kahveci, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- 37 Numaralı Ayıntâb Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1098-1100/M. 1686-1689, s. 98-190), haz. İbrahim Baran Berşe, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2023.
- 43 Numaralı Kastamonu Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Belge Özetleri (s. 132-271), haz. Mücahit Güzelsöz, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2021.
- 48 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (S. 254-380), haz. Sümeyra Tatar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2019.
- 55 Numaralı Mühimme Defteri, haz. Musa Günay, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996.
- 65 Numaralı (H. 1200-1203/M.1785-1789) Konya Şer'îye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, haz. Hasan Sarı, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2023.
- 66 Numaralı (H.997-998 / M.1589-1590) Mühimme Defteri (İnceleme-Metin), haz. Reyhan Aytaç, Marmara

- Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- 73 *Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (277-433)*, haz. Ömer Bayramoğlu, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis 2018.
- 75 *Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-171)*, haz. Selçuk Demir, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.
- 75 *Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 172-331)*, haz. Adem Keleş, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.
- 78/3 *Numaralı Kayseri Şer'iyeye Sicili (H.1078-1079/M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, haz. Leyla Alidağı, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009.
- 85 *Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/1630-1631 (1632)) <Özet-Transkripsiyon-İndeks>*, haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yay., Ankara 2002.
- 88 *No'lu Mühimme Defteri (Transkripsiyon ve Özet)*, haz. Fatma Kaytaç, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- 91 *Numaralı Mühimme Defteri (H. 1056/M.1646-1647) <Özet-Çeviri yazı-Tıpkıbasım>*, haz. Murat Cebecioglu vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2015.
- 94 *Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, haz. Müjde Karaca, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008.
- 96 *Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-99)*, haz. Yunus Mercimek, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2013.
- 103 *Numaralı Mühimme Defteri*, haz. İlhan Gök-Ersin Kırcı, Çamlıca Yay., İstanbul 2017.
- 507 *Numaralı Karahisâr-ı Sâhib Şer'iyeye Sicili: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, haz. Büşra Kayar, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2019.
- Antakya'nın 1 Numaralı Şer'iyeye Sicili (H. 1120-1122/M. 1708-1711)*, haz. Halil Mirci, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2000.
- Bab-ı Asaflı Divân-ı Hümayun Sicilleri 1 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri (H.1155-1157/M.1742-1744) Transkripsiyon ve Değerlendirme (s. 1-86)*, haz. Nuriye Kılıçkaya, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2019.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., II, İstanbul 1999.
- Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, haz. Halil İnalçık-Mevlûd Oğuz, TTK Yay., Ankara 1978.
- H. 1122-1124/M.1710-1712 Tarihli ve 388 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili (s. 1-90) (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, haz. Burak Akdemir, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2023.
- Hicri 1147-1148 Miladî 1734-1735 Tarihli R52 Numaralı Rusçuk Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, haz. Seçkin Şentürk, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2022.
- Hicri 1166-1167 Miladi 1752-1754 Tarihli R37 Numaralı Rusçuk Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, haz. Akın Onur Bazkara, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2024.

Hicri 1170-1171 Tarihli 141 Numaralı Ankara Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, haz. İsmail Oğuz, Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman 2023.

Koçi Bey Risalesi, haz. Ali Kemalî Aksüt, Vakıf Gazetesi Yay., İstanbul 1939.

Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahliller, haz. Ahmet Akgündüz, OSAV Yay., VIII, İstanbul 1994.

R-5 Numaralı Rusçuk Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Tahlili (H. 1120-1125/M.1709-1715), haz. İrem Eriç, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2016.

Üsküdar Mahkemesi 396 Numaralı Sicil (H. 1150-1151 / M. 1737-1738), haz. Abdulkadir Altın vd., ed. Coşkun Yılmaz, İBB Kültür AŞ Yay., İstanbul 2019.

XLIV Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin), haz. Hasan Yıldız, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Açık, Turan, “Kara Mehmed Ağa'nın Ardından: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya'da Bir Kapıkulu Sipahisinin Düşündükleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XI/1 (Yaz 2016), 1-46.

_____, “Medine-i Amasya Sâkinlerinden Kapıkulu Sipahileri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya'da Sosyo-Politik Hayata Bir Bakış”, *Turkish Studies*, X/1 (2015), 1-46.

Akdağ, Mustafa, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V/3 (Ankara), 291-309.

_____, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celâli İsyânları”*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009.

_____, *Türkiye'nin İktisadi ve İktimai Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1971.

Arıkan, Zeki, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Yay. (İstanbul 1992), s. 279-306.

Aydın, Bilgin, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Mukayeseli İstatistik Faaliyetleri ve Kanuni Dönemine Ait Bir Mevâcib Defteri”, *Yücel Dağlı Anısına*, haz. Evangelia Balta vd., Turkuaz Yay., İstanbul 2011, s. 53-78.

Aydın, Muhammed, “XVIII. Yüzyılda Sivas'ta Bir Ağa: Hatib-Zade Es-Seyyid Ali Ağa ve Serveti”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1 (2014), 65-88.

Baş, Yaşar, “Merkez ve Taşrada Yerleşik Yeniçeri-Halk Çekişmesi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, XLIX/13 (2014), s. 324-365.

Bilgin, Arif-Fatih Bozkurt, “Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XX (2010), 1-31.

Bilgin, Arif-Ümit Ekin, “Bir Kimliğin Dönüşümü: ‘Asker’likten ‘Asker-Esnaf’lığa”, *Akademik İncelemeler*, II/1, (2007), 215-229.

Bostan, M. Hanefi, “Osmanlı Devleti'nde Yol ve Haberleşme Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, LXXXII (1993), 63-67.

Çetin, Sadık-Ayhan Doğan, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusunun Kurulması ve Amasya'ya Yansımaları”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, XVII/3 (2018), 1174-1185.

Çiftçi, Cafer, “Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri”, *Osmanlı Tarihi*

- Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, Sayı 27 (Bahar 2010), 29-59.
- Darling, Linda T., *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk, Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi (1560-1660)*, çev. Adnan Tonguç, Alfa Yay., İstanbul 2019.
- _____, *The Janissaries of Damascus in the Sixteenth Century, Or, How Conquering a Province Changed the Ottoman Empire*, EB-Verlag Yay. Berlin 2019.
- Dayar, Evren, ““Ayanlar Çağı”nda Antyalı Bir Hânedân: Tekelioğulları (1770-1814)”, *Osmanlı Araştırmaları*, LIX (2022), 117-156.
- Doğan, Mehmet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Esnaf Yeniçeriler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI/1 (2014), 137-152.
- Duman, Ali, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Kastamonu’da Günlük Hayat (1115 Tarihli Kastamonu Şer’iyye Sicili’nin Kataloğu)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994.
- Elibol, Ahmet, *XIX. Yüzyıl Başlarında Çankırı*, Çankırı Belediyesi Yay., Çankırı 2008.
- Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğe Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995.
- Ertaş, Mehmet Yaşar, “Osmanlı Savaş Organizasyonunda Zorlu Bir Süreç Ordunun Toparlanması”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XIX (2008), 211-233.
- Fodor, Pál, *Kızıl Elma*, çev. Özgür Kolçak, Yeditepe Yay., İstanbul 2020.
- _____, “Osmanlılar ve Savaş, 1300-1453”, *Türkiye Tarihi, 1071-1453: Bizans’tan Türkiye’ye*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 242-282.
- Gül, Abdulkasım, *Yeniçeriliğin Tarihi I, Yeniçeri Ocağı’nın Teşkilat Yapısı ve Nefer Kaynakları*, Küre Yay., İstanbul 2022.
- İnalçık, Halil, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337.
- _____, “Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât”, *Osmanlı Araştırmaları*, İSAM Yay., İstanbul 1980 (Ayrı Basım)
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003.
- İnalçık, Halil-Bülent Arı, “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık’ın Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI/3 (2005), 27-56.
- Káldy-Nagy, Gyula, “The First Centuries of the Ottoman Military Organization”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXI/2 (1977), s. 147-183.
- Karakulak, Merve, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya’nın Günlük Hayatı (Şer’iyye Sicillerine Göre)*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ordu 2022.
- Kaya, Mustafa, “18. Yüzyılda Yabanabad Kazasında Görülen Kanunsuzluk Hareketleri”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, I/1 (Haziran 2013), 51-65.
- Körkek, Mehmet, *Osmanlı Defter ve Mezar Taşı Araştırmalarında Kapıkulu Piyadelerinin Tespit Kriterlerinin İncelenmesi*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2022.
- Mears, Johan A., “The Emergence of the Standing Professional Army in Seventeenth-Century Europe”,

- Social Science Quarterly*, L/1 (1969), s. 106-115.
- Murphey, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, Homer Yay., İstanbul 2007
- Mutlu, Burcunur, "1645 Numaralı Şer'iyye Sicili'ne Göre Balıkesir'de Eşkıyalık Hareketleri", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1 (Yaz 2021), 114-138.
- Osmanlıoğlu, Serkan, *Osmanlı Devleti'nde Gönüllü Askerlerden Garip Yiğitler (XVI. yüzyıl)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2023.
- Özcan, Abdülkadir, "Kul Kethüdâsi", *DİA*, Ek-2, 89-90.
- _____, "Serdar", *DİA*, XXXVI, 551-552.
- Özharat, Semiha Zehra, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ayntab Şehri'nin Yönetimi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, XIV/1 (2015), 89-125.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK Yay., Ankara 2014.
- Özvar, Erol, "Osmanlı Devleti'nde Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi, Kurumlar ve Bütçeler*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., I, İstanbul 2006, 197-238.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İş Bankası Yay., İstanbul 2012.
- Yasar, Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, ed. Songül Keçeci Kurt vd., Amasya Belediyesi Yay., Samsun 2022.
- Sikora, Michael, "Paralı Ordularda Değişim ve Süreklilik", *Askerlik "İşi": Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)*, der. Erik Jan Zürcher, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 195-231
- Sunar, Mehmet Mert, "İstanbul'un Yeniçeri Mekânları: Eski ve Yeni Odalar", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz, İBB Kültür AŞ Yay., II, İstanbul 2015, 191-197.
- _____, "Oda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, EK-2, 369-371.
- Süleyman Polat, "Osmanlı Devleti'nde Nüzul Vergisinin Teşkili ve Gelişimi: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzul Vergisi Üzerinden Değerlendirmek", *Belleten*, LXXXII/295 (2018), s. 829-862.
- Uygunçarlar, Etem Erhan, *Sivas Ayanından Kenanzadeler*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2018.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, TTK Yay., Ankara 1988, I-II.
- Ünal, Mehmet Ali, "Osmanlı Devleti'nde Askerî Sınıfın Yargılanması", *XVI. Türk Tarih Kongresi (20-24 Eylül 2010) Bildirileri*, 4/2, Ankara 2015, s. 669-697.
- Ünsal, Coşkun, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Değişim ve Kapıkulu Süvarileri (16-17. Yüzyıl)", *Harp Tarihi Dergisi*, 7 (2023), 1-38.
- _____, *Osmanlı Askerî Teşkilatında Kapıkulu Süvarileri (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2023.

A Quantitative Approach to the Wealth of Ottoman Women

Osmanlı Kadınlarının Servetine Nicel Bir Yaklaşım

Sema Keleş Yıldız*

*Res. Asst. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University,
Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Department of Economics, Rize,
Türkiye

ORCID: S.K.Y. 0000-0001-6096-3798

Corresponding author/Sorumlu yazar:

Sema Keleş Yıldız,

Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty
of Economics and Administrative Sciences,
Department of Economics, Rize, Türkiye

E-mail/E-posta: sema.keles@erdogan.edu.tr

Submitted/Başvuru: 03.09.2024

Revision Requested/Revizyon Talebi:

04.10.2024

Last Revision Received/Son Revizyon:

27.10.2024

Accepted/Kabul: 21.11.2024

Citation/Atf:

Keleş Yıldız, Sema. "A Quantitative Approach to
the Wealth of Ottoman Women." *Tarih Dergisi -
Turkish Journal of History*, 85 (2025): 125-161.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1542791>

ABSTRACT

This article quantitatively examines women's wealth in İstanbul in the first half of the 18th century, using inheritance records extracted from İstanbul Court Registers. This study aims to analyze the economic status of women and the factors influencing them based on wealth-related data. This study starts with a general assessment of the wealth distribution in İstanbul in the first half of the 18th century, followed by an interpretation of individual wealth by gender. The present study also tries to explain the gender wealth gap (GWG) by linking it to the sources of women's wealth. Additionally, it attempts to profile wealthy women, examine their wealth sources and components, and assess the relationship between titles and wealth. In the present study, quantitative findings were interpreted statistically, supported by qualitative findings. In addition, Mann-Whitney U and Kruskal-Wallis H tests were applied to determine whether there is a statistically significant difference between gender-wealth, debt-wealth, and title-wealth variables. As a result, it is concluded that women's limited sources of wealth accumulation play a crucial role in creating a gender wealth gap between women and men in high-wealth groups; the level of borrowing by gender influences the difference in the gender wealth gap between total and net wealth, and a significant relationship exists between women's title and their wealth.

Keywords: Gender Wealth Gap, Woman, Wealth, İstanbul Court Registers, Inheritance Records

JEL-Codes: N00, N35, D31

ÖZ

Bu makale, İstanbul Şer'iyye Sicillerinde (İŞS) bulunan tereke kayıtlarını kullanarak 18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da kadınların servetini nicel olarak incelemektedir. Çalışma, kadınların ekonomik durumunu ve bu durumu etkileyen faktörleri servete ilişkin verilerle analiz etmeyi amaçlamaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki servet dağılımının genel bir değerlendirmesiyle başlayan çalışma, bireysel servetin cinsiyete göre yorumlanmasıyla devam etmektedir. Çalışma aynı zamanda cinsiyet servet farkını kadınların servetlerinin kaynaklarıyla ilişkilendirerek açıklamaya çalışmaktadır. Ayrıca, varlıklı kadınların profili, servetlerinin kaynakları ve bileşenleri incelenmekte; unvanlar ile servet arasındaki ilişki değerlendirilmektedir. Çalışmada nicel bulgular nitel bulgularla desteklenerek istatistiksel olarak yorumlanmış, ayrıca cinsiyet-servet, borç-servet ve unvan-

servet değişkenleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olup olmadığı Mann-Whitney U ve Kruskal-Wallis H testleri uygulanarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan analizler neticesinde, kadınların servet birikim kaynaklarının erkeklere kıyasla sınırlı olmasının, yüksek servet gruplarında kadınlar ve erkekler arasında bir cinsiyet servet farkı yaratılmasında önemli bir rol oynadığı, cinsiyete göre borçlanma düzeyinin toplam ve net servet arasındaki cinsiyet servet farkını etkilediği ve kadınların unvanı ile servetleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cinsiyet Servet Farkı, Kadın, Servet, İstanbul Şer'iyye Sicilleri, Tereke Kayıtları

Introduction

In recent years, research on the economic lives of women in the Ottoman Empire has significantly increased. This increase has made Ottoman women's previously neglected economic conditions and activities more visible. One of the important criteria used in evaluating women's socioeconomic status is their wealth. Analyzing wealth levels and examining the components and sources of this wealth can be seen as an effective method for understanding women's economic and socioeconomic conditions.

This study presents various analyses of women's wealth using quantitative data obtained from the inheritance records in the İstanbul Court Registers (İŞS) from the first half of the 18th century. The results of these analyses are further explained and supported by qualitative data derived from the inheritance records. One of the objectives of this study is to calculate and explain the gender wealth gap (GWG) in 18th-century Ottoman İstanbul. The GWG refers to the inequalities in wealth accumulation between women and men. These inequalities are influenced by factors such as the state, family, society, and the market. The state directs wealth accumulation and control through property and family laws. Family and societal norms determine women's relationship with wealth, especially in regions with traditional inheritance systems. Market factors, particularly the labor market, affect women's wealth accumulation due to lower wages and career interruptions.¹ Additionally, inheritance and transfers from the family, the family of origin, earnings, savings, and investment strategies are factors that affect wealth accumulation and contribute to the GWG, as these factors influence how wealth is accumulated and distributed between individuals and genders.²

In recent years, the number of studies aiming to determine GWG and examine the factors influencing it has increased.³ One of the challenges encountered in GWG studies is the calculation of wealth at the household level.⁴ Therefore, wealth distribution is generally analyzed at the household level, and gender is often considered through the gender of the household head. However, feminist economists have demonstrated that household and individual well-being are not the same and that individuals living in the same household,

1 Carmen Diana Deere-Cheryl R. Doss, "The Gender Asset Gap: What Do We Know and Why Does It Matter?" *Feminist Economics*, 12/1-2 (2008), p. 12-13.

2 Erin Ruel-Robert M. Hauser, "Explaining the Gender Wealth Gap," *Demography*, 50/4 (2013), p. 1157.

3 Ruel and Hauser, *ibid.* p. 1155-1176; Deere-Doss, *op. cit.*, p. 105-120; Margaret Denton-Linda Boos, "The Gender Wealth Gap: Structural and Material Constraints and Implications for Later Life," *Journal of Women & Aging*, 19/3-4 (2008), p. 1-50; Eva Sierminska-Daniela Piazzalunga-Markus M. Grabka, "Transitioning Towards More Equality? Wealth Gender Differences and the Changing Role of Explanatory Factors Over Time," *Working Paper, SOEP Papers on Multidisciplinary Panel Data Research*, No.1050, Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (DIW), Berlin 2010; Alyssa Schneebaum-Miriam Rehm-Katharina Mader-Katarina Hollan, "The Gender Wealth Gap Across European Countries," *The Review of Income and Wealth*, 64/2 (2018), p. 295-331; Angela Wang Lee, "The Gender Wealth Gap in the United States: Trends And Explanations," *Social Science Research*, issue 107 (2022), p. 1-19.

4 Wang Lee, *ibid.* p. 2.

including spouses, may have varying degrees of control over “household” resources.⁵ Therefore, the principle of separation of property between spouses in Islamic and Ottoman law⁶, along with the detailed recording of individuals’ wealth at the time of death in the inheritance records used in this study, provides a suitable basis for measuring the GWG.

Although there have been extensive studies on wealth in Ottoman society based on inheritance records, no study has explicitly defined the GWG or explored the factors that influence it. Most studies on Ottoman wealth typically treat gender as one of the variables in wealth inequality analysis, thus indirectly examining gender-based wealth disparities. This study, however, directly addresses the GWG in the Ottoman Empire and focuses specifically on women’s sources of wealth with a gender-specific approach to reveal the causes of this gap. Aiming to offer a new perspective in the literature, this study particularly focuses on the wealth of Ottoman women rather than merely treating it as a variable of wealth inequality. By adopting this approach, the study aims to reveal the distinct effects of gender on individual wealth. Furthermore, through a comprehensive analysis of the sources and components of the wealth of Ottoman women, this study aims to make a significant contribution to understanding their role in socio-economic life. Additionally, focusing on the wealth sources of Ottoman women, which can be considered key to revealing the factors influencing the GWG, is expected to provide further insight into women’s participation in economic activities, property rights, and social status in the Ottoman Empire.

In this context, focusing on gender as the primary concern, the present study aims to reveal the differences in individual wealth levels between men and women in Ottoman İstanbul in the first half of the 18th century. It also aims to explain the main causes of the GWG, with specific reference to the sources of wealth among Ottoman women, highlighting unique factors. Within this scope, this study addresses topics such as women’s wealth levels, the sources of their wealth, the components of their wealth, the profiles of wealthy women, and variables like titles and status that could affect women’s wealth. Statistical evaluations in this study were primarily conducted using quantitative data with the support of qualitative data. Moreover, the Mann-Whitney U test was used to determine the difference in wealth by gender, the difference in debt levels between men and women, and also the differences in wealth between women with the title “hatun” and those without any title. Furthermore, the non-parametric Kruskal-Wallis H test was used to determine if there is a significant relationship between the title groups of women’s spouses and the women’s wealth.

5 Deere and Doss, op. cit. p. 2.

6 Gül Akyılmaz, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kadının Statüsü*, Gökso Ofset-Matbaa ve Mücellithane, Konya 2000, p. 39-41. (İslâm ve Osmanlı Hukukunda)

Literature Review

The inheritance records found within the court registers (Kadı Sicilleri) are among the primary sources frequently utilized in wealth studies. Since the late 1960s, these inheritance records and the valuable data they provide on Ottoman history have begun to draw the interest of Ottoman historians.⁷ Pioneering works carried out by scholars such as Ömer Lütfi Barkan⁸, Hüseyin Özdeğer⁹, and Said Öztürk¹⁰ come to the forefront thanks to their evaluations and analyses regarding the data that can be obtained from these records, offering valuable insights into what these records can contribute to the study of Ottoman history.

The number of specific studies carried out by using these inheritance records on topics such as wealth, prices, population estimation, debt-credit relations, family structure, polygamy, mehr, socioeconomic status and relationships, consumption, and saving habits is quite large. This long list exceeds the scope of this study, so these studies will not be discussed here. However, given that this study focuses on wealth and because it is one of the first studies to utilize inheritance records, it is necessary to mention Halil İnalçık's study titled "Sources for Fifteenth-Century Turkish Economic and Social History." The method used in his study, which categorizes the poor, middle-class, and wealthy people, was also used in this study to categorize social classes.¹¹

Studies on wealth in the Ottoman Empire sometimes focus on an individual's inheritance¹² or the wealth of a particular group (askerî 'tax-exempt military/administrative class' or reâyâ

7 Rossitsa Gradeva, "Towards a Portrait of 'The Rich' in Ottoman Provincial Society: Sofia in the 1670s," *Provincial Elite in the Ottoman Empire*, ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno 2005, p. 149-199.

8 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)," *Belgeler*, 3/5-6 (1966), p. 1-479.

9 Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1988.

10 Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV, İstanbul 1995.

11 Halil İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1953-54), p. 51-75.

12 Yavuz Cezar, "Bir Ayan'ın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Ayamı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)," *Belleken*, 41/161 (1977), p. 41-78; Jane Hathaway, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of 'Abbās Agha," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37/4 (1994), p. 293-317; Suraiya Faroqhi, "Köle Sahibi ve Kırsal Tefeci Olarak Bir Yapı Ustası: Sefer Mimarı Bursalı Hacı Abdullah," *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, p. 179-197; Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbâğ Hacı İbrahim'in Serveti," *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, p. 199-216; Mehmet Karagöz, "Ayıntab (Antep) A'yamı es-Seyyid el-Hac Mehmed Ağa bin es-Seyyid Battal Ağa'nın Terekesi," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/2 (2009), p. 315-328.

‘taxpayers,’ Muslim or non-Muslim, men or women, rural or urban, etc.)¹³, whereas other studies in the literature are designed to provide information about the general population. It is noteworthy that studies in the third group generally focus on short periods and specific regions.¹⁴ However, in recent years, studies focusing on wealth in the Ottoman Empire have begun to be carried out by using data sets that cover long periods and wide geographic areas.¹⁵ Since the present study focuses on women’s wealth, it will modestly attempt to categorize and discuss some of the studies that contribute to this topic.

Studies on women’s wealth can be divided into two categories. The first category includes studies that generally focus on wealth and analyze gender as a variable. One significant study in this category is Rossitsa Gradeva’s work on Sofia inheritance records from the 1670s. In her study, Gradeva draws a portrait of wealthy men and women, citizens and villagers, Muslims and non-Muslims based on the Sofia records.¹⁶ Another study by Boğaç A. Ergene and Ali Berker focuses on the Muslim majority in 18th-century Kastamonu. This study examines wealth inequalities in title- and gender-based categories and suggests that individuals holding military/administrative and judiciary/religious titles tend to have better wealth conditions and that men have higher levels of wealth than women.¹⁷ Hülya Canbakal and Alpay Filiztekin, in their study covering Bursa, Diyarbakır, Kayseri, and Manisa between 1500 and 1840, examine inequalities through the variables of gender, title, and religion. As stated by the authors, gender and honorific titles are significant factors contributing to overall

-
- 13 Karl Barbir, “Wealth, Privilege and Family Structure: The Askarîs of 18th Century Damascus according to the Qassam Askari Inheritance Records,” *The Syrian Land in the 18th and 19th Century, The Common and The Specific in the Historical Experience*, ed. Thomas Philipp, Stuttgart 1992, p. 179-195; Özlem Başarır, “Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme,” *History Studies*, 3/3 (2011), 49-67; Zeynep Dörtok Abacı-Jun Akiba-Metin Coşgel-Boğaç Ergene, “Judiciary and Wealth in the Ottoman Empire, 1689–1843,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 66/1-2 (2023), p. 43-84.
- 14 Colette Establet-Jean-Paul Pascual-André Raymond, “La mesure de l’inegalite dans la societe Ottomane: Utilisation de l’indice de Gini pour Le Caire et Damas vers 1700,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37/2 (1994), p. 171-182; Boğaç A. Ergene-Ali Berker, “Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority,” *International Journal of Middle East Studies*, 40/1 (2008), p. 23-46; Hülya Canbakal, “Reflections on the Distribution of Wealth in Ottoman Ayntab,” *Oriens*, volume 37 (2009), p. 237-252; Pınar Ceylan, *Tracing A ‘Middle Class’: An Inquiry on the Ottoman City of Kayseri 17th and 18th Centuries*, Sabancı University Graduate School of Art and Social Science, Unpublished Master’s Thesis, İstanbul 2010; Metin M. Coşgel-Boğaç A. Ergene, “Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in Eighteenth-Century Kastamonu,” *The Journal of Economic History*, 72/2 (2012), p. 308-331.
- 15 Hülya Canbakal-Alpay Filiztekin, “Wealth and Inequality in Ottoman Lands in the Early Modern Period,” *Rice University Conference on the Political Economy of the Muslim World*, 4-5 April 2013 (Wealth and Inequality); Hülya Canbakal-Alpay Filiztekin, “Wealth and Demography in Ottoman Probate Inventories: A database in very long-term perspective,” *Historical Methods*, 54/2 (2021), p. 94-127 (Wealth and Demography); Bora Altay-Koray Göksal-Hande Nur Kırmızıkuşak, “The Wealth of Ottoman Individuals by Different Socio-Economic Groups, 1650-1918: A Descriptive Analysis in the Context of Institutional Change,” *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13/33 (2022), p. 236-253.
- 16 Gradeva, op. cit. p. 149-199.
- 17 Ergene-Berker, op. cit. p. 23-46.

inequality. They note that the share of gender inequality in overall inequality increased in the 18th century in comparison to the 16th and 17th centuries.¹⁸

In his study on demography, wealth, and inequality using İstanbul inheritance records from the 18th century, Muhammet Bedrettin Toprak attempts to develop different approaches using the variables of religion, gender, title, and occupation.¹⁹ In his study focusing on the Ottoman material culture based on item lists in İstanbul inheritance records between 1785 and 1875, Fatih Bozkurt categorizes the poor, middle class, and wealthy people and offers insights through comparisons between Muslim-Non-Muslim, askerî-reâyâ, male-female, and rich-poor groups.²⁰ Another study in this category was carried out by Ali İhsan Karataş, who examined Bursa inheritance registers from the second half of the 18th century. His study first presents a classification of wealth groups as poor, middle-class, and wealthy people and then examines these wealth groups by religion and gender, focusing on the economic stratification of the Bursa population. The author notes that the proportions of women and men in the poor class are close, while women dominate in the middle class, and men have the upper hand in the wealthy group.²¹

The second category includes studies that directly address women's wealth and aim to obtain insights into women's social and economic roles based on data obtained about women's wealth. Among these studies, a prominent one is Haim Gerber's study on the position of women in the economic life of 17th-century Bursa, based on inheritance and other court records in the court registers. Although his study does not provide a detailed wealth assessment through inheritance records, it compares the wealth of women and men (grouping them as artisans, merchants, and the poor without occupation) based on average values from the periods 1600-1630, 1631-1670, and 1671-1700. Gerber shows that women were in a poor position compared to businessmen in Bursa, but they were in a much better condition in comparison to poor men and even male artisans, particularly in the last third of the 17th century²²

Colette Establet and Jean-Paul Pascual examined the economic, cultural, and social status of women within the family structure in Damascus by analyzing 449 inheritance records from the early 18th century. Their study, which focuses on analyzing the assets that make up

18 Canbakal-Filiztekin, *Wealth and Inequality*.

19 Muhammet Bedrettin Toprak, *Osmanlı İstanbulu'nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz*, Marmara University Social Sciences Institute, Unpublished Ph.D. Thesis, İstanbul 2022.

20 Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya University Social Sciences Institute, Unpublished Ph.D. Thesis, Sakarya 2011.

21 Ali İhsan Karataş, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2006), p. 231-264.

22 Haim Gerber, "Social and economic position of women in an Ottoman city, Bursa, 1600-1700," *International Journal of Middle East Studies*, 12/3 (1980), p. 231-244.

the estates of men and women, concludes that women in Damascus during the period under examination were five times poorer than men. Moreover, their study provides statistics on the components that constituted women's wealth.²³

Fatma Müge Göçek and Marc David Baer, on the other hand, present information regarding women's wealth based on the inheritance records they selected from the Galata Court Registers between the years 1705 and 1809. Besides providing information about the goods and properties that constitute women's wealth, the authors also present data on the average wealth and its distribution by religion and title. They noted that the average wealth of Muslim women was higher than that of non-Muslims and that the wealthiest Muslim women were typically the daughters or wives of individuals with the titles of Ağa, Çelebi, or Efendi. Furthermore, the authors aim to shed light on the role of women in Ottoman society by examining physical, communal, and legal spaces under separate headings.²⁴

Ş. Şule İyigönül Atasağun, in her study, examined the wealth of middle-class women in İstanbul through inheritance records from 1656-1676. Her study, using 591 women's inheritance records found in the first ten books of the abolished Beledi Kismet Court, aims to reveal the wealth accumulation, debt-credit relationships, property acquisition, and their relation to factors such as neighborhood, title, religion, and status.²⁵

This study, which can be categorized under the second category that necessitates further research in the literature, examines women's wealth based on quantitative and qualitative data derived from inheritance records of the first half of the 18th century. The present study also aims to contribute to the relevant literature by offering a different perspective on the wealth of Ottoman women through the lens of GWG.

Sources of the Study and Their Limitations

Among the most influential sources contributing to the increased visibility of Ottoman women in new historical writing are the court registers, which, through their inheritance records, allow for analyses considering variables such as gender, religion, ethnicity, and status. Inheritance records are among the most critical sources used in studies on wealth. The lack of sources containing valuable information on individuals' income and wealth status, such as the Land Registry Records (Tapu Tahrir Defterleri) from the 15th and 16th centuries or the Temettuat Registers from the 19th century, makes inheritance records much

23 Colette Establet-Jean-Paul Pascual, "Women in Damascene Families Around 1700," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45/3 (2002), p. 301-319.

24 Fatma Müge Göçek-Marc David Baer, "18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları," *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, p. 47-62.

25 Ş. Şule İyigönül Atasağun, *17. Yüzyıl İkinci Yarısında Terekelere Göre İstanbul Kadınlarının Serveti (1656-1676 Yılları)*, Graduate School of İstanbul Medeniyet University, Unpublished Ph.D. Thesis, İstanbul 2023.

more significant for wealth studies conducted on the 17th and 18th centuries. Therefore, in this study, the primary sources used are the inheritance records obtained from ten İstanbul Court Registers (İŞS) from the first half of the 18th century.

In the inheritance records, all types of assets belonging to the deceased, such as houses, clothing items, real estate, animals, grain products, jewelry, cash, weapons, and books, were recorded with their monetary values specified. Additionally, the deceased's receivables, debts, wills, certain payments they were obliged to make, and even the fees and deductions taken during the registration of the inheritance are also included in these records. In light of this information, it is possible to determine the total and net wealth of individuals and reveal and evaluate the distribution of the assets comprising their wealth. Furthermore, although sometimes limited, the inheritance records provide an opportunity to discuss the effects of variables such as gender, religion, social status, and professions on wealth. However, despite offering very valuable qualitative and quantitative data, it is necessary to consider the limitations of these documents. One of these limitations is that inheritance records underrepresent certain social groups. Researchers such as Rossitsa Gradeva, Colette Establet, and Jean-Paul Pascual noted that the poor, women, children, non-Muslims, and those living in rural areas are recorded in smaller proportions in these records.²⁶

Another problem is whether the entire wealth of individuals is reflected in the inheritance records. Ömer Lütfi Barkan provided a list of possible reasons for this. These reasons include recording only the wealth carried by individuals who died while traveling for various reasons, transferring a part of their assets by the deceased during their lifetime through donation, gift, or endowment, acknowledgment of the excessive debt by heirs to receive a larger share, expenditures such as trousseau for daughters or circumcision for sons, not recording the slaves freed with *tadbir*²⁷ and child-bearing concubines in the inheritance records, the impossibility of transferring double-rent properties (*icâreteynli mülkler*) and agricultural lands through inheritance and their exclusion from the records, and the seizure or concealment of part of the deceased's assets by certain individuals. Barkan also noted that qassams (the Sharia official responsible for dividing estates) might have exaggerated the wealth recorded to receive higher fees, but despite all these issues, he emphasized that inheritance records remain unique sources for obtaining information on individuals' wealth.²⁸

In this study, in addition to inheritance records from different districts of İstanbul such as Üsküdar, Galata, and Eyüp, the Kismet-i Askeriye registers were also used. The Kismet-i Askeriye registers mainly recorded the inheritances of individuals belonging to the askerî

26 Gradeva, op. cit. p. 153-162; Establet-Pascual, op. cit. p. 302-303.

27 "A term in Islamic jurisprudence that refers to the manumission of a slave dependent on the death of the owner." Fahrettin Atar, "Tedbir," *DİA*, XL, p. 258.

28 Barkan, op. cit. p. 75.

class.²⁹ Thus, the aim was to obtain a relatively homogeneous data set where all segments of society were included in the analysis to the extent that the sources allowed. Among the İŞS, three were randomly selected from Eyüp, three from Galata, three from Kısımet-i Askeriye, and one from the Üsküdar Courts. The transcriptions of the registers Nr. 138, 163, 175 from Eyüp, and register Nr. 59 from Kısımet-i Askeriye, published by ISAM as part of the *İstanbul Court Registers Project*, were utilized. The originals of the registers Nr. 241, 242, and 273 from Galata, the register Nr. 416 from Üsküdar, and the registers Nr. 80 and 91 from Kısımet-i Askeriye Court were used from the *İSTM İstanbul Müftülüğü* fund at the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives (BOA). Analyses were conducted on data obtained from a total of 523 inheritance records belonging to 336 males (64%) and 187 females (36%) from the years 1717, 1718, 1719, 1730, 1731, 1734, 1735, 1736, 1745, and 1746. The years 1718, 1731, 1735, and 1746, where the data were more clustered, were preferred in the analyses conducted by year.

Methodology

The wealth data are presented in terms of akçe for annual analyses and grams of silver for analyses that consider all years together to eliminate the effect of inflation. The silver content figures provided by Şevket Pamuk were used to determine the gram of silver per akçe.³⁰ Moreover, net wealth values were presented by subtracting debt information obtained from the *minhâ'l-ihracat* section of the estates of deceased individuals, depending on the analysis. Initially, without distinguishing between genders, the groups belonging to the poor, middle-class, and wealthy were identified, and the percentage of women within these groups was determined across the years. Halil İnalçık's method to determine the poor, middle-class, and wealthy individuals in his article "15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları" is used in this analysis. While categorizing the classes, İnalçık considered rich with a wealth of 10.000 akçe or more. And 10.000 akçe would buy 400 sheep or 70 tons³¹ of wheat. And he calculated the middle class and the poor accordingly.³² Şevket Pamuk's book "500 Years of Prices and Wages in İstanbul and Other Cities" was utilized for the wheat prices used in establishing the wealth groups.³³

In addition to categorizing the poor, middle-class, and wealthy individuals, it was aimed to reveal the GWG by comparing the average total wealth and average net wealth of men and women. The wealth groups were also evaluated by gender across quintiles, ranging from

29 Tahsin Özcan, "Muhallefat," *DİA*, XXX, p. 405.

30 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

31 For converting kile into tons, see Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, tran. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, p. 51.

32 İnalçık, op. cit. p. 56.

33 Pamuk, op. cit.

low to high. Net wealth data were adjusted for inflation and calculated in grams of silver to determine the quintiles in which men and women were clustered across the entire data set. Finally, the relevant section aimed to identify whether there was a statistically significant difference between men and women in total and net wealth. Since the data for this analysis did not yield a normal distribution, the non-parametric Mann-Whitney U test was employed. The Mann-Whitney U test is a robust alternative to the parametric two-sample independent t-test, and it determines whether two independent samples come from the same population or whether the populations from which the samples were drawn are different. Its assumptions are as follows:

1. The sample data are measured at least at an ordinal scale level.
2. The sample data are continuous random variables.
3. The sample data are independent of each other.
4. The sample groups (clusters) are independent of each other.

The hypothesis sets for the test are formulated as:

$$H_0: M_1=M_2$$

$$H_a: M_1 \neq M_2$$

The significance level of the test is $\alpha = 0.05$, and the data related to the n_1 and n_2 series in the test statistic are assigned ranking scores, starting with the smallest value of 1. Then, the U_1 and U_2 values are calculated.

$$U_1 = n_1 n_2 + \frac{n_1(n_2 + 1)}{2} - R_1 \quad U_2 = n_1 n_2 + \frac{n_1(n_2 + 1)}{2} - R_2$$

The smaller one of U_1 and U_2 is accepted as the U test statistic (R_1 indicates the sum of the ranks of the first sample, and R_2 indicates the sum of the ranks of the second sample). The mean and standard deviation of the U values are calculated using the following formulas:

$$\overline{X_U} = \frac{n_1 n_2}{2} \quad \sigma_u = \sqrt{\frac{n_1 n_2 (n_1 + n_2 + 1)}{12}}$$

Since U values exhibited normal distribution, the standard variable is transformed using the formula $z = \frac{U - \overline{X_U}}{\sigma_U}$. The statistical decision is made by comparing the obtained z-test statistic with the critical value of 1.96 at the 5% significance level or based on the p-value. If the p-value is less than 5%, then the null hypothesis (H_0) is rejected. Rejection of the null hypothesis indicates that the two independent samples come from different populations;

otherwise, they are interpreted as coming from the same population.³⁴ This test was applied to both total wealth and net wealth, and the following hypotheses were formulated:

H_{01} : There is no significant difference in total wealth between men and women

H_{a1} : There is a significant difference in total wealth between men and women

H_{02} : There is no significant difference in net wealth between men and women

H_{a2} : There is a significant difference in net wealth between men and women

Given the results obtained, a statistically significant difference was found between total wealth and gender, whereas there was no statistically significant difference between net wealth and gender. Therefore, the Mann-Whitney U test was again used to reveal the impact of debt, which is thought to influence the different results obtained for total and net wealth. For this analysis, the following hypotheses were formulated:

H_{03} : There is no significant difference in debt levels between men and women

H_{a3} : There is a significant difference in debt levels between men and women

Focusing on the sources and components of women's wealth, the subsequent section presents and interprets some data and statistics that may shed light on the present study's main questions.

The final section profiles the wealthiest women in the examined inheritance records. In this context, indicators such as whether the women were employed, who their husbands and fathers were, the neighborhoods they lived in, and the assets that constituted their wealth were used to identify the sources of their wealth. The same section also discusses the relationship between titles and wealth. Initially, the focus was on women's titles, with preliminary impressions presented using statistical data. Additionally, The Mann-Whitney U test was used to analyze whether there was a significant difference in wealth between women with the title "*Hatun*" and those without a title. The following hypotheses were formulated:

H_{04} : There is no significant difference in net wealth between hatun-titled and no-titled women

H_{a4} : There is a significant difference in net wealth between hatun-titled and no-titled women

However, since women's titles do not always indicate the social class to which they belong, the profiles of the top eight wealthiest women were primarily shaped by the titles of their

34 Erkan Işığınçok, *Altı Sigma Kara Kuşaklar İçin Hipotez Testleri Yol Haritası*, Sigma Center Yönetim Sistemleri, Bursa 2005, p. 305-307.

fathers and husbands. Ergene and Berker's classification was used to categorize individuals as judiciary/religious titleholders (*efendi, molla, halife, şeyh, çelevi, and dede*), military/administrative titleholders (*ağa, beşe, bey*), and men without titles (males not affiliated with the military or religious establishments).³⁵ Moreover, *çavuşes* and *kethüdas* were added to the military/administrative titleholders as these are the titles for various positions in the military/administrative class³⁶ along with *odabaşıs, bostancıs, and reises*.³⁷ Although it is known that the title "çelevi" was used by individuals from different classes in different periods³⁸, following Ergene and Berker's classification, it is considered among the judiciary/religious titleholders, as both studies focus on the 18th century. Additionally, Table 13 separately presents the numbers of women whose fathers or husbands held the titles "seyyid" and "el-hac" and women without spouses (widows, single, or minors). After evaluating the statistics obtained by following this classification, the relationship between the titles held by women's husbands and women's wealth was analyzed using the Kruskal-Wallis H test. The Kruskal-Wallis H test is used to determine whether more than two independent samples come from different populations and is an alternative to one-way variance analysis (one-way ANOVA). The Kruskal-Wallis H test, a non-parametric variance analysis, was preferred because each dataset did not show a normal distribution. The assumptions of the test are as follows:

1. The sample data were obtained from k random samples of size n_1, n_2, \dots, n_k .
2. The sample data are independent within themselves.
3. The sample groups (clusters) are independent of each other.
4. The sample data are measured at least on an ordinal scale level.
5. The variable of interest is continuous.

The sets of hypotheses related to the test are;

$$H_0: M_1 = M_2 = \dots = M_k$$

$$H_a: M_1 \neq M_2 \neq \dots \neq M_k$$

The significance level of the test is $\alpha=0.05$. In the test statistic, all observation values related to the k samples are ranked, and a rank score is given, starting from 1 for the smallest

35 Ergene-Berker, op. cit. p. 24.

36 Cemal Kafadar, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century İstanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature," *Studia Islamica*, issue 69 (1989), p. 142.

37 Gustav Bayerle, *Pashas, Begg, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*, The Isis Press, İstanbul 1997, p. 121, 23, 126.

38 Güçlü Tülüveli, "Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation," *International Journal of Turkish Studies*, 11 (2005), p. 19.

value. These rank numbers are substituted for the observation values, and the sum of the ranks for each sample is calculated to determine the R_j totals. The Kruskal-Wallis H statistic is calculated as follows with $n=n_1+n_2+\dots+n_k$:

$$H = \left[\frac{12}{n(n+1)} \sum_{j=1}^k \frac{R_j^2}{n_j} \right] - 3(n+1)$$

If there are values with the same score in the groups, the H test statistic is calculated as follows:

$$H_{adj} = \frac{H}{1 - \frac{\sum T}{n^3 - n}}$$

The statistical decision is made by comparing the calculated H test statistic with the critical chi-square value or according to the approach of $p < \alpha$. If the p-value is less than 5%, then the H_0 hypothesis is rejected. The rejection of the H_0 hypothesis indicates that the independent k samples come from different populations, while the failure to reject it suggests they come from the same population.³⁹ For this analysis, the following hypotheses were created for the groups of military/administrative titleholders, judiciary/religious titleholders, no-title holders, and el-hac titleholders formed according to the titles of the women's spouses:

H_{05} : There is no significant difference in women's total wealth among husbands' title groups

H_{a5} : There is a significant difference in women's total wealth among husbands' title groups

H_{06} : There is no significant difference in women's net wealth among husbands' title groups

H_{a6} : There is a significant difference in women's net wealth among husbands' title groups

Since there is not much difference between total wealth and net wealth for women, the Kruskal-Wallis H test was applied only to net wealth. Finally, the components that constitute the wealth of wealthy women and their weights in total assets were calculated and discussed.

Social Classes, The Distribution of Wealth, and Gender Wealth Gap

Before evaluating the data on women's wealth, it was attempted to classify social classes regardless of gender using İnalçık's method. Following this categorization, people are first divided into wealth groups: the poor, the middle-class, and the wealthy individuals. The percentages of women and men in each class are presented. The results are shown in the tables below:

39 İşığışık, op. cit. p. 310-313.

Years	The Poor	Middle Class	The Wealthy
1718	< 21,309	≥ 21,309-213,089	≥ 213,089
1731	< 28,130	≥ 28,130-281,299	≥ 281,299
1735	< 19,372	≥ 19,372-193,717	≥ 193,717
1746	< 18,690	≥ 18,690-186,896	≥ 186,896

Considering the ranges given in Table 1, the percentages of total wealth are presented below:

Years	The Poor	Middle Class	The Wealthy
1718	50.5	45.9	3.6
1731	60.9	34.4	4.7
1735	36.4	50.9	12.7
1746	40.4	47.2	12.4

Sources: BOA, İŞS, Galata 241, Galata 242, Galata 273, Kismet-i Askeriye 80, Kismet-i Askeriye 91, Üsküdar 416; Eyüp Mahkemesi 138, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 163, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz; Kismet-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz.

It can be seen in the classification by total wealth over the years that a large portion of the population belongs to the poor and middle class. In 1731, the percentage of the poor class reached its highest level at 60.9%. In 1735 and 1746, the middle class was larger, and the wealthy class expanded significantly. The difference in 1731 may be due to the reduced purchasing power of the people due to the famines and high wheat prices in İstanbul. The French ambassador of the period, Marquis de Villeneuve, mentions the increases in wheat prices and the difficulties experienced in his letters from 1729, 1731, 1732, and 1733, emphasizing the effects of the Persian Wars and the Patrona Halil Rebellion.⁴⁰ Moreover, considering the wheat prices provided by Şevket Pamuk⁴¹, prices in 1718, when the wars with Venice and Austria ended, were higher than in 1735 and 1746. Therefore, in 1718, similar to 1731, but with a smaller difference, the poor class was larger than the middle class. The following table presents calculations based on net wealth amounts:

40 Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul University Social Sciences Institute, Unpublished Associate Professorship Thesis, İstanbul 1965. p. 129-130.

41 Pamuk, op. cit.

Table 3. The Percentage of the Poor, the Middle-Class, and the Wealthy (Net Wealth)

Years	The Poor	Middle Class	The Wealthy
1718	59.5	36.9	3.6
1731	64.1	32.8	3.1
1735	42.7	48.2	9.1
1746	48.3	39.3	12.4

Sources: BOA, İŞS, Galata 241, Galata 242, Galata 273, Kismet-i Askeriye 80, Kismet-i Askeriye 91, Üsküdar 416; Eyüp Mahkemesi 138, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 163, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz; Kismet-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz.

Compared to total wealth percentages, the net wealth classification indicates a contraction in the middle class. This provides information about the borrowing amounts and durations for individuals who make up the difference between total and net wealth. The year 1731, impacted by the Patrona Halil Rebellion, famines, and inflation, was when the middle class shrank the most in terms of both types of wealth, and the difference between total and net wealth was the smallest. The difference between total and net wealth was notably higher in 1718 and 1746, especially for the middle class. Furthermore, in 1746, differing from 1718, there was a shift from the middle wealth group to the wealthy class, which expanded significantly in net wealth across all years. However, the economic conditions of a larger part of society worsened compared to 1735.

Wars are likely to be the factors economically affecting the situation in 1718 and 1746. Wars are among the most important causes of budget deficits and financial crises, and the Ottoman Empire had to engage in many wars in both the West and the East between 1680 and 1750. In an attempt to regain the lands lost between 1683 and 1699, the Empire fought wars with Austria, Venice, and Russia until 1718, with Austria and Russia between 1737 and 1739, and with Iran between 1723 and 1746. The extension of the *cebelü bedeliyyesi* (cash equivalent for auxiliary soldier levy) obligation to include *malikane* estates, beyond the *timar* system, from the Prut War of 1711 and during the Iran Wars that lasted from around 1738 to 1746 can be seen as an indication of the financial difficulties and the need for additional budget revenue during this period.⁴²

Examining the distribution of wealth by gender within the classes will show whether there is a similar or different trend for both genders. To illustrate the situation of social classes by gender, the following two tables are presented:

42 Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâli Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, p. 309, 435.

Table 4. The Percentage of the Poor, Middle-Class, and the Wealthy by Gender (Total Wealth)

Years	Women			Men		
	The Poor	Middle Class	The Wealthy	The Poor	Middle Class	The Wealthy
1718	73.0	24.3	2.7	39.2	56.8	4.1
1731	72.7	27.3	0	48.4	41.9	9.7
1735	40.0	52.5	7.5	34.3	50.0	15.7
1746	48.0	48.0	4.0	37.5	46.9	15.6

Sources: BOA, İŞS, Galata 241, Galata 242, Galata 273, Kısmet-i Askeriye 80, Kısmet-i Askeriye 91, Üsküdar 416; Eyüp Mahkemesi 138, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 163, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz; Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz.

Table 5. The Percentage of the Poor, Middle-Class, and the Wealthy by Gender (Net Wealth)

Years	Women			Men		
	The Poor	Middle Class	The Wealthy	The Poor	Middle Class	The Wealthy
1718	71.1	26.3	2.6	52.7	43.2	4.1
1731	75.8	24.2	0	53.3	40.0	6.7
1735	40.0	52.5	7.5	44.3	45.7	10.0
1746	48.0	48.0	4.0	48.4	35.9	15.6

Sources: BOA, İŞS, Galata 241, Galata 242, Galata 273, Kısmet-i Askeriye 80, Kısmet-i Askeriye 91, Üsküdar 416; Eyüp Mahkemesi 138, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 163, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz; Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz.

Examining both total and net wealth by gender, women were more clustered in the poor class in 1718 and 1731. Compared to other years, wars, famines, and price increases affected the individual wealth of women more. As for men's wealth, similar to the previous assessment, the gap between total and net wealth is more pronounced in the middle class in 1718 and 1746. Considering that net wealth is calculated as total wealth minus total debt, men appear to have incurred significant debts in these years.

The comparison between the average wealth of men and that of women can be used to determine whether there is a GWG for the sample in a study. Studies generally reveal that women's wealth is lower than men's and that gender significantly affects inequality.⁴³ To reveal the wealth gap, which is expected to increase towards the higher wealth groups, it is necessary to evaluate according to average wealth and then by quintiles. For this purpose, the table below presents the average total wealth and average net wealth figures by gender:

43 Establet-Pascual, op. cit. p. 303; Ergene-Berker, op. cit. p. 29; Eminegül Karababa, "Investigating Early Modern Ottoman Consumer Culture in the light of Bursa Probate Inventories," *The Economic History Review*, 65/1 (2012), p. 201; Canbakal-Filiztekin, *Wealth and Inequality*, p. 13-16; Emre Özer, "Osmanlı'da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 3/2 (2018), p. 52; Canbakal-Filiztekin, *Wealth and Demography*, p. 102.

Table 6. Total Mean Wealth and Net Mean Wealth by Gender

	Gender/Year	1718	1731	1735	1746
Total Wealth (Akçe)	Women	32,566	33,067	65,853	41,015
	Men	58,232	188,734	152,434	133,364
	Men/Women	1.8	5.7	2.3	3.3
Net Wealth (Akçe)	Women	32,290	31,372	64,306	39,865
	Men	43,661	159,714	80,902	109,485
	Men/Women	1.4	5.1	1.3	2.7

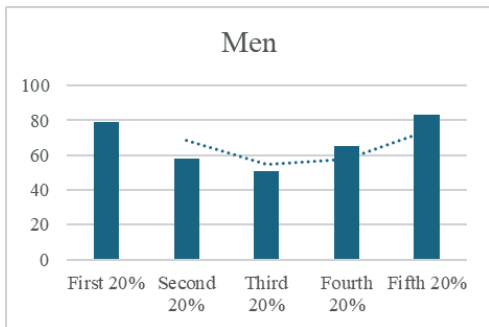
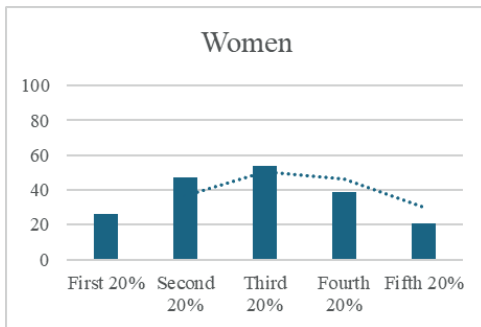
Sources: BOA, İŞS, Galata 241, Galata 242, Galata 273, Kısım-i Askeriye 80, Kısım-i Askeriye 91, Üsküdar 416; Eyüp Mahkemesi 138, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 163, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz; Kısım-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz.

The net wealth gap was observed to be lower than expected. However, women still lag behind men when considering the average wealth in both datasets. Particularly in the years 1731 and 1746, this gap is significantly higher. In Table 7, the net wealth data, derived from a total of 523 estates, 336 belonging to men and 187 to women from the years 1717, 1718, 1719, 1730, 1731, 1734, 1735, 1736, 1745, and 1746, was adjusted for inflation and calculated in grams of silver. This analysis aims to reveal the wealth distribution among women and men across different wealth quintiles by utilizing the entire dataset.

Table 7. Percentage of Women and Men in the Wealth Quintiles of Net Wealth (Gram Silver)

Wealth Quintiles	First 20%	Second 20%	Third 20%	Fourth 20%	Fifth 20%
% of Women	24.8	44.8	51.4	37.5	20.2
% of Men	75.2	55.2	48.6	62.5	79.8

Sources: BOA, İŞS, Galata 241, Galata 242, Galata 273, Kısım-i Askeriye 80, Kısım-i Askeriye 91, Üsküdar 416; Eyüp Mahkemesi 138, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 163, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz; Kısım-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz.

Graphs 1 and 2. Number of Men and Women by Wealth Quintile

Sources: BOA, İŞS, Galata 241, Galata 242, Galata 273, Kısım-i Askeriye 80, Kısım-i Askeriye 91, Üsküdar 416; Eyüp Mahkemesi 138, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 163, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz; Kısım-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz.

Up to the third wealth quintile, the number of women increases. However, the number of women decreases again in the fourth and fifth quintiles as the level of wealth increases.

For men, the opposite trend is observed. The number of men decreases from the first (poorest) quintile to the third quintile but then increases progressively in the fourth and fifth (wealthiest) quintiles. Women tend to cluster in the middle wealth groups, whereas men are more prevalent in both the poorest and the wealthiest groups.

When examining the average wealth across the quintiles, it is observed that women have higher average wealth in the lowest two quintiles than men. However, this difference nearly equalizes in the third quintile and widens in favor of men in the wealthier quintiles. The results are presented in Table 8 below:

Gender	First 20%	Second 20%	Third 20%	Fourth 20%	Fifth 20%
Women	571.6	1459.1	2810.3	5401.8	26151.4
Men	-3155.8	1358.7	2837.3	6016.1	40308.2
All	-2232.8	1403.7	2823.4	5785.7	37449.6
Men/Women	0.2	0.9	1.0	1.1	1.5

Sources: BOA, İŞS, Galata 241, Galata 242, Galata 273, Kısmet-i Askeriye 80, Kısmet-i Askeriye 91, Üsküdar 416; Eyüp Mahkemesi 138, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 163, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz; Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz.

The average net wealth of men increases to 0.2, 0.9, 1.0, 1.1, and 1.5 times that of women's average net wealth, respectively. Due to the high levels of indebtedness among men, the average wealth in the lowest-income group is negative. There isn't a significant difference in the average net wealth between men and women, and women even appear to be in a more advantageous position in the lower-income groups. However, considering the total wealth, the inequality between men and women becomes much more pronounced. The average total wealth of men is 0.5, 1.3, 1.7, 2.5, and 3.2 times higher than that of women across the respective quintiles. Women still hold an advantage in the lowest quintile, but the gap widens towards the higher quintiles. In other words, the wealth gap between men and women increases more sharply in total wealth towards the wealthier groups. Given the net wealth figures presented in Table 8, women are more advantaged in the lower wealth groups, whereas men are more advantaged in the higher wealth groups, similar to the results achieved from total wealth analysis.

In addition to these conclusions, a Mann-Whitney U test was conducted to statistically analyze whether there is a significant difference in wealth levels between men and women. Initially, the analysis was conducted based on total wealth. If the total wealth figures for gender groups are statistically different, it indicates the existence of GWG. The test results yielded $U = 25159.500$ and $p < 0.001$, leading to the rejection of the H_{01} hypothesis. This means there is a statistically significant difference in total wealth between genders. In other words, the distribution of total wealth differs across gender categories. When analyzed in terms of net wealth, the p-value was found to be 0.431, meaning that the H_{02} hypothesis is

not rejected. Therefore, there is no statistically significant difference in net wealth between men and women.

Considering the relevant literature and the observed differences in high-wealth groups in terms of net wealth between genders, it is suggested that this result should be interpreted with caution. The differences in the outcomes of analyses based on total wealth and net wealth are thought to be influenced by indebtedness, as highlighted in previous assessments. For this reason, the relationship between gender and total debt was examined. When the relationship between debt (in akçe) and gender was evaluated using the Mann-Whitney U test, the results were $U = 48363.000$ and $p\text{-value} = 0.000$. Thus, the H_{03} hypothesis is rejected, indicating a significant difference in debt levels between genders. Similar results were obtained when the analysis was conducted in grams of silver ($U = 48372.000$ and $p\text{-value} = 0.000$). The p-values calculated in both akçe and grams of silver indicate that the differences in debt distributions between genders are statistically significant ($p < 0.05$). Furthermore, considering the group statistics, the average debt for women is 1,426 akçe/176.5 grams of silver, while for men, it is 33,071 akçe/4127.5 grams of silver. Given these results, it can be concluded that during the first half of the 18th century, a period marked by wars, economic crises, and financial turmoil, the high levels of indebtedness, particularly among men, reduced the net wealth gap between men and women. In other words, men's borrowing habits and coping mechanisms during economic crises may have narrowed the net wealth gap between genders during this period. How borrowing patterns and the economic conditions of the period affected the wealth gap by gender require further detailed examination, which will not be covered here since it exceeds the scope of this study.

The Sources and the Components of Women's Wealth

Based on the relevant literature and the analyses conducted, it has been statistically determined that there is a gender wealth gap (GWG) between men and women in terms of total wealth. However, the Mann-Whitney U test conducted for net wealth did not reveal a significant difference. Nevertheless, differences in net wealth between men and women, particularly in higher wealth groups, become apparent when examining the statistical data. This section will examine the sources and components of women's wealth to uncover clues that may explain this wealth disparity between men and women.

Some studies on the economic status of Ottoman women focus on their wealth and the sources that created this wealth. Saadet Maydaer categorizes these sources under four headings: Inheritance, mehr, grant (hibe), and personal income or career.⁴⁴ Instances of inherited assets being recorded in estate inventories are rare. They are usually recorded if

44 Saadet Maydaer, "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2006), p. 30-46.

the inheritor has recently died or if the heir was too young (*sagîr or sagîre*) to receive their inheritance and died before they could take possession of their share. Three estates containing inherited assets were found as examples of this situation. One of these is the estate of a young girl. The entire estate, valued at 9,730 akçe, consists of an inheritance left by her deceased father, Abdurrahman Efendi.⁴⁵ In another example, Rukiye Hatun inherited 12,000 akçe from her deceased daughter from her first marriage, which was stated to be in the custody of her second husband.⁴⁶ The estate of Fatma Hatun, whose estate was recorded immediately after that of her deceased father, slave trader El-Hac Ali b. Ahmed also contains a share of 30,824 akçe from her father's inheritance and a house share valued at 72,000 akçe, which was also inherited from her father.⁴⁷

However, such records are rarely encountered in estate inventories. Moreover, it is not possible to statistically track how much of a person's wealth was obtained through inheritance from these records. However, in terms of inheritance, the fact that the share given to women is smaller than that given to men in most cases under Islamic (*ferâiz*) and customary inheritance law⁴⁸ leads to differences in the wealth inherited by women and men. In this case, it can be said that women, who have less inheritance rights, would inherit less wealth in comparison to men. Like inheritance, grants (*hibe*) are also rarely encountered because assets granted during a person's lifetime usually become part of their property, making it difficult to distinguish them from other estates.

Quantitative findings regarding income and wealth accumulated through income are also scarce, as these are not typically recorded in estate records. Additionally, professional titles, frequently encountered in men's estates, are not often found in women's estates. Only one record mentions Saliha bt. El-Hac Ahmed b. Ahmed, who was a bathhouse operator (*hamamî*). This woman's estate, with a total wealth of 53,932 akçe and net wealth of 41,812 akçe, includes 17,180 akçe in cash, a slave of Persian origin valued at 12,000 akçe, and a *mehr* valued at 10,000 akçe. The remaining 14,752 akçe consist of clothing, household items, and other possessions.⁴⁹ Due to the rarity of encountering professions in female estates, researchers often rely on the components of estates to estimate whether a woman was engaged in a profession or income-generating work. It is possible to trace indications related to income by noting whether the individual had a profession and assets associated with that profession, such as shops, trade goods, capital, or shares remaining with business partners. Three estates examined contained shops. One is a half-shop (*nısf dükkân*) valued at 8,000 akçe belonging to a non-Muslim woman named Doksa bt. Bato, who lived in Litros

45 BOA, İŞS, Galata 273, p. 15b-1.

46 BOA, İŞS, Galata 241, p. 24a-2.

47 BOA, İŞS, Kismet-i Askeriye 91, p. 54b-1, 54b-2.

48 Akyılmaz, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda*, p. 50-55.

49 BOA, İŞS, Galata 273, p. 14b-1.

village.⁵⁰ There is no indication of what kind of shop it was or whether it was operated by Doksa herself. Another example is a half-shop, valued at 6,000 akçe, also located in Litros village and owned by a non-Muslim woman named Hıristane bt. Yorgi.⁵¹ All assets recorded in this estate include a house, a half-shop, a half-vineyard, a cauldron, a barrel, and a hoe. Although this suggests the possibility of wine production, the lack of supporting data makes it difficult to reach a definitive conclusion. Lastly, Sâliha bt. Abdullah b. Abdurrahman owned two shops (one identified as an attar, the other unreadable).⁵² In all three cases, no items associated with the shops were recorded, suggesting that these women may have been shop owners but not operators.

In four separate estate inventories, some records suggest women might have been engaged in weaving. One record lists two linen combs, two bolts of cloth, four zirâ' (a unit of length) of thread, and some cotton thread.⁵³ Another inventory includes a spinning wheel, a cloth comb, a loom, some tow, three linen combs, and another spinning wheel.⁵⁴ A different record mentions eight zirâ' of thread, half a kıyye (a weight measure) of cotton thread, a loom, and a spinning wheel.⁵⁵ Lastly, another estate inventory includes a cloth comb, a linen comb, a spinning wheel, a loom, and 22 zirâ' of thread.⁵⁶ While it is evident that these women were engaged in spinning and weaving with the tools and materials they possessed, it is not possible to make a definite conclusion about whether this production was for household needs or for the market. Additionally, one estate inventory mentions fifteen bolts of cloth⁵⁷, and another references an olive grove and two gardens⁵⁸, which are noteworthy.

Although the examined estate inventories provide limited information about women's economic activities, many studies revealed that Ottoman women were present in almost

50 *İstanbul Kadı Sicilleri 67 Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil (H. 1147-1149 / M. 1734- 1736)*, project director M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, transcription Numan Yekeler, control M. Âkif Aydın-Mehmet Akman-Feridun M. Emecen-İdris Bostan-Mehmet İpşirli, Kültür AŞ, İstanbul 2019, p. 95-96 (20b-1). (Eyüp Mahkemesi 163)

51 *İstanbul Kadı Sicilleri 71 Eyüp Mahkemesi 175 Numaralı Sicil (H. 1147-1149 / M. 1734- 1736)*, project director M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, transcription Rasim Erol-Mustafa Yılmaz, control M. Âkif Aydın-Mehmet Akman-Feridun M. Emecen-İdris Bostan-Mehmet İpşirli, Kültür AŞ, İstanbul 2019, p. 54 (3a-2). (Eyüp Mahkemesi 175)

52 *Eyüp Mahkemesi 175*, ed. Yılmaz, p. 172-173 (32a-1).

53 *Eyüp Mahkemesi 163*, ed. Yılmaz, p. 181-184 (44b-1).

54 *Eyüp Mahkemesi 175*, ed. Yılmaz, p. 301-303 (62a-1).

55 *İstanbul Kadı Sicilleri 64 Kısım-i Askeriye Mahkemesi 59 Numaralı Sicil (H. 1143 / M. 1730-1731)*, project director M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, transcription Sabri Atay-Rasim Erol, control M. Âkif Aydın-Mehmet Akman-Feridun M. Emecen-İdris Bostan-Mehmet İpşirli, Kültür AŞ, İstanbul 2019, p. 488-489 (93a-2). (Kısım-i Askeriye Mahkemesi 59)

56 BOA, İŞS, Kısım-i Askeriye 80, p. 91b-1.

57 *Kısım-i Askeriye Mahkemesi 59*, ed. Yılmaz, p. 368-371 (66a-1).

58 *Kısım-i Askeriye Mahkemesi 59*, ed. Yılmaz, p. 488-489 (93a-2).

every aspect of economic life and were involved in income-generating activities.⁵⁹ However, it is also estimated that a significant portion of women's economic activities remained unrecorded. In the classical Ottoman economy, where the family was the fundamental unit of production, as in many pre-modern societies, all members of the family, including women and children, played active roles in the economic activities, whether the primary source of income was agriculture, industry, or trade, thereby contributing to the family income and wealth, albeit informally.⁶⁰ In such cases, women's involvement in income-generating work contributed not to their individual wealth but to the family wealth (or, in some cases, family income). Moreover, since it is difficult to separate individual wealth from family wealth, it is challenging to ascertain the contribution of these activities to Ottoman women's individual wealth. Furthermore, it should be noted that the freedom of women living in İstanbul, which is the focus of this study, was more restricted than those living in rural areas.⁶¹ Although Islam does not prohibit women from engaging in trade or working independently, provided that gender privacy is observed, Muslim women's participation in economic activities could often be hindered by their limited ability to leave their harem freely and certain restrictions imposed by the state in public spaces.⁶² This situation might have impeded women in İstanbul from engaging in income-generating activities as actively as men, thereby contributing to the wealth gap between men and women. However, it should be noted that some women were able to circumvent these restrictions by using their servants or slaves, appointing relatives as representatives, or forming partnerships.⁶³ Additionally, it should not be forgotten that estate inventories tend to underrepresent women, non-Muslims, children, and those living in rural areas. Therefore, it must always be considered that the limited information obtained regarding women's income-generating economic activities that contributed to wealth accumulation may be due to these factors.

Among the four sources of wealth, the most clearly documented is “mehr,” which is also recorded as debt and credit in estate inventories. Mehr is “*the money or property the*

59 For the related literature and the subject of Ottoman women in economic life see Sema Keleş Yıldız, “Osmanlı Devleti'nde ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Ekonomik Yaşamda Kadın,” *Disiplinlerarası Yaklaşımlarla Kadın Çalışmaları 2*, ed. İnci Erdoğan Tarakçı, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2023, p. 351-391.

60 Kadriye Yılmaz Koca, *Osmanlı'da Kadın ve İktisat*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, p. 48-50.

61 Tiğınç Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1998, p. 18-19.

62 Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996, p. 132-133.

63 Ronald C. Jennings, “The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts.” *Studia Islamica*, issue 42 (1975), p. 147-169; Ronald C. Jennings, “Women in Early 17th century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anatolian Kayseri,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18/1 (1975), p. 53-114; Gerber, op. cit. p. 231-244; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyula*, tran. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 1997; Fariba Zarinebaf-Shahr, “The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700–1850,” *International Labor and Working Class History*, 60/60 (2001), p. 141– 152; Seven Ağır, “Nineteenth-Century Female Entrepreneurship in Turkey,” *Female Entrepreneurs in the Long Nineteenth Century: A Global Perspective*, ed. Jennifer Aston ve Cathrine Bishop, Palgrave Macmillan 2020, p. 405-432.

husband must pay his wife due to the marriage contract.”⁶⁴ Typically, a portion of the mehr is paid upfront during the marriage contract, known as “muaccel mehr,” while the remainder is deferred for later payment. This deferred part is called “müeccel mehr,” and it was usually recorded in estate inventories. However, for the mentioned reasons, rather than classifying based on the four mentioned sources, a classification has been made based on the components that constitute women’s wealth. In this regard, the table below provides statistics on ten components of women’s estates, including mehr and inheritance, as the records allow:

Table 9. The Components of Women’s Wealth and Their Share in Total Wealth

The Type of Asset	The Total Value of the Asset (Akçe)	The Share of Asset in Total Wealth %	The Percentage of Records that Consist of the Asset
The Share of the Clothes, Household Goods, and Others	3,925,174	49.3	98.9
The Share of the Jewelry and Valuables	1,779,569	22.4	76.0
The Share of the Real Estate	636,520	8.0	14.8
The Share of the Mehr	613,475	7.7	71.0
The share of the Receivables but Mehr	421,855	5.3	7.7
The Share of the Cash	265,065	3.3	13.7
The Share of the Slaves	247,940	3.1	6.0
The Share of Inherited Wealth	52,554	0.7	1.6
The Share of Books	12,130	0.2	4.4
The Share of Livestock and Cereals	3,665	0.05	1.6
Total	7,957,947	100	-

Sources: BOA, İŞS, Galata 241, Galata 242, Galata 273, Kismet-i Askeriye 80, Kismet-i Askeriye 91, Üsküdar 416; Eyüp Mahkemesi 138, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 163, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz; Kismet-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz.

As shown in Table 9, a significant portion of women’s wealth consists of clothing and household items. Gradeva, as well as Establet and Pascual, made similar conclusions. Gradeva noted that household items constitute the majority of women’s wealth, whereas Establet and Pascual, who examined the components of wealth in six categories, provided the following figures for Damascus at the beginning of the 18th century: household items 55.2%, jewels 21.5%, real estate 12%, outstanding debts 10%, and currency 1.8%.⁶⁵ In her study on İstanbul in the second half of the 17th century, Ş. Şule İyigönül Atasagun identified jewelry as the highest wealth component at 21%. However, since items such as household goods, clothing, fabrics, and looms, which are given in the same category in this study, are grouped separately in Atasagun’s study, it is seen that these items have a higher proportion

64 Mehmet Akif Aydın, “Mehir,” *DİA*, XXVIII, p. 389.

65 Gradeva, op. cit. p. 192; Establet-Pascual, op. cit. p. 305.

in total.⁶⁶ Similarly, data obtained from İstanbul inheritance records show that the category with the highest percentage at 49.3% is “The Share of the Clothes, Household Goods, and Others,” followed by jewelry, which is counted among liquid assets, at 22.4%. It should be noted that valuable household items made of silver, gold, and jewels are also included in the “Clothes, Household Goods, and Others” category since these items are typically found in the estates of very wealthy women. Jewelry is followed by mehr (7.7%), which could be considered another liquid asset. However, since mehr is only given to married women, it would be more accurate to evaluate the records that contain only mehr. When evaluating the inheritance records containing mehr, excluding those of singles, widows, non-Muslims, or those whose mehr had already been paid, the proportion of mehr increases to 10.6%. Mehr is followed by real estate at 8%. However, it is essential to consider that assets with high monetary value, such as real estate, slaves, and livestock, are present in far fewer estates. Particularly noteworthy is the small amount of real estate, even in the estates of the wealthy. In his study on wealth in 18th-century İstanbul, Muhammed Bedreddin Toprak draws attention to the limited presence of real estate in inheritance records, attributing this to the lack of unlimited private property in the early modern Ottoman Empire. He further argued that the fact that land in İstanbul was not easily tradable in the market limited private ownership and, consequently, the wealth reflected in inheritance records.⁶⁷ Furthermore, the double-rent (icâreteynli) properties mentioned by Ömer Lütfi Barkan as possible reasons for the incomplete reflection of total assets in estates may have also played a role.⁶⁸

When excluding clothing and household items and considering the low amount and proportion of cash in inheritance records, the importance of jewelry and mehr as liquid assets becomes evident for many women. Mehr and jewelry become more important in terms of their total value and presence in records, appearing in 71% and 76% of the records, respectively. It should also be mentioned that most records without mehr belong to widows and divorced women who already had their mehr. Several married women whose husbands were alive also did not have mehr in their inheritance records, which means it was already paid. Mehr being also a debt makes it a definite source of wealth for women. Because in the case of divorce (unless a woman waives her mehr as hul’ price for an uncontested divorce called “muhalaa”) or death, the mehr is considered a debt or a receivable that must be paid. These situations further underscore the significance of mehr for women overall.

The Profiles of the ‘Rich’ Women and a Title-Based Evaluation

Although women’s average levels of wealth are lower in comparison to men, there are extremely wealthy women within the wealthy class. Below are the profiles of the eight richest women whose wealth exceeds 200,000 akçes:

66 İyigönül Atasağun, op. cit. p. 285.

67 Toprak, op. cit. p. 118.

68 Barkan, op. cit. p. 75.

Registry Nr. / Year	Name	Husband's Name	Father's Name	Place of Residence	Occupation If applicable	Total Wealth (Akçe)	Total Wealth (Gram Silver)	Net Wealth (Akçe)
KSM 80 / 1735	Fatma Hatun	Süleyman Ağa b. Abdurrahman	Deceased Ali Ağa	Elvanzade Neighborhood	-	705,146	87,438.104	703,946
GLT 241 / 1718	Rukiye Hatun	El-Hac Ömer Kapudan b. Osman	Abdurrahman b. Abdullah	Molla Çelebi Neighborhood	-	387,330	51,514.9	383,410
KSM 59 / 1730	Emine Hatun	Fahrü'l-akrân Süleyman Ağa b. Abdurrahman	Master of the Janissaries Mehmed Emin Efendi	Molla Fenârî Neighborhood	-	354,210	43,922.04	354,210
KSM 59 / 1730	Aişe Hatun	El-Hâc Mahmud b. el-Hâc Veli	El-Hac Mustafa	El-Hâc Hüseyin Neighborhood	-	269,496	33,417.504	260,916
KSM 59 / 1731	Hatice Hatun	-	Abdullah	Karakî Hüseyin Çelebi Neighborhood	-	213,961	26,531.164	205,993
EYP 175 / 1745	Havvâ Hatun	İbrahim Ağa b. Hüseyin	Hasan Ağa b. Ali	Takyecibaşı Neighborhood	-	212,689	25,735.369	212,689
KSM 80 / 1735	Salihâ Hatun	Halil Ağa b. El-Hac İsmail Ağa	Mustafa Ağa	Arabacı Bayezid Neighborhood	-	211,225	26,191.9	211,225
KSM 80 / 1735	Zeynep Hanım	El-Hac Seyfullah Efendi b. Süleyman	Deceased Nişli Mehmed Ağa	Muhtesib Karagöz Neighborhood	-	209,870	26,023.88	207,175

Sources: BOA, İSS, Galata 241, p. 24a-2; Kismet-i Askeriye 80, p. 75a-3, 85a-1, 88b-5; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz, p. 168-170; Kismet-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz, p. 229-232, 332-334, 425-427.

As seen in Table 10, all the wealthy women are residents of the neighborhood, and there is no indication that any of these women were engaged in income-generating work. In addition, six out of the eight rich women are recorded in the Kismet-i Askeriye Registers, where members of the military/administrative class are documented. Table 10 also shows that the

fathers or husbands of seven of the eight wealthiest women hold military or religious titles. This result necessitated first examining the titles of these women's fathers and husbands, and then analyzing the components that constitute these women's wealth. However, before doing so, one should examine the titles given to women, even though these do not always clearly indicate the social strata to which they belong.

The titles used for women include *hatun*, *hanım*, *hâce*, and *şerife*. Among the eight richest women we examined, seven hold the title *hatun*, and one holds the title *hanım*. The title *hatun* could be used for someone connected to royalty or belonging to the upper class, as well as for women of respectable standing among the populace. İyigönül Atasağun, who found that most women married to titled men recorded in the Kismet-i Askeriye Registers held the title *hatun*, suggests that these women acquired this title due to their husbands' status.⁶⁹ When the entire inventories were examined, it was found that 114 women held the title *hatun*, 6 held both *şerife* and *hatun*, 1 held both *hâce* and *hatun*, 1 held the title *hanım*, and 66 women (including non-Muslims) had no title. The title *hatun* was the most frequently used, while other titles were rarely encountered. Therefore, a comparison was made between the average total wealth and average net wealth of women with the *hatun* title and those without a title. According to this comparison, women with the *hatun* title were 2.5 times wealthier in terms of total wealth and 2.6 times wealthier in terms of net wealth compared to women without a title. Additionally, a Mann-Whitney U test was conducted to determine whether there was a significant difference between the wealth of women with the *hatun* title and those without a title. The test results for total wealth yielded a U-value of 1824.000 and a p-value of 0.001. For net wealth, the results were a U-value of 1873.000 and a p-value of 0.002. Based on these results, the null hypothesis (H_{04}) is rejected for both total and net wealth. These results indicate that women with the title of *hatun* have significantly higher wealth levels.

In the inventories examined, Fatıma Hatun, the wealthiest woman, had both her father and husband holding the title *ağa*. The second wealthiest, Rukiye Hatun, while her father did not hold a title, her husband held both the title *el-hac* (pilgrim) and was noted as a captain. Considering the cost of going on a pilgrimage at that time, it can be inferred that those who had made the pilgrimage were of a certain economic status. However, it cannot be assumed that everyone holding the title *el-hac* was well-off, as individuals might have spent all their savings on this endeavor.⁷⁰ The husband of Emine Hatun, the third wealthiest woman, held the title *ağa*, while her father was identified as a *yeniçeri efendisi* (Janissary master). The fourth wealthiest, Aişe Hatun, had both her father and husband holding the title *el-hac*, while Hatice Hatun had no husband, and her father's name was recorded as Abdullah. This could

69 İyigönül Atasağun, op. cit. p. 94-95.

70 Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, tran. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul (2009), p. 22-23.

imply that Hatice Hatun was a wealthy woman of slave origin. Both Havva Hatun and Saliha Hatun's husbands and fathers held the title *ağa*. Lastly, Zeynep Hanım's husband held both the titles *el-hac* and *efendi*, while her father held the title *ağa*.

The presence of military and religious titles among the husbands or fathers of the wealthy women in the inventories examined suggests a positive relationship between title groups and wealth. When examining the relationship between wealth and social groups, the prominence of the military class is noticeable in the studies conducted. Suraiya Faroqhi, for the late 16th and early 17th centuries, identifies the hierarchy of wealth with the military class at the top, followed by non-Muslims, and lastly, the majority of Muslims.⁷¹ Abraham Marcus, in his study on Aleppo in the 18th century, states that the basis of the esteemed positions held by prominent individuals often included at least one of the following attributes: wealth, official position, military power, religious profession, education, or noble lineage. These attributes were typically necessary and complementary for inclusion in the city's elite groups, such as the state, the military class, the ulema, merchants, and the *eşraf* (descendants of the Prophet Muhammad). The state rewarded these elite individuals with titles, honors, tax exemptions, and tax farms in recognition of their contributions to itself and Islam.⁷² This indicates a possible strong relationship between wealth, elite status, and titles. Indeed, there are studies suggesting that individuals holding military/administrative and judiciary/religious titles tend to have better wealth conditions.⁷³

Specifically, among those affiliated with military/administrative institutions, individuals with the title *ağa*, and among those affiliated with judiciary/religious institutions, individuals with the title *efendi* were identified in some studies as the wealthiest within their groups.⁷⁴ These titles are also prominent in the profiles of the eight wealthiest women examined. However, it is also important to note that not every member of the military class possessed significant wealth. The table below presents the numbers and percentages of women whose fathers and husbands held military/administrative titles, judiciary/religious titles, or no titles, according to wealth quintiles. Since the data pertain to different years, classification by net wealth in terms of grams of silver was used.

71 Faroqhi, *ibid.* p. 170.

72 Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, tran. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013, p. 81.

73 Öztürk, *op. cit.*; Ergene-Berker, *op. cit.* p. 23-46.; Canbakal-Filiztekin, *Wealth and Inequality*; Canbakal-Filiztekin, *Wealth and Demography*, p. 94-127; Özer, *op. cit.* p. 43-59.

74 Ergene-Berker, *op. cit.* p. 25; Coşgel-Ergene, *op. cit.*, p. 317; Canbakal-Filiztekin, *Wealth and Inequality*, p. 15.

Table 11. Title of Fathers and Husbands according to Wealth Quintiles

Title Groups	First 20%	%	Second 20%	%	Third 20%	%	Fourth 20%	%	Fifth 20%	%
Military/ Administrative										
Fathers with title	0	0.0	1	2.6	0	0.0	0	0.0	6	18.9
Husbands with title	17	44.7	12	31.6	14	37.8	14	37.8	11	29.7
Judiciary/Religious										
Fathers with title	2	5.3	2	5.3	3	8.1	2	5.4	4	10.8
Husbands with title	4	10.5	9	23.7	9	24.3	11	29.7	13	35.1
Others*										
Fathers with no-title	36	94.7	32	84.2	33	89.2	31	83.8	17	48.6
Fathers with El-Hac	0	0	3	7.9	1	2.7	2	5.4	8	21.6
Fathers with Seyyid	0	0.0	0	0.0	0	0.0	2	5.4	0	0.0
Husbands with no-title	8	21.1	8	21.1	7	18.9	4	10.8	3	8.1
Husbands with El-Hac	0	0	3	7.9	2	5.4	4	10.8	4	10.8
Husbands with Seyyid	2	5.3	1	2.6	0	0	0	0.0	1	2.7
No Husband	7	18.4	5	13.2	5	13.5	4	10.8	5	13.5

Sources: BOA, İŞS, Galata 241, Galata 242, Galata 273, Kısım-i Askeriye 80, Kısım-i Askeriye 91, Üsküdar 416; Eyüp Mahkemesi 138, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 163, ed. Yılmaz; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz; Kısım-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz.

* In some records, the titles el-hac and seyyid belong to the same individual alongside a military or religious title. These individuals were counted among those with military and religious titles. Those who hold only the title of seyyid or solely the title of el-hac were considered under the others section.

The majority of fathers (79%) do not hold a title. Among those fathers who do have a title, the quintile with the highest concentration is the wealthiest fifth quintile. When examining the status of spouses, there is no upward trend toward the wealthiest quintile among those with military/administrative titles. However, the number of individuals with the title “ağa,” who are portrayed as the wealthiest within this group in the literature, increases towards the fifth quintile. The number of individuals with the “ağa” title from the lowest to the highest quintile is 1, 2, 4, 4, and 9, respectively. The number of individuals with judiciary/religious titles also increases towards the wealthiest quintile. Conversely, the number of those without titles appears to decrease. Generally, it can be said that the weight of women whose spouses and/or fathers hold titles increases towards the wealthiest quintile. In addition to interpreting these statistical values, the Kruskal-Wallis H test was conducted to determine whether there is a statistically significant difference among the title groups of women’s spouses and the wealth of the women. The test statistic for total wealth was 8.954 with a p-value of 0.030, and the test statistic for net wealth was 9.754 with a p-value of 0.021. Based on these results, the H_{05} and H_{06} hypotheses are rejected. In other words, at least one of these four groups differs from the others in terms of wealth. When comparing title groups pairwise, a significant

difference in wealth is found only between the “el-hac” and “no-title” groups. From these results, it can be concluded that women’s wealth is influenced more by different factors -such as the sources of their wealth- rather than by the social statuses of their spouses.

In the final section, the focus will be on the components that constitute the assets of the eight wealthiest women. Below, the components that make up the wealth of these wealthy women are presented in tabular form:

Table 12. Wealth Components of the Top Eight Wealthiest Women									
Components Group / Name	Fatma Hatun	Rukiye Hatun	Emine Hatun	Aişe Hatun	Hatice Hatun	Havva Hatun	Saliha Hatun	Zeynep Hanım	Total
The Share of the Clothes, Household Goods, and Others	395,986 (56.2%)	290,549 (75%)	142,770 (37.4%)	104,386 (38.7%)	29,266 (13.7%)	126,980 (59.7%)	80,805 (38.3%)	140,529 (67%)	1,311,271 (50.6%)
The Share of the Jewelry and Valuables	292,810 (41.5%)	72,181 (18.6%)	161,790 (42.4%)	96,070 (35.6%)	19,170 (9%)	67,709 (31.8%)	14,590 (6.9%)	36,581 (17.4%)	760,901 (29.4%)
The Share of the Real Estate	0	0	0	0	0	0	0	0	0
The Share of the Mehr	12,000 (1.7%)	12,000 (3.1%)	30,000 (7.9%)	36,000 (13.4%)	0	18,000 (8.5%)	20,000 (9.5%)	24,000 (11.4%)	152,000 (5.9%)
The share of the Receivables but Mehr	0	0	0	0	111,525 (52.1%)	0	43,200 (20.5%)	8,760 (4.2%)	120,328 (4.6%)
The Share of the Cash	0	0	23,236 (6.1%)	16,200 (6%)	2,400 (1.1%)	0	28,530 (13.5%)	0	70,366 (2.7%)
The Share of the Slaves	0	0	24,000 (6.3%)	16,840 (6.2%)	51,600 (24.1%)	0	24,100 (11.4%)	0	116,540 (4.5%)
The Share of Inherited Wealth	0	12,000 (3.1%)	0	0	0	0	0	0	12,000 (0.5%)
The Share of Books	4,350 (0.6%)	600 (0.2%)	0	0	0	0	0	0	4,950 (0.2%)
The Share of Livestock and/or Cereals	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Total	705,146 (100%)	387,330 (100%)	381,796 (100%)	269,496 (100%)	213,961 (100%)	212,689 (100%)	211,225 (100%)	209,870 (100%)	2,591,513 (100%)

Sources: BOA, İSS, Galata 241, p. 24a-2; Kismet-i Askeriye 80, p. 75a-3, 85a-1, 88b-5; Eyüp Mahkemesi 175, ed. Yılmaz, p. 168-170; Kismet-i Askeriye Mahkemesi 59, ed. Yılmaz, p. 229-232, 332-334, 425-427.

The component that holds the largest share of the wealth of wealthy women is the “*The Clothes, Household Goods, and Others*” group. This group includes both insignificant items

and numerous valuable household items made of precious metals and jewels, as well as expensive fabrics and clothing. Jewelry ranks second, followed by the mehr in third place. The groups of receivables and slaves follow. However, it should be noted that only three women had receivables in their estates, and Hatice Hatun's receivable of 111,525 akçe from a single individual constitutes 52.1% of this item. Cash follows these items at a low rate of 2.7%. One woman's estate includes inheritance, and two women's estates include books. Although books are not commonly found in estates, they are particularly rare in women's estates. Among wealthy women, only two had books in their estates. One had a Mushaf-ı Şerif (a copy of the Quran) and six risales (treatises), while the other had a Mushaf. In total, books are found in eight estates, and most of the existing books are Qurans. Only the richest woman, Fatima Hatun, had *risales*, and Rukiye Hatun had the Birgili Risale.⁷⁵ These eight women, who represent approximately 4.3% of the total estate holders, control 32.6% of the total wealth of all women. This figure illustrates the extent of wealth among wealthy women and the inequality in wealth distribution within the group of women.

Conclusion Remarks

Focusing on the gender wealth gap (GWG) in 18th-century Ottoman İstanbul, this study examines women's wealth through the sources and components of their wealth, which are considered potential causes of the GWG. Moreover, the present study aims to identify the factors influencing wealth accumulation by analyzing the profiles of wealthy women with high levels of wealth. In addition, the relationship between title and wealth, which is examined in the literature to reveal the role of social status as one of the factors affecting wealth accumulation, is analyzed in this study with a special focus on women. Quantitative and qualitative findings obtained from the inheritance registers, which record individuals' wealth at the time of death, were evaluated, and statistical analyses were employed.

When examining wealth levels by gender, it was observed that in the high-wealth groups, women's wealth levels are lower than those of men in both total and net wealth. In low-wealth groups, women are much more advantaged, particularly in terms of net wealth. However, in high-wealth groups, inequalities shift against women. The limitations in the assets that constitute women's wealth likely have an impact on this. The fact that women receive a smaller share of inheritance in comparison to men within the framework of the Islamic inheritance law (*ferâiz*) may have contributed to their lower average wealth. However, a few points must be considered at this point. As emphasized by Gül Akyılmaz, the reason for women having fewer inheritance rights according to *ferâiz* rules is that men are responsible for the family's livelihood and have obligations such as the mehr and alimony. The absence of such a responsibility attributed to women in Islam, coupled with the principle of property

75 BOA, İŞS, Kısmet-i Askeriye 80, p. 75a-3; *Eyüp Mahkemesi 163*, ed. Yılmaz, p. 221-222 (55a-1).

separation between husband and wife in Islamic law, means that no matter how wealthy a woman is, she is not obligated to use her wealth, mehr, or any other source of income for family maintenance.⁷⁶ In this case, it can be argued that, in theory, each of a woman's wealth sources directly contributes to the accumulation of her wealth. However, as Fariba Zarinebaf also notes, although Islamic law legitimized women's property rights in many Muslim societies and opened the way for them to go to court to defend these rights, women were often forced to sell their belongings or renounce these rights under pressure from male relatives.⁷⁷ Furthermore, as Cemal Kafadar states, certain traditions favoring men and Ottoman customary law imposed narrower limits on women's property rights than Islamic law did.⁷⁸

When examining the situation in terms of income, which is another source, it can be argued that the impact of gender roles and social norms in the working life of women causes them to remain in the background and further limits their sources of wealth accumulation. In addition, as emphasized in Jane Whittle's comprehensive literature review, the active participation of women in the production of goods and services, both for household consumption and for the market, alongside men in pre-industrial societies should not be overlooked, in addition to their contributions to the family economy through unpaid "domestic work" such as household chores and childcare.⁷⁹ The fact that a large portion of the income women earned from economic activities during the relevant period contributed to the family economy likely prevented these contributions from having a quantitatively positive impact on their individual wealth.

Among the four sources mentioned, the mehr is the most easily identifiable source in women's estates. However, it should be noted that the mehr is recorded in estates as deferred (müeccel). Therefore, it is not possible to obtain from the estates the immediate portion of the mehr (muaccel) that was paid at the time of marriage and how and for what purpose women spent it. It is unclear at this point how women used their immediate mehr (investment, savings, starting a business, shopping, donations, etc.). Nevertheless, the importance of the mehr as a component of women's wealth is evident from the data. Unfortunately, the fact that the grant (hibe) cannot be identified in the inheritance records prevents any inference or estimation on this matter.

76 S. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Miras Hukukunda Kadının Statüsü," *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11/1 (2007), p. 482.

77 Fariba Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit, and Property in Eighteenth-Century İstanbul," *Across the Religious Divide Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, ed. Jutta Gisela Sperling and Shona Kelly Wray, Routledge 2010, p. 224.

78 Cemal Kafadar, "Tanzimat'tan Önce Selçuk ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar," *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın Anadolu Kadınının 9000 Yılı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü, Ankara 1993, p. 192.

79 Jane Whittle, "A Critique of Approaches to 'Domestic Work': Women, Work and the Pre-Industrial Economy," *Past & Present*, 243/1 (2019), p. 35-70.

Given the results suggesting that the majority of women were not engaged in income-generating work, it can be stated that most of the wealth in the estates examined was obtained through inheritance, donations, and mehr. In addition, when evaluating women's titles and kinship profiles, the wealth of women with high wealth amounts is closely related to the social class to which they belong. The profiles of the wealthiest women examined in this study support this assumption. From the perspective of the components of women's wealth, highly valuable items, such as jewelry, slaves, valuable household goods, and clothing, which are found in large quantities in the estates of wealthy women and are thought to have been obtained through inheritance, gifts, or mehr, have a significant portion in the total. These items constituted a significant source of wealth accumulation for wealthy women due to their high value. On the other hand, the scarcity of valuable assets that could be converted into cash, invested, or could generate income within the wealth components of poor and middle-class women draws attention. In this context, it is thought that inequalities in inheritance law and women's limited participation in income-generating activities due to sociocultural norms, laws, and administrative regulations compared to men resulted in limited wealth sources for women, thereby restricting their wealth accumulation. Consequently, it is thought that the more limited wealth accumulation sources of women, particularly income, in comparison to men, played an effective role in creating a GWG between women and men in high-wealth groups.

The purpose of focusing on the GWG in this study is to provide a more comprehensive understanding of gender roles within Ottoman society, women's position in economic life, and their ability to accumulate wealth within the context of socio-cultural norms, legal rules, and institutions that could impact the GWG. Therefore, this study aims to offer deeper insight into the social and economic structure of the Ottoman Empire regarding gender. It is also hoped that this study will provide historical insights that can present new perspectives for future research on gender-based wealth disparity, which remains a global problem today.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References/Kaynakça

Archival Sources

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archives) (BOA):
- İSTM İstanbul Müftülüğü, İSTM.ŞSC.14.d. Şeriye Sicil Defterleri_14 Galata Mahkemesi Sicil Numbers: 241; 242 and 273.
- İSTM İstanbul Müftülüğü, İSTM.ŞSC.05.d Şeriye Sicil Defterleri_5 Kısım-i Askeriye Mahkemesi Sicil Numbers: 80 and 91.
- İSTM İstanbul Müftülüğü, İSTM.ŞSC.06.d. Şeriye Sicil Defterleri_6 Üsküdar Mahkemesi Sicil Number: 416.

Transcribed Archival Sources

- İstanbul Kadı Sicilleri 61 Eyüp Mahkemesi 138 Numaralı Sicil (H. 1129-1131 / M. 1717- 1718)*, project director M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, transcription Sinan Satar-Salih Kahrıman, control M. Âkif Aydın-Mehmet Akman-Feridun M. Emecen-İdris Bostan-Mehmet İpşirli, Kültür AŞ, İstanbul 2019. (Eyüp Mahkemesi 138)
- İstanbul Kadı Sicilleri 67 Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil (H. 1147-1149 / M. 1734- 1736)*, project director M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, transcription Numan Yekeler, control M. Âkif Aydın-Mehmet Akman-Feridun M. Emecen-İdris Bostan-Mehmet İpşirli, Kültür AŞ, İstanbul 2019. (Eyüp Mahkemesi 163)
- İstanbul Kadı Sicilleri 71 Eyüp Mahkemesi 175 Numaralı Sicil (H. 1147-1149 / M. 1734- 1736)*, project director M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, transcription Rasim Erol-Mustafa Yılmaz, control M. Âkif Aydın-Mehmet Akman-Feridun M. Emecen-İdris Bostan-Mehmet İpşirli, Kültür AŞ, İstanbul 2019. (Eyüp Mahkemesi 175)
- İstanbul Kadı Sicilleri 64 Kısım-i Askeriye Mahkemesi 59 Numaralı Sicil (H. 1143 / M. 1730-1731)*, project director M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, transcription Sabri Atay-Rasim Erol, control M. Âkif Aydın-Mehmet Akman-Feridun M. Emecen-İdris Bostan-Mehmet İpşirli, Kültür AŞ, İstanbul 2019. (Kısım-i Askeriye Mahkemesi 59)

Other References

- Ağır, Seven, "Nineteenth-Century Female Entrepreneurship in Turkey," *Female Entrepreneurs in the Long Nineteenth Century: A Global Perspective*, ed. Jennifer Aston ve Cathrine Bishop, Palgrave Macmillan 2020, p. 405-432.
- Akyılmaz, Gül, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kadının Statüsü*, Göksu Ofset-Matbaa ve Mücellithane, Konya 2000.
- Akyılmaz, S. Gül, "Osmanlı Miras Hukukunda Kadının Statüsü," *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11/1 (2007), p. 471-502.
- Altay, Bora-Koray Göksal-Hande Nur Kırmızıkuşak, "The Wealth of Ottoman Individuals by Different Socio-Economic Groups, 1650-1918: A Descriptive Analysis in the Context of Institutional Change," *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13/33 (2022), p. 236-253.
- Atar, Fahrettin, "Tedbir," *DİA*, XL, p. 258-259.
- Aydın, Mehmet Akif, "Mehir," *DİA*, XXVIII, p. 389-391.

- Barbir, Karl, "Wealth, Privilege and Family Structure: The Askarîs of 18th Century Damascus according to the Qassam Askarî Inheritance Records," *The Syrian Land in the 18th and 19th Century, The Common and The Specific in the Historical Experience*, ed. Thomas Philipp, Stuttgart 1992, p. 179-195.
- Barkan, Ömer Lütfî, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, 3/5-6 (1966), p. 1-479.
- Başarır, Özlem, "Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme," *History Studies*, 3/3 (2011), p. 49-67.
- Bayar, Gustav, *Pashasi Begs, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*, The Isis Press, İstanbul 1997.
- Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya University Social Sciences Institute, Unpublished Ph.D. Thesis, Sakarya 2011.
- Canbakal, Hülya, "Reflections on the Distribution of Wealth in Ottoman Ayntab," *Oriens*, volume 37 (2009), p. 237-252.
- Canbakal, Hülya-Alpay Filiztekin, "Wealth and Inequality in Ottoman Lands in the Early Modern Period," *Rice University Conference on the Political Economy of the Muslim World*, 4-5 April 2013.
- Canbakal, Hülya-Alpay Filiztekin, "Wealth and Demography in Ottoman Probate Inventories: A database in very long-term perspective," *Historical Methods*, 54/2 (2021), p. 94-127.
- Ceylan, Pınar, "Tracing A 'Middle Class': An Inquiry on the Ottoman City of Kayseri 17th and 18th Centuries," Sabancı University Graduate School of Art and Social Science, Unpublished Master's Thesis, İstanbul 2010.
- Cezar, Yavuz, "Bir Âyan'ın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Ayamı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)," *Belleten*, 41/161 (1977), p. 41-78.
- Coşgel, Metin-Boğaç A. Ergene, "Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in Eighteenth-Century Kastamonu," *The Journal of Economic History*, 72/2 (2012), p. 308-331.
- Deere, Carmen Diana-Cheryl R. Doss, "The Gender Asset Gap: What Do We Know and Why Does It Matter?" *Feminist Economics*, 12/1-2 (2008), p. 1-50.
- Denton, Margaret-Linda Boos, "The Gender Wealth Gap: Structural and Material Constraints and Implications for Later Life," *Journal of Women & Aging*, 19/3-4 (2008), p. 105-120.
- Dörtok Abacı, Zeynep-Jun Akiba-Metin Coşgel-Boğaç Ergene, "Judiciary and Wealth in the Ottoman Empire, 1689-1843," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 66/1-2 (2023), p. 43-84.
- Ergene, Boğaç A.-Ali Berker, "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority," *International Journal of Middle East Studies*, 40/1 (2008), p. 23-46.
- Establet, Colette-Jean-Paul Pascual-André Raymond, "La mesure de l'inegalite dans la societe Ottomane: Utilisation de l'indice de Gini pour Le Caire et Damas vers 1700," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37/2 (1994), p. 171-182.
- Establet, Colette-Jean-Paul Pascual, "Women in Damascene Families Around 1700," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45/3 (2002), p. 301-319.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, tran. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 1997.
- Faroqhi, Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar*, tran. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yayınları, tran. Gül Çağalı Güven-Özgür TÜresay, İstanbul 2003.
- Gerber, Haim, "Social and economic position of women in an Ottoman city, Bursa, 1600-1700," *International Journal of Middle East Studies*, 12/3 (1980), p. 231-244.
- Göçek, Fatma Müge-Marc David Baer, "18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları," *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, p. 47-62.
- Gradeva, Rossitsa, "Towards a Portrait of 'The Rich' in Ottoman Provincial Society: Sofia in the 1670s," *Provincial Elite in the Ottoman Empire*, ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno 2005, p. 149-199.
- Hathaway, Jane, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of 'Abbās Agha," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37/4 (1994), p. 293-317.
- Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, tran. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- Işığık, Erkan, *Altı Sigma Kara Kuşaklar İçin Hipotez Testleri Yol Haritası*, Sigma Center Yönetim Sistemleri, Bursa 2005.
- İnalçık, Halil, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 15/1-4 (1953-54), p. 51-75.
- İyigönül Atasağın, Ş. Şule, *17. Yüzyıl İkinci Yarısında Terekelere Göre İstanbul Kadınlarının Serveti (1656-1676 Yılları)*, Graduate School of İstanbul Medeniyet University, Unpublished Ph.D. Thesis, İstanbul 2023.
- Jennings, Ronald C., "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts." *Studia Islamica*, issue 42 (1975), p. 147-169.
- Jennings, Ronald C., "Women in Early 17th century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18/1 (1975), p. 53-114.
- Kafadar, Cemal, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century İstanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature," *Studia Islamica*, issue 69 (1989), p. 121-150.
- Kafadar, Cemal, "Tanzimat'tan Önce Selçuk ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar," *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın Anadolu Kadınının 9000 Yılı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü, Ankara 1993.
- Karababa, Eminegül, "Investigating Early Modern Ottoman Consumer Culture in the light of Bursa Probate Inventories," *The Economic History Review*, 65/1 (2012), p. 194-219.
- Karagöz, Mehmet, "Ayıntab (Antep) A'yanı es-Seyyid el-Hac Mehmed Ağa bin es-Seyyid Battal Ağa'nın Terekesi," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/2 (2009), p. 315-328.
- Karataş, Ali İhsan, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2006), p. 231-264.
- Keleş Yıldız, Sema, "Osmanlı Devleti'nde ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Ekonomik Yaşamda Kadın," *Disiplinlerarası Yaklaşımlarla Kadın Çalışmaları 2*, ed. İnci Erdoğan Tarakçı, İstanbul: Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2023, p. 351-391.
- Kurnaz, Şefika, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996.
- Marcus, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, tran. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013.

- Maydaer, Saadet, “Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği),” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2006), p. 30-46.
- Oktar, Tiğınçe, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti-i İslamiyesi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1998.
- Özcan, Tahsin, “Muhallefat,” *DİA*, XXX, p. 405-406.
- Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1988.
- Özer, Emre, “Osmanlı’da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840),” *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 3/2 (2018), p. 43-59.
- Öztürk, Sait, *İstanbul Tereke Defterleri*. OSAV, İstanbul 1995.
- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.
- Ruel Erin-Robert M. Hauser, “Explaining the Gender Wealth Gap,” *Demography*, 50/4 (2013), p. 1155-1176.
- Sahillioğlu, Halil, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul University Social Sciences Institute, Unpublished Associate Professorship Thesis, İstanbul 1965.
- Schneebaum, Alyssa-Miriam Rehm-Kathrina Mader-Katarina Hollan, “The Gender Wealth Gap Across European Countries,” *The Review of Income and Wealth*, 64/2 (2018), p. 295-331.
- Sierminska, Eva-Daniela Piazzalunga-Markus M. Grabka, “Transitioning Towards More Equality? Wealth Gender Differences and the Changing Role of Explanatory Factors Over Time,” *Working Paper*, SOEP Papers on Multidisciplinary Panel Data Research, No.1050, Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (DIW), Berlin 2019.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mâli Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- Toprak, Muhammet Bedrettin, “Osmanlı İstanbulu’nda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz,” Marmara University Social Sciences Institute, Unpublished Ph.D. Thesis, İstanbul 2022.
- Tülüveli, Güçlü, “Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation,” *International Journal of Turkish Studies*, 11/1-2 (2005), p. 17-27.
- Wang Lee, Angela, “The Gender Wealth Gap in the United States: Trends and Explanations,” *Social Science Research*, issue 107 (2022), p. 1-19.
- Whittle, Jane, “A Critique of Approaches to ‘Domestic Work’: Women, Work and the Pre-Industrial Economy,” *Past & Present*, 243/1 (2019), p. 35-70.
- Yılmaz Koca, Kadriye, *Osmanlı’da Kadın ve İktisat*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.
- Zarinebaf, Fariba, “From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit, and Property in Eighteenth-Century İstanbul,” *Across the Religious Divide Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean* (ca. 1300-1800), ed. Jutta Gisela Sperling and Shona Kelly Wray), Routledge 2010, p. 224-237.
- Zarinebaf-Shahr, Fariba, “The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700–1850,” *International Labor and Working Class History*, 60 /60 (2001), p. 141– 152.

Arkasından Ağıt Yakılan Bir Vali: Van Valisi Âli Bey

A Governor Lamented After: Governor of Van Âli Bey

Sadık Emre Karakuş*

*Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu Dekanlığı, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

ORCID: S.E.K. 0000-0003-0781-8019

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sadık Emre Karakuş,

Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu Dekanlığı, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

E-posta/E-mail: sadikemre@gmail.com

Başvuru/Submitted: 09.01.2025

Revizyon Talebi/Revision Requested: 21.01.2025

Son Revizyon/Last Revision Received: 23.01.2025

Kabul/Accepted: 10.02.2025

Atıf/Citation:

Karakuş, Sadık Emre. "Arkasından Ağıt Yakılan Bir Vali: Van Valisi Âli Bey." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 85 (2025): 163-187. <https://doi.org/10.26650/iutd.1616383>

öz

Bu makalede, Van Valiliği görevinin hemen akabinde Ermeni çeteciler tarafından 23 Eylül 1907 günü Batum'da düzenlenen suikastta hayatını kaybeden Âli Bey'in biyografisi, valilik dönemi ve katledilmesine giden trajik süreç ele alınmıştır. 1861 yılında Edirne'de doğan mülkiye kökenli Âli Bey, Mahkeme-i Temyiz Üyesiyken 17 Aralık 1906'da Van Valiliğine atandı. Bölgede asayiş ve düzenin tam olarak sağlanamadığı bir dönemde göreve başlayarak, emniyet ve güvenliği tesis etmek için vilayette görevli asker-memur tayinlerinden aşiret problemlerine, Ermeni çeteleriyle mücadele eden vergi sorununa kadar birçok meselenin üzerine giderek misyonerlerin ve konsolosların sürekli faaliyette bulunduğu günlerde bölgede devlet nizamını sağlamaya gayret etti. Ancak farklı mütalaalar ile atandıktan yaklaşık dokuz ay sonra 5 Eylül 1907 günü görevden azledildi. Van ahalisi, henüz bir yılını bile doldurmamış valilerinin göreve iadesi için ender görülen bir durum olarak sokaklara çıkıp Yıldız Sarayı'na telgraflar gönderdiyse de netice değişmedi. Ahaliyi teskin eden Âli Bey, İstanbul'a Batum üzerinden deniz yoluyla gitmek için Van'dan ayrıldı. Ancak Batum'da Ermeni komitacılar tarafından düzenlenen silahlı saldırıda hayatını kaybetti. Cenazesi ise infial yaratmamak için İstanbul'a değil Sinop'a defnedilmek zorunda kalındı. Çok daha nadir olan bir vali adına ağıt yakılmasıdır ki ağıt formunda "Ali Paşa'yı Vurdular" türküsü yaşananların ardından Van yöresinden derlenmiştir. Âli Bey hakkında sözlü ve yazılı literatürdeki bilinenler ise bütünlük göstermeyen ifadelerden ibarettir; başta Âli Bey olmak üzere kişiler, isimler, ünvanlar, tarihler ve vakalar birbirine karıştırılmış hâlde olup birçok hususa dair bilgi eksikliği de vardır. Bu araştırmada ise daha ziyade Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden ele alınan konu ile yanlış bilgilerin düzeltilerek bilinmeyen tarafların aydınlatılmasına gayret edilmiştir. Ortaya çıkan neticeyse görevini layıkıyla yapmaya çalışan adil bir valinin birçok açıdan suçlanıp mağdur edilse de adının unutulmayacak şekilde halkın hafızasında yer ettiği, ibretlik hikâyesinin ise idari, siyasi ve etnografik olarak ders mahiyetinde olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, II. Abdülhamid, Van, Van Valisi Âli Bey, Ali Paşa Ağıdı

ABSTRACT

In this article, the biography, governorship and the tragic process leading to the assassination of Âli Bey, who was assassinated by Armenian gangsters on September 23, 1907, right after his appointment as Governor of Van, are discussed. Born in 1861 in Edirne, Âli Bey, who was a member of the Court of Appeals, was appointed as the Governor of Van on December 17, 1906. Taking

office at a time when law and order in the region was not fully established, he endeavored to establish state order in the region at a time when missionaries and consuls were constantly active in the region by addressing many issues ranging from military and civil servant appointments to tribal problems, from the fight against Armenian gangs to tax problems in order to establish security and safety. However, he was dismissed from office on September 5, 1907, about nine months after his appointment with different opinions. The people of Van took to the streets and sent telegrams to the Yıldız Palace to demand the reinstatement of their governor, who had not even completed a year in office, but the result did not change. Having appeased the locals, Mr. Âli Bey left Van for Istanbul by sea via Batumi. However, he was killed in an armed attack by Armenian terrorists in Batumi. His body had to be buried in Sinop, not in Istanbul, in order not to cause outrage. It is much rarer for a lament to be sung in the name of a governor, and the folk song “*Ali Pasha’yı Vurdular*” (*They Shot Ali Pasha*) was collected from the Van region in the aftermath of these events. What is known about him in oral and written literature consists of statements that do not show integrity; people, names, titles, dates and events, especially Âli Bey, are mixed up and there is a lack of information on many issues. In this study, on the other hand, an effort has been made to correct misinformation and illuminate unknown aspects of the subject through Ottoman archival documents. The result is that even though a governor who tried to do his duty properly was accused and victimized in many respects, his name is unforgettable in the memory of the people and his exemplary story is a lesson in administrative, political and ethnographic terms.

Keywords: Armenian Question, Abdülhamid II, Van, Governor of Van Âli Bey, Ali Pasha Lament

Extended Abstract

The subject of this article is the Governor of Van, Mr. Âli Bey, who was assassinated by Armenian gangsters in Batumi on September 23, 1907 and buried in Sinop. In 1907, in order not to cause an outrage in the conditions the Ottoman Empire was in, efforts were made to conceal Mr. Âli’s death from the public, but he was a governor who was so memorable that his name was lamented. However, after 1907, the rapidly changing agenda and the succession of events in the Van region, as in the Ottoman Empire in general, caused the name of Mr. Âli to be confused with other names, even though the lament and the main story remained the same. After a while, the unwritten biography of Mr. Âli Bey underwent changes in the oral culture transmission in the region, dates shifted and unknown issues were completed differently in the folk imagination. Compiled in 1973 and recorded under the name “*Ali Pasha Lament/Arpa Ektim Biçemedim*”, the same erroneous information was repeated in local history studies, which began to increase in the 1980s.

One of the most common misconceptions and confusion in the oral and written literature about Mr. Âli is the contradiction between his name and title, and it is essential to clarify these first. Although the Governor of Van is known as “Ali Pasha” in the folk song sung in his name and in many publications, it is seen in Ottoman documents and in his signature that his name is not “Ali” (علي) but “Âli” (علي). Again, even though he was popularly referred to as “Pasha” due to his position as governor, in fact, Mr. Ali had the title of “Bey”, not “Pasha”, either civilly or militarily. Moreover, it is understood that in some academic publications, Mr. Âli Bey is confused with Ali Rıza Bey, the Mutasarrıf of Hakkâri, who was appointed as the Governor of Van after him. These confusions seen in the first academic publications, along

with errors in date translation, continued in the publications of the following years, and even more erroneous information and interpretations began to spread as the issue was carried to national and local newspapers.

In this study, in addition to correcting misconceptions about Âli Bey based mostly on Ottoman archival documents, the developments that led to his dismissal from the governorship will also be emphasized. When Âli Bey was dismissed after a short period of nine months, Muslim residents took to the streets and sent telegrams to the Yıldız Palace, demanding his reinstatement, claiming that the years of misrule in Van had come to an end with Âli Bey. Although the telegrams sent by the prominent people of the city and the headmen of twenty neighborhoods did not change the outcome, revealing why a governor who was so loved and trusted by the people was dismissed will allow us to better understand the conditions and bureaucracy of the period. Of course, for this purpose, the general situation in and around Van in the early twentieth century should also be briefly mentioned. Because when Mr. Âli Bey took office in Van, he was confronted with many complicated issues, some of which had become chronic. Moreover, he was targeted from the very first day due to his decisions and practices that upheld the state order and the interests of the people.

As of 1907, when we look at the general landscape of the Van province, at first glance, we can see the Muslim, Armenian and Nestorian communities, as well as the American, British, German and French missionaries and their hospitals, orphanages, churches, monasteries, schools and the large number of students in these schools. In addition, the American, British, French, Russian and Iranian consulates and their crowded entourages, together with a fragmented structure composed of many different cultures and beliefs, are observed in the city. Foreign missions became more influential than ever before and extended their activities to villages and hamlets. Especially since the Treaty of Berlin in 1878, the terrorist activities of the Armenian committees, which were almost openly supported by foreign interventions, found a wide field of application in and around Van. Since it was a border province, the Armenian gangs, which had the opportunity to organize and strengthen themselves faster than in other regions, threatened the order in the city and rural areas and increased their massacres since the 1896 rebellion in Van. Conflicts between Kurdish tribes, conflicts within crowded tribes, their cross-border extortion and looting activities, and the direct and indirect involvement of Hamidiye Regiments in such incidents were important issues that needed to be prevented.

The fact that the Hamidiye Regiments were directly subordinated to the 4th Army Command in Erzincan, namely Müşir Mehmed Zeki Pasha, created many administrative weaknesses for the regional governors. Difficulties regarding the quality of gendarmerie units and civil servants, tax collection and military recruitment had become almost chronic. On the other hand, border problems with Iran caused the problems of Iranian tribes to be transferred

to Van. The shifting balances of power and interests, and the network of relations established by all these actors were a further conundrum. At the center of these balances was the founder of the Hamidiye Regiments, Müşir Mehmed Zeki Pasha, who served in the region with full authority for twenty years between 1888 and 1908. Müşir Zeki Pasha was influential at all levels of the state, and according to British consular reports, he was the government itself in the region. When governors or local administrators had disagreements with military unit commanders for any reason and complained to Zeki Pasha, it played an important role in the dismissal of these administrators.

The biography of Âli Bey, which allows us to better understand the multi-layered intertwined problems of the administrative, political, military, civil service and social structure in the eastern provinces of the Ottoman Empire in the early 20th century, reveals how effective the corruption in the established provincial bureaucracy can be in centralized decision-making processes. The developments and correspondence during the process of the dismissal of Âli Bey, who tried to do his job properly despite the support of the people and the grand vizier, clearly revealed this situation. In addition, the necessity of more academic studies on Müşir Zeki Pasha, who served in Eastern Anatolia between 1888-1908, and his activities has also been understood.

In the Ottoman lands, it was not uncommon for the people to take to the streets and lament the reinstatement of a governor. For this reason, it is important to understand how Mr. Âli Bey was able to win the hearts of the people during his very short governorship. At this point, the fact that even pro-Armenian terrorist newspapers of the period admitted that Mr. Âli “wanted to apply the laws with great care” and that he treated “everyone equally regardless of their nationality” reveals a certain profile. At a time when the Ottoman Empire and its administrators were, so to speak, in a ring of fire, Mr. Âli Bey, who undertook eighty different complicated tasks in a short period of eight months for the sake of state order and the well-being of the people, apparently constituted a profile of an administrator that was desired but not often encountered.

In the end, Âli Bey, who was dismissed from his post after being accused of unfounded allegations, fell victim to Armenian terrorism, even his death had to be hidden from the public, and even his body could not be brought to Istanbul. However, the loyal Turkish nation, especially the people of Van, did not forget Mr. Âli or what he had done for them, and the great suffering he had endured was passed down through the lamentation of the people for decades to come.

Giriş

Bu makalenin konusu, Ermeni çeteciler tarafından 23 Eylül 1907 günü Batum'da düzenlenen suikastta hayatını kaybederek Sinop'a defnedilen Van Valisi Âli Bey'dir. 1907 yılında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlarda infial yaratmamak için Âli Bey'in ölümü halktan gizlenmeye çalışılmışsa da adına ağıt yakılacak kadar hafızalarda yer etmiş bir valiydi Âli Bey. Ancak 1907 yılı sonrasında Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Van civarında da çok hızlı değişen gündem ve ardı arkası gelmez olaylar, zamanla ağıt ve ana hikâye aynı kalmakla birlikte, Âli Bey adının başka isimlerle karıştırılmasına sebep olmuştur. Âli Bey'in yazılmayan biyografisi, bir müddet sonra yöredeki sözlü kültür aktarımında değişime uğramış, tarihler kaymış ve bilinmeyen hususlar halk muhayyilesinde farklı şekilde tamamlanır olmuştur. 1973 yılında derlenerek, "*Ali Paşa Ağdı/Arpa Ektim Biçemedim*" adıyla kayda geçirilen türkünün ardından 1980'li yıllardan itibaren artmaya başladığı görülen yerel tarih çalışmalarında da aynı hatalı bilgiler tekrar edilmiştir.

Van yerel tarih araştırmalarında, "Ali Paşa" hakkında verilen tarihi bilgiler konusunda özellikle Faiz Demiroğlu'nun *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)* adlı eserinde, yazarın amcasından naklettiği bilgiler ile olay, tarih ve kişilerin karışmaya başladığı görülmektedir.¹ Benzer şekilde, Aydın Talay'ın Âli Bey hakkında kaleme aldığı tarihi bilgilerde de hatalar bulunmaktadır. Sözlü tarih çalışmaları kapsamında Bekir Yörük'ten nakledilen bilgilerde ise yine kişi ve tarihler karıştırılmış hâldedir.²

Âli Bey hakkında sözlü ve yazılı literatürde yanlış bilinen ve karışıklığa neden olan hususların başında isim ve ünvan çelişkisi gelmektedir ki ilk önce bunları açıklığa kavuşturmak elzemdir. Adına yakılan türküde ve birçok yayında Van Valisi "Ali Paşa" olarak bilinse de Osmanlıca belgelerde ve şahsın imzasında isminin, "Ali" (علي) değil "Âli" (علي) şeklinde geçtiği görülmektedir. Yine vali olmasından kaynaklı halk arasında "Paşa" olarak nitelendirilse de aslında Âli Bey, mülki ya da askerî olarak "Paşa" değil "Bey" ünvanına sahiptir. Bunun da ötesinde bazı akademik yayınlarda³ Âli Bey'in, kendisinden sonra Van Valiliğine atanan Hakkâri Mutasarrıfı Ali Rıza Bey ile karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Tarih çevirme hatalarıyla

1 Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985, s. 53-55.

2 Aydın Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi, Van'da Ermeni Olayları*, Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van 2017, s. 52; 54; 125.

3 Kronolojik olarak bahsedilen akademik yayınlardan ilki Hüseyin Çelik'e, ikincisi Hasan Oktay'a aittir ki Faiz Demiroğlu ile Aydın Talay'ın yazdıklarının üzerine daha ziyade bu iki yazarın kaleme aldığı hatalı bilgilerin akademik yayınlarda kullanılmasıyla yanlış bilgiler yayılmıştır. Bkz. Hüseyin Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi*, Van 1996, s. 77 vd. (Emekli Albay Hamid Camuşçu'dan naklen); Hüseyin Çelik "Ali Paşayı Vurdular", *İhlâs Finans Van Turizm ve İş Rehberi*, İstanbul 1998, s. 59; Hasan Oktay, "Ermeni Komitecilerinin Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü", *Yeni Türkiye Dergisi*, II/38, (2001), s. 832-838; Hasan Oktay, "Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü 1896-1915", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı 5, Ankara 2002, s. 84-137.

birlikte ilk akademik yayınlarda görülen bu karışıklıklar, sonraki yıllarda yapılan yayınlarda⁴ da devam etmiş; konunun ulusal⁵ ve yerel gazetelere⁶ taşınmasıyla birlikte çok daha hatalı bilgi ve yorumlar yayılmaya başlamıştır. Bunlardan bazıları; Âli Bey'in Vanlı olduğu, Sinop'taki mezarının Van'a taşınması gerektiği, vefat tarihinin 1907 değil 1908 olduğu, mezar taşındaki bilgilerin değiştirilmesi gerektiği gibi değerlendirmelerdir. Bunların yanı sıra Âli Bey'in Batum üzerinden İstanbul'a gitme sebebi ya da cenazesinin neden Sinop'a defnedildiği gibi bilinmeyen hususlar da birbirinden farklı yorumlara neden olmuştur.

Bu çalışmada, daha ziyade Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak Âli Bey hakkında yanlış bilinen hususların düzeltilmesinin yanı sıra Âli Bey'in valilikten azline neden olan gelişmeler üzerinde de durulacaktır. Zira dokuz ay gibi kısa bir zaman sonunda Âli Bey görevden alındığında, nadir görülen bir durum olarak Müslüman ahali sokaklara çıkıp Yıldız Sarayı'na telgraflar göndermiş, Van'da yıllardır süregelen kötü idarenin Âli Bey ile son bulduğundan bahisle Âli Bey'in göreve iadesini talep etmiştir. Şehrin önde gelenleri ile yirmi mahalle muhtarının çektiği telgraflar neticeyi değiştirmemişse de halk tarafından böylesine sevilerek teveccüh gösterilen bir valinin neden görevden alındığının ortaya konulması, dönemin şartlarını ve bürokrasisini daha iyi anlamamıza imkân tanıyacaktır. Elbette bunun için XX. yüzyılın başlarında Van ve civarındaki genel vaziyete de kısaca değinmek gerekecektir. Çünkü Âli Bey Van'da göreve başladığında bazıları kronik hâle gelmiş birçok netameli meseleyle karşı karşıya kalmıştır. Üstelik bu meselelerde devlet nizamını ve ahali menfaatini gözetken karar ve uygulamaları nedeniyle daha ilk günden hedef gösterilmeye⁷ başlanmıştır.

1907 yılı itibarıyla Van vilayetinin umumi manzarasına baktığımızda; yerleşik Müslüman, Ermeni ve Nasturi toplumunun yanı sıra Amerikan, İngiliz, Alman, Fransız misyonerler ile

4 Son dönemde yapılan çalışmalardan iki örnek olarak bkz. Justin McCarthy vd., *The Armenian Rebellion at Van*, University of Utah Press, Utah 2006, s. 115; Merdan Güven, *Türkiye Sahasındaki Hikâyeli Türküler Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005, s. 302-309.

5 *Hürriyet Gazetesi*, 24 Eylül 2007, "Sinoplularla Vanlıların Paşa Kavgası", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sinoplularla-vanlilarin-pasa-kavgasi-7348789> (8 Eylül 2024 tarihinde erişildi.).

6 <https://memleketimvan.com/haber-3407-haber-ali-pasa-ya-vefa-zamani-geldi.html> (10 Eylül 2024 tarihinde erişildi.); <https://www.vansesigazetesi.com/ali-pasa-ile-dacat-ve-vatanin-oykusu/91243> (10 Eylül 2024 tarihinde erişildi.); <https://www.ajanssinop.com/yazarlar/cengizhan-ersoy/sinop-ta-medfun-van-valisi-ali-riza-pasa/310/> (10 Eylül 2024 tarihinde erişildi.).

7 Âli Bey'i daha valiliğinin ilk günlerinde hedef gösterenlerin başında Paris'te Fransızca yayın yapan Ermeni terörü yanlısı *Pro Armenia* gazetesi gelmektedir. Gazetede, "*Van'dan Mektuplar- 26 Şubat*" başlığı altında Âli Bey hakkında yazılanların bir kısmı şöyledir: "*Yıldız Sarayı'nın kana susamış programıyla yeni vali gelmiştir. Vali aşırı sert bir adamdır. Kanunları çok büyük bir titizlikle uygulamak istiyor. Milliyeti ne olursa olsun herkese eşit derecede sert davranıyor. Türk yetkililer de kendileri adına korkuyor. Ermeni'den de Türk'ten de Kürt'ten de aynı ciddiyetle vergi alınıyor.*" (*Pro Armenia*, 5 Temmuz 1907, s. 1120.) Aynı haberi kaynak olarak kullanan Aykut Kansu ise yukarıdaki satırlara değinmeden Âli Bey'i sadece "*acımasız, baskıcı, halkın yatağına kadar el koyan*" bir vali olarak tasvir etmekte ve çoğu zaman *Pro Armenia* gazetesindeki Ermeni terörü yanlısı söylem ve ifadelerden daha fazlasını gerçekmiş gibi sunmaktadır. bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002³, s. 71 vd.

bunlara ait hastane, yetimhane, kilise, manastır, okul ve bu okullardaki çok sayıda öğrenci dikkati çekmektedir. Bunun yanında, Amerikan, İngiliz, Fransız, Rus ve İran konsoloslukları ve bunların kalabalık maiyetleriyle birlikte şehirde çok farklı kültür ve inançtan oluşmuş parçalı bir yapı izlenmektedir.⁸ Yabancı misyonlar tarihte olmadığı kadar etkili hâle gelmiş, faaliyetlerini köy ve mezralara kadar genişletmişti. Özellikle 1878 Berlin Antlaşması'ndan itibaren dış müdahaleler ile neredeyse açıktan desteklenen Ermeni komitalarının terör faaliyetleri, Van ve civarında geniş bir uygulama sahası buluyordu.⁹ Sınır vilayeti olması nedeniyle diğer bölgelere nazaran daha hızlı teşkilatlanıp güçlenme imkânı bulan Ermeni çeteleri, Van'daki 1896 isyanından itibaren şehir ve kırsal bölge asayişini tehdit ederek katliamlarını artırmaktaydı.¹⁰ Kürt aşiretlerinin birbirleriyle çatışmaları, kalabalık aşiretlerin kendi içindeki çatışmalar, bunların sınır aşan gasp ve yağma faaliyetleri, Hamidiye Alaylarının da doğrudan ve dolaylı olarak bu neviden olaylara karışmaları, önüne geçilmesi gereken önemli meselelerdendi.

Hamidiye Alaylarının doğrudan Erzincan'daki 4. Ordu Kumandanlığına yani Müşir Mehmed Zeki Paşa'ya bağlı olmaları, bölge valileri için birçok idari zafiyet yaratıyordu. Jandarma birlikleri ile memurların niteliği, vergi toplama ve askeralma konularındaki zorluklar da neredeyse kronik hâle gelmişti. Öte yandan İran ile olan sınır sorunları, İran aşiretlerine ait problemlerin Van'a taşınmasına sebep oluyordu.¹¹ Değişen güç ve menfaat dengeleri ile bunca aktörün kurduğu ilişki ağı, ayrıca bir muammaydı. Bu dengelerin ortasında ise Hamidiye Alaylarının kurucusu olan 1888-1908 yılları arasında yirmi yıldır bölgede tam yetkiyle görev yapan Müşir Mehmed Zeki Paşa bulunuyordu. Sultan II. Abdühamid ile yakın ilişkisi nedeniyle tüm devlet kademelerinde etkili olan Müşir Zeki Paşa, İngiliz konsolos raporlarına göre bölgede bizzat hükümetin kendisiydi.¹² Valilerin ya da yerel yöneticilerin herhangi bir sebepten askerî birlik kumandanlarıyla anlaşmazlığa düşerek Zeki Paşa'ya şikâyet edilmesi, bu yöneticilerin görevden alınmalarında önemli rol oynuyordu. Zira Müşir Zeki Paşa ile aynı dönemde Van'da görev yapan sekiz validen dördünün doğrudan Zeki Paşa tarafından şikâyet edilmesinin ardından valilikten alınmış olması bu kanaati güçlendirmektedir.¹³

Elbette dönemin tüm olayları ile ilişki ağlarını etraflıca izah etmek bu çalışmanın sınırlarının çok ötesindedir. Bu çalışmayla amaçlanan, etkileyici bir ağıdın yakılmasına

8 II. Abdülhamid döneminde Van hakkında titiz bir araştırma sonucu kaleme alınan eser için bkz. Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, Van 2018².

9 Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1886-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 11 vd.

10 Daha fazla bilgi için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, I-II, Ankara 2008.

11 T. Z. Arvas, *a.g.e.*, s. 87-120.

12 Müşir Mehmed Zeki Paşa hakkında kaynak ve daha fazla bilgi için bkz. Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999.

13 T. Z. Arvas, *a.g.e.*, s. 105-109.

sebeplere olan olay ve kişileri tarihî gerçekliğe uygun bir biçimde ortaya koymak, süreçlerin neden ve nasıl işlemlendiğini anlaşılarak Âli Bey'e ait monografik bir yekûn oluşturmaktır. Ayrıca tarih yazımında türkülerin önemine¹⁴ dikkat çekerek, halkın duygu ve düşünce dünyasında kaleme, kelama dökemediklerini saz ve söz ile nasıl yerli yerinde aktarabildiğini gösterebilmektedir. Zira makalenin devamındaki olaylar silsilesi *Ali Paşa Ağıdı*'nın sözleriyle birlikte değerlendirildiğinde, her bir mısradaki ifadenin bir tarihi gerçekliğe ve maşeri vicdana işaret ettiği anlaşılacaktır.

Valilik Dönemine Kadar Âli Bey

Âli Bey, 1861 yılında¹⁵ Edirne'de doğdu. Âli Bey'in babası, Çatalca Mutasarrıflığı görevindeyken 1906'da vefat eden Mustafa Cevad Bey,¹⁶ dedesi ise Kaptan-ı Deryalık ve Seraskerlik görevlerinde de bulunmuş Edirne valisiyken 1864 yılında hayatını kaybeden Süleyman Paşa'dır.¹⁷ Dedesi Süleyman Paşa'nın görevi nedeniyle Edirne'de doğan Âli Bey, sıbyan mektebi ve rüştiye eğitimini İstanbul'da tamamladı. Ardından Mekteb-i Mülkiye ile Mekteb-i Sultanî'de ikişer yıl öğrenim gördü.

Âli Bey, devlet hizmetine henüz on yedi yaşındayken 3 Şubat 1878'de girdi; ilk memuriyeti, mülâzemet olarak adlandırılan stajyerlikle Rûsûmat Emaneti Meclis Kaleminde başladı. On altı ay sonra yine mülâzım olarak Rûsûm-ı Sitte İdaresi Tahrirat Kalemine nakledildi. 27 Haziran 1881'de Midilli Sancağı Tahrirat Müdürlüğüne, 21 Aralık 1881'de becayış

14 Maalesef, tarih yazımında türkülerin önemine ve kullanımına dikkat çeken çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. bkz. Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 46-47; Ömer Koçyiğit, "Hüseyin' ten Çıktım Şehir Yoluna: Harput Türküsünde Yaşayan Telgrafçı Âkif Efendi, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 49 (2023), s. 1-22.

15 Âli Bey'in doğum tarihiyle ilgili olarak *sicill-i ahvâl* belgesinde "bin iki yüz yetmiş sene-i hicriyesi evahirinde [H.1 Ca.-29 Ş. 1270/M.30 Ocak-27 Mayıs 1854] Edirne'de" doğduğu belirtilmekle beraber devam eden satırlarda "doksan beş senesi Muharreminde [H.1-30 M. 1295/M. 5 Ocak-3 Şubat 1878] on yedi yaşında olduğu hâlde mülâzemetle" ilk görev yerine atandığı yazmaktadır. Hâliyle ilk bilgiye göre Âli Bey'in 1854 yılı başlarında, ikinci bilgiye göre 1861 yılı sonlarında doğduğu ifade edilmiş olmaktadır. Devam eden satırlarda, görev yeri ve tarihlerinin tutarlı bir şekilde yazıldığı ve Âli Bey'in babasıyla arasında on iki yaş fark olması mümkün görülmediğinden Âli Bey'in doğum tarihinin H.1278 olduğu, ilk satırlardaki H.1270'in sehven yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi (DH.SAİD.d)*, 7/855.

16 Âli Bey'in babası Mustafa Cevad Bey (1842-1906), İstanbul doğumludur; Edirne valisiyken vefat eden eski kaptan-ı deryalardan Süleyman Paşa'nın (1807-1864) oğludur. Valide Mekteb-i Rüşdiyesinde sarf, nahiv ve biraz vakit hesap okumuştur. 1860'ta on sekiz yaşındayken mülâzemetle Mektubi-i Hâriciye Odasında memuriyete başlamıştır. 1877'de Şehremaneti Merkez Aşar Müdüriyetine, 1878'de Gebze (Gebze), 1879'da Adapazarı Kaymakamlığına, 1880'de ise Çatalca Mutasarrıflığına atanmıştır. Birçok madalya ve nişan sahibi olup 1896'da Sürre-i Hümayun Eminliği vazifesi de yapmıştır. Detaylı bilgi ve kaynak için bkz. BOA, DH.SAİD.d, 3/1012; BOA, BEO. 734-55033.

17 Âli Bey'in dedesi Süleyman Refet Paşa (1807-1864), Çuhadar Arnavut Mustafa Ağa'nın oğludur; Enderun'da yetişerek 1829'da yüzbaşı rütbesiyle askeriyeğe dâhil olmuştur. 1845'te Serasker, 1848'de Ticaret Nazırı, 1849'da Kaptan-ı Derya olarak görev yapmıştır. Daha sonra sırasıyla Bursa, Halep, İzmir, Şam, Bursa, Edirne, Vidin ve ikinci kez Edirne Valiliklerinde bulunmuştur. bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, V, İstanbul 1996, s. 1551-1552.

uygulanmasıyla Rodos Tahrirat Müdürlüğüne atandı. İki yıl kadar kaldığı bu son görevinden istifa ederek 14 Ağustos 1883'te İstanbul'a döndü. Bir süre memuriyetten uzak kaldıktan sonra 1 Ocak 1885'te Dersaadet Adliye Müfettişliği Kaleminde memur olarak yeniden göreve başladı. Çok geçmeden terfi ederek 12 Mayıs 1886'da aynı kalemin Başkâtipliğine yükseldi. Kalemin lağvedilmesiyle 24 Mayıs 1886'da Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi Mümeyyizliğine, 23 Temmuz 1887'de ise Mahkeme-i Temyiz İstida Dairesi Başkâtipliğine atandı. Bu görevi sırasında üç defa mülkî rütbe terfii ve iki nişan aldı. 27 Ağustos 1892'de Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi Başmümeyyizliğine, 16 Temmuz 1894'te ise Dersaadet İstinaf Mahkemesi Azalığına tayin edildi. Bundan sonra da hâkimlik vazifesine devam eden Âli Bey, 7 Ocak 1895'te Beyoğlu Bidayet Mahkemesi İkinci Hukuk Dairesi Riyasetine, 4 Temmuz 1896'da Dersaadet Birinci Ceza Mahkemesi Riyasetine, 21 Şubat 1899'da Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Reis-i Evvelliğine tayin edildi. Encümen-i Adliyenin verdiği karar neticesinde kıdem ve liyakatine binaen 11 Temmuz 1899'da Dersaadet Bidayet Mahkemesi Reis-i Evvelliğine, 19 Mayıs 1900'de ise Dersaadet İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi Riyasetine atandı. 31 Ağustos 1900'de İkinci Rütbeden Mecidî Nişanı alan Âli Bey, 19 Şubat 1901'de ise günümüzdeki Yargıtay benzeri bir yüksek mahkeme olan Mahkeme-i Temyiz Üyeliğine seçildi. 9 Haziran 1903'te ise vazifesinde gösterdiği gayret ve yararlılıklara binaen mülkî rütbesi, vezaretten (paşalıktan) sonra gelen ve en yüksek derece olan “*rütbe-i bâlâ*”ya terfi ettirildi.¹⁸

Âli Bey, Van Valiliğine atandığı 17 Aralık 1906'ya kadar yaklaşık altı yıl Mahkeme-i Temyiz Üyeliği görevine devam etmişti. Terfi ve nişanlarından anlaşılacağı üzere başarılı bir memuriyet hayatı olan Âli Bey'in sicil bilgilerine göre de “erbâb-ı liyâkat ve iffetden olduğu” Adliye Nazırları tarafından da tahkik ve tasdik edilmişti.¹⁹ Hâliyle Van Valiliğine atanmak üzere “mücerreb [denenmiş, tecrübe olunmuş] ve muktedir bir zat”²⁰ arandığında mülkî idare tecrübesi olan babası ve dedesi gibi Âli Bey'in önerilmiş olması, dönem şartlarına göre olağan bir uygulamadır.

Âli Bey'in Van Valiliğine atanmasıyla ilgili yazışmalar incelendiğinde, atama sürecinin mevcut Van Valisi Tahir Paşa'nın sağlık sorunları sebebiyle başladığı görülmektedir. Van Valiliği görevine 1898 yılında başlayan Tahir Paşa, 1906 yılı sonlarına kadar sekiz yıl Van'daki görevini sürdürmüştü.²¹ Ancak Tahir Paşa'nın valilik görevinden ayrılması gerektiğinde Van Valiliğinin uzun müddet vekâletle yürütülmesi uygun görülmediğinden münasip bir vali atanması için araştırmalara başlanmıştır.²² Bu maksatla Meclis-i Vükela

18 BOA, DH.SAİD.d, 7/855.

19 BOA, DH.SAİD.d, 7/855; BOA, ŞD, 1075/15-1 (23 Şubat 1908).

20 BOA, İ.DH, 1451/4 – 1 (16 Aralık 1906).

21 Uğur Bozkurt, “II. Abdülhamid'in Valilerinden İşkodralı Tahir Paşa'nın (1848-1913) Hayatı ve Devlet Adamlığı”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 18 (2019), s. 237-254.

22 BOA, İ.HUS, 148/72 – 2 (10 Aralık 1906).

tarafından görevlerinde liyakatlerini ispat etmiş beş aday²³ belirlenmiş²⁴ ve bu isimler Sadrazam Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa tarafından Sultan II. Abdülhamid'e arz edilmişti. Nihayetinde teklif edilen isimler arasından Mahkeme-i Temyiz Üyesi Âli Bey'de karar kılınarak Âli Bey'in Van Valiliğine ataması 17 Aralık 1906 tarihi itibarıyla gerçekleşmiştir.²⁵

Van Valiliğine atandığında kırk beş yaşında olan Âli Bey, İstanbul doğumlu Şerife Behiye Hanım (1867-1947) ile evli olup Süleyman, Hüseyin Sedat ve Hasan Cevat adında üç oğlu vardı. En büyük oğlu Süleyman, Kuleli Askerî İdadisinden sonra Mekteb-i Harbiyeden mezun olmuş ve 1906 yılı itibarıyla süvari teğmen rütbesiyle 1. Orduda görev yapmaktaydı. Aynı tarihlerde Hüseyin Sedat, Bahriyede hesap memuru teğmen olarak çalışmakta, daha sonra hâkim olacak on beş yaşındaki en küçük oğlu Hasan Cevat ise İstanbul'da eğitime devam etmekteydi.²⁶ Aile o tarihlerde İstanbul, Yeniköy, Köybaşı Caddesi'nde bulunan üç katlı bir yalıda ikamet ediyordu.²⁷

Van Valiliği Dönemi

Âli Bey, *İkdâm* gazetesinin haberine göre 1 Ocak 1907'de görev mahalline gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Dönemin kısıtlı ulaşım ağı nedeniyle²⁸ denizyolu, demiryolu ve karayolu yolculuğu sonunda Van'a ulaşacak olan Âli Bey; İstanbul'dan Almanya bandıralı *Üsküdar* isimli vapurla ayrılarak ilk önce Trabzon'a gitmiş,²⁹ ardından yine denizyoluyla Batum limanına ulaşmış ve devamında Ruslar tarafından işletilen Batum-Tiflis-Kars demiryolu hattını kullanarak Tiflis üzerinden Kars'a gelmiştir. Yolun devamına karayoluyla Osmanlı Devleti'nin Kars Şehbenderi Kemal Bey refakatinde devam eden Âli Bey, Bayezid (Doğubayazıt) üzerinden ancak Ocak ayının sonlarında Van'a ulaşabilmiştir.³⁰

23 Meclis-i Vükela tarafından önerilen bu isimler sırasıyla; Mekteb-i Sultani Müdürü Abdurrahman Şeref Efendi, Mahkeme-i Temyiz Üyesi Âli Bey, Ticaret Mahkemesi Reisi Halim Bey, Dedeagaç Mutasarrıfı Refet Bey ve Meclis-i İdare-i Evkaf Üyesi Pertev Bey'dir.

24 BOA, İ.DH, 1451/4 – 1(16 Aralık 1906).

25 BOA, İ.DH, 1451/4 – 2 (17 Aralık 1906).

26 *Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi*, Van Vali-i Esbaki Âli Bey Mahdumlarından Süvari Yüzbaşı Süleyman'a (319-56) ait Subay Şahsi Dosyası; *Milli Savunma Üniversitesi (MSÜ) Kara Harp Okulu (KHO) Tarihi Arşivi*, 27 Nolu Künye Defteri, s. 172; BOA, BEO. 3157 – 236717 (1 Ekim 1907).

27 Aileye ait bu yalı, 5 Temmuz 1962'de ipragaz patlaması nedeniyle yanarak kullanılmaz hâle gelmişti. Bu tarihlerde yalıda Âli Bey'in oğlu Süleyman (1885-1969) ve kiracıları ikamet etmekteydi. Bkz. *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Temmuz 1962, s. 1.

28 Bu yıllarda İstanbul ile doğu vilayetleri arasındaki ulaşımın en kolay yolu, İstanbul-Trabzon-Batum vapur hattı ile Rus toprakları dâhilindeki Batum-Tiflis-Kars demiryolu hattını kullanmaktır. Zira Âli Bey'den kısa bir süre önce, selefi Tahir Paşa da İstanbul'a süratle ulaşabilmek için aynı güzergâhı kullanmıştı. Bu durumun başlıca sebepleri; dönemin Rus Kafkasyasındaki demiryolu hatlarının önceki yıllarda (Batum-Tiflis 1896'da ve Tiflis-Kars 1899'da) işletmeye açılmasıyla Kars-Tiflis-Batum güzergâhında düzenli tren seferleri yapılıyor olması, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde demiryolu hattının bulunmaması, karayollarının yetersizliği ile İstanbul'dan Anadolu'ya giden demiryolu hattının henüz Ereğli'ye ulaşmamasıdır.

29 *İkdâm*, 2 Ocak 1907 Çarşamba, (Numara: 4522), s. 1.

30 BOA, BEO, 2979/223385 – 1;2;3. (12;13 Ocak 1907).

Fiili olarak sekiz ay kadar süren valiliği boyunca Âli Bey'in Van vilayetinde ilgilenmek zorunda kaldığı ana sorun, vilayet genelinde devlet nizamının tesis edilememiş olması ile bunun yarattığı asayiş bozukluğu olmuştur. Vilayetteki asayiş sorununun en belirgin sebebi ise yirmi yılı aşkın süredir bölgede faaliyet gösteren Ermeni çeteleriydi. Bu yıllarda Ermeni komitaları, İran sınırından Van vilayetine kolayca sızıyor, Akdamar Adası'nı bir karargâh gibi kullanarak özellikle Van'ın merkez kazası ile Şatak (Çatak), Müküs (Bahçesaray), Vastan (Gevaş) ve Karçıgan (Çavuşlar) kazalarında terör estiriyorlardı. Ermeni komitalarının çıkardıkları olaylar üzerine Âli Bey, defalarca askerî operasyon düzenlemiş ve çok sayıda Ermeni komitacının sağ ya da ölü ele geçirilmesini sağlamıştı.³¹ Âli Bey'in valiliği sırasında Ermeni komitalarına karşı yapılan bu operasyonların, 1907 yılı başlarında Viyana'da toplanan Taşnak Örgütü Kongresinde³² alınan hükümeti yıkmaya yönelik sürekli eylem kararının (en azından Van vilayetinde) boşa çıkarılmasında büyük katkısı olduğunu tahmin etmek güç değildir.³³

Kürt aşiretlerinden kaynaklanan asayiş sorunları, Âli Bey'in Van valiliği sırasında sürekli takip etmek zorunda kaldığı öncelikli meseleler arasındaydı. Pek çoğu Hamidiye Alaylarına katılmış olan ve ellerinde devlet tarafından verilmiş silahlar bulunan bu aşiretler, birçok sorunun kaynağı hâline gelmişlerdi; zira bunlar farklı aralıklarla Ermeni ve Nasturi köylerine yağma ve gasp amaçlı saldırıyorlar, boş buldukları emlak ve arazileri sahiplenmeye çalışıyorlardı. Ayrıca vergi tahsilatı konusunda türlü zorluklar çıkararak hayvan vergisinin tespiti için gerekli olan sayımlara dahi engel oluyorlardı. Aşiret nüfuslarının bir kısmı İran'da olduğu için sürekli sınır ihlallerinde bulunmaktan da çekinmiyorlardı. Sık sık kendi aralarında vuku bulan çatışmalar ise vilayet asayişini için sorun teşkil ettiğinden üzerlerine birlik gönderilmek zorunda kalınıyordu. Neticede Âli Bey, Kürt aşiretlerini kontrol altında tutarak asayişin sağlanmasını ve vergi tahsil edebilmek amacıyla bazı aşiretlerin üzerine defalarca birlik sevk etmek zorunda kalmıştı.³⁴ Ama bu durum bir müddet sonra Hamidiye Alaylarındaki aşiret reisleri tarafından yerli yersiz ithamlarla kendisinin Erzincan'daki 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'ya şikâyet edilmesini de beraberinde getirecektir.

Âli Bey'in Van valisi olduğu dönemin önemli gelişmelerden bir diğeri, İran'ın "Nevâhî-i Şarkiye" olarak adlandırılan bölgesinde, Osmanlı birliklerinin yaptığı operasyonlardı.

31 1907 yılında Van vilayetinde Ermeni komitalarının çıkarttığı bazı olaylar ve yapılan operasyonlar için bkz. BOA, DH.ŞFR, 378/90 (18 Nisan 1907); BOA, DH.ŞFR, 379/110 (12 Mayıs 1907); BOA, DH.ŞFR, 381/113 (8 Haziran 1907); BOA, DH.ŞFR, 382/18 (13 Haziran 1907); BOA, DH.ŞFR, 382/38 (16 Haziran 1907); BOA, DH.ŞFR, 382/100 (23 Haziran 1907).

32 BOA, Y.PRK.AZJ, 52/29 (6 Nisan 1907); BOA, Y.PRK.ASK, 247/74 (16 Haziran 1907).

33 Âli Bey'in Ermeni komitalarıyla mücadele konusunda, kendi dönemiyle önceki yılları karşılaştırdığı bir değerlendirmesi için bkz. BOA, Y.A.HUS, 514/41-2 (16 Ağustos 1907).

34 Bu dönemde Van vilayetinde Kürt aşiretlerinin neden olduğu asayiş sorunları ile Van Valisi Âli Bey'in aldığı tedbirler için bkz. BOA, DH.ŞFR, 376/46 (22 Şubat 1907); BOA, DH.TMIK.M, 237/54 (4 Mart 1907); BOA, BEO, 3102/232577 (16 Temmuz 1907); BOA, BEO, 3115/233605 (4 Ağustos 1907).

Bölgedeki geçmişten gelen haklarını öne süren Osmanlı hükümeti, Van ve Musul vilayetlerine sınır olan İran topraklarına 1904 yılından itibaren asker sevk etmişti.³⁵ İran kuvvetleriyle 1907 yılının Ağustos ayı başlarında meydana gelen çatışmaların ardından, Osmanlı sınırına yaklaşık 20 km. mesafede bulunan ve çoğunlukla Nasturilerin sakin olduğu Mavana kasabasında yaşanan olaylar ise Osmanlı ile İran, Rusya ve İngiltere arasındaki tansiyonu bir anda yükseltmişti. İstanbul'daki elçilerinin verdikleri notalara göre, Mavana'ya giren Osmanlı askerleri, kasabadaki Nasturilerden çok sayıda sivil öldürmüş, kızları kaçırmak kasabayı yağmalamıştı. Osmanlı hükümeti tarafından süratle reddedilen bu olay, Âli Bey'in verdiği bilgiye göre, bölgede Osmanlı birliklerine eşlik eden Kürt aşireti Herkiler tarafından yapılmıştı. Herki aşiretinin kendi başına yaptığı bu hareketleri fark eden Osmanlı kuvvetleri, Herkileri hemen Mavana'dan çıkarmış ve yağmalanan eşyaların iade edilmesini sağlamıştır. Osmanlı hükümetinin Âli Bey'in verdiği bu bilgilere dayanarak yaptığı resmi açıklamalar ise Avrupa devletleri tarafından tatmin edici bulunmuş ve konu kapanmıştır.³⁶ Ancak bu olaydan sonra Ermeni komitacılar ile bazı yağmacı Kürt aşiretler gibi Herki aşireti de Âli Bey'e karşı düşmanlıklarını artırmaya başlamıştır.

Âli Bey'in göreve geldiği ilk günden itibaren şehir ve bölge asayişinin sağlanması için vurguladığı temel mesele, sınır güvenliği konusu olmuştur. Nitekim İran ile devam eden sınır belirsizliğinin yanı sıra, jandarmanın yetersizliği, nizamiye askerinin eksikliği gibi nedenlerle sınır ihlalleri önlenemiyor ve bu durum şehir asayişini de olumsuz yönde etkiliyordu. Âli Bey, birçok defa girişimlerde bulunarak sınır güvenliğini sağlamak amacıyla Vilayetteki nizamiye askerinin sayısını artırılmasını talep etmişse de gelen cevap, mevcut kuvvetle iktifa etmesi yönünde olmuştur.³⁷ Dâhiliye Nezaretinden son talebi de karşılıksız kalan Âli Bey, bu defa şehirdeki polis sayısının artırılarak Polis Müdüriyeti kurulması için teşebbüslerde bulunmuştur. Ancak bu teklif de kabul görmemiş, Âli Bey'in valilik dönemi içerisinde Polis Müdüriyetinin kurulması mümkün olmamıştır.³⁸ Ancak Âli Bey'in vefatının hemen ardından Van'daki jandarma ve nizamiye askerinin sayısı artırılacak, şehirdeki Polis Serkomiserliği de polis sayısı artırılarak Polis Müdüriyetine çevrilecektir.³⁹

Âli Bey'in Van halkının gönlünde yer etmesini sağlayan önemli icraatlar arasında belki de ilk sıralarda, 1879 yılından beri çözülemeyen Van Gölü'nde vapur işletmesi meselesi gelmekteydi. Van Gölü'nde vapurla yolcu ve eşya taşımak için özel teşebbüs yoluyla başlayan süreç, aradan uzun zaman geçmesine rağmen çeşitli sebeplerle bir türlü çözülemeyerek

35 BOA, DH.ŞFR, 328/110 (29 Mayıs 1904); BOA, Y.MTV, 260/102 (30 Mayıs 1904); BOA, BEO, 2574/193026 (13 Mayıs 1905).

36 BOA, BEO, 3119/233864-1 (8 Ağustos 1907); BOA, BEO, 3122/234103 (9 Ağustos 1907); BOA, İ.HUS, 157/25 (19 Ağustos 1907).

37 BOA, BEO. 3102 – 232598 (5 Temmuz 1907).

38 BOA, ŞD.1311 – 12 (11 Haziran 1907); BOA, DH.TMIK.S.69 – 8 (28 Temmuz 1907).

39 BOA, ŞD.1311-12 (26 Ekim 1907).

yılan hikâyesine dönmüştü.⁴⁰ Nihayetinde Âli Bey'in girişimleriyle tekrar gündeme geldiği anlaşılan vapur işletmesi konusunda gerekli müsaadenin Mayıs 1907'de alınmasıyla şehirde “şükür duaları edilmeye” başlanmıştı.⁴¹ Öte yandan aynı dönemde Van ve çevresinde etkisini artırmaya başlayan kuraklık-kıtlık günlerinde, fırınların yağmalanarak kavgaların çıktığı, ekme bulunamadığı, buna mukabil Mayıs 1907'de Valilik tarafından din ve millet ayırt etmeksizin tüm ahaliye hububat ve tohumluk dağıtıldığı da bilinmektedir.⁴² Kuvvetle muhtemel bu yardımlar sırasında Âli Bey'in halkla olan diyalogu daha yoğun bir hâl almış ve ahalinin kendisine duyduğu muhabbet daha da artmıştır.

Âli Bey'in vilayette uzun zamandır görev yapmakta olan ve bazıları hakkında ciddi ithamlar bulunan idareciler üzerindeki tasarrufları ise önemli neticeler doğurmuş, tabiri caizse bardağı taşıran son damla olmuştur. Erciş kaymakamının Hamidiye (Güzelsu) kaymakamıyla becayişi, Adilcevaz ve Çölemerik (Hakkâri) kaymakamlarının görev yerlerinin değiştirilmesi, Gevaş kaymakamının azli, çok sayıda nahiye müdürünün görevden alınması veya görev yerlerinin değiştirilmesi gibi mülki idarecileri kapsayan atama, azil ve becayişler, doğrudan Âli Bey'in müdahalesiyle gerçekleşmişti.⁴³ Bilhassa vilayet mektupçusunun görevden alınmasıyla vilayetin mali işlerinden sorumlu defterdar, vergi müdürü ve tahsilat müdürünün değiştirilmesi, Âli Bey'le ilgili şikâyetlerin iyice artmasına neden oldu.⁴⁴ Neticede çok geçmeden Maliye Nazırı imzasıyla gelen yazıyla Bitlis, Erzurum ve Van valileri uyarılarak, valilerin vilayetlerin mali işlerine karışmamaları istenmiş, Âli Bey hakkında ise tahkikat başlatılmıştı.⁴⁵ Elbette elimizdeki belgelerde, bu olayları Müşir Zeki Paşa ile bağdaştırabilecek bir bilgi yoktur. Ancak uyarılan valilerin tamamının 4. Ordunun askerî sorumluluk sahasındaki vilayetler olduğu da ortadadır. Zaten Zeki Paşa da, Van'daki Fırka Kumandanı Ferik Mahmud Paşa da aynı ay içerisinde yazılı olarak Âli Bey'i Seraskerlik üzerinden Yıldız Sarayı'na şikâyet etmekten çekinmeyeceklerdir.

Valilikten Azil Süreci

Âli Bey'in valilikten azledilmesine giden süreci belgeler üzerinden ele aldığımızda süreci tetikleyen Van'daki 8. Fırka Kumandanı Ferik Mahmud Paşa olduğu görülmektedir. Ferik Mahmud Paşa, Müşir Zeki Paşa'ya çektiği telgrafta Âli Bey'in inzibat ve asayiş işlerinden anlamadığını, bu konularda “ayak takımı” bazı memurların sözlerine kulak vererek askerî

40 Fahrettin Tızlak, “Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)”, *Belleten*, LXIV/240 (2000), s. 467-486.

41 BOA, DH.MKT.1176 - 17 (26 Mayıs 1907).

42 BOA, DH.TMIK.M.244-47 (28 Mayıs 1907).

43 BOA, DH.ŞFR, 375/31 (28 Ocak 1907); BOA, DH.MKT, 1145/71 (10 Şubat 1907); BOA, DH.MKT, 1153/40 (14 Mart 1907), BOA, DH.MKT, 1180/72 (7 Temmuz 1907); BOA, DH.MKT, 1189/56 (12 Ağustos 1907); BOA, DH.MKT, 1194/8 (26 Ağustos 1907).

44 BOA, BEO, 2988/224053 (1 Şubat 1907); BOA, Y.A.RES, 144/24 (4 Mart 1907); BOA, İ.ML, 75/19 (10 Mart 1907); BOA, Y.A.RES, 146/82 (2 Haziran 1907); BOA, BEO, 3107/232987 (23 Temmuz 1907).

45 BOA, BEO, 3122/234099 (11 Ağustos 1907); BOA, BEO, 3133/234952 (27 Ağustos 1907).

yetkili olduğu hâlde kendisini dikkate almadığını belirtmektedir.⁴⁶ Telgrafın devamında, Âli Bey'in Ermeni komitaları üzerine yaptırdığı operasyonların fayda getirmediğini, kendisinin geçici görevle gittiği Bitlis'ten dönüşünde⁴⁷ Van'daki asayişî kötüleştmiş bulduğunu ifade etmektedir. Mahmud Paşa'ya göre, Âli Bey'in sürekli yaptırdığı neticesiz operasyonlar yüzünden Ermeniler şımarmış; Kürt aşiretleri ise lüzumsuz takibat ve baskı ile gücendirilmiştir.⁴⁸ Ermeni idarecileri bile katleden⁴⁹ komitacıların bu vaziyetten yararlanacaklarını alakasız bir şekilde vurgulayan Ferik Mahmud Paşa, kendini överek başladığı telgrafını Âli Bey'in görevden alınması talebiyle de bitirmiştir.⁵⁰ Müşir Zeki Paşa, Van'dan gelen bu telgrafın içeriğine tamamen katıldığını ekleyerek Seraskeri'ye ilemiş ve Serasker Rıza Paşa da konuyu doğrudan II. Abdülhamid'e arz etmiştir.⁵¹ Zeki Paşa'dan gelen talepleri kolay kolay geri çevirmeyen II. Abdülhamid ise 13 Ağustos 1907'de Âli Bey'in görevden alınması talimatını Babialı'ya göndermiştir.⁵²

II. Abdülhamid'in talimatını alan Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, Van'daki durumu anlamak amacıyla iddiaları bir defa da Âli Bey'e sormuştur. 16 Ağustos günü Sadaret'e çektiği şifreli bir telgrafla iddialara cevap veren Âli Bey, hakkında yazılanların gerçek olmadığını ayrıntılı olarak izah etmiştir. Âli Bey'e göre, Ermeni çetecilere karşı yapılan operasyonlar gayet başarılı olup operasyonların artarak devam etmesi gerekmekteydi. Ayrıca Ermeni çetecilere karşı yapılan harekâtlarda valiliği döneminde sadece iki kamu görevlisinin hayatını kaybettiğini, daha önceki dönemde ise otuzdan fazla görevlinin Ermeniler tarafından katledilmiş olduğunu hatırlatmıştır. Vilayette kendisinden memnun olmayanların ise dört ülke konsolosu, ecnebler, her işe karışan Vilayet Mektupçusu Mustafa Talat, aslı yok müsademesinde güya hüsn-i hizmeti olduğu bahanesiyle Jandarma Karakolları Müfettişi yapılan Redif Koloağası Mehmed, aylığını kestiği Anbar Memuru Şerif, Aşiret Mirlivası Haydaranlı Kör Hüseyin Paşa, Aşiret Kaymakamları (Yarbay) Mustafa ve Mehmed Beylerden ibaret olduğunu kaleme almış; üstelik bunları hoşnut edememekle de iftihar ettiğini açıkça belirtmiştir.⁵³

46 BOA, İ.HUS, 157/51-1 (5 Ağustos 1907).

47 Mayıs-Haziran 1907'de Bitlis vilayetinde çıkan olayların yatıştırılması için komşu vilayetlerden Bitlis'e birlik sevk edilmiş ve bu kapsamda Ferik Mahmud Paşa da bir tabur askerle Bitlis'e gitmiştir. Mahmud Paşa'nın ifadelerinden Temmuz ayının sonlarında veya Ağustos ayının ilk günlerinde Van'a dönmüş olduğu anlaşılıyor.

48 "... Ermeni hezelesini derdest fikriyle sürekli ve fakat neticesiz tâkibât ve taharriyâda bulunarak birkaç memurun itlafına sebebiyet vermesi ahali-i Hıristiyanıyeyi şımartmış ve Ermenilere karşı bir sedd-i kâvî ve metin teşkil eden aşair-i İslamiye hakkında icabsız tâkibât ve şikâyetde bulunarak gücenmelerine binaen vermiş ve muamele-i hodbinâne ile bilcümle ecanib ve memürini dilgir etmiştir. ..." BOA, İ.HUS, 157/51-1 (5 Ağustos 1907).

49 Van Vali Muavini Ohannes Ferid Efendi'nin kardeşi olan Gevaş Kazası Kaymakam Muavini Armenak Efendi'nin öldürülmesi hakkında bkz. BOA, DH.ŞFR, 384/28 (16 Temmuz 1907); BOA, BEO, 3109/233124-2 (22 Temmuz 1907).

50 BOA, İ.HUS, 157/51-1 (5 Ağustos 1907).

51 BOA, İ.HUS, 157/51-2 (8 Ağustos 1907).

52 BOA, İ.HUS, 157/51-3 (13 Ağustos 1907).

53 BOA, Y.A.HUS, 514/41-2 (16 Ağustos 1907).

Âli Bey'den rahatsızlık duyanların yerel mütegalibe ile birlikte Ferik Mahmud Paşa ve Müşir Zeki Paşa olduğunu anlayan⁵⁴ Sadrazam Ferid Paşa, tereddütlerini 21 Ağustos'ta Sultan II. Abdülhamid'e yazılı olarak bildirmiştir. Ferid Paşa'ya göre, yerinde ve tarafsız bir tahkikat sonucu kusurlu olduğu ortaya çıkarılmadan bir valinin bu şekilde afaki bilgilerle azledilmesi uygun değildi.⁵⁵ Bunun üzerine II. Abdülhamid, Ferid Paşa'nın teklifini yerinde bularak olayların soruşturulmasına müsaade vermiştir. Soruşturmayı da sınır tespit görüşmeleri amacıyla aynı günlerde bölgeye gönderilmesi planlanan heyetin yapmasına karar verilerek görevlendirmeler yapılmıştı.⁵⁶ Ancak II. Abdülhamid bir hafta sonra fikrini tekrar değiştirmiş; 2 Eylül 1907'de Sadaret'e gönderdiği yeni bir emirle tahkikattan vazgeçilerek Âli Bey'in hemen görevden alınmasını ve yerine bir başkasının atanmasını istemiştir.

Yazışmalar dikkatlice incelendiğinde, bu fikir değişikliğinin yine 4. Ordudan Müşir Zeki Paşa imzasıyla gelen bir telgraftan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Telgrafın içeriği ise her açıdan tuhaftır. Telgrafta, Ermeni komitacıların halkı hükümetten soğutmak amacıyla içinde Âli Bey'in de isminin geçtiği gayet çirkin bildirimler dağıttığından bahisle tahkikat beklenmeden vali değişikliğinin bir an evvel yapılmasının elzem olduğu belirtilmektedir.⁵⁷ Bir başka ifadeyle, Ermeni çetecilerin bildirisinde adı çirkin şekilde geçtiği için Ermeni çetecilere göz açtırmayan Âli Bey'in alelacele valilikten azledilmesi talep ediliyordu. Ayrıca, Osmanlı Arşivinde dönemin birçok bildirisine tesadüf edilse de tüm araştırmalarımıza rağmen Zeki Paşa'nın bahsettiği bildirin izine ise rastlanmamıştır.

Arkasındaki sebep ne olursa olsun artık Âli Bey için yapılacak bir şey kalmadığını anlayan Sadrazam Ferid Paşa, aldığı son talimat gereği Van vilayetine atanacak yeni vali adaylarını araştırmaya başlamış ve tespit ettiği isimleri Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur. İsimler arasında Biga Sancağı Mutasarrıfı Ahmed Reşid Paşa'da karar kılınarak,⁵⁸ 5 Eylül 1907 itibarıyla Âli Bey'in azli, Ahmed Reşid Paşa'nın ataması gerçekleştirilmiştir.⁵⁹ Azledilmiş olan Âli Bey'e ise Ahmed Reşid Paşa'yı beklemek kalmıştır. Bu arada Sadrazam, Zeki Paşa ile hâsıl olan ihtilaftan dolayı Âli Bey'in Van Valiliğinden ayrılmak zorunda kaldığını belirterek İstanbul'a döndüğünde eski görevi olan Mahkeme-i Temyiz Üyeliğine getirilmesi talimatını da ilgili yerlere vermiştir.⁶⁰ Ancak ertesi gün Ahmed Reşid Paşa, sağlık sorunları nedeniyle Van'a gidemeyeceğini bildirince bu defa da Hakkâri sancağı mutasarrıfı

54 Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, Van Valisi Âli Bey'in görevden alınmasına Ferik Mahmud Paşa ve Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın sebep olduğunu kısa süre sonra açıkça ifade etmekten çekinmeyecektir. Bkz. BOA, BEO, 3142/235645 (7 Eylül 1907); BOA, BEO, 3147/235997-1 (12 Eylül 1907); BOA, Y.A.HUS, 515/71-1 (24 Eylül 1907).

55 BOA, Y.A.HUS, 514/41-1 (21 Ağustos 1907).

56 BOA, İ.HUS, 157/37 (24 Ağustos 1907).

57 BOA, İ.HUS, 157/74 (2 Eylül 1907).

58 BOA, İ.HUS, 157/88 (4 Eylül 1907).

59 BOA, İ.DH, 1457/45 (5 Eylül 1907).

60 BOA, BEO, 3142/235645 (7 Eylül 1907).

olan Ali Rıza Bey'in Van Valiliğine atanmasına karar verilmiştir. Bu suretle Ali Rıza Bey, 11 Eylül 1907'de vekâleten Van Valiliğine tayin edilmiş⁶¹ ve süratle Hakkâri'den Van'a gitmesi istenmiştir.⁶² Azledilmiş olan Âli Bey ise görevi devrederek İstanbul'a dönmek için bu sefer de Hakkâri mutasarrıfının Van'a gelmesini beklemeye başlamıştır.

Aynı günlerde, Âli Bey'in valilikten azledildiği haberinin şehirde duyulmasıyla şehrin ileri gelenlerinden bir heyet, Vilayet makamına gelerek Âli Bey'i ziyaret etmişlerdir. Ziyaretçiler, Âli Bey'in valiliğinden memnun olduklarını ve valilikten ayrılmaması için padişaha maruzatta bulunacaklarını ifade etmişlerdir. Âli Bey, gelenleri teskin ederek iradenin çıktığını, böyle olaylara girişmemelerini, toplanmaları hâlinde Ermenilerin bir kötülük yapabileceklerini belirtmişse de faydalı olmamıştır. Ertesi gün sabah namazından sonra Van ahalisi bölük bölük şehre gelerek Telgrafhane önünde toplanmaya başlamıştı. 8. Fırka Kumandanı Mahmud Paşa ile birlikte askerler önlerini kesmeye çalışmışsa da başarılı olunamamış, kalabalık dağıtılamamıştı. Ahalinin başında, Vilayet Müftüsü Abdurrahman Hulusi Efendi, Abdurrahman Gazi Tekkesi Şeyhi Mehmed Rıfat Efendi, ulemadan İsa Hüsnü Efendi ile birlikte yirmi mahalle muhtarı bulunmaktaydı.⁶³ Bu sırada, şehir halkı adına yirmi mahalle muhtarı Telgrafhaneye girmeye muvaffak olmuş ve doğrudan Yıldız Sarayı'na telgraf çekmiştir. Telgrafta, on dört senedir Van'da gördükleri kötü idare yüzünden gayet meysuken Âli Bey'in göreve başlamasıyla beraber gerekli tedbirleri alması nedeniyle ehl-i İslâm'ın mutmain olduğundan bahisle memleketin ve Müslüman halkın selameti için gayret gösteren Âli Bey'in kendilerine bağışlanmasını talep etmişlerdir.⁶⁴ Yaklaşık bir saat boyunca telgrafa cevap gelmemesi üzerine saat 9:00 civarında, bu defa da Müftü Abdurrahman Hulusi Efendi, Abdurrahman Gazi Tekkesi Şeyhi Mehmed Rıfat Efendi ve ulemadan İsa Hüsnü Efendi tarafından yine doğrudan Yıldız Sarayı'na telgraf çekilerek, kalabalığın hâlâ Telgrafhane önünde olduğunu ve cevap beklediklerini bildirmişlerdir.⁶⁵ Van nüfusunun Müslüman çoğunluğunu temsil eden bu kişilerin çektikleri telgraflara, Yıldız Sarayı'ndan Tahsin Paşa imzasıyla gelen cevap ise kısa ve nettir. Gelen cevapta, çekilen telgrafların padişah tarafından görüldüğü, böyle şeylere meydan verilmeyerek ilgililerin gerekli tedbirleri alması ifade edilmiştir.⁶⁶

11 Eylül 1907'de başlayan olaylar, alınan cevabın ardından daha fazla büyümese de Âli Bey'in şehirden ayrıldığı 14 Eylül 1907'e kadar devam etmiş görünmektedir. Zira Müşir

61 BOA, İ.DH, 1458/25 (11 Eylül 1907).

62 BOA, BEO, 3143/235678 (11 Eylül 1907).

63 BOA, Y.PRK.UM, 80/35 (11 Eylül 1907).

64 "Âli Bey kullarının buraya muvâsalatıyla berâber vahîmü'l-âfiye ahvâle karşı tedâbir-i lâzimeyi ittihâz ederek ehl-i İslâm nutma'in olmuşlar iken kendisinin azli ahâli-i İslâmiye'yi be-gâyet mahzûn eylediğinden bir memleket ehl-i imânın selâmetine çalışan vâlinin yed-i mü'eyyede vedî'atullah olan erbâb-ı tevhîde bağışlanması vilâyet Müslümânları nâmına istid'â ediyoruz". BOA, İ.HUS, 158/6-2,3 (11 Eylül 1907).

65 BOA, İ.HUS, 158/6-1 (11 Eylül 1907).

66 BOA, İ.HUS, 158/6-4 (11 Eylül 1907).

Zeki Paşa'nın yazdıklarına göre cihet-i askeriyece bazı tedbirler alınarak tutuklamalar ve nasihatler yapılmış, şehir esnafı üç gün boyunca dükkânlarını kapatmışsa da dördüncü gün Âli Bey'in Van'dan ayrılmasıyla dükkânlar açılarak şehirde asayiş ve sükûnet sağlanmıştır.⁶⁷ 11 Eylül günü Sadrazam Ferid Paşa tarafından Müftü Abdurrahman Hulusi Efendi'ye hitaben çekilen telgrafta ise Âli Bey'in iyi bir vali olduğunun bilindiği, görevden alınmasının devletçe görülen lüzum üzerine olduğu ve atanan yeni valiye halkın hukukunu koruması için kesin talimat verildiği belirtilmiştir. Ayrıca atama ile azil yetkisinin padişaha ait olduğu, buna kimsenin müdahale hakkının bulunmadığı ve herkesin kendi işiyle meşgul olması gerektiği uyarısında da bulunulmuştur.⁶⁸

Olayların bu duruma gelmesi üzerine aynı gün Sadaret'e uzun bir telgraf çeken Âli Bey, şehir halkının protestolarını engellemeye çalıştığını ancak ahaliyi ikna edemediğini bildirmiştir. Çözüm olarak kendisinin halefini beklemeden hemen Van'dan ayrılmasına müsaade edilmesi hâlinde olayların sakinleşeceğini ifade etmişse de⁶⁹ ertesi gün kendisine verilen cevapta şehirden ayrılmasına izin verilmemiş, ahalinin sakinleştirilerek bu işlere karışmalarını gerektiğinin tembih edilmesi bildirilmiştir.⁷⁰ Bir gün sonra (13 Eylül) verdiği cevapta ise Âli Bey, gönderilen emirler üzerine halkın sakinleştiğini, yeni valinin akşama doğru Van'a gelmesinin beklendiğini ve kendisinin de yarın yola çıkacağı bilgisini vermiştir.⁷¹

Valilik Sonrası

Hakkâri Mutasarrıfı Ali Rıza Bey, 13 Eylül günü akşam saatlerinde Van'a gelerek valilik görevini Âli Bey'den devralmıştır.⁷² Âli Bey ise 14 Eylül 1907'de Van'dan ayrılarak İstanbul'a dönüş yolculuğuna başlamıştır. Karayolu ile Bayezid üzerinden Kars'a gelen Âli Bey, buradan demiryoluyla Tiflis üzerinden Batum güzergâhını izleyerek Van'dan ayrıldıktan altı gün sonra, 20 Eylül günü Batum'a gelebilmiştir. Âli Bey'i Batum tren istasyonunda Osmanlı Başşehbenderi Remzi Bey ile birlikte Batum polis müdürü karşılamış ve Âli Bey'in güvenliğinin sağlanması için refakatine iki koruma polisi görevlendirilmiştir.⁷³

Batum limanındaki karantina uygulaması, Âli Bey'in İstanbul yolculuğunun birkaç gün sonraya ertelenmesine sebep olmuştu.⁷⁴ Bu gecikme dolayısıyla otele yerleşen Âli Bey, Batum polisin koruması altında şehirde birkaç gün geçirmek zorunda kalmıştır. Bu birkaç gün zarfında gündüzleri Başşehbenderliğe giden Âli Bey, akşamları ise otele dönmüştü. Batum'a gelişinin dördüncü günü (23 Eylül 1907) saat 15:00'de Başşehbenderlikten ayrılan

67 BOA, Y.PRK.ASK, 250/39 (19 Eylül 1907).

68 BOA, BEO, 3143/235689 (11 Eylül 1907).

69 BOA, Y.PRK.UM, 80/35 (11 Eylül 1907).

70 BOA, BEO, 3147/235997-1 (12 Eylül 1907).

71 BOA, Y.A.HUS, 515/34-3 (13 Eylül 1907).

72 BOA, Y.A.HUS, 515/34-2 (13 Eylül 1907).

73 BOA, Y.A.HUS, 515/143-3 (25 Eylül 1907).

74 BOA, Y.A.HUS, 515/143-3 (25 Eylül 1907).

Âli Bey, yine yanında koruma polisleri olduğu hâlde önce hamama uğramış, ardından otele gitmek üzere yola çıkmıştır. Üstü açık bir arabayla otel civarındaki bir kavşaktayken saat 19:00'da kalabalık bir grubun silahlı saldırısı gerçekleşmiştir. Çapraz ateş altında kalan Âli Bey'e toplam yirmi el ateş edilmiştir. Vücuduna üç kurşun isabet eden Âli Bey, olay yerinde hayatını kaybetmiştir. Arabada bulunan polis kolundan hafif yaralanıp silahla karşılık verse de saldırganlar karanlıktan yararlanarak izlerini kaybettirmiştir. Olay yerine gelen Batum güvenlik yetkilileri ise soruşturma başlatıp birkaç şüpheliyi gözaltına almışlar ancak saldırıyı gerçekleştirenlerden ele geçirilebilen kimse olmamıştır. Olay hakkında İstanbul'a ayrıntılı bir rapor gönderen Batum Başşehbenderi Remzi Bey ise Batum'daki genel kanaatin, cinayeti intikam amacıyla Ermeni komitalarının işlediği yönünde olduğunu bildirmiştir.⁷⁵

Âli Bey'in Batum'da silahlı bir saldırı sonucu öldürüldüğü haberi, olaydan birkaç saat sonra Hariciye Nezaretine ulaşmıştır.⁷⁶ Ertesi gün bilgilendirilen Sadrazam Ferid Paşa da aynı gün konuyu II. Abdülhamid'e yazılı olarak arz etmiştir. Ferid Paşa bu yazıda, Âli Bey'in Ermeniler tarafından öldürüldüğünün muhakkak olduğunu, cenazenin bir an evvel Batum'dan bir gemi ile aldırılacağını, ancak cenazenin İstanbul ya da Trabzon'a defnedilmesinin sıkıntı yaratacağı endişesiyle Sinop'a defnedilmesinin daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Aynı yazının devamındaki satırlar ise Sadrazam Ferid Paşa'nın yaşanan olayların arka planını açıkça kaleme alması yönüyle önemlidir. Zira Ferid Paşa'ya göre bu olayın sorumlusu, yalan yanlış şikâyetleriyle işini dosdoğru yapan Âli Bey'i azlettiren Müşir Zeki Paşa'dır. Zeki Paşa'yı doğrudan ifadelerle suçlayan Sadrazam, Âli Bey'in halkın itimadını kazanıp Ermeni çetecilerin hakkından geldiğini fakat Âli Bey'in açıklamalarına da ahaliye de itibar edilmediğini vurguladıktan sonra Zeki Paşa'nın daha önce de valilerin işlerine karışarak görevden aldığını, şimdi yine görevdeki Erzurum ve Mamuretülaziz valilerini hedef göstererek onların da başına çorap ördüğünü,⁷⁷ artık valilerin işine karıştırılmaması gerektiğini açıkça ifade etmiştir.⁷⁸ Sadrazam'ın bu arzına II. Abdülhamid tarafından ertesi gün verilen cevap ise merhum Âli Bey'in cenazesinin Sinop'a defininin uygun olacağı ve Rusya nezdinde girişimlerde bulunulmasından ibaret⁷⁹ olup ne Zeki Paşa'ya ne de yapılan ağır ithamlara dair hiçbir ifade yoktur.

Âli Bey'e düzenlenen suikast, doğal olarak aynı gün Rus makamlarını da harekete geçirmişti. Rusya Dışişleri Bakanı İzvolski, St. Petersburg'daki Osmanlı Sefiri Hüseyin Hüsnü Paşa'yı 24 Eylül'de ziyaret ederek taziyelerini iletmiş ve Rus hükümetinin olayı kınadığını bildirmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı, ertesi gün Osmanlı sefaretine gönderdiği

75 BOA, Y.A.HUS, 515/143-3 (25 Eylül 1907).

76 BOA, Y.A.HUS, 515/71-2 (23 Eylül 1907).

77 Çok geçmeden mevcut Erzurum Valisi Mustafa Nuri Bey görevden alınmıştır. bkz. BOA. İ.DH, 1459/8 (3 Ekim 1907).

78 BOA, Y.A.HUS, 515/71-1 (24 Eylül 1907).

79 BOA, İ.HUS, 158/55 (25 Eylül 1907).

yazıyla da Âli Bey'in öldürülmesinden duyulan üzüntüyü tekrarlayarak firarda olan katillerin yakalanması için gereken tüm tedbirlerin alındığını ve katillerin hak ettikleri şekilde cezalandırılacaklarını belirtmiştir.⁸⁰ Yine aynı gün İstanbul'daki Rusya Sefiri Zinovyev de Hariciye Nezaretine gönderdiği yazıda, bu cinayetten dolayı Rusya hükümetinin nefret ve infial içinde olduğunu, katillerin mutlaka yakalanacağını bildirmiştir.⁸¹ Bu arada Sadaret, Van Valisi Ali Rıza Bey'e kişiye özel şifreli bir telgraf çekerek, Âli Bey'in öldürülmesinden Van'daki Ermeni komitacıların sorumlu olduğunu, bunlara karşı alınan tedbirlerin artırılmasını ve halkın göstereceği tepkiler düşünülerek gerçekleşen suikastın gizli tutulmasını istemiştir.⁸²

Rus makamlarının katillerin yakalanmasına dair verdikleri taahhütlere rağmen Âli Bey'i öldürenlerden kimse ele geçirilememiştir. Osmanlı idarecilerinin kesin kanaatlerine karşı Rus makamları, katillerin kimliğine dair net bir tanımlama yapmamış ve "kimliği belirsiz kişiler" ifadesini kullanmıştır.⁸³ Hâlbuki aynı günlerde, Paris'te Fransızca olarak çıkarılan Ermeni terörü yanlısı *Pro Armenia* gazetesinde, "Exécution/İnfaz" başlığı altında Âli Bey'in "Batum'da Ermeniler tarafından" katledildiği haber yapılmıştı.⁸⁴

Âli Bey'in katli ya da defnedilmesi gibi konularda Osmanlı basınında herhangi bir haber bulmak ise mümkün olmamıştır. Zaten ilk günden itibaren olayın yaratacağı infialden endişelenildiği için Âli Bey'in vefatı gizli tutularak cenazesinin Trabzon'a dahi defnedilmesinin uygun olmayacağına Ferid Paşa tarafından dikkat çekilmişti. Yine de *İkdâm ve Tercümân-ı Hakikât* gibi dönemin büyük gazeteleri taranmışsa da herhangi bir habere ulaşılamamıştır. Yabancı basında ise *Reuter's Service* başta olmak üzere "Bir Valinin Katledilmesi" gibi başlıklarla olayın haber olduğu görülmektedir.⁸⁵ Yapılan araştırmalar sırasında, Âli Bey'in cenazesinin Batum'dan alınmasıyla ilgili yazışmaların yanı sıra cenazenin tahnit edilmesine, tahnit parasının hangi bütçeden ödeneceğine ve eşyalarının durumuyla ilgili belgelere tesadüf edilmiş ancak cenazenin Sinop'a ne zaman getirildiği, kimin tarafından defnedildiği gibi sorulara cevap bulunamamıştır. Kabri Sinop'ta Cezayirli Ali Paşa Camii haziresinde bulunan Âli Bey'in mezar taşında ise günümüz harfleriyle yazılmış şu ifadeler bulunmaktadır: "*Van İlbayı Âli 1907 de Batumda Ermeni Komutaları Öldürdü.*"

Ali Paşa Ağdı

Literatür taraması sırasında, *Arpa Ektim Biçemedim* adıyla da anılan *Ali Paşa Ağdı* hakkında bilgi bulunduğunu tespit edebildiğimiz en eski yayın, *1967 Van İl Yıllığı* adlı eserdir. Burada ağdım farklı bir versiyonunun yanı sıra türkü sözlerindeki bariz kelime

80 BOA, Y.A.HUS, 515/90-3 (25 Eylül 1907).

81 BOA, Y.A.HUS, 515/92-2 (25 Eylül 1907).

82 BOA, A.MKT.MHM, 673/42-1 (25 Eylül 1907).

83 BOA, Y.A.HUS, 515/77-3 (24 Eylül 1907); BOA, Y.A.HUS, 515/90-3 (25 Eylül 1907).

84 *Pro Armenia*, 5 Ekim 1907, s. 1166.

85 BOA, HR.SYS.1331 - 51 (26 Eylül 1907).

hataları da (dış-düş gibi) dikkat çekmektedir.⁸⁶ Yayında verilen kısa tarihi bilgi ise yine daha önce bahsettiğimiz karışıklıkları içermektedir.

Müzikolojik olarak analiz edildiğinde eserin türü/formu, türkü ve ağıt olarak geçmektedir. İlk çıkış hâli pek bilinmemekle birlikte yakılan ağıdın zamanla türküleşerek notaya alındığı tahmin edilmektedir. Van yöresinde kaynak kişi olarak Abdurrahman Cabiroğlu'ndan derleyen Muzaffer Sarısözen tarafından 1973'de yine notaya alınan türkü, 5/4'lük (3+2) usul ile ağıt formunda ve makamsal dizi olarak “sol” kararlı zavil makamındadır. TRT Müzik Dairesi Yayınları No:398'deki kaydına göre türkünün sözleri şöyledir:

Arpa ektim biçemedim / bir düş gördüm seçemedim / alışmışam soğuk suya / ısı sular içemedim.

Üç atım var biri binek / arkadaşlar kalkın gidek / Ali Paşa'yı vurdular / yavrusuna haber verek.

Paşa giyer iki kürkü / biri samur biri tilki / Ali Paşa'yı vurdular / harap oldu Van'ın mülkü.

Karavanaya vurdular / yüzbaşılar darıldılar / Ali Paşa'yı vurdular / darılmayın yüzbaşılar.

Türkü, halk müziği teorisi içerisinde incelendiğinde müstezat ayağı ve çeşitleri olan rast, nıkriz, hicazkâr ve zavil makamları ile ölçülü kırık hava olarak icra edildiği de görülmektedir. Türk Anonim Halk Edebiyatı'nın bir türü olarak, nazım biçiminde sekizli hece ölçüsüyle “a-a-b-a” şeklindedir. Mani tipi kafiyeye şeması ve nazım birimi olarak bent ve nakarat şeklinde beş adet dörtlükten oluşan koşma türü olarak nitelendirilmektedir. Akademik araştırmalarda⁸⁷ “hikâyeli türkü” olarak da tasnif edilmektedir.⁸⁸

Ağıt formundaki geleneksel icrası dinlendiğinde,⁸⁹ türkünün söz ve müziğiyle duyguları aktarmakta başarılı olduğu ifade edilebilir. Zira sözleri etkileyici, melodisi akılda kalıcıdır. Ayrıca türkünün sözlerinde yaşananlara dair merak uyandıran bir taraf da vardır. Örneğin; “arpa ektim biçemedim” sözüyle, Van'da 1907'de yaşanan kuraklığa mı atıf yapılmaktadır? Yine, “bir düş gördüm seçemedim” derken, Âli Bey'in kısa valilik süresi mi kastedilmektedir? Ya da “alışmışam soğuk suya” ifadesinde ima edilen, ahalinin mustarip olduğu yöneticiler; “ılık sular içemedim” derken Âli Bey midir? Türkünün varyasyonlarında yer alan, “*Ali Paşa giyer kürkü / yarı sansar, yarı tilki*” ifadesi ile Âli Bey'in Van'da sansar ve tilki kürkü imalini

86 1967 *Van İl Yıllığı*, San Matbaası, Van 1968, s. 134-135. Benzer şekilde, 1973 *Van İl Yıllığı*'nda da Ali Paşa ve yakılan ağıt ile ilgili bilgiler bulunmakta olup olay ve tarih bilgileri hatalıdır. bkz. 1973 *Van İl Yıllığı*, Kırıl Matbaası, İstanbul 1974, s. 116.

87 M. Güven, *a.g.t.*, s. 302.

88 Burada yer alan müzikolojik değerlendirmeleri için Antakya Devlet Konservatuarı Türk Müziği Bölümünden Doç. Dr. Erhan Tekin'e teşekkürlerimi sunarım.

89 Türkünün notasına uygun geleneksel icrası için bkz. <https://youtu.be/PB9YXxTenBA?si=MbeCo7IQu74C-4JS> (25 Aralık 2024 tarihinde erişildi.)

desteklemesi⁹⁰ arasında hiç bir alaka yok mudur? Aynı şekilde, haber verilmek istenen “Âli Bey’in yavrusu” on beş yaşındaki en küçük oğlu Hasan Cevat mıdır? Paşalarla arası açıkken ölümüne ah edip “karavanaya vuran yüzbaşılar” kimdir gibi sorularla düşündüren ve nihayetinde bu çalışmanın yapılmasına sebep olan bir türküdür *Ali Paşa Ağıdı*.

Elbette bunca sözün, sadece kafiye maksadıyla arka arkaya dizilip ağıt olması mümkün değildir. Yakıldığı günden bugüne kadar her dinleyenin, bilgisine-görgüsüne göre, duygu ve düşünce dünyasında farklı etkiler bıraksa da ağıttaki sözlerin tarihi gerçeklik ile neredeyse birebir örtüştüğü ve dönem insanının hissiyatını yansıttığı açıktır. O günün hissiyatı tam olarak anlamak zor olsa da yaşananların verdiği ıstırapın şiddetli bir acıya tekabül ettiğini tahmin etmek mümkündür. Zira ağıtların ancak tahammülü zor, büyük acılar karşısında yakıldığı bilinmektedir. Ağdın türkü formuna dönerek yıllarca söylenmesi ise halktaki sahiplenme duygusu ile maşeri vicdanının harekete geçtiğini göstermektedir.

Sonuç

Ali Paşa Türkü'nün sözlerinin yarattığı meraktan yola çıkarak başlayan bu araştırmanın ilk olarak belirtilmesi gereken neticesi, araştırmaya konu edilen Van Valisi “Ali Paşa”nın aslında “Âli Bey” olduğunun anlaşılmasıdır. Sözlü tarih çalışmaları kapsamında derlenen ilk bilgilerdeki karmaşanın yol açtığı bu “başkalaşma”, bilimsel doğrulama yöntemleri kullanılmadan yapılan sözlü tarih çalışmalarından elde edilen verilerin sıhhatini sorgulamakta; zaman, mekân, kişi ve olay bilgilerinin ne denli karışabileceğini de ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, sözlü/yemel tarih çalışmalarındaki bilgilerin teyit edilmeden akademik literatürde tekrar edilmesiyle yanlış bilgilerin kökleştiği ve yayılma hızının çok daha arttığı fark edilmiştir. Buna karşın, önceleri “Hazine-i Evrak” olarak adlandırılan Osmanlı Arşivinin, bir türkü sözünde geçen detaylara kadar birçok bilgiye kaynaklık edebileceği, doğru kullanıldığı takdirde sadece tarihçiler için değil birçok bilim dalı için muazzam bir hazineye tekabül ettiği bir kez daha hatırlanmıştır.

Âli Bey’le ilgili hatalı bilgilerin düzeltilmesinin yanı sıra bilinmeyen hususların da aydınlatılmasına gayret ettiğimiz çalışmayla tarih yazımında türkülerin önemine de dikkat çekilmek istenmiştir. Bilhassa aslına uygun bozulmamış ağıtların, sadece dönem hissiyatını yansıtmakla kalmadığı, tarihi gerçekliklerle de birebir uyuşan detaylara sahip olduğu yönünde güçlü bir kanaat hâsıl olmuştur. Çoğu zaman alakasız zannedilen ya da kafiye için kullanıldığını tahmin edilen bazı ifadelerin, aslında dönemin olay ve kişilerini hatırlatan detay, benzetme ve atıflar olduğu görülmüştür. Bu nedenle özellikle tarih araştırmalarında, Türk Halk Edebiyatı unsurlarından yararlanılarak yapılacak çalışmaların çok daha zenginleşerek anlamlı sonuçlar ortaya koyabileceği değerlendirilmektedir. Yine, türkü ve ağıtlara yönelik

90 Van’da üretilen tiftik ile sansar ve tilki postlarının Trabzon yoluyla Romanya’ya ihracının himaye ve desteklenmesi için Van Valisi Âli Bey imzalı telgraf. bkz. BOA.DH.ŞFR.377-6. (14 Mart 1907).

daha kapsamlı, disiplinler arası araştırmalar yapılmasının birçok disipline önemli katkılar sağlayacağı düşünölmektedir. Zira ölümlü gizlenmeye çalışılan Âli Bey örneğinde göröldüğü gibi yakılan içli bir ağıt dahi arkasındaki büyük bir gerçekliğe işaret ederek yüzyıl sonrasına ışık tutabilmektedir.

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın doğu vilayetlerindeki idari, siyasi, askeri, mülki ve toplumsal yapının çok katmanlı iç içe geçmiş sorunlarını daha iyi anlamamıza imkân tanıyan Âli Bey'in biyografisi, çıkar odaklı yerel mütegalibe ile yerleşmiş taşra bürokrasisindeki yozlaşmanın, merkezi karar alma süreçlerinde ne kadar etkili olabileceğini gözler önüne sermiştir. Nitekim işini layıkıyla yapmaya çalışan Âli Bey'in, halk ve sadrazam desteğine rağmen azledilmesi sürecindeki gelişmeler ve yazışmalar bu durumu açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca 1888-1908 yılları arasında Doğu Anadolu'da görev yapan Müşir Zeki Paşa ve faaliyetleri hakkında daha fazla akademik çalışma yapılmasının gerekliliği de anlaşılmıştır.

Osmanlı topraklarında bir valinin göreve iadesi için ahalinin sokaklara çıkması ve valinin arkasından ağıt yakılması, rastlanılan bir durum değildir. Bu nedenle, Âli Bey'in çok kısa süren valilik müddetince, halkın gönlünde nasıl bu kadar yer edebildiğinin anlaşılması, başlı başına önemli görölmektedir. Bu noktada, Ermeni terörü yanlısı dönem gazetelerinin dahi Âli Bey'in “kanunları çok büyük bir titizlikle uygulamak istediğini”, “milliyeti ne olursa olsun herkese eşit derecede” davrandığını itiraf etmesi, belirli bir profili ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti ve idarecilerinin tabiri caizse ateş çemberi içerisinde olduğu bir dönemde, devlet nizamı ve ahali selameti için sekiz ay gibi kısa bir sürede, seksen farklı netameli işe girişen Âli Bey ise görünen o ki, istenilen ama çok fazla rastlanılmayan bir yönetici profilini teşkil etmekteydi.

Neticede, asılsız iddialarla suçlanıp görevinden azledilen Âli Bey, Ermeni terörüne kurban verilmiş, ölümü halktan gizlenmek zorunda kalınmış, cenazesi dahi İstanbul'a getirilememiştir. Ancak başta vefakâr Van ahali si olmak üzere kadirşinas Türk milleti, ne Âli Bey'i, ne de Âli Bey'in kendileri için yaptıklarını unutmamış, çekilen büyük ıstırabı yaktığı ağıtla dilden dile, nesiller sonrasına aktarabilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Makalede yer alan müzikolojik değerlendirmeler için Antakya Devlet Konservatuarı Türk Müziği Bölümünden Doç. Dr. Erhan Tekin'e teşekkürlerimi sunarım.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I would like to thank Assoc. Prof. Dr. Erhan Tekin from Antakya State Conservatory Turkish Music Department for the musicological evaluations in the article.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO): 2979/223385 – 1;2;3. (12;13 Ocak 1907); 3102/232577 (16 Temmuz 1907); 3115/233605 (4 Ağustos 1907); 2574/193026 (13 Mayıs 1905); 3119/233864-1 (8 Ağustos 1907); 3122/234103 (9 Ağustos 1907); 2988/224053 (1 Şubat 1907); 3107/232987 (23 Temmuz 1907); 3122/234099 (11 Ağustos 1907); 3133/234952 (27 Ağustos 1907); 3109/233124-2 (22 Temmuz 1907); 3142/235645 (7 Eylül 1907); 3147/235997-1 (12 Eylül 1907); 3142/235645 (7 Eylül 1907); 3143/235678 (11 Eylül 1907); 3143/235689 (11 Eylül 1907); 3147/235997-1 (12 Eylül 1907); 3102 – 232598 (5 Temmuz 1907); 3157 – 236717 (1 Ekim 1907); 734-55033.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT): 1145/71 (10 Şubat 1907); 1153/40 (14 Mart 1907); 1180/72 (7 Temmuz 1907); 1189/56 (12 Ağustos 1907); 1194/8 (26 Ağustos 1907); 1176 - 17 (26 Mayıs 1907).

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH.SAİD.d): 3/1012; 7/855; 7/855; 7/855.

Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR):, 378/90 (18 Nisan 1907); 379/110 (12 Mayıs 1907); 381/113 (8 Haziran 1907); 382/18 (13 Haziran 1907); 382/38 (16 Haziran 1907); 382/100 (23 Haziran 1907); 376/46 (22 Şubat 1907); 328/110 (29 Mayıs 1904); 375/31 (28 Ocak 1907); 384/28 (16 Temmuz 1907); 1331 - 51 (26 Eylül 1907); 377-6.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK): 237/54 (4 Mart 1907); 244-47 (28 Mayıs 1907); 69 – 8 (28 Temmuz 1907).

İrade Dahiliye (İ.DH): 1451/4 – 1 (16 Aralık 1906); 1451/4 – 1(16 Aralık 1906); 1451/4 – 2 (17 Aralık 1906); 1457/45 (5 Eylül 1907); 1458/25 (11 Eylül 1907); İ.DH, 1459/8 (3 Ekim 1907).

İrade Hususi (İ.HUS): 148/72 – 2 (10 Aralık 1906); 157/25 (19 Ağustos 1907); 157/51-1 (5 Ağustos 1907); 157/51-2 (8 Ağustos 1907); 157/51-3 (13 Ağustos 1907); 157/37 (24 Ağustos 1907); 157/74 (2 Eylül 1907); 157/88 (4 Eylül 1907); 158/6-2,3 (11 Eylül 1907); 158/6-1 (11 Eylül 1907); 158/6-4 (11 Eylül 1907); 158/55 (25 Eylül 1907).

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM): 673/42-1 (25 Eylül 1907); 673/42-1 (25 Eylül 1907).

Şûrâ-yı Devlet (ŞD): 1075/15-1 (23 Şubat 1908); 1311 – 12 (11 Haziran 1907).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV): 260/102 (30 Mayıs 1904).

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ): 52/29 (6 Nisan 1907).

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK): 247/74 (16 Haziran 1907); 250/39 (19 Eylül 1907).

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM): 80/35 (11 Eylül 1907); 80/35 (11 Eylül 1907).

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS): 514/41-2 (16 Ağustos 1907); 514/41-2 (16 Ağustos 1907); 515/71-1 (24 Eylül 1907); 514/41-1 (21 Ağustos 1907); 515/34-3 (13 Eylül 1907); 515/34-2 (13 Eylül 1907); 515/143-3 (25 Eylül 1907); 515/71-2 (23 Eylül 1907); 515/71-1 (24 Eylül 1907); 515/90-3 (25 Eylül 1907); 515/92-2 (25 Eylül 1907); 515/71-1 (24 Eylül 1907); 515/143-3 (25 Eylül 1907).

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES): 144/24 (4 Mart 1907); 146/82 (2 Haziran 1907).

Millî Savunma Bakanlığı (MSB) Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi

Süvari Yüzbaşı Süleyman'a (319-56) ait Subay Şahsi Dosyası.

Millî Savunma Üniversitesi (MSÜ) Kara Harp Okulu (KHO) Tarihi Arşivi.

27 Nolu Künye Defteri.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet Gazetesi, 6 Temmuz 1962.

İkdam, 2 Ocak 1907 Çarşamba.

Pro Armenia, 5 Ekim 1907.

Pro Armenia, 5 Temmuz 1907.

Tetkik Eserler

1967 Van İl Yıllığı, San Matbaası, Van 1968.

1973 Van İl Yıllığı, Kıral Matbaası, İstanbul 1974.

Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1886-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Arvas, Tarık Ziya, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, Van Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, Van 2018².

Bozkurt, Uğur, "II. Abdülhamid'in Valilerinden İşkodralı Tahir Paşa'nın (1848-1913) Hayatı ve Devlet Adamlığı", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 18 (2019), s. 237-254.

Çakaloğlu, Cengiz, *Müşîr Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999.

Çelik, Hüseyin, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi*, Van 1996.

Çelik, Hüseyin, "Ali Paşayı Vurdular", *İhlâs Finans Van Turizm ve İş Rehberi*, İstanbul 1998.

Demiroğlu, Faiz, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.

Güven, Merdan, *Türkiye Sahasındaki Hikâyeli Türküler Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002³.

Koçyiğit, Ömer, "Hüseyin'ken Çıktım Şehir Yoluna: Harput Türküsünde Yaşayan Telgrafçı Âkif Efendi,

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, sayı 49 (2023), s. 1-22.

McCarthy Justin, vd., *The Armenian Rebellion at Van*, University of Utah Press, Utah 2006.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, V, İstanbul 1996.

Oktay, Hasan, “Ermeni Komitecilerinin Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü”, *Yeni Türkiye Dergisi*, II/38 (2001), s. 832-838.

Oktay, Hasan, “Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü 1896-1915”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı 5, Ankara 2002, s. 84-137.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, I-II, Ankara 2008.

Özcan, Ahmet, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 46-47.

Talay, Aydın, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi, Van’da Ermeni Olayları*, Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van 2017².

Tızlak, Fahrettin, “Van Gölü’nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)”, *Belleten*, LXIV/240 (2000), s. 467-486.

İnternet Kaynakları

Ali Paşa Ağdı: <https://youtu.be/PB9YXxTenBA?si=MbeCo7IQ74C-4JS> (15 Eylül 2024 tarihinde erişildi).

Ali Paşa ile Dacat ve Vatanın Öyküsü: <https://www.vansesigazetesi.com/ali-pasa-ile-dacat-ve-vatanin-oykusu/91243> (10 Eylül 2024 tarihinde erişildi) .

Ali Paşa’ya Vefa Zamanı Geldi: <https://memleketimvan.com/haber-3407-haber-ali-pasa-ya-vefa-zamani-geldi.html> (10 Eylül 2024 tarihinde erişildi).

Sinop’ta Medfun Van Valisi Ali Rıza Paşa: <https://www.ajanssinop.com/yazarlar/cengizhan-ersoy/sinop-ta-medfun-van-valisi-ali-riza-pasa/310/> (20 Eylül 2024 tarihinde erişildi).

Sinoplularla Vanlıların Paşa Kavgası: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sinoplularla-vanlilarin-pasa-kavgasi-7348789> (28 Eylül 2024 tarihinde erişildi).

İstanbul Merkezli 25. Kolordunun Mütareke Dönemi'ndeki Vaziyeti ve İcraatları

The Status and Actions of the 25th Istanbul-based 25th Corps during the Armistice Period

Enes Mert Demir*

*Dr., Gazi Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Ankara, Türkiye

ORCID: E.M.D. 0000-0002-2661-9421

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Enes Mert Demir,
Gazi Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi,
Ankara, Türkiye

E-posta/E-mail: enesmertdemir@gazi.edu.tr

Başvuru/Submitted: 24.10.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
21.11.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
22.11.2024

Kabul/Accepted: 19.12.2024

Atıf/Citation:

Demir, Enes Mert. "İstanbul Merkezli 25. Kolordunun Mütareke Dönemi'ndeki Vaziyeti ve İcraatları." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 85 (2025): 189-227.
<https://doi.org/10.26650/iutd.1573235>

öz

Osmanlı ordusu, Mondros Mütarekesi sonrası 9 kolordu hâlinde teşkilatlandırılmıştır. Bu kolordulardan biri de başkent İstanbul'da karargâhı bulunan 25. Kolordudur. Emrindeki 1. Tümen ve 10. Kafkas Tümeni ile İstanbul-İzmit hattında konuşlanan 25. Kolordu, başkentin işgal altında bulunması sebebiyle Millî Mücadele'ye doğrudan katılamayan tek kolordudur. Ancak İzmit'teki 1. Tümen, zaman içerisinde Ankara'nın emrine girmiştir. Bu makalede, hakkında özgün bir çalışma bulunmayan 25. Kolordunun teşkilat yapısı ve faaliyetleri incelenmiştir. Böylece Kolordunun bu süreçteki vaziyetinin izah edilmesi hedeflenmiştir. Çalışmanın kaynaklarını Osmanlı Arşivi ve ATASE Arşivi'ndeki belgeler ile döneme ilişkin literatür oluşturmaktadır. Elde edilen bulgular, dönemin siyasi ve askerî gelişmeleri perspektifinde nitel analiz metoduyla değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 25. Kolordu, 10. Kafkas Tümeni, 1. Tümen, İstanbul, İzmit Millî Mücadele

ABSTRACT

The Ottoman army was organised as 9 corps after the Armistice of Mondros. One of these corps was the 25th Corps, which had its headquarters in the capital Istanbul. The 25th Corps, which was stationed on the Istanbul-Izmit line with the 1st Division and the 10th Caucasian Division under its command, was the only corps that could not directly participate in the National Struggle due to the occupation of the capital. However, the 1st Division in Izmit came under the command of Ankara in time. This study examines the organisational structure and activities of the 25th Corps, about which there is no original study. Thus, it is aimed to explain the status of the Corps during this period. The sources of the study are the documents in the Ottoman Archive and ATASE Archive and the literature on the period. The findings obtained were evaluated with the qualitative analysis method in the perspective of the political and military developments of the period.

Keywords: 25th Corps, 10th Caucasian Division, 1st Division, Istanbul, Izmit National Struggle

Extended Abstract

By September 1918, Bulgaria, an ally of the Ottoman Empire in the First World War, had withdrawn from the war after suffering a defeat on the Macedonian Front. Consequently, the Thracian border and the capital Istanbul faced a new danger for the Ottoman Empire. Thereupon, the Commander-in-Chief's Office took precautions and organised the 25th Corps in addition to the 1st Corps. However, due to the lack of sufficient troops, divisions from the Caucasian Front were assigned to the organisation of the Corps. Therefore, it would not be possible for the troops of the 25th Corps to reach Istanbul immediately. The Ottoman Empire, on the other hand, aimed to withdraw from the war by reaching an armistice as soon as possible. As a result, the First World War ended for the Ottoman Empire with the Armistice of Mondros signed on 30 October 1918.

The heavy terms of the armistice paved the way for the Allied powers to occupy the Ottoman territories, including the capital Istanbul, in a short time. Of course, the reduction of the Ottoman army strength, arms and ammunition to a low number was also among the conditions of the armistice. In general, the governments established after the Armistice adopted a passive attitude in the face of the occupations and demands of the Entente states. However, the Ministry of War aimed to retain and protect the army as much as possible. Therefore, even though it demobilised and ostensibly disbanded the armies, it preserved the divisions, regiments and battalions under the main organisation of corps. Undoubtedly, the number of soldiers in the corps and the capabilities of the units were limited. However, the main backbone of the organisational structure for a mobilisation was preserved.

Within this framework, the Ottoman army was restructured into 9 corps and 20 divisions in April 1919. One of the corps was the 25th Corps, headquartered in the capital Istanbul. The 25th Corps, which was responsible for Istanbul, Çatalca, İzmit, Adapazarı, Düzce, Bolu and Zonguldak lines with the 1st Division and 10th Caucasian Division under its command, carried out its activities under the Istanbul-based 1st Army Inspectorate between May and August (1919), and directly under the Ministry of War after the inspectorates were abolished.

Undoubtedly, due to the presence of the occupation forces, the 25th Corps could not fulfil its duties and responsibilities comfortably. So much so that the places where the Corps' troops were stationed in Istanbul, the amount of troops or even the dispatch of troops to a region for security and public order purposes posed a problem for the occupation forces.

The Ministry of War, on the other hand, tried to take the necessary measures through the 25th Corps as much as possible. As a matter of fact, the duties of the Corps Command and the Istanbul Guard were merged within the scope of the centralised execution of the public order of Istanbul and the military measures to be taken. As a matter of fact, during Cemal Pasha's

term as Minister of War, the 25th Corps acted relatively more effectively in establishing public order and security, and dispatched its troops to the regions where they were needed. However, with the official occupation of Istanbul on 16 March 1920, the occupation of the Corps headquarters and the arrest of its commander Ali Sait Pasha, the influence of the Corps was completely eliminated and its command and organisation structure became dysfunctional.

As a result, it is observed that the 25th Corps and the 10th Caucasian Division were ineffective due to their presence in occupied Istanbul, while the 1st Division stationed in Izmit acted more easily due to its location. In this context, the Division Commanders were in direct contact with Mustafa Kemal Pasha and contributed to the National Struggle by fulfilling his directives. The 1st Division Command assumed responsibilities especially in establishing and expanding the national organisation in its area of responsibility, taking measures against the attempts and rebellions against it, as well as preventing bandits operating in the region and establishing security.

It should be noted that the troops under the command of the Corps headquarters and the 10th Caucasian Division were generally assigned to ensure the public order and security of the capital city, and could not directly support the National Struggle due to the fact that they were operating under close surveillance.

As a conclusion, the 25th Corps was the only corps that could not directly participate in the National Struggle due to the occupation of the capital. The 1st Division of the Corps, with the advantage of its location, was placed under the command of Ankara after the occupation of Istanbul and reorganised on the Western Front and performed important duties. Some of the officers assigned to the Corps headquarters and the 10th Caucasian Division in Istanbul travelled to Anatolia in various ways and joined the National Struggle.

Giriş

Osmanlı Devleti, Kasım 1914'te dâhil olduğu Birinci Dünya Savaşı'nda pek çok cephede savunma ve taarruz muharebelerine katılmıştı. Dört yıldır devam eden Savaş'ın akıbeti, özellikle 1918 yılının ikinci yarısından itibaren belli olmaya başlamıştı.¹ Nitekim Eylül 1918'e gelindiğinde Osmanlı ordusu; Şark/Kafkas Cephesi'nde Azerbaycan ve İran'da ilerlemesine rağmen, Filistin-Suriye ile Irak (Dicle) Cephesi'nde kayıplar yaşayarak geri çekilmekteydi.² Osmanlı'nın müttefikleri için de durum farklı değildi. Öyle ki İtilaf ordularının Eylül ayındaki saldırısıyla Makedonya Cephesi kısa sürede çökünce, Osmanlı'nın müttefiki olan Bulgaristan ateşkes talebinde bulunmuş ve 29 Eylül'de yaptığı ateşkesle savaştan çekilmişti. Böylece Osmanlı Devleti'nin Trakya sınırı ve başkent İstanbul, İtilaf ordularının muhtemel ilerleyişine açık bir hale gelmişti. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin de ateşkes arayışlarına yönelmesine neden olmuştu.³

Öte yandan söz konusu gelişmeler bağlamında Trakya ve İstanbul'daki birliklerin vaziyeti önem kazanmıştı. Şöyle ki 1916'da Çanakkale Cephesi'nde kazanılan zafer, başkent ve boğazlara yönelik tehdidi ortadan kaldırmıştı. Haliyle Osmanlı Başkumandanlığı, bölgede çok fazla birlik bulundurmuyarak kuvvetlerini yoğun muharebelerin olduğu cephelere kaydırmıştı. Bununla birlikte İstanbul ve Boğazların tahkim edilmesine yönelik 5. Ordu bünyesinde dört yeni tümen teşkil edilmişti. Trakya sınırında ise sadece hudut taburları bulunmaktaydı. Ancak Makedonya Cephesi'ndeki başarısızlık, Trakya ve İstanbul'un korunması çerçevesinde yeni tedbirleri gerektirmiştir. Bu doğrultuda Eylül ayı sonunda Batum'dan İstanbul'a gelen 3. Ordunun emrine verilen Edirne/Keşan'da konuşlu 1. Kolordu, Trakya sınırının savunulması için teyakkuza geçerken; Ergene-Edirne arasının savunulması için de Ekim 1918'de -yeniden- 25. Kolordu Kumandanlığı teşkil edilmişti.⁴ 25. Kolordunun emrine, Şark Ordular Grubu teşkilatındaki 10. Kafkas Tümeni ile 15. Tümen verilmiş; bu

- 1 Basil Lidell Hart, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018³, s.463-492.
- 2 Ali Fuat Türkgeledi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Enstitüsü Yay., Ankara 1948, s.12-15; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım İstiklâl Harbinin Gerçekleri*, yay. haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Timaş Yay., II, İstanbul 2017², 16-17, 24-25; Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kütü'l-Amâre ve Filistin Cephesi*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s.267-271.
- 3 Fazıl Karlıdağ, Kâni Ciner, *Birincî Dünya Harbî VII nci Cilt Avrupa Cepheleeri 3ncü Kısım (Makedonya Cephesi)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1967, s.68-69; Zekeriya Türkmen, "Büyük Harpte Makedonya Cephesi'nde Osmanlı Ordusu 20. Kolordu ve Bağlı Birliklerinin (Takviyeli 177. Piyade Alayı) Makedonya Cephesindeki Mücadelesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C.14, sayı 27-28, (2015/1-2), s.231.
- 4 *Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih ve Arşiv Daire Başkanlığı (ATASE), İstiklâl Harbi (1919-1923) Fonu*, (İSH), 53/22-4; 25. Kolordunun kurulmasına dair 2 Ekim 1918 tarihli Sadarettin Harbiye Nezâretine gönderilen yazıda, Kolordu Kumandanlığına Ordu Dairesi Reisi Alman Hans Kannengiesser Paşa'nın atandığı bildirilmişti. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbüalî Evrak Odası Evrakı (BEO), 4536/340169; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1999³, s.15, 19, 161.

birlikler, İstanbul'a hareket emri almıştı. Ayrıca Şark Cephesi'nden iki tümenin de İstanbul'a sevki kararlaştırılmıştı.⁵ Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, İtilaf ordularının muhtemel ilerleyişine karşı mevcut imkânlarla tedbir alma yoluna gitmişti.

Şüphesiz bu tedbirler hayata geçirilse de güçlü bir saldırısı karşısında Trakya ve başkent in korunması kolay olmayacaktı.⁶ Bu yüzden de 14 Ekim'de kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin hedefi, savaşın sona erdirilmesi için bir an önce ateşkes yapılmasıydı.⁷ Osmanlı Devleti'nin bu hususta bir süredir devam eden girişimleri sonucunda, İtilaf devletlerini temsilen İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında görüşmeler gerçekleştirilmiş, neticede Mondros Mütarekesi/Ateşkesi (30 Ekim 1918) imzalanmıştı. Böylece Osmanlı Devleti açısından Kasım 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı sona ermişti. Fakat 25 maddeyi ihtiva eden bu Mütareke, birbirinden ağır hükümleriyle kısa sürede İtilaf devletleri tarafından Osmanlı Devleti'nin işgal edilmesine zemin hazırlamıştı.⁸

Özellikle Mütareke'nin 5. maddesi; sınır güvenliği ve iç asayiş i sağlamak için miktarı İtilaf devletleri ile istişareyle tespit edilecek sayının haricindeki askerlerin terhis edilmesini öngörüyordu. 20. madde ise terhis ve lağvedilecek birliklere ait her türlü harp malzemesinin İtilaf devletlerinin belirlediği esaslara göre kullanılacağı ve saklanacağına ilişkin idi.⁹

Mütareke'yi kendi amaçları doğrultusunda hızlı uygulamaya başlayan İtilaf devletleri, Osmanlı topraklarının pek çok cihetinde olduğu gibi 6 Kasım'dan itibaren Fransız ordusu eliyle Doğu Trakya'daki bazı noktaları kontrol altına almış; 16 Kasım'a kadar Uzunköprü'den Bakırköy'e kadar demiryolu üzerindeki yerleri işgal etmişlerdi. Eş zamanlı olarak 13 Kasım'da İtilaf devletleri donanması, Boğazlardan geçerek İstanbul'a demirlemişti. Donanmadan önemli miktarda asker karaya çıkarak İstanbul'un belli bölgelerine yerleşmişti. İlerleyen günlerde İstanbul'daki demiryolu istasyonlarında da kontrol oluşturulmuştu.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin başkentini dahi fiili işgal ettikleri bu ortamda İtilaf devletleri, Mütareke'nin bütün hükümlerinin hızlıca uygulanması için girişimler içerisindeydi. Harbiye Nezâreti ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti ise Osmanlı ordusunda terhisleri başlatsa da Mütareke'ye göre ordunun mümkün olduğunca elde kalmasını/korunmasını hedefleyen bir anlayışla hareket etmekteydi. Bu çerçevede ordular lağvedilmiş ve en üst birlik olarak

5 Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s.21; Ancak bu tümenlerden sadece 10. Kafkas Tümeni, Mütareke sonrasında İstanbul'a ulaşabilirken, 15. Tümen, 3. Kolordu emrine verilerek Samsun-Amasya hattına sevk edilmişti. Bkz. *Aynı yer*, s.226.

6 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yay., I, Ankara 2019, 7-8.

7 Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, II, 25-2

8 Türkgeldi, *a.g.e.*, s.27-73; Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yay., İstanbul 2003, s.134-197; Cevad Odyakmaz, *Mondros-Sevr ve Mudanya Lozan*, Togan Yayıncılık, İstanbul 2013, s.17-21.

9 Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri Sevr Antlaşması Mondros Birakışması İlgili Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2021², s.3-8.

10 Tansel, *a.g.e.*, I, 51-56.

kolorduların bulunduğu bir yapı ile ordunun ana omurgasının korunması sağlanmıştı.¹¹ Yapılandırma kapsamında varlığını sürdüren kolordulardan biri de 25. Kolordu olacaktır.

Görüldüğü üzere Birinci Dünya Savaşı'nın son düzlüğüne girildiğinde, başkent İstanbul da tehlikeye açık bir vaziyette kalmıştı. Gerek bu durum gerekse diğer cephelerdeki vaziyet, İtilaf devletlerinin dikte ettiği mütareke şartlarını Osmanlı Devleti'nin kabul etmesini sağlamıştı. Mütareke'ye giden süreçteki kritik gelişmeler ise 25. Kolordunun kurulmasına zemin hazırlamıştı. Fakat oldukça ağır hükümler içeren Mütareke'nin imzalanması, 25. Kolordunun da faaliyetlerine etki edecekti. İtilaf devletlerinin işgalleri ve uygulamaları Anadolu'da Millî Mücadele Hareketi'ni ortaya çıkartırken, fiili bir işgale maruz kalan İstanbul'da konuşlu 25. Kolordunun vaziyeti ve tutumu da önem kazanmıştı. Özellikle İzmit'te bulunması hasebiyle 1. Tümenin sorumluluk sahası, İstanbul-Anadolu arasındaki nüfuz mücadelesine sahne olurken bu Tümen, zamanla Millî Mücadele'nin direktiflerini dikkate almaya başlamıştı. Dolayısıyla bu çalışmada, Millî Mücadele'ye doğrudan katılmayan tek Türk kolordusu olarak 25. Kolordunun teşkilat yapısı, hangi faaliyetleri icra edip ne gibi zorluklarla karşılaştığının ortaya konulması, keza Kolordunun ana ast bağlıları olan 1. Tümen ile 10. Kafkas Tümeninin faaliyetlerine ışık tutulması amaçlanmaktadır.

1. Mütareke Dönemi'nde 25. Kolordunun Askerî Teşkilatı ve Kadrosu

1.1. 25. Kolordunun Vaziyeti ve Birliklerinin Teşkili

Mütareke Dönemi'nde -Nisan 1919 itibarıyla- Osmanlı ordusu, 9 kolordu olarak yeniden yapılandırılmıştı. 30 Nisan 1919'da ise üç ordu müfettişliği teşkil edilmiş ve Diyarbakır'daki 13. Kolordu hariç diğer sekiz kolordu müfettişlik teşkilatına bağlanmıştı. Buna göre 1., 14. ve 25. Kolordular, İstanbul'daki 1. Ordu Müfettişliği emrindeydi.¹²

İstanbul merkezli 25. Kolordunun karargâhı Tophane'deydi. Kolordunun emrine verilmesi planlanan iki tümen¹³ 1. Tümen Ereğli'de iken; 10. Kafkas Tümeni Mütareke imzalandığında karargâhı Kars'ta bulunan 9. Ordunun ana ast birliklerinden biri olarak Batum'dan İstanbul'a hareket etmek üzere hazır bekliyordu.¹⁴ Bununla birlikte bu Tümen, Kasım ayı ortalarında 25. Kolordu kuruluşundan alınmış,¹⁵ Edirne'deki 1. Kolordunun emrine verilmişti.¹⁶ 25. Kolordu Kumandanlığı 17 Kasım 1918 tarihli yazısıyla Kolordu karargâhı ile emrindeki birliklerin durumuna dair Erkân-ı Harbiye Riyasetinden emir istemişti.¹⁷

11 Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s.260-262; Zekeriyâ Türkmen, *Mütareke Dönemi'nde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001, s.29-31.

12 *Harp Tarih Vesikaları Dergisi (HTVD)*, sayı 4, Haziran 1953, s.43-49, Vesika 74-76; Türkmen, *a.g.e.*, s.105-110.

13 Türkmen, *a.g.e.*, s.109-110.

14 Türkmen, *a.g.e.*, s.31.

15 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Millî Savunma Askerî Tarih Arşivi, ATASE, İstiklal Harbi 1919-1923 110-9-1-10 (İSH), (bundan sonra ATASE, İSH olarak kısaltılacaktır), Kutu/Gömlek/Sıra (bundan sonra kutu/gömlek/sıra yerine sadece bunlara ait rakamlar yazılacaktır), 67/0/101.

16 ATASE, İSH, 1/0/108.

17 ATASE, İSH, 67/0/102.

Neticede 10. Kafkas Tümeni karargâhının İstanbul'a ulaşmasını müteakip¹⁸ bu Tümen, Ocak 1919'da yeniden 25. Kolordunun kuruluşuna alınmıştı. Böylece 25. Kolordunun ana ast bağlılarının 1. Tümen ile 10. Kafkas Tümeni olduğu kesinleşmişti. Bu hususta 25. Kolordu Kumandanı Nureddin İbrahim Paşa, 18 Ocak 1919 tarihli yazısıyla; Kafkas Tümeninin Trabzon ve civarında bulunan birlikleri ile Ereğli'de bulunan 1. Tümenin İstanbul'a çağrılmasına yönelik Harbiye Nezâretinden olur istemişti.¹⁹ Zira Batum'un İngilizlerce işgalinden evvel, 3 Ocak 1919'da 10. Kafkas Tümeni emrindeki 30. ve 31. Piyade Alayları, denizyolu ile İstanbul'a sevk edilirken 31. Alay, 1. Kolordu emrinde Uzunköprü ve Edirne'ye gönderilmişti. Tümen karargâhı ve 32. Piyade Alayı ise Trabzon'a hareket etmişse de 32. Alay Zonguldak'ta karaya çıkartılarak buraya konuşlandırılmıştı.²⁰ Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti, Uzunköprü'deki 32. Alayı, Kasım 1918'de İstanbul'a geri çağırmişti.²¹

10. Kafkas Tümeninin İstanbul'a ulaşan birliklerinin konuşlandığı yerlere bakıldığında -16 Aralık 1918 itibarıyla- bu mıntıklar; eski jandarma dairesi, Şehzadebaşı Letafet Apartmanı, Ayasofya Camii çevresi, Kumkapı polis karakolu, Gedikpaşa, Taksim Kışlası, Makriköy (Bakırköy) ve Haydarpaşa vapur iskelesiydi.²²

Kolordunun diğer ana ast başlısı olan 1. Piyade Tümeninin ise İzmit'te konuşlandırılması planlanmıştı. Ancak İstanbul'daki muhafız kuvvetlerinin terhis edilmesi, keza 10. Kafkas Tümeninin, hastalıklardan dolayı mevcudunun oldukça azalması ile nöbet ve devriye görevlerinin dahi yapılmasında güçlük çekilmesi yüzünden 1. Tümenin İstanbul'a gelmesine ihtiyaç duyulmuştu.²³ Bu bağlamda Harbiye Nezâretinin 25. Kolorduya verdiği emirde, 1. Tümenen ilk kademeye gelen 143 asker ve 80 hayvanın 25. Kolordu emrindeki birliklere dağıtılması; İstanbul'a gelen 1. Tümenin diğer efradının, Tümen karargâhıyla birlikte hızlıca İzmit'e sevk edilmesi, ayrıca Tümen emrindeki 70. Alayın iki taburlu olarak İzmit'te kurulması kararlaştırılmıştı.²⁴ Harbiye Nazırı'nın 9 Şubat 1919 tarihli emrinde de 1. Tümendeki alay ve taburların ne şekilde olacağına dair esaslar belirlenmiş; ayrıca Tümenin İzmit'e hareket ederek kuruluşunu İzmit'te tamamlaması uygun görülmüştü.²⁵

18 ATASE, İSH, 7/0/13; Öte yandan 10. Kafkas Tümeninin İstanbul'a çağrılmasına, Selanik Kuvva-yı İtilafiyeye Başkumandanı General Wilson, Harbiye Nezâretine gönderdiği yazıda tepki göstererek bu emrin teferruatından haberdar edilmeleri gerektiğini belirtmişti. ATASE, İSH, 7/0/22; Üstelik 10. Kafkas Tümenine mensup askerler Batum'dan ayrılırken İngilizlerin tahrikâtına maruz kalmış; Tümen Kumandanı Kemalettin Sami Bey, Harbiye Nezâretine gönderdiği raporda, bu durumdan yakınmıştı. Bir avuç vatan evladının, türlü müşkülât ve fedakârlıkla görev yaptığını, fakat İtilaf devletlerinin bu denli tahrikâtını hak etmediğini belirterek vaziyetin İtilaf devletlerine izah edilmesini istemişti. ATASE, İSH, 7/0/34.

19 ATASE, İSH, 56/0/50.

20 ATASE, İSH, 88/0/133; Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s.238.

21 ATASE, İSH, 72/0/1.

22 ATASE, İSH, 47/0/18-1.

23 ATASE, İSH, 13/0/85.

24 ATASE, İSH, 13/0/92.

25 ATASE, İSH, 64/0/71.

İtilaf devletlerinin fiili işgali altında başkentte görev yapmaya başlayan 25. Kolordunun, Mütareke Dönemi'ndeki en dikkat çekici vaziyetinden biri de çok fazla komutan değişikliği yaşamış olmasıydı. Bir kısmı hem Kolordu Kumandanlığı hem de İstanbul Muhafızlığı ünvanıyla atanan komutanlardan bazılarının emekli paşalar olduğu takip edilmektedir. Bu kapsamda -Mütareke'nin imzalanmasıyla Alman askerleri Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldığı için- Hans Kannengiesser'in yerine Nureddin İbrahim Paşa, 25. Kolordu Kumandanı olmuştu.²⁶ 30 Aralık 1918'den itibaren 20 gün süreyle Nurettin Paşa (Korgeneral Sakallı) bu görevi icra etmişti.²⁷ 9 Şubat 1919'dan itibaren ise 25. Kolordu Kumandanı ve İstanbul Muhafızı, Ahmet Fevzi Paşa (Tümgeneral Big) olmuştu.²⁸ 21 Mart'ta 25. Kolordu Kumandanlığını da vekâleten ifa etmek üzere İstanbul Muhafızlığı Kurmay Başkanlığına emekli Yarbay Mehmed Fehmi Bey;²⁹ 5 Nisan 1919'da ise Kolordu Kumandanlığı ve İstanbul Muhafızlığına asaleten emekli Ferik Osman Şakir Paşa atanmıştı.³⁰ Fakat çok geçmeden 27 Nisan'da süvari mirlivalığından emekli olan Seyid Paşa Kolordu Kumandanlığına tayin edilmişti.³¹ 24 Temmuz'da ise Levazımat-ı Umumiye Riyaseti'nden ayrılan Ahmed Şevki Paşa bu vazifeye görevlendirilmişti.³² 21 Ağustos'ta İstanbul Muhafızı Albay Şevket Bey, Kolordu Kumandanlığına atanırken,³³ 6 Ekim 1919'da da Ali Sait Paşa (Orgeneral Akbaytugan) 25. Kolordu Kumandanlığı ve İstanbul Muhafızlığına tayin edilmişti.³⁴ Bu sırada Kolordu Kurmay Başkanı (Erkân-ı Harp Reisi) Yarbay Mustafa İzzet Bey'di.³⁵ İstanbul'un işgali üzerine bu göreve Mustafa Natık Paşa atanmıştı. 3 Mayıs'ta ise 25. Kolordu Kumandanlığı ve İstanbul Muhafızlığı görevleri ayrılmış, Natık Paşa'nın sadece Kolordu Kumandanlığını

26 ATASE, İSH, 56/0/50-2.

27 *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, yay. haz. Hülya Tokar, Nurcan Aslan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Yay., I, Ankara 2009, 289-290.

28 BOA, İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 158/43.

29 BOA, BEO, 4560/341933.

30 BOA, BEO, 4564/342284.

31 BOA, BEO, 4570/342711.

32 BOA, BEO, 4584/343727.

33 BOA, BEO, 4587/344012; İsmet Görgülü, Şevket Bey'i, Çanakkale Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı yapan Albay Galatalı Ahmet Şevket Bey olarak zikretmektedir (İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2021³, s.275), Bununla birlikte ATASE'nin yayımladığı ve Silahlı Kuvvetler Arşivi'ndeki subay şahsi dosyasına dayalı çalışmada, Galatalı Şevket Bey'in 25. Kolordu Kumandanlığı yaptığı bilgisi yer almamaktadır. (*Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, III, 125-127); Atatürk de Nutuk'ta 25. Kolordu Kumandanı olarak Albay Şevket Bey'den bahsetse de aynı Şevket Bey olmadığı anlaşılmaktadır. Zira kendisinin Galatalı Şevket Bey ile sürekli yazıştığı ve telgraflarında kendisine, görevi olan "Çanakkale Mevki-i Müstahkem Kumandanı" ünvanıyla hitap ettiği görülmektedir. (Kemal Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, yay. haz. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, III, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969¹⁰, 1052) Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin kurulması vesilesiyle 3 Ekim 1919'da Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa'ya gönderdiği -orduya ilişkin önerilerinin yer aldığı- yazıda, 25. Kolordu Kumandanlığına Albay (Galatalı) Şevket Bey'in getirilmesini talep etmiş, fakat bu göreve Ali Sait Paşa atanmıştı. Bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953, s.233-234.

34 BOA, BEO, 4593/344475.

35 ATASE, İSH, 51/0/94.

ifa edeceği belirtilmişti.³⁶ Haddizatında 5 Mayıs 1920’de Kolordunun başına Damat Ferit Paşa’ya yakın isimlerden biri olan Kiraz Hamdi Paşa getirilmişti.³⁷ Bu çerçevede Kolorduda sık sık komutan değişikliği yaşandığı görülmektedir. Bunun temel nedeni, komutanların farklı görevlere atanması olduğu kadar kabine ve Harbiye Nazırı değişikliklerinin de yaşanmasıydı. Her gelen yönetim veya yöneticinin, başkentte bulunması hasebiyle 25. Kolorduya, uyumlu çalışabileceği komutanı tayin ettiği değerlendirilmektedir

25. Kolordu emrindeki Tümen Kumandanlarına bakıldığında; 1. Tümen Kumandanı, Mütareke’nin ilk aylarında (Mart 1919’a kadar) Kurmay Yarbay Mehmet Hayri Bey’di.³⁸ 8 Eylül 1919’da Yarbay Mustafa Asım Bey (Albay Asımgil) kumandanlığı üstlenmişti.³⁹ 24 Ekim 1919’da ise Albay Mehmed Rüştü Bey (Tümgeneral Sakarya) bu göreve tayin edilmiş; açığa alındığı 11 Mayıs 1920’ye kadar vazifesini sürdürmüştü.⁴⁰ Bundan sonraki süreçte 1. Tümen, fiilen 25. Kolordunun emrinden çıkmış ve Millî Mücadele’nin Batı Cephesi’nde yeniden teşkilatlandırılmıştı.

10. Kafkas Tümeni Kumandanı ise Mütarekenin ilk aylarında Yarbay Kemalettin Sami Bey (Korgeneral Gökçen)’di.⁴¹ Müteakiben Albay Hasan Basri Bey, bu göreve atanırken, 25 Eylül’de kumandanlığa, Yarbay Zeki Bey tayin olmuştu.⁴² 27 Ekim 1919’da ise bir kez daha Kemalettin Sami Bey, vazifeyi üstlenmişti.⁴³ 11 Mayıs 1920’de ise Yarbay Mehmet Akif Bey (Bulat) kumandanlığa tayin edilmişti.⁴⁴

1.2. 25. Kolordunun Sorumluluk Sahası ve Birliklerinin Konuş Yerleri

1919 yılının ilk aylarında kadro-teşkilatını şekillendiren 25. Kolordunun sorumluluk mntıkası da belirlenmişti. Başkent İstanbul’un yanı sıra batıda Çatalca’dan, doğuda

36 BOA, BEO, 4631/347288.

37 BOA, İ.DUİT, 160/37.

38 *Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, III, 143-144.

39 BOA, İ.DUİT, 159/50.

40 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Millî Savunma Askeri Tarih Arşivi, ATASE, Atatürk Koleksiyonu 1905-1980 110-9-1-11 (ATAZB), (bundan sonra ATASE, ATAZB olarak kısaltılacaktır), Kutu/Gömlük/Sıra (bundan sonra kutu/gömlük/sıra yerine sadece bunlara ait rakamlar yazılacaktır), 3/0/22; *Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, III, 37-38; Bununla birlikte Albay Mehmed Rüştü Bey’in resmi atama tarihi, ilgili belgeye göre 15 Kasım’dır. BOA, BEO, 4600/344970.

41 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, s.275; Kemalettin Sami Bey, bir süre sonra bu görevden alınmışsa da Heyet-i Temsiliye’nin kendisinin münasip bir göreve atanmasına dair teklifi üzerine, 13 Ekim’de İstanbul Muhafızlığı ve 25. Kolordu Komutan Yardımcılığına; 27 Ekim’de ise yeniden 10. Kafkas Tümen Kumandanlığına tayin edilmişti. Bkz. Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2020³, s.33; Necati Ökse, Nusret Baycan, Salih Sakaryalı, *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989², s.245-247.

42 BOA, İ.DUİT, 159/59.

43 Millî Savunma Bakanlığı, <https://www.msb.gov.tr/DevletBuyuklerimizDetay/kemalettin-sami-gokcen>, Erişim tarihi: 02.10.2024.

44 *Türk İstiklâl Harbi’ne Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri*, I, 272-273.

Zonguldak'a kadar bölge, Kolordunun sorumluluk sahasını oluşturuyordu. Dolayısıyla İzmit (Kocaeli), Adapazarı (Sakarya), Bolu, Düzce ve Zonguldak, 25. Kolordu mıntıkasındaydı.⁴⁵

Mart 1919'dan itibaren 25. Kolordu Kumandanlığı ile İstanbul Muhafızlığı birleştirilmişti. Böylece Kolordu Kumandanları, aynı zamanda İstanbul Muhafızı'ydı. Kumandanlığın en önemli vazifesi, Mütareke hükümleri gereğince İstanbul ve çevresinin asayiş ve güvenliğinin sağlanmasıydı.⁴⁶ Bu doğrultuda hayata geçirilen teşkilat yapılandırmaları ve değişikliklerden sonra Kasım 1919 itibarıyla 25. Kolordunun birlikleri ve konuş yerleri şu şekildeydi:

- Doğrudan Kolordu karargâhına bağlı süvari muhafız alayı, 25. ve 63. Topçu Alayları, itfaiye alayı, 25. İstihkâm Taburu, ulaştırma ve hizmet taburları ile telgraf bölüğü, sanatkâr takımı, inzibat kıtası ve 510 numaralı piyade bölüğü İstanbul'daydı.

- Karargâhı İzmit'te bulunan 1. Tümenine bağlı 1. ve 2. Muhafız Alayları İstanbul'da, 70. Piyade Alayı ile 1. Topçu Alayı İzmit'teydi.

- 10. Kafkas Tümeninin ise karargâhı ile bağlı 30., 31. ve 32. Kafkas Alayları İstanbul'da olup sadece 32. Alayın 3. Taburu Zonguldak-Çaycuma ve Devrek hattındaydı. 10. Kafkas Topçu Alayı ile Tümen karargâhına bağlı süvari, istihkâm ve levazım bölükleri, telsiz muharebe takımı, hastane ve 28. Sıhhiye Müfrezesi de İstanbul'daydı.

İlerleyen aylarda ise -1 Mart 1920 tarihi itibarıyla- 25. Kolordu birliklerinin kadro teşkilatı (nizâm-ı harbi) bazı düzenlemelerden sonra şöyle tespit edilmişti:

- Doğrudan 25. Kolordu karargâhına bağlı ve İstanbul'daki birlikler: muhafız süvari alayı, itfaiye alayı (1., 2., ve 3. Taburlar), 15. Topçu Alayı (ikişer bataryalı 1. ve 2. Taburlar), ordu 63. Obüs Alayı (21. ve 74. Bölüklerden oluşan bakım taburu ile 18. ve 32. Bölüklerden oluşan 40. Tabur) ile istihkâm, nakliye/ulaştırma ve hizmet taburları (iki bölüklü), telgraf ve otomobil bölükleri, sanayi takımları ve inzibat kıtası.

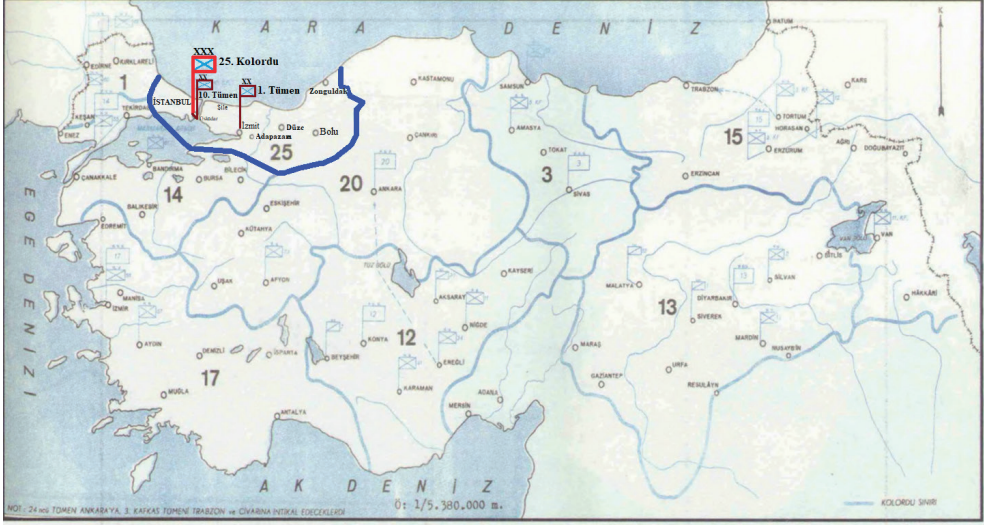
- İzmit'te konuşlu 1. Tümenin de dört alayı vardı. Bunlar; üçer taburdan oluşan 70. Alay, 1. Muhafız Alayı (71. Alay) ve 2. Muhafız Alayı (124. Alay) ile 1. ve 2. Taburlarından müteşekkil Sahra Topçu Alayı ve Depo Alayı idi.

- İstanbul'da konuşlu 10. Kafkas Tümeni ise üçer taburdan müteşekkil 30., 31. ve 32. Kafkas Alayları ile 1. ve 2. Taburlardan (taburlar ikişer bölüklü ve dörder toplu) ibaret 10. Sahra Topçu Alayından kuruluydu. Alayın depo bölüğü henüz kurulmamıştı. Bu Alay nezdinde dördü kamalı, 8'i kamasız olmak üzere kadro dışında 12 seri sahra topu mevcuttu. İlâveten Alayın 1. Taburundan (iki kurp topundan ibaret) bir takım İstanbul'da, geri kalanı ise tabur ile birlikte 1. Kolordu (Trakya) emrindeydi.

45 Türkmen, *a.g.e.*, s.109-110.

46 BOA, Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM), 19.5/1.53-2.

- Ayrıca 12., 14. ve 20. Kolordu teşkilatında olup sahadaki gelişmeler nedeniyle birliklerine intikali mümkün olmayan topçu taburları, 25. Kolordu emrinde İstanbul'da misafir bulunmaktaydı.⁴⁷

Mütareke Dönemi'nde kolorduların sorumluluk sahalarını gösterir harita ve 25. Kolordu mıntıkası ve konuşurumu - Ahmet Hulki Saral, *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, Genelkurmay ATASE Yay., IV, Ankara 2009, Kroki 3.

1.3. 25. Kolordunun İmkân ve Kabiliyetleri

25. Kolordunun imkân ve kabiliyetlerine bakıldığında, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetinin Mütareke şartları çerçevesinde Mart 1919'da yayımladığı teşkilata göre Kolordu envanterinde 8.672 piyade tüfeği ve 24 makineli tüfek vardı.⁴⁸ Bir başka raporda Kolordudaki silah, cephane ve malzeme miktarı; 8.922 piyade tüfeği, 24 ağır makineli tüfek, 6 top, 1.749 hayvan, 502 araba, 5 binek otomobil ve 7 kamyon olarak belirtilmişti.⁴⁹

Kolordunun personel sayısı ise 957 subay, 299 muamele memuru, 5.570 er şeklindeydi.⁵⁰ Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti tarafından yayımlanan 1 Eylül 1919 tarihli kolorduların personel mevcuduna ilişkin tabloda Kolordunun mevcudu 6.973 olarak belirtilmişti. Diğer kolorduların mevcudu ortalama 3-4 bin arasındaydı. Aynı cetvelde 25. Kolordunun kadro silah sayısı 4.726 olarak açıklanmıştı ki bu, mevcudundaki askerlerin 2 binden fazlasının gayrimuharip olduğunu göstermekteydi.⁵¹ Buna göre diğer kolordular ile kıyaslandığında

47 ATASE, İSH, 51/0/94.

48 Türkmen, *a.g.e.*, s.63.

49 Tevfik Ercan, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1999³, III, Ks.3, 150-151.

50 Ercan, *a.g.e.* s.150-151.

51 ATASE, İSH, 45/0/90.

25. Kolordu, -13.198 personele sahip 15. Kolordudan (Erzurum) sonra- en fazla personele sahip ikinci kolorduydu. Esasen adı kolordu olsa da 25. Kolordu dâhil Mütareke şartları gereği pek çok birliğin mevcudu, alay veya tugay seviyesindeydi.

Öte yandan Kolordu ve iki tümenindeki asker sayısı, başta firarlar olmak üzere çeşitli sebeplerle azalıyordu. Harbiye Nezâretinden Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetine gönderilen 30 Ağustos 1919 tarihli yazıda, bu konuya temas edilmişti. Şöyle ki Derince mühimmat ambarının muhafazasıyla görevlendirilen 1. Tümen 70. Alay 2. Taburunun firarlardan ötürü mevcudu azalmıştı. Geçici bir tedbirle bazı nöbet mahalleleri boş bırakılmışsa da muhafaza işlemleri sağlıklı yapılamıyordu. Zira Amerikan İane Heyeti tarafından tesis edilen depolarda tahliye ve yükleme işi için istihdam edilen çeşitli milletlerden işçiler, Derince'deki ambardan cephaneye çalışıyordu. Bu kapsamda depoların muhafazası için 2. Taburun takviye edilmesi emredilmişti.⁵²

25. Kolordunun çok acil bir şekilde askere ihtiyaç duyduğu, Harbiye Nazım'ının Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetine gönderdiği 26 Ekim tarihli yazısında da gündeme gelmişti. Asker ihtiyacının hâlihazırda başka bir yerden karşılanması mümkün olmadığından, Konya'daki 12. Kolordunun, Konya askeralma şubesi aracılığıyla temin edeceği 400 askeri, en hızlı şekilde İstanbul'a 25. Kolordu emrine göndermesi istenmişti.⁵³ Görüldüğü üzere 25. Kolordu, personel açığı ile faaliyetlerini yürütmek durumunda kalmıştı.

2. Damat Ferit Paşa'nın İlk Sadaretinde 25. Kolordunun Faaliyetleri

2.1. Hükûmetin Aldığı Tedbirler ve 25. Kolordunun İcraatları

Damat Ferit Paşa'nın 10 Mart 1919'da başlayan ilk sadrazamlığı döneminde, İtilaf devletleri Mütareke şartları üzerinden Osmanlı Hükûmeti'ne yönelik baskılarını artırırken, işgallerini de sürdürmüşlerdi. İşgallere karşı bir şey yapılamaması, üstüne Mayıs 1919'da Yunan ordusunun İzmir ve çevresini işgali, keza Osmanlı Devleti'nin aylardır barış konferansına davet edileceği beklentisine rağmen henüz bu konuda adım atılmaması, Hükûmete olan güveni sarsmaktaydı. Batı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye birlikleri işgale karşı direniş göstermekteydi. Esas itibarıyla Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Kıttaatı Müfettişi (3. Ordu Müfettişi) olarak Samsun'a ulaşmasından sonra Millî Mücadele'ye dair çalışmaları başlatması, Anadolu'da topyekûn bir millî hareketin ortaya çıkmasına ve genişlemesine imkân verecekti.⁵⁴ Şüphesiz ki Osmanlı ordusunu oluşturan kolordu ve tümenler, bu anlamda belirleyici bir rol üstlenecekti.

52 ATASE, İSH, 38/0/63.

53 ATASE, İSH, 59/0/14.

54 Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, yay. haz. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, I, İstanbul 1970¹⁰, 1-45; Cebesoy, *age.*, s.80-83, 109-112.

Harbiye Nezâreti ise vuku bulan işgallerin etkileri ve İtilaf devletlerinin ordunun gücünü azaltmak için sürekli müdahaleleriyle ilgilenmek durumunda kalıyordu. Dolayısıyla Nezâret, gerek ordu müfettişlikleri gerekse kolordulara, asayiş ve güvenliğe dair alınması gereken tedbirler, Mütareke hükümleri ve İtilaf devletlerinin girişimlerine karşı nasıl hareket edilmesiyle ilgili talimat veriyor, aynı şekilde sahadaki gelişmelere ilişkin birliklerden raporlar alıyordu.⁵⁵ Ancak İtilaf devletlerinin müdahaleleri; Damat Ferit Paşa Hükûmeti'ni ordunun elini güçlendiren değil, aksine hareket kabiliyetini sınırlandıran kararlar almaya yöneltmişti. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın yetkilerini etkin bir şekilde kullanarak askerî birliklerin dışında mülki idareye de talimat vermesi, kolorduların da mıntıklarında mülki idareler üzerinden Millî Mücadele'ye yönelik destek vermesi, hükûmeti oldukça rahatsız etmişti.⁵⁶

Bu kapsamda Harbiye Nezâreti, 14 Ağustos 1919 tarihli yazısında, Meclis-i Vükelâ kararıyla, ordu müfettişliklerinin askerî vazifeleri dışında, mülki makamlara da talimat verebilme yetkisinin iptal edildiğini bildirmişti.⁵⁷ Nitekim 19 Ağustos tarihli kararlar ordu müfettişliği teşkilatı lağvedilmiş ve kolordular doğrudan Harbiye Nezâretine bağlanmıştı.⁵⁸ Bu kararlarla, kolorduların mahallî idareler eliyle halkı millî harekete yönelik organize etmesine engel olunması ve kolordular üzerinde doğrudan denetim kurulması amaçlanmıştı.

Elbette ki kolordular üzerindeki bu denetimi en yakından hisseden 25. Kolordu'du. Ayrıca Kolordu, İtilaf devletlerinin yakın takibi altında faaliyetlerini icra etmek zorundaydı. Öyle ki 25. Kolordu birliklerinin konuşlanması dahi İngilizler için problem teşkil etmişti. İngiliz Başkumandanı General Milne tarafından, Kolordu unsurlarının konuşlarına ilişkin Harbiye Nezâretine gönderilen 23 Eylül 1919 tarihli yazıda, eski saray ve çevresinde bulunan birliklerin 4/1 oranına indirilmesi ve bunun mümkün olan en az gecikmeyle yapılması istenmişti. Bunun üzerine Harbiye Nezâreti, durumu 29 Eylül'de 25. Kolorduya yazmıştı. Kolordu Kumandanlığı ise 6 Ekim'deki cevabında; eski saray içi ve civarında 10. Kafkas Tümenine bağlı 31. Alayın 2. Tabur karargâhı ile bu taburun 3. Bölüğü, keza 31. Alayın 3. Taburundan bir bölük ile 3. Topçu Alayı ve Kolordu telgraf bölüğünün bulunduğu dikkat çekmişti. Talep üzerine iki piyade bölüğü ile bir telgraf bölüğü ilga edilmişti. 31. Alay karargâhı ve iki taburu ile iki bölüğü Ayasofya Camii'ne nakledilmişti. Hâlihazırda müze civarında bir piyade bölüğü ile müzeyi korumaya memur telgraf bölüğü ve Gülhane'deki cephaneliği korumaya memur bir bölük bulunmaktaydı.⁵⁹ Görüldüğü üzere işgal kuvvetleri, 25. Kolordunun birliklerinin varlığından dahi rahatsız olmuş ve azaltılmasına yönelik talepleriyle isteklerine ulaşmışlardı.

55 Türkmen, *a.g.e.*, s.113-118.

56 Harbiye Nezâreti 24 Temmuz 1919'da, ordunun kongrelerin düzenlenmesine destek verdiği ancak bu gibi işlere tevessül edilmemesi ve kesinlikle siyasetle uğraşmaması gerektiğine dair müfettişlik ve kolordulara tamim yayımlamıştı. *HTVD*, Aralık 1952, S.2, s.43, Vesika 39.

57 *HTVD*, sayı 3, Mart 1953, s.51-52, Vesika 54.

58 *HTVD*, sayı 3, Mart 1953, s.53-58, Vesika 55-57.

59 ATASE, İSH, 32/0/7.

Yine bu dönemde 25. Kolordunun, güvenlik ve asayiş maksatlı çevre bölgelere birlik takviyesi gündeme gelmişti. Bu bağlamda Harbiye Nezâreti, İstanbul ve Trakya'dan bir miktar askerın güvenlik gerekçesiyle Balıkesir'e sevk edilmesini istemişti. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Mehmet Hadi Paşa ise, 9 Ağustos 1919 tarihli yazısında; söz konusu emre mukabil çekincelerini dile getirmişti. Buna göre İstanbul ile Rumeli bölgesinde bulunan muharip ve gayrimuharip asker mevcudu 6400'dü. Balıkesir'e gönderilecek birliğin vazife icra edebilmesi için muharip olanlarının gönderilmesi gerekcekti. Öte yandan Trakya'da bulunan Yunan taburları, sürekli takviye almaktaydı. Bölgede asayişsizlik de artış gösterdiğinden, mütemadiyen 1. Kolorduya ve jandarmaya şikâyetler gelmekteydi. Bu ortamda Trakya'dan bir kuvvet sevk edildiğinde karşılaşılabacak neticeler tahmin edilebilirdi. İlaveten böyle bir kuvvetin Balıkesir'e sevkı için İtilaf devletlerinin onayını almak gerekiyordu. Zira geçenlerde bölgedeki birliklerin yer değiştirmesine dahi sıkıntı çıkartmış, buna mani olmuşlardı. Dile getirilen bu mahzurlar göz önünde bulundurulmalı, bir problem görülmediği takdirde Edirne'deki 1. Kolordu ile İstanbul'daki 25. Kolordudan bin kişilik bir birliğin Bandırma'ya sevkı gerçekleştirilebilirdi. Bu birliklerin 850 piyade, 100 topçu ve 50 mitralyözden oluşması uygun olacaktı.⁶⁰

Bu arada İstanbul'daki asayişin daha etkin bir şekilde sağlanabilmesi maksadıyla alınan 25 Eylül 1919 tarihli kararda; Dersaadet Merkez Kumandanlığının, -tümen kumandanlığı yetkisiyle- İstanbul Muhafızlığına bağlı olarak asayiş ve düzenden sorumlu olması uygun görülmüştü. Bu kapsamda 10. Kafkas Tümeni de Merkez Kumandanlığı idaresinde bulunacaktı. Böylece Merkez Kumandanı olan Yarbey Zeki Bey, bu görevi uhdesinde kalmak üzere 10. Tümen Kumandanlığına atanmıştı.⁶¹

2.2. Sivas Kongresi Sonrası 25. Kolordunun Vaziyeti ve 1. Tümenin Tutumu

Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin Elazığ Valisi Ali Galip vasıtasıyla Sivas Kongresi'ni basma girişimini öğrenen Heyet-i Temsiliye, padişahla doğrudan iletişim kurmaya çalışmış, sadrazamın bunu engellemesi karşısında 12 Eylül 1919'da hükûmet ile iletişimin kesilmesini kararlaştırmıştı.⁶² Bu karara, kolorduların yanı sıra mülki idarenin çoğunluğu uymuşsa da hâlâ irtibatı sürdürenler vardı. Mevcut durumda Heyet-i Temsiliye ile hükûmet arasında esaslı bir nüfuz mücadelesi ortaya çıkmıştı.⁶³ Fakat ilerleyen günlerde mahallî idarelerin çoğu da Heyet-i Temsiliye ile bağlantı tesis ederek hükûmetle ilişkilerini kesmişlerdi.⁶⁴

60 HTVD, sayı 48, Haziran 1964, Vesika 1111.

61 BOA, İ.DUİT, 159/59.

62 Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi II Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s.123-127.

63 Tansel, *a.g.e.*, II, 99-133.

64 20. Kolordudan, 15. Kolorduya gönderilen 2 Ekim 1919 tarihli telgraf. ATBD, sayı 114, Haziran 2002, s.77-79, belge 4216.

Gelinen noktada Ferit Paşa Hükûmeti, Anadolu'da güvenilirliğini ve otoritesini kaybetmişti. 25. Kolordu ve 10. Kafkas Tümeni İstanbul'da bulunması hasebiyle hükûmetin kontrolünde iken İzmir'deki 1. Tümenin tutumu önem kazanmıştı. Öyle ki 30 Eylül'e kadar olan süreçte İzmir merkez dışında buraya bağlı kaymakamlıklar da hükûmetle ilişkilerini kesmişlerdi. Ali Fuat Paşa'ya göre Dâhiliye Nazırı Adil Bey, hükûmetin nüfuzunu tesis etmek için jandarma kumandanı ve bazı görevliler vasıtasıyla ücret mukabilinde gönüllü toplayarak Adapazarı üzerine yürümeyi planlıyordu. Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa da 25. Kolorduya bağlı İzmir'deki 1. Tümeni kullanmak istemişti. Bu doğrultuda Tümen Kumandanı ile maiyetini telgraf başına davet ederek harekete geçirmek istemişse de bir sonuç alamamıştı.⁶⁵

Bununla birlikte 1. Tümen Kumandanlığına tayin edilen Yarbay Mustafa Asım Bey'e 25. Kolordudan verilen 23 Eylül tarihli emirde; İzmir'e hareket ederek komutayı üstlenmesi, ayrıca İzmir ve çevresinde Millî Mücadele Hareketi'nin durumu ile Tümen'de görevli subaylar ile mahallî idarenin bu harekete ne şekilde baktıklarına dair, bilgi toplaması istenmişti. 24 Eylül'de İzmir'e ulaşan Yarbay Asım Bey, 25. Kolorduya gönderdiği 29-30 Eylül tarihli yazısında; şehre yeni geldiğini, ancak millî harekete ilişkin henüz detaylı bir araştırma yapma imkânı bulamadığını belirtmişti. Ona göre millî hareket, İzmir'in işgalinden sonra ortaya çıkan endişenin bir sonucuydu. Neticede Asım Bey, 25. Kolordu Kumandanından nasıl hareket etmesi gerektiğine yönelik emir talep etmişti.⁶⁶

Hükûmet kadar İzmir'i ve 1. Tümeni, Millî Mücadele'ye dâhil etmek isteyen Mustafa Kemal Paşa da Tümen Kumandanı ile doğrudan iletişime geçerek hükûmetle bağlantının kesilmesi ve Millî Mücadele'ye destek verilmesi çağrısında bulunmuştu. Paşa, 29-30 Eylül tarihli yazısında, pek mühim olan İzmir'deki Tümenin komutanlığına tayin edilmesinden memnuniyetle haberdar olduğunu belirterek şu hususlara dikkat çekmişti. Vatanın içinde bulunduğu vaziyet zordu. Fakat milletin sergilediği mevcudiyet sayesinde hâlâ ümitvar olmak mümkündü. Buna rağmen Ferit Paşa Kabinesi, Millî Mücadele'ye karşı düşmanların bile yapmayacağı ihaneti yapmaktan geri durmayarak milletin güvenini kaybetmişti. Halk, bir bütün halinde meşru bir kabinenin iktidara getirilmesini padişah'tan talep ediyordu. Anadolu'da bütün vilayetler ve kolordular, hükûmetle resmi iletişimi kesmişti. Mustafa Asım Bey'de bu genel kararın dışında kalmamalıydı. Bu kapsamda kendisinden şu hususlar rica edilmişti:

- Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa, Ali Galip Olayı'nı planlayanlar arasındaydı. Bu yüzden 25. Kolordu Kumandanından, Harbiye Nazırı'na artık gayrimeşru olduğunu ve derhal görevini bırakmasını ihtar etmesini istemek lazımdı. Şayet Kolordu Komutanı, bu hareketi vatanperver bir şekilde yapamayacak olursa bu işi doğrudan kendisi (Mustafa Asım Bey) yapmalıydı.

65 Cebesoy, a.g.e., s.227.

66 Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, 1052-1054.

- Kabinenin değişmesiyle ilgili talep padişah tarafından kabul edilinceye kadar, İzmit'teki mülki idare ve Tümen Kumandanlığı, hükümetle ilişkisini kesmeliydi.

- Millî Mücadele faaliyetlerinin tamamen içişlerine ait olup İngilizlere karşı olmadığını izah edilmesi sağlanmalı, ayrıca Hristiyan unsurların korkmasına mahal bırakmayacak surette mülki idare ile beraber gerekli tedbirler alınmalıydı.

- Tümen mevcudu, her yerde olduğu gibi terhis edilmiş halde bulunmadığından -seferberlik tarzında olmayacak şekilde- bölgede millî müfrezelerin kurulmasına çalışılacaktı. 1. Tümede 45 kadar komutan ve subay olduğu tahminine nazaran İzmit ve civarında çok sayıda müfreme kurulabilirdi. Bu müfrezelerin, özellikle İzmit-Kandıra hattından Üsküdar'a doğru genişletilmesi gerekiyordu.

- 1. Tümenin komutan ve subaylarının her ihtimale karşı tedbirli ve ihtiyatlı olmaları şarttı. Millî Harekete ve iç işlerine fiilen müdahale edecek olan işgal kuvvetlerine karşı namus ve mertliğin gerektirdiği şekilde karşı koymakta tereddüt gösterilmeyecekti.

- İstanbul ile çeşitli vasıtalarla irtibat kurmak gerekiyordu. Bu doğrultuda Üsküdar'daki namuslu subaylar ve buradaki birliklerin yardımıyla bölgede kuvvetli bir teşkilat yapılmasına yönelik kendisinin ve Tümede görevli bütün subayların gayret edeceklerine inanılmaktaydı.

- Tüm bu hususlarda Eskişehir civarında bulunan ve Garbî Anadolu Umûm Kuvâ-yı Milliye Kumandanı olan Ali Fuat Paşa, 20. Kolordu Kumandanı Vekili Yarbay Mahmut Bey, Kastamonu ve Havalisi Kumandanı Albay Osman Bey ve Bursa'daki 56. Tümen Kumandanı Albay Bekir Sami Bey ile iletişim kurulması münasip olacaktı. Özellikle Bekir Sami Bey ile çok sıkı iletişim kurması ve oranın vaziyeti hakkında Sivas'ı bilgilendirmesi istenmişti.

Mustafa Kemal Paşa; Mustafa Asım Bey'den, Heyet-i Temsiliye adına bu taleplerinin alınıp gereğinin yapılacağına dair bilgi vermesini isteyerek kendisinin muhabbetle gözlerinden öptüğünü belirtmişti.⁶⁷ Görüldüğü üzere Paşa, İstanbul ile haberleşmenin kesilmesi nedeniyle 25. Kolordu ile doğrudan iletişim tesis edemese de Kolordu başlısı 1. Tümen vasıtasıyla Kolordu Kumandanına ulaşmaya çalışmış; ayrıca 1. Tümenin Millî Mücadele'ye destek vermesini isteyerek bu doğrultuda çeşitli hususları yerine getirmesi için maddeler hâlinde taleplerde bulunmuştu.

Buna karşılık Yarbay Mustafa Asım Bey, 2 Ekim 1919 tarihli cevabında; henüz yeni göreve başlasa da Tümen'deki subaylara Millî Mücadele'nin maksadını izah etmeye çalıştığını aktarmıştı. Talep buyurulan konulardan, 25. Kolordu Kumandanına iletmesini istediği hususu kendisine yazmış fakat Kolordu Kumandanı hasta olduğu için birkaç gündür kendisiyle temas kuramamıştı. Bunun üzerine vaziyeti şifreli telgrafla 25. Kolordu

67 Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, 1054-1057.

karargâhına tebliğ etmişti. İstenilen diğer taleplere dair İzmit Mutasarrıfı ile görüşmüştü. Bu bağlamda müftü, ulema, belediye heyeti ve şehrin ileri gelenlerini belediyede toplayarak yollanan tebligatı (Mustafa Kemal Paşa'nın yazısı) kendilerine açıklamayı planlamışlardı. Adı geçenler gelmekle birlikte halkı temsil edecek ve ahalinin birlikteliğini ortaya koyacak şahıslar yoktu. Toplantıya gelenlerin önerisi ile ertesi gün Cuma namazı vesilesiyle Fevziye Camii'nde bir araya gelinmesi kararlaştırılmıştı. Nitekim 1. Tümen'deki komutan ve subaylar da aileleriyle birlikte geleceklerini belirtmişlerdi. Subayların beklentisi, kendilerine bir şey olursa ailelerine, halkın destek olmasıydı. Diğer gelişmeler bilahare arz edilecekti. Yarbay Asım Bey, yazısını, Millî Mücadele Hareketi'ne vatan hizmetinde iyi dilek temennilerinde bulunarak tamamlamıştı.⁶⁸ Bu açıdan Yarbay Asım Bey'in, Millî Hareket'e destek verdiği ve Tümen'deki komutan ve subayları da bu konuda bilgilendirerek onların da desteğini aldığı anlaşılmaktadır.

Mustafa Asım Bey'e, aynı gün Mustafa Kemal Paşa'dan gelen cevapta, millî hareketin önemi ve maksadına değinilmiş, bununla birlikte halkın subaylara teminat vermesinin şimdilik lüzumsuz olduğu belirtilmişti. Zira Anadolu'nun hiçbir yerinde böyle bir şarta kimse tabi tutulmamış ve buna gerek duyulmamıştı. Öte yandan İstanbul halkına hitaben yazılmış beyannamenin, İstanbul'a ulaştırılması sağlanmalıydı. Ferit Paşa Kabinesinin çekilmesi an meselesiydi. Bu gerçekleşirse yeni sadrazamdan, Millî Mücadele'yi tamamıyla kabul edecek tarafsız bir kabine kurması istenecekti. Bu gerçekleşirse, yeni kabine ile birlikte vatanın istiklalini sağlamak için daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardı. Bu yüzden de sükûnet ve dikkatle millî teşkilatın oluşturulmasına devam edilmesi emredilmişti.⁶⁹

3. Ali Rıza Paşa Hükûmeti Dönemi'nde 25. Kolordu

3.1. Harbiye Nezâreti ve 25. Kolordunun Vaziyeti

Hükûmete karşı Heyet-i Temsiliye'nin önderliğinde oluşan büyük memnuniyetsizlik karşısında Damat Ferit Paşa 2 Ekim'de istifa etmiş, yeni kabineyi Ali Rıza Paşa kurmuştu. Yeni kabinede Heyet-i Temsiliye'nin bir üyesi olan Cemal Paşa (Mersinli) Harbiye Nazırlığını; Cevat Paşa (Çobanlı) ise Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisliği görevini üstlenmişti.⁷⁰ Bu iki komutanın Millî Mücadele'ye taraftar olması, hükûmet ve Anadolu Hareketi arasında nispeten olumlu ilişkiler tesis edilmesine vesile olmuştu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'nin destek bulması ve teşkilatının güçlendirilmesi için mütemadiyen Cemal Paşa ile yazışmaktaydı. Millî hareketin güçlenmesine yönelik Harbiye Nezâreti de ordunun Kuvâ-yı Milliye'yi silah-cephane ve lojistik olarak desteklemesi için gizlice emirler vermeye

68 Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, 1057-1058.

69 Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, 1058-1059.

70 Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına*, Kronik Yayınları, İstanbul 2008³, İkinci Kitap, s.279-283.

başlamıştı. Şüphesiz yardımların, İtilaf devletlerinin dikkatini çekmeden ve el altından yapılması önem arz ediyordu.⁷¹

Bu ortamda 25. Kolordu Kumandanlığının, başkentte bulunması hasebiyle diğer kolordularla yazışmalar yaparak koordinasyon bağlamında aktif bir görev üstlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Harbiye Nezâreti Levazımat-ı Umûmiye Dairesi tarafından Konya'daki 12. ve Bandırma'daki 14. Kolorduya yollanan emirde; Kuvâ-yı Milliye'nin gizli bir şekilde nizami birlikler gibi iâşe ve ikmalinin yapılacağı belirtilmişti. Bununla birlikte 12. Kolordu emrindeki 23. Tümen Kumandanı, bu konuda açık telgrafla 25. Kolordu komutanlığına müracaat etmişti. Fakat böyle hareketlerin, İtilaf devletlerinin dikkatini çekme tehlikesi oluşturması hasebiyle konuya daha fazla hassasiyet gösterilmesi istenmişti.⁷² Fakat Kolordunun, yakın gözetim altında bulunması, Kolordu karargâhından ziyade Tümenlerinin, özellikle konumuna binaen 1. Tümenin bu konuda daha aktif bir rol üstlenmesine neden olmuştu.

3.2. İzmit'teki 1. Tümenin Faaliyetleri ve Millî Mücadele'ye Destekleri

Bu süreçte İzmit, Adapazarı, Düzce ve Bolu'dan sorumlu olan 1. Tümenin, bölgesinde millî hareketin teşkilatlanmasına destek verdiği, buna mukabil millî harekete karşı meydana gelen olaylar ile asayişsizliğe yönelik tedbirler aldığı ve tüm bu hususlarda Heyet-i Temsiliye ile yakın koordinasyon içerisinde olduğu takip edilmektedir. Özellikle 1. Tümen Kumandanı Yarbey Mustafa Asım Bey, millî teşkilat oluşturulmasına yönelik çalışmalarda bulunmuştu. Nitekim Asım Bey, Heyet-i Temsiliye'ye çektiği 18 Ekim 1919 tarihli telgrafta; İzmit'teki son gelişmelerden bahsederek bazı fesatçılar tarafından ortaya atılan aksine, millî teşkilatın İttihatçılık olmadığına Tümen mıntikasında duyurulması için neşriyat ve beyanat ile gayret gösterildiğini bildirmişti. Bu arada Adapazarı'nda Millî Mücadele aleyhinde faaliyet gösterenler yüzünden meydana gelen olumsuzluklar ile millî teşkilatın etkisizliğine ilişkin bilgi vermiş; İzmit'teki gibi bir askerî veya mülki memurun başkanlığı olmadan orada teşkilatın işlevsel hale gelemeyeceğine vurgu yapmıştı. Sonunda, Adapazarı Kaymakamının geçici başkanlığında yeni bir kurulum teşkil edildiğini ifade etmişti.⁷³

Bu süreçte Ali Fuat Paşa'nın 13 Ekim'de bölgedeki tümen komutanları ile Bilecik'te düzenlediği toplantıya, kendisine gelen davet kapsamında Yarbey Asım Bey de katılmıştı. Toplantıda, Asım Bey'in İzmit ve Bolu sancaklarının kumandanlığını üstlenmesi kararlaştırılmıştı. Diğer komutanlara da bölgelerini taksim eden Ali Fuat Paşa, komutanların sorumluluk sahalarında asayişin temini, millî teşkilatın güçlendirilmesi ile birlik ve

71 Zekeriya Türkmen, "Ali Rıza Paşa Hükümeti Kuvâ-yı Milliye İlişkileri: Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa'nın Kuvâ-yı Milliye'nin Desteklenmesi Yolundaki Gizli Emir ve Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi*, C.XVI, sayı 46, (Mart 2000), s.39-70.

72 Türkmen, *a.g.e.*, s.223.

73 ATASE, ATAZB, 3/0/16.

beraberliğin sürdürülmesi için birbirleriyle yakın iletişim ve iş birliği halinde olmalarını istemişti. Ayrıca İzmit ve Bursa kumandanları, kara ve denizden çeşitli vasıtalar temin ederek bölgelerinde emniyetli menziller kuracak, İstanbul'dan gönderilen silah ve cephaneyi, kendisinin vereceği emirler doğrultusunda Anadolu'nun içlerine sevk edeceklerdi. Ali Fuat Paşa'ya göre, tümen kumandanları ile yaptığı bu toplantı, oldukça faydalı olmuştu.⁷⁴ Bu açıdan 1. Tümenin, Kumandanı vasıtasıyla İzmit-Bolu hattında Millî Mücadele Hareketi'nin güçlenmesi ve gelişmesi için inisiyatif üstlendiği görülmektedir.

1. Tümen Kumandanlığı, Ekim-Kasım aylarında, bir yandan Millî Mücadele'nin teşkilatlanıp güçlenmesi için çaba gösterirken aynı zamanda bu harekete karşı olan girişimlere de tedbir alma yoluna gitmiş; bölgede asayiş ve güvenliği sağlamaya çalışmıştı. Bu çerçevede Tümen Kumandanı Yarbay Asım Bey tarafından Heyet-i Temsiliye'ye gönderilen 20 Ekim 1919 tarihli yazıda; Adapazarı'na bağlı Akyazı'da meydana gelen gelişmelerden bahsedilmişti. Buna göre Akyazılı Talustan Bey ile İstanbul'dan para ve talimatla Akyazı'ya gelerek süvari olacıklara 30 ve piyade yazılacaklara 15 lira vadeden Bekir isimli bir şahıs ve Geyve altıncı daire tahsildarı Sapanca'nın Akçay köyünden Beslân'ın, topladıkları atlı ve yaya şahıslar ile Adapazarı'nı basıp yağma edecekleri haber alınmıştı. Adapazarı Kaymakamı ve İzmit'ten gönderilen bir Binbaşı, yanlarındaki bir miktar atlı ile bölgeye gitmiş ve bunlara hareket sebeplerini sormuşlardı. Mezkûr şahıslar, padişahın hayatta olup olmadığını öğrenmek için Adapazarı'nda makine başına (telgraf) gelmek istediklerini ve Mustafa Kemal Paşa'yı kabul edemeyeceklerini belirtmişlerdi. Bunun üzerine Kaymakam, durumu makine başında Mutasarrıflığa ileterek bu şahısların maksadının hükûmeti değiştirmek olduğunu ve bu hususta İstanbul'da önemli zatlarla iletişim kurduklarını belirtmişti. Yarbay Asım Bey, durumu derhal 25. Kolordu Kumandanlığına bildirerek kuvvet talep etmişti. Bu esnada Kaymakamın, dağılmaya başlayan grubu Hendek'e doğru takibe başladığı haber alınmıştı. Olayda İngilizlerin de parmağı olduğu, Bekir isimli şahsın beyanından anlaşıldığından hadisenin büyümemesi için şahısların yakalanmasına çalışılıyordu. Bu çerçevede Ali Fuat Paşa'nın Düzce hattına bir miktar asker göndermesi yararlı olacaktı. Mustafa Asım Bey; sonucu bildireceğini, mesele hakkında İstanbul'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin temsilcisi ve namuslu, vicdanlı bir isim olarak bilinen yeni 25. Kolordu Kumandanı Ali Sait Paşa'ya da bilgi vereceğini ifade etmişti.⁷⁵ 1. Tümen Kumandanı Asım Bey'in bu girişime karşı tedbir almasının yanında Ali Sait Paşa'dan Millî Mücadele'ye taraftar olarak bahsetmesi dikkat çekmektedir.

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, 23 Ekim'de hem Harbiye Nezâretine hem de Adapazarı Kaymakamlığına ayrı ayrı gönderdiği yazıda, Asım Bey'in temas ettiği şahısların faaliyetlerinin engellenmesi için en şiddetli tedbirlerin alınmasını istemişti. Adapazarı

74 Cebesoy, *a.g.e.*, s.239-240.

75 Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, 1115-1116.

Kaymakamı Tahir Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya yolladığı cevaba göre Bekir Bey isimli şahsın maksadı, İzmit-Düzce hattındaki Çerkez köylerinden silahlı kişileri bir araya toplayarak millî harekete karşı teşebbüse girişmektir. Derhal bölgedeki askerî birlikler ve jandarma müfrezesiyle bizzat takibe çıktığını belirten Tahir Bey, “vatanın hakiki evlatları olan diğer Çerkez emirlerinin yardımıyla” olumsuz sonuçlar doğuracak bu grupların dağıtıldığını müjdelemiştir.⁷⁶

Hadiseye yönelik tedbir almak üzere Adapazarı'na giden 1. Tümen Kumandanı Yarbay Asım Bey de aynı tarihte Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği yazıda; Adapazarı Kaymakamı'nın, İzmit'ten gelen 35 kişiden oluşan askerî birlik, jandarma müfrezesi ile Adapazarı'ndaki Çerkez emirleri ve yardıma gelen diğer atlılar ile eyleme girişen şahıslar üzerine harekete geçtiklerini belirtmişti. Böylece herhangi bir çatışmaya mahal vermeden bir kısmı toplanmış ve hâlen daha toplanmakta olan bu silahlı grup dağıtılmıştı. Tahsildar Beslan ve kardeşi İhsan, Adapazarı'na getirilmişti. İstanbul'dan para ve talimat alarak bölgeye geldiği anlaşılan Bekir isimli eşkıya ise firar etmişti. İstanbul'a kaçması ihtimaline karşı istasyonlarda memur görevlendirilmişti. Mutasarrıfla birlikte İzmit'e geri döneceklerini bildiren Asım Bey, bölgede asayişin temin için seyyar birliklere ihtiyaç olduğunu belirtmiş; bu bağlamda en azından İstanbul'daki süvariden üç bölüğün hızlıca gönderilmesinin sağlanmasını talep etmişti.⁷⁷ Bu açıdan 1. Tümenin olayın bastırılması için Adapazarı'na birlik gönderdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Heyet-i Temsiliye, Adapazarı'nda fesat çıkartıp Teşkilat-ı Milliye'ye karşı faaliyet gösterenlere karşı aldığı tedbirler nedeniyle Mustafa Asım Bey tebrik etmişti.⁷⁸

Harbiye Nezâreti ise yaşanan olaylar karşısında bölgenin önemini dikkate alarak 25. Kolorduya bölgeye takviye birlik yollanmasına dair emir göndermişti. Bu çerçevede 10. Kafkas Tümeni emrinde olup Zonguldak'ta bulunan 32. Kafkas Alayından, makineli tüfekle desteklenen 60 kişilik bir müfrezenin Bolu'ya; ayrıca yine 32. Alaydan 30 asker ile İstanbul'dan iki makineli tüfek ve 70 süvari erinin Düzce'ye sevki kararlaştırılmıştı.⁷⁹

Görüldüğü üzere Yarbay Asım Bey komutasındaki 1. Tümen, Milli Mücadele'ye destek olmaktaydı. Ancak Asım Bey, ekim ayı sonunda görevden alınmıştı. 24 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafa göre; İzmit'e gelen -mülga 16. Tümen Kumandanı- Albay Rüştü Bey, 25. Kolordu Kumandanlığından getirdiği tahriratta Tümen Kumandanlığına kendisinin atandığını bildirmişti. İlgili yazıda, Mustafa Asım Bey'den emir-komutayı Rüştü Bey'e teslim ederek İstanbul'a gelmesi isteniyordu. Asım Bey ise Adapazarı'nda Millî

76 Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, 1116-1119.

77 Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, 1118.

78 Baykal, *a.g.e.*, s.32.

79 Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi VI ncı Cilt İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1974, s. 91.

Mücadele aleyhinde olan kişilerin engellenmesine ilişkin aldığı tedbirler sonrası İzmit'e dönüşünde bu haberi aldığına dikkat çekerek görevden alınma nedenini anlamadığını belirtmişti.⁸⁰

Neticede Albay Rüştü Bey, Tümen Kumandanlığını üstlenmiş, kendisi de Millî Mücadele çizgisinde hareket etmesiyle hem 1. Tümen hem de sorumluluk sahası, Heyet-i Temsiliye'ye müzahir kalmıştı. Bakıldığında bu süreçte Heyet-i Temsiliye ile yakın iletişimde bulunan 1. Tümenin de katkılarıyla İzmit ve çevresinde millî teşkilat çalışmaları devam etmekteydi. Bu arada Heyet-i Temsiliye'nin 31 Ekim 1919 tarihli yazısında, Meclis-i Mebûsan için yapılacak seçimlerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin esaslarını kabul etmiş, milliyetperver, namuslu kişilerin mebus seçilmelerinin mühim olduğu, asayişsizliğe, kanun dışı muameleler ile tahakküm ve güç kullanma gibi hadiselere izin verilmemesi istenmişti.⁸¹

Heyet-i Temsiliye, İzmit dışında çevre illerdeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin de 1. Tümen Kumandanlığıyla irtibatla bulunmaları kararlaştırılmış; bu kapsamda 13 Kasım'da Bolu Heyet-i Merkeziyesine, asayişin temini için İzmit'te bulunan 1. Tümen Kumandanı Rüştü Bey ile irtibat kurması emredilmişti.⁸²

Öte yandan, İzmit ve çevresinde (Gebze-Adapazarı arası) Millî Mücadele'ye ilişkin çalışmaları yürüten isimlerden biri, doğrudan Mustafa Kemal Paşa'dan emir alan Yahya Kaptan'dı. Ancak Yahya Kaptan, kendisini Kartal Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi olarak tanıtan Binbaşı Necati Bey ile anlaşmazlığa düşmüş; aynı şekilde İstanbul'daki teşkilat ile sorunlar yaşamıştı. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa'ya karşılıklı şikâyetler ulaşmıştı.⁸³ Bunun üzerine Paşa, 1. Tümen'e gönderdiği 25 Kasım 1919 tarihli yazısında, Binbaşı Necati Bey'in şikâyeti ve hakkındaki ithamlar nedeniyle Yahya Kaptan'ın Dâhiliye Nezâreti tarafından yakalanmasına çalışıldığını, ancak millî harekete önemli hizmetlerde bulunan Yahya Kaptan'ın hükûmete teslim edilmesinin uygun olmadığını belirterek konuyla ilgili inceleme yapılmasını istemişti.⁸⁴ 2 Aralık'taki yazısında ise Binbaşı Necati Bey'in güvenilir bir şahıs olmadığını anlaşıldığını ve tahkikatın ona göre yapılması gerektiğini Albay Rüştü Bey'e bildirmişti.⁸⁵

Bu çerçevede Albay Rüştü Bey, yaptırdığı incelemede; Binbaşı Necati Bey ile Gebze Jandarma Yüzbaşı Nail Efendi'nin uygunsuz davranışları nedeniyle haklarındaki şikâyetlerin doğru olduğunu, bunların çete reisleri vasıtasıyla soygunculuk yaptırdıklarını,

80 ATASE, ATAZB, 3/0/22.

81 Baykal, *a.g.e.*, s.37, 40.

82 Baykal, *a.g.e.*, s.54.

83 Bu konuda detaylı malumat için bkz. Seda Aysu Köseoğlu, *Millî Mücadele Döneminde İzmit Sancağı'nda Asayiş Sorunları ve Çete Faaliyetleri*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s.100-104.

84 Baykal, *a.g.e.*, s.65; Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, 312-313.

85 Baykal, *a.g.e.*, s.68.

Necati Bey'in Yahya Kaptan'a suç isnat ederek onu ortadan kaldırmaya çalıştığını tespit etmiş ve durumu Heyet-i Temsiliye'ye 29 Kasım ve 5 Aralık tarihli iki raporla bildirmişti.⁸⁶ Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye 9 Aralık'ta adı geçenlerin görevden alınmalarına dair Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya ve 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'ya bir yazı göndermişti.⁸⁷ Bu arada 9-10 Ocak 1920 tarihli yazısıyla Albay Rüştü Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya Yahya Kaptan'ın öldürüldüğü haberini vermişti.⁸⁸

Yahya Kaptan hadisesi dışında İzmit'in batısı ve doğusu başta olmak üzere bölgede asayiş hadiseleri artış gösterdiğinde 1. Tümen Kumandanlığı, sorumluluk sahasında asayişin sağlanmasına yönelik faaliyetler içerisindeydi. Bu hususta Mustafa Kemal Paşa, İzmit Mutasarrıflığına ve 1. Tümen Kumandanlığına gönderdiği 31 Ekim 1919 tarihli telgrafta; Bandırma Çerkezlerinden Bekir Sıtkı namında birinin, maiyetinde iki subay ve 42 silahlı adamıyla Adapazarı civarındaki Abaza köylerine gelerek ahaliyi Millî Mücadele'nin ve hükûmetin aleyhine kışkırttığını, bunun için birçok para sarf edilmekte olduğunu ve meselede yabancı parmağının bulunduğu tespit edildiğini bildirmişti. Haddizatında Bolu Mutasarrıfı Haydar Bey'in bildirdiğine göre Düzce'deki Çerkez, Abaza ve Lâz köyleri de bu teşviklere meyilliydiler. Bölgedeki jandarmanın sayısı ve niteliği hadiseyi engellemeye yeterli değildi. Bu yüzden Tümen Kumandanlığı ile İzmit ve Bolu Mutasarrıflıkları müşterek hareket ederek ahaliyi kışkırtan bu şahısların zararlı faaliyetlerini engellemeliydi.⁸⁹

Mustafa Kemal Paşa, kasım ayı ortalarında 1. Tümen'e yolladığı bir diğer yazıda da Bolu ve çevresinde asayiş olaylarının giderek artmakta olduğunu belirterek tedbir alınmasını istemişti. Bunun üzerine Albay Rüştü Bey, Düzce'ye hareket etmiş ve bölgedeki olaylarla ilgili malumat aktarmıştı.⁹⁰

Harbiye Nezâreti de 25. Kolordunun sorumluluk sahasındaki asayiş ve güvenlik olaylarını yakından takip ediyordu. Nitekim Harbiye Nazırı Cemal Paşa, Dâhiliye Nezâretine yolladığı 7 Ocak 1920 tarihli yazısında; 25. Kolordunun -Düzce Müfreze Kumandanlığından aldığı- raporuna göre, 12-15 Aralık 1919 tarihleri arasında Düzce'de muhtelif cinayetlerden 22 kişi yakalanmış, bunun dışında başka bir hadise olmamıştı.⁹¹

Rumların çetecilik faaliyetleri de bu süreçte artmıştı. Rumlar, İstanbul'da mart-nisan aylarında (1919) gösteriler yaparken, Rum eşkıyalar da bilhassa Anadolu yakasında Şile, Kartal ve Pendik hattında köylere baskınlar yapmakta, ahalinin mallarını yağmalamakta ve

86 Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, 313-314.

87 Baykal, *a.g.e.*, s.73.

88 Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, 310-318.

89 Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, 1122-1123.

90 Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, 303, 317-319. Albay Rüştü Bey, yazışmalarında "Birinci Fırka ve Bolu Havalisi Kumandanı Rüştü" ünvanını da kullanmıştı. Bkz. *Aynı yer*, 319.

91 BOA, Dahiliye Nezareti Asayiş Şubesi (DH.EUM.AYŞ), 29/115.

cinayet işlemekteydi.⁹² Bu kapsamda Heyet-i Temsiliye'den 1. Tümen'e gönderilen 7 Aralık 1919 tarihli yazıda, Şile'de çetecilik faaliyetlerine girişen Yeniköy Rumlarına karşı gerekli tedbirlerin alınması ve bu konuda hükûmete de müracaat edilmesi istenmişti. Bölgeden gelen şikâyetler üzerine 12 Aralık'ta icap eden tedbirlerin alınmasına dair bu defa Harbiye Nezâretine ve 1. Tümen'e de yeniden bir yazı gönderilmişti.⁹³

Sonuç itibarıyla Ali Rıza Paşa Hükûmeti Dönemi'nde 25. Kolordunun sorumluluk sahasında, özellikle 1. Tümen mıntıkasında, muhtelif asayiş hadiseleri meydana gelmişti. 1. Tümen, buna karşı tedbirler alırken, aynı zamanda İzmit-Zonguldak hattında Millî Hareket ivme kazanmaya başlamıştı.

3.3. İstanbul'daki 10. Kafkas Tümeninin Millî Mücadele'ye Katkıları

1. Tümen bölgesinde bahsedilen gelişmeler yaşanırken, 25. Kolordunun diğer ana ast başlısı olan İstanbul'daki 10. Kafkas Tümeni de çeşitli faaliyetler içerisindeydi. Bu Tümen, her ne kadar İtilaf devletlerinin başkentte bulunması yüzünden sınırlı bir şekilde hareket etse de komuta heyetinin faaliyetleri ile Millî Mücadele'ye destek vermekteydi. Öyle ki İstanbul'da kurulan Karakol Cemiyetinin önde gelen isimlerinden biri olan Tümen Kumandanı Yarbay Kemalettin Sami Bey, Mustafa Kemal Paşa ile de sıkça haberleşiyordu. Bu Cemiyet, işgale karşı şehirde başta Üsküdar ve Topkapı olmak üzere şehrin belirli bölgelerinde ve İzmit'e kadar olan bölgelerde millî teşkilatlar kurmuştu.⁹⁴ Aynı zamanda Millî Mücadele'ye katılmak isteyen subaylar, kamu görevlileri ve diğer gönüllüler ile silah ve cephanenin Anadolu'ya gönderilmesini sağlıyor, ayrıca başkentteki gelişmeleri Mustafa Kemal Paşa'ya bildiriyor ve ondan gelen talimatları da yerine getiriyorlardı.⁹⁵

Ali Rıza Paşa Hükûmeti Dönemi'nde Cemiyet daha etkin hâle gelirken, Mustafa Kemal Paşa ve Kemalettin Sami Bey arasındaki yazışmalar da artmıştı. Öyle ki Rauf Bey (Orbay), Meclis-i Mebûsan'ın açılması vesilesiyle İstanbul'a gidince, Mustafa Kemal Paşa, kendisiyle haberleşmesini, Kemalettin Bey aracılığıyla yapmıştı. İngilizlerin 1920 yılı Ocak ayından itibaren Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın istifa etmesine dair baskıları ortaya çıkınca Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'e direktiflerini (22-23 Ocak 1920 tarihli yazılarla) Kemalettin Bey kanalıyla ulaştırmıştı. Ayrıca Kemalettin ve Rauf Beylere verdiği talimatta; İngilizlerin oldubittelerine, özellikle Meclisin feshi ve hükûmetin düşürülmesi girişimlerine karşı hazırlıklı olunmasını istemişti. Bu kapsamda son olayların etkisiyle kabinenin varlığını sürdürmesinin zorlaştığını, buna mukabil İtilaf devletlerinin Kuvâ-yı Milliye'den dolayı hükûmeti düşürmeye çalıştığının ilan edilmesi gerektiğini, ayrıca milletin güvenine layık olabilecek yeni bir kabinenin iktidara gelmesine çalışılmasını istemişti.⁹⁶

92 Gökbilgin, *a.g.e.*, Birinci Kitap, s.62-65.

93 Baykal, *a.g.e.*, s.71, 76.

94 Ercan, *a.g.e.*, s.62.

95 Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, 267, 303-304, 310-318; Ercan, *a.g.e.*, s.62-63.

96 Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, 370-372; Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, 1191-1192.

Kemalettin Sami Bey de Mustafa Kemal Paşa'ya başkentteki gelişmeleri ve İngilizlerin girişimlerine dair malumat aktarmayı sürdürmüştü.⁹⁷ Anlaşılacağı gibi 10. Kafkas Tümeninin, Millî Mücadele'ye destekleri, daha çok komuta heyeti üzerinden olmuştur. Bununla birlikte işgalin getirdiği zorluklara rağmen söz konusu faaliyetleriyle önemli bir fonksiyon üstlendikleri ifade edilmelidir.

3.4. 25. Kolordu ve Birliklerine Yönelik Seferberlik Planlamaları

Bu süreçte Harbiye Nezâreti, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti ve Heyet-i Temsiliye arasında yazışmalar üzerinden muhtemel seferberlik planları ile buna göre kolorduların ne şekilde hareket edeceğine ilişkin istişareler gerçekleştirilmiştir. Şüphesiz seferberlik planları yapılırken, buna hazırlık babında kolorduların seferi kadroya göre asker ikmali yapabilmesi için de 21 Aralık'ta bir emir yayımlanmıştır. Bu çerçevede 25. Kolordu emrindeki Selimiye Asker Alma Kalemi, 1. Kolordu emrine verilirken; Nezâret emrinde bulunan İzmit Kalemi (İzmit askeralma başkanlığı) 1. Tümenin emrine verilmiştir. 10. Kafkas Tümeni için ise Eskişehir Askeralma Dairesi belirlenmiştir. Fakat buraya bağlı Afyon, Sincanlı, Sandıklı, Akşehir, Ilgın, Bolvadin şubeleri bunun dışında kalacaktır. İlaveten İstanbul'daki birliklerin asker ihtiyacını, civardaki kolordulardan temin etmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁸ Böylece başkent in muhtemel işgali halinde 25. Kolordu emrinde geniş bir askeralma teşkilatının bırakılmadığı anlaşılmaktadır.

Heyet-i Temsiliye, muhtemel düşman ilerleyişine karşı birliklerin görev ve sorumluluğuna dair hazırladığı planını, 9 Ocak 1920'de kolordulara göndermişti. Plana göre 25. Kolordu, Trakya'daki 1. Kolordu ile birlikte seferber vaziyete gelecek tedbirleri alacaktı. Kolorduya bağlı 10. Kafkas Tümeni, İzmit'in batısında bulunan İngiliz ordugâhı ile İzmit arasında bulunan köprü, demir yolu, tünel, istasyonlar ve sanayi tesisleri ile buna benzer noktaları imha edecekti. 1. Tümen ise emir verildiğinde, İzmit piyade cephaneliğine baskın yaparak içindikileri İzmit-Adapazarı arasındaki uygun bir yere nakledecekti.⁹⁹ Heyet-i Temsiliye'nin bu konudaki ilave emrinde, 1. Tümenin İzmit'te bir alayının (70. Alay) bulunduğu belirtilerek İstanbul'dan subay ve er gönderilmek suretiyle diğer alayların da kurulması istenmiştir.¹⁰⁰

Harbiye Nezâreti ise 7 Şubat 1920'de Sadarete gönderdiği yazıda, Yunan ordusunun taarruza geçmesi durumunda Kuvâ-yı Milliye'nin yetersiz kalacağını vurgulayarak askerî birliklerin bu senaryoya karşı şimdiden gerekli tedbirleri almasını emretmişti. Yunan ordusunun ilerleyişine maruz kalacak kolorduların -1., 12., 14., 20. ve 25. Kolorduların-mevcutlarının artırılması, seferberlikte bu kolordu birliklerinin gerekli yerlere gönderilmesi, keza silah, cephane ikmali ve tedarikleri ile lojistik ve iaşe temini ile ulaştırma araçlarının

97 Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, 410.

98 ATASE, ATAZB, 28/0/144; *HTVD*, sayı 6, Haziran 1957, s.21-25, Vesika 509; Türkmen, *a.g.e.*, s.236-237.

99 Ercan, *a.g.e.*, s.175, 177.

100 *HTVD*, sayı 21, Eylül 1957, s.135-141, Vesika 538-539.

kullanımı konusunda Nezârete tam yetki verilmesini istemişti.¹⁰¹ Anlaşılacağı üzere Harbiye Nezâreti, Yunan ilerleyişinin başlaması hâlinde, kolorduların seferberlik gereğince hareket etmelerini sağlamak adına yetki talebinde bulunmuştu.

Harbiye Nezâretinin yayımladığı 25 Şubat 1920 tarihli seferberlik planında, kolorduların ne şekilde hareket edeceği belirtilirken 25. Kolordu karargâhı ve 10. Kafkas Tümeni için doğrudan bir vazife planlanmamıştı. Ancak İzmit'te konuşlu 1. Tümen, seferberlik durumunda 12. Kolordu emrinde hareket edecekti. Şayet Yunan ordusu ile birlikte İngiliz ve Fransızlar da harekete geçerse 1. Tümen, 20. Kolordu emrinde hareket edecekti.¹⁰²

Mezkûr plan incelendiğinde, İtilaf devletlerinin tahakkümünde bulunan İstanbul'daki birliklere doğrudan bir vazife planlanmadığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan Harbiye Nezâreti ve Heyet-i Temsiliye'nin seferberlik planında kolorduların hareket tarzına ilişkin ortak fikirde olmakla beraber Heyet-i Temsiliye'nin tüm birliklerden taktik, operatif ve stratejik seviyede yararlanmak amacıyla daha detaylı bir plan yaptığı ifade edilmelidir.

4. İstanbul'un İşgali ve Damat Ferit Paşa'nın 2. Sadareti Dönemi'nde 25. Kolordu

4.1. İngilizlerin Şehzadebaşı Karakoluna Baskını

Ali Rıza Paşa Hükûmeti Dönemi'nde, Millî Mücadele'nin güç kazanması ve Heyet-i Temsiliye'nin hem hükûmet hem halk nezdinde karşılık bulması, Harbiye Nezâreti'nin Kuvâ-yı Milliye'ye destekleri ve kolorduların kendi bölgelerinde millî teşkilata katkıda bulunmaları gibi gelişmeler, İtilaf devletlerini rahatsız etmişti. Üstelik yeniden toplanan Meclis-i Mebûsan'ın 28 Ocak 1920'de kabul ettiği Mîsâk-ı Millî'yi 17 Şubat'ta kamuoyuna duyurması,¹⁰³ bunun yanı sıra Anadolu'da işgal unsurlarına karşı silahlı direnişin başlaması ve başta Maraş'ın 12 Şubat'ta işgalden kurtulması olmak üzere kayda değer başarıların elde edilmesi, İtilaf devletlerini harekete geçmeye yöneltmişti. Ali Rıza Paşa Hükûmeti, bir şekilde istifaya zorlandıktan sonra 3 Mart'ta Salih Paşa Kabinesi kurulmuştu. Ancak yeni hükûmetin de Millî Mücadele'yi engellemeye yönelik icraat ve imkânının olmaması üzerine İtilaf devletleri, başkent İstanbul'u resmi olarak işgal ederek daha sert tedbirler almak istemişti. Neticede 16 Mart 1920 gününün ilk saatlerinde, İtilaf donanmalarındaki askerlerin karaya çıkarak başta Harbiye Nezâreti olmak üzere mühim askerî noktalar ile bazı devlet kurumlarını kontrol altına almasıyla işgal başlamıştı.¹⁰⁴

101 Türkmen, *a.g.e.*, s.239-240.

102 *HTVD*, sayı 21, Eylül 1957, s.135-141, Vesika 538-539.

103 Mîsâk-ı Millî'ye dair bkz. Mustafa Budak, *Mîsâk-ı Millî'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, Küre Yayınları, İstanbul 2014⁵, s.155-167.

104 Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995³, s.202-212; Ünsal Yavuz, "İngiliz ve Fransız Resmi Belgelerinde İstanbul'un İşgalini (16 Mart 1920) Hazırlayan Gelişmeler", *Belleten*, C.56, sayı 217, (Aralık 1992), s.975-983; Gökbilgin, *a.g.e.*, İkinci Kitap, s.365-366, 373; Tansel, *a.g.e.*, III, 30-38.

İşgale karşı İstanbul Muhafızlığını uhdesinde bulunduran ve şehrin güvenliğinden sorumlu olan 25. Kolordu, karşı koyacak imkâna sahip değildi. Aksine 25. Kolorduya bağlı 10. Kafkas Tümeni, işgalin ilk hedefi olmuştu. Nitekim 15 Mart'ı 16 Mart'a bağlayan gece saat 05.45'te, bir subay idaresinde 50-60 civarındaki bir İngiliz birliği, Şehzadebaşı Karakolu'ndaki 10. Kafkas Tümeni karargâhına baskın yapmıştı. Kapıda silahsız olarak bulunan nöbetçilerin ihtarına kulak asmayarak önce içeri, ardından koğuşlara girmiş ve uykuda bulunan karargâh ve mızıka bölüğünden askerlerin üzerine ateş açmışlardı. Erler uykuda olduğu ve silahlarına davranmalarına imkân bulamadıkları hâlde açılan bu ateşte; 4 asker şehit olmuş, 4'ü ağır 10 asker yaralanırken, bir asker de kaybolmuştu. Baskın hakkında yetkililerin hazırladığı tutanak, 25. Kolordu Kumandanlığı tarafından yayınlanmıştı.¹⁰⁵

İngilizlerin, evvela 10. Kafkas Tümeninin karargâhına yönelik bu baskını yapmaları dikkat çekmekteydi. Bu bağlamda İngilizlerin işgale karşı mukavemet olmaması için bir gözdağı vermek istedikleri anlaşılmaktadır. Keza Tümen Kumandanı Yarbay Kemalettin Sami Bey'i de tutuklamak istemeleri muhtemeldi. Kemalettin Sami Bey ise, İngilizlerin karakolu terk etmeleri sonucu karargâhına gelerek incelemelerde bulunduktan sonra baskınla alakalı 25. Kolorduya rapor göndermişti.¹⁰⁶ Söz konusu rapora göre 50 kişilik İngiliz birliği, otomobille karargâha gelmişti. Nöbetçi erinin durumu fark edip "ımdat" diye bağırması üzerine bu sesi duyarak gelen nöbetçi onbaşısına, İngilizler ateş açmış ve onbaşmayı yaralamışlardı. Müteakiben koğuşlara girerek yataklarında bulunan askerlere ateş etmişlerdi. Bu esnada Tümen karargâhına bağlı 2 asker şehit olurken 7 asker yaralanmış, mızıka takımından ise 3 asker şehit olurken 2 asker de yaralanmıştı. Hiçbir karşılık verilmemesine rağmen ateşe başlayan İngilizler, üst katta bulunan karargâh kumandanı Üsteğmen Nail Efendi ile iki memuru ve askerlerin silahlarını alarak Bayezid Camii karşısındaki eski Jandarma Kumandanlığı binasına götürmüşlerdi. Yaralıları ilk yardım yapıldıktan sonra ikisi Gümüşsuyu Hastanesine sevk edilmişti. Diğer yaralıları ile şehitler, buldukları yerde araç beklemekteydi. Bu saldırının sebebi henüz meçhuldü.¹⁰⁷ Bu saldırının nedensiz bir şekilde yapıldığı ve bir şok etkisi oluşturularak sindirme maksadını taşıdığı anlaşılmaktadır.

4.2. İşgal Karşısında 25. Kolordunun Vaziyeti

25. Kolordu Kumandanı ve İstanbul Muhafızı Ali Sait Paşa işgale ilişkin 18 Mart'ta Harbiye Nezâretine detaylı malumat arz etmişti. İngilizlerin 16 Mart sabah saatlerinden itibaren başkentteki askerî dairelere baskınlar yaparak buraları kontrol altına almalarına dair bilgiler veren Sait Paşa'ya göre İngilizler, Kolordu karargâhının da bulunduğu

105 HTVD, sayı 22, Aralık 1957, s.53-55, Vesika 562; Baskınla ilgili Beyazıt inzibat subayı Üsteğmen Aydın Bey'in raporu için bkz. *Aynı yer*, s.57-59, Vesika 563.

106 Serpil Sürmeli, "Şehzadebaşı Karakolu Baskını ve Olay Mahalline Giren İlk Gazete Tevhid-i Efkâr", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 45, (Bahar 2010), s.108-110.

107 HTVD, sayı 19, Mart 1957, s.55-58, Vesika 495-496.

İstanbul Muhafızlığı binasına, bir bahriye bölüğüyle gelmişlerdi. Artık burada işlemlerin yapılmayacağını ve daireyi işgal edeceklerini belirtmişlerdi. Telefon haberleşmesinin İngilizler tarafından kesilmesinden önce İstanbul ve Üsküdar Mıntika Kumandanlıklarına, subay ve efradın kışlalarından ayrılmamaları ve mecburiyet hâlinde ise silahsız çıkmaları emredilmişti. Ayrıca İtilaf devletleri askerleri tarafından yapılacak taleplere nezaketle muamele etmeleri ve buna dair Nezâretten emir alma noktasında müsaade talep etmeleri, hiçbir şekilde silah kullanmamaları, İngilizlerin silah ve cephanelerin teslimini istemeleri karşısında makbuz talep etmeleri gibi hususlar, şifahi olarak ifade edilmişti. Ancak telefon hatlarının işlememesinden dolayı birçok birlik, hareket tarzı hakkında emir alamamıştı. Neyse ki sorun teşkil edebilecek hiçbir olay meydana gelmemişti. Birkaç saat sonra İngilizler telefonla haberleşmeye müsaade etmişti. Bununla birlikte öğlene doğru bir İngiliz birliği, Bahriye Nezâretini işgal etmişti. Kritik birçok askerî mevki işgal edilirken, Osmanlı askerlerinin bulunduğu yerlerin -Ayasofya Camii ve çevresi gibi- etrafı sarılmış veya bu bölgeleri gören noktalara makineli tüfekler konuşlandırılmıştı. Bazı yerlerde ise askerlerin silahlarına el konulmuştu.¹⁰⁸

25. Kolordunun işgale ilişkin Harbiye Nezâretine gönderdiği bir diğer raporda ise İngilizlerin eski Harbiye Nazırı Cemal Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Cevat Paşa dâhil pek çok rütbeli asker ile Meclis-i Ayan ve Mebûsandan bazı mebusları tutukladıkları bildirilmişti.¹⁰⁹ Görüldüğü üzere İngilizler, 25. Kolordu karargâhı dâhil pek çok yeri işgal etmek suretiyle herhangi bir mukavemet gösterilmesini engelleyecek her türlü tedbiri alma yoluna gitmekteydi.

Harbiye Nezâretinden 25. Kolorduya verilen 22 Mart tarihli emirde ise işgal sonrası son duruma temas edilmişti. Buna göre işgalin ilk gününde ortaya çıkan olağanüstü vaziyetin ayrıntıları, gittikçe tarafların anlaşması ile düzenlenmekteydi. Fakat en küçük meselenin Nezârete arz edilmesi, işlemleri uzatıyordu. İşgalden üzüntü duyan birlik ve kurumların personeli, İtilaf devletlerinin temsilcileriyle problem yaşadıklarında, evvela bunu kendi aralarında dil bilen subaylar vasıtasıyla halletmeliydiler. Ancak çözümlenemeyen konularda Nezâretten görüş sorulmalıydı. Komutan ve subayların ana teçhizatlarından olan revolver taşıyıp taşıyamayacakları hususu İngilizlere yazılmıştı. Bugünlerde bazı subayların, siviller arasındayken sokaklarda aranılarak revolverlerinin alındığı böyle bir muameleye maruz kalınmaması için komutan ve subayların müzakerelerin sonuçlanmasına kadar revolverlerini meskenleri dışında taşımamaları istenmişti.¹¹⁰ Harbiye Nezâretinin, işgal kuvvetleriyle bir problem yaşamamak adına 25. Kolordu personelinden, dikkatli davranılmasını istediği anlaşılmaktadır.

108 *HTVD*, sayı 22, Aralık 1957, s.107-119, Vesika 574.

109 *HTVD*, sayı 22, Aralık 1957, s.121-123, Vesika 575.

110 *HTVD*, sayı 23, Mart 1958, s.94-99, Vesika 598.

İstanbul'un işgali sonrası bir İngiliz torpidosu da İzmit'e gitmişti. Buradaki İngiliz yetkili I. Tümen Kumandanı ve İzmit Mutasarrıfına, İstanbul'da alınan askerî tedbirler çerçevesinde güvenlik ve düzenin korunmasından mesul olduklarını hatırlatmıştı.¹¹¹ Böylece İngilizlerin, başkent in işgaline karşı, İzmit ve çevresinde meydana gelebilecek olası tepkilerin engellenmesini istediği görülmektedir.

Anlaşılabacağı üzere başkent in işgali, 25. Kolordu ve bağlularına yönelik baskıyı artırmıştı. Bunlarla da yetinmeyen İngilizler, 25. Kolordu Kumandanı ve İstanbul Muhafızı Sait Paşa'yı 21-22 Mart gecesi evinden almışlardı. Kolordu karargâhı, vaziyeti Harbiye Nezâretine iletmış, bunun üzerine Harbiye Nazırı Mustafa Fevzi Paşa (Mareşal Çakmak) da Sadarete gönderdiği yazıda, tutuklamanın sebebinin bilinmediğini belirtmişti. Eğer tutuklanma sebebi Sadaret makamınca da bilinmiyorsa, mağlup devletlerden hiçbirisine uygulanmayan böyle bir muamele ye son verilmesi için girişimde bulunulmasını istemişti.¹¹²

Öte yandan işgalin ardından Karakol Cemiyetinden bazı isimler de tutuklanmıştı. Esasında Cemiyetin, Anadolu Hareketi ile bazı anlaşmazlıklar yaşaması nedeniyle işlerliği sona ermişse de Millî Mücadele'yi desteklemek maksadıyla Hamza, Zabitân gibi çeşitli gruplar, faaliyete geçmişti. Bunların birleşimi olarak kurulan Felah Grubu, Ankara Hükûmeti'nin İstanbul'daki temsilcisi olarak 1921 yılından itibaren gizli bir şekilde başkentte faaliyetlerini yürütmüştü. Bu grup, İstanbul'dan personel ve askerî teçhizatın Anadolu'ya gönderilmesine yönelik önemli vazifeler üstlenmişti. Bu kapsamda 25. Kolordunun lağvından sonra, Kolordunun boşta kalan personelinden Anadolu'ya geçmek isteyenlerin ulaşmalarını üstlenmişti.¹¹³

4.3. Kuvâ-yı İnzibâtiye'nin Kurulması ve Düzce Ayaklanması

Salih Paşa'nın istifasıyla 5 Nisan 1920'de Damat Ferit Paşa, yeniden kabineyi kurmuştu. Onun Millî Mücadele'ye karşı ilk kapsamlı icraatlarından biri İngilizlerle yaptığı temaslara sonucunda Kuvâ-yı İnzibâtiye'yi teşkil etmesiydi. Böylece Anadolu'da hükûmetin otoritesini yok sayan Millî Mücadele Hareketi'nin bastırılması hedeflenmişti.¹¹⁴ 18 Nisan tarihli kararname ile teşkil olunan Kuvâ-yı İnzibâtiye'ye ilişkin kararname, 24 Nisan'dan yürürlüğe girmişti.¹¹⁵ Kumandanlığına, Ordu Kumandanı yetkisi ve İzmit ve Havalisi Fevkalade

111 Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, s.33-34.

112 HTVD, sayı 23, Mart 1958, s.100-102, Vesika 599; Ali Sait Paşa, 31 Ekim 1921'de Malta'dan dönünce Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılmıştı. 1927'de Orgeneral rütbesine terfi etmiş ve 1935'de Askerî Şura Üyelığınden emekli olmuştu. Bkz. *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, II, 122-123.

113 Türkmen, a.g.e., s.249-251; *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, I, 189-190, 203-204, 384-385.

114 Gökbilgin, a.g.e., İkinci Kitap, s.399-401; Günay Çağla, "Kuvâ-yı İnzibatiye", *Atatürk Yolu Dergisi*, C.4, sayı 15, (1995), s.343-344; Ayten Başabaş Dirier, "Kuvayı İnzibatiye / Hilâfet Ordusu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.8, sayı 3, (2021), s.974.

115 BOA, BEO, 4678/350808; Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 254/85; Kenan Esengin, *Millî Mücadelede Ayaklanmalar*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998³, s.121-122.

Kumandanlığı unvanıyla eski Harbiye Nazırlarından Süleyman Şefik Paşa atanmıştı.¹¹⁶ Şefik Paşa ayrıca 10 Mayıs 1920 tarihli kararla İzmit'teki 1. Tümen Kumandanlığına tayin olmuştu.¹¹⁷ Bu kapsamda Üsküdar Mıntıka Kumandanlığı da bütün teşkilat ve birlikleriyle 1. Tümen emrine verilmişti.¹¹⁸

Kuvâ-yı İnzibâtiye'nin Harbiye ve Dâhiliye Nezâretlerine bağlı subaylar ile emekli askerler ve gönüllülerden oluşması kararlaştırılmıştı.¹¹⁹ Askerî sınıflardan Kuvâ-yı İnzibâtiye katılacak personelin, harekât müddetince tabi olacakları muamele ve tahsisata ilişkin bir kararname yayımlanmıştı.¹²⁰ Ayrıca Damat Ferit Paşa tarafından yayımlanan bir beyannamede, İstanbul'da görevde veya açıkta bulunan bütün subayların Harbiye Nezâretine gelerek yoklama yapturmaları, gelmeyenlerin askerlikle ilgili her türlü ilişkilerinin kesileceği ve seferberlikten kaçmış sayılarak Divân-ı Harb'e verilecekleri duyurulmuştu.¹²¹ Nitekim hükûmet, nizami birliklerden buraya personel aktarmayı gündemine almıştı. Dolayısıyla 25. Kolordudan da bazı askerî personelin Kuvâ-yı İnzibâtiye'ye görevlendirilmiş olması muhtemeldir.¹²² Haddizatında Damat Ferit Paşa, Harbiye Nezâreti ve 25. Kolordudan Kuvâ-yı İnzibâtiye için 32 arabanın hazırlanarak vapurla İzmit'e gönderilmesini istemişti. Fakat bu emirlere karşı askerî personelin, işleri yavaşlattığı görülüyordu.¹²³

Neticede İstanbul'da kısa sürede oluşturulan Kuvâ-yı İnzibâtiye'nin ilk alayı, nisan sonunda (1920) İzmit'e hareket etmiş, müteakiben Süleyman Şefik Paşa da mayıs başında İzmit'e gelerek karargâhını kurmuştu. Müteakiben 2. Alay da İzmit'e sevk edilmişti. İzmit'ten katılacak gönüllüler ile 3. Alayın kurulması ve böylece Kuvâ-yı İnzibâtiye'nin bir tümen haline getirilmesi planlanmıştı.¹²⁴

Kuvâ-yı İnzibâtiye girişimi ile eş zamanlı olarak İstanbul Hükûmeti'ne taraftar olanlar tarafından Düzce'de bir ayaklanma başlatılacaktı. Şöyle ki Nisan 1920'de Düzce'ye bağlı köylerde toplanan ve sayıları 4.000'e ulaşan isyancılar, şehirdeki askerî birliğin zayıf olmasından istifadeyle şehirde kontrolü ele almışlardı. Padişahı desteklediklerini ifade eden isyancılar, 18 Nisan'da Bolu'ya yönelmişlerdi. Bu sırada Zonguldak'ta bulunan 10. Kafkas Tümeni 32. Alaydan bir tabur, asilere karşı tedbir almak üzere Bolu'ya sevk edilmişti. İsyan, Adapazarı ve Hendek hattına da sirayet ederken, Bolu 2 Mayıs'ta isyancıların eline geçmişti. Bunun üzerine Geyve'de bulunan 24. Tümen Kumandanı Yarbay Mahmut Bey, harekete

116 *HTVD*, sayı 51, Mart 1965, s.9-11, Vesika 1174.

117 BOA, İ.DUİT. 160/41.

118 BOA, BEO, 4635/347580.

119 Esengin, *a.g.e.*, s.122; Çağla, *a.g.m.*, s.344.

120 BOA, MV, 254/84.

121 Çağla, *a.g.m.*, s.347.

122 Gökbilgin, *a.g.e.*, İkinci Kitap, s.400.

123 Ertuna, *a.g.e.*, s.121; Esengin, *a.g.e.*, s.122-123.

124 Ertuna, *a.g.e.*, s.119-122; Esengin, *a.g.e.*, s.123-125.

geçmiş; fakat Düzce'ye geldiğinde çıkan çatışmada şehit olmuştu.¹²⁵ İsyancılar, bundan cesaret alarak Adapazarı'na doğru ilerleyişe geçmişti. Buna mukabil derhal Çerkez Ethem idaresindeki Kuvâ-yı Milliye birlikleri ile Albay Refet Bey (Bele), isyancıların üzerine sevk edilmişti. Bu sırada 1. Tümen, 70. Alay 3. Taburu ile harekâta ihtiyat kuvveti olarak iştirak ediyordu. 23 Mayıs'ta başlayan harekât kapsamında 26 Mayıs'ta isyancılar bertaraf edilmiş ve Düzce-Bolu hattında kontrol tesis edilmişti.¹²⁶

İsyan devam ederken fırsattan yararlanmak isteyen Kuvâ-yı İnzibâtiye ise İzmit'in ötesini kontrol altına almak için Ahmet Anvazur idaresinde ileri harekât başlatmıştı. Adapazarı yönünde ilerleyişe geçen Kuvâ-yı İnzibâtiye, mahallî Millî Mücadele aleyhtarlarının da desteğiyle Düzce ve Bolu'ya kadar ilerlemişti. Buna önlem olarak Ali Fuat Paşa, Geyve Boğazı'nı tahkim ederken Anzavur'un üzerine birlik göndermişti. 1. Tümenin 70. Alayı ve topçu taburu da millî kuvvetlerin yanında yer alarak Kuvâ-yı İnzibâtiye'nin ilerlemesini durdurmuş, Düzce'deki ayaklanmanın bastırılmasıyla da Kuvâ-yı İnzibâtiye, İzmit'e çekilmişti. Böylece 27 Mayıs itibarıyla Kuvâ-yı İnzibâtiye, İzmit'ten gemilere bindirilerek İstanbul'a gönderilmiş, bir kısmı ise silah ve cephanesiyle birlikte Kuvâ-yı Milliye'ye katılmıştı. Başarısızlığa uğrayan Kuvâ-yı İnzibâtiye, Haziran ayı sonlarında lağvedilmişti.¹²⁷ Görüldüğü gibi hükûmetin Kuvâ-yı İnzibâtiye eliyle Millî Mücadele'yi etkisiz kılma hedefi akim kalırken 1. Tümen bölgesindeki ayaklanma girişimi de bertaraf edilmiş, 1. Tümenin kalan bakiyesi ise millî hareketin emrine girmişti.

5. 25. Kolordunun Lağvedilmesi

İstanbul'un işgal altında bulunması ve son olaylardan sonra Kolordunun teşkilat ve sorumluluk sahası bütünlüğünün ortadan kalkması, Kolordunun işlevselliğini iyice azaltmıştı. Dolayısıyla hükûmet, 26 Haziran 1920 tarihli kararla 25. Kolordunun lağvedilerek yerine bir mürettep tümenin kurulmasını kararlaştırmıştı. Yeni kurulan tümenin tahsisatının nasıl yapılacağı ve terhis işlemlerinin belirlenmesine ilişkin karar ise padişahın onayına sunulmuştu.¹²⁸ Kolordunun lağvedilmesi, her ne kadar yerine bir tümen kurulması planlansa da İstanbul'un elindeki silahlı gücün de tasfiyesi anlamına geliyordu.

125 Yarbay Mahmut Bey, isyanı bastırmak üzere Hendek'ten Düzce'ye ilerlerken Nüfren Boğazı'nda isyancıların saldırısına uğramış; bu sırada yaylım ateşinin kendisine isabet etmesi üzerine şehit düşmüştü. (Tansel, *a.g.e.*, III, 106); Ali Fuat Paşa, kendi emrindeki Mahmut Bey hakkındaki "*Mahmut Bey, birinci Eskişehir hareketinde, hat boyunca evvelce yapılmış olan hazırlıklardan da istifade ederek bu vazifeyi mükemmelen başarmıştı. (...) Sonra Hendek'te çıkan bir irtica hadisesinde şehit düşen bu iyi kalpli, vefakâr ve kahraman arkadaşımın yokluğunu bir türlü telafi edememiştik.*" sözleriyle onun nasıl iyi bir asker olduğuna vurgu yapmıştı. Bkz. Cebesoy, *age.*, s.316.

126 Ertuna, s.91-113; Tansel, *a.g.e.*, III, 104-113; Fahri Yetim, "Millî Mücadele Döneminde İsyanların Gölgesinde Düzce ve Çevresinde Asayiş Sorunları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 13, (Bahar 2011), s.57-62.

127 Ertuna, *a.g.e.*, s.115-137; Esengin, *a.g.e.*, s.121-150; Tansel, *a.g.e.*, III, 108-110; Çağla, *a.g.m.*, s.349-354.

128 BOA, MV, 254/128.

Sadarettin Harbiye Nezâretine gönderilen 5 Temmuz 1920 tarihli yazıda ise 25. Kolordunun lağvına karar verildiği, yerine mürettep tümen kurulması ve yetkilerine dair Meclis-i Vükelâ'dan karar çıktığına temas edilmişti. Hükûmetin gündemindeki bir konu da mülga 25. Kolordu personelinin durumuna ilişkindi. Kolordunun lağvı sebebiyle açıkta kalacak subaylardan istifade edenler olabileceği gibi personelin şu zor günlerde sıkıntıya düşmelerinin aşikâr olduğu ve buna rıza gösterilmeyeceğine dikkat çekilmişti. Bu kapsamda Kolordu emrindeki subaylara, barış antlaşmasının imzalanması ile ordunun yeni kadrosunun tayin ve açıklanmasına kadar maaşlarının aynen verileceği ve personelin mağdur edilmeyeceği belirtilmişti.¹²⁹

Şüphesiz bu gelişmeler olurken İstanbul Hükûmeti, Anadolu'daki nüfuz ve otoritesini tamamıyla kaybetmiş, 23 Nisan 1920'de Meclisin açılmasını müteakip Ankara'da yeni hükûmet kurulmuştu. Artık öncelikli hedef, Millî Mücadele'nin düzenli bir ordu ile merkezi olarak yürütülmesiydi. Bu çerçevede ordu teşkilatı ve cephele, ihtiyaca binaen yeniden düzenlenmişti. Nitekim 24/25 Haziran 1920 tarihli kararla Garp/Batı Cephesi Kumandanlığı oluşturulmuştu. İzmit'teki 1. Tümen ile bağlantılı 70. Alay da Batı Cephesi emrine girmiş ve Bozüyük'e sevk edilmişti. Binbaşı Ömer Halis Bey'in emrine giren 1. Tümen birlikleri, İnönü bölgesinde tahkimat ve hazırlıklara başlamışlardı.¹³⁰ İlerleyen aylarda 1. Tümen yeniden teşkil edilmiş ve Batı Cephesi'nde Yunan ilerleyişine karşı verilen muharebelerde önemli görevler üstlenmişti.¹³¹ İlginçtir ki bu süreçte eski 10. Kafkas Tümeni Kumandanı Yarbay Kemalettin Sami Bey, 1. Tümen kumandanlığını üstlenecekti.¹³²

Sonuç ve Değerlendirme

25. Kolordu, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında, Batı Cephesi'nde İtilaf devletlerinin ilerlemesi ve Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi karşısında, Trakya ve İstanbul'un savunulmasına yönelik teşkil edilmiştir. Bu süreçte ordunun farklı cephelede savaşması ve İstanbul'daki personelin kısıtlı olması nedeniyle, Kafkas Cephesi'ndeki tümenlerin Kolordu emrine verildiği görülmektedir. Ancak, Kolordu henüz teşkilatını tamamlamadan Mütareke imzalanmış ve savaş sona ermiştir. Dolayısıyla Mütareke şartları gereği Kolordunun yeni görevi, başkent İstanbul ve çevresinin güvenlik ve asayişini sağlamak olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede 25. Kolordu, emrindeki 10. Kafkas Tümeni (İstanbul) ve 1. Tümeni (İzmit) ile Çatalca'dan Zonguldak'a kadar olan bölgenin sorumluluğunu üstlenmiştir.

Yapılan inceleme çerçevesinde tespit edilmiştir ki; İtilaf devletlerinin İstanbul ve çevresinde işgale yönelmeleri, en başta 25. Kolordunun faaliyetlerine ve hareket kabiliyetine

129 BOA, BEO, 4640/347999.

130 Ercan, *a.g.e.*, s.281, 284.

131 *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921)*, yay. haz. Selim Turhan, Genelkurmay ATASE Yay., II, Ks.3, 3.bs, Ankara 1999, 229-232, 240, 278.

132 *Aynı yer*, s.227.

olumsuz yansımasıdır. Zira Kolordunun icraatları, işgal unsurları tarafından yakından izlenmiş ve zaman zaman buna yönelik müdahalelerde bulunulmuştur. Özellikle Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin, İtilaf devletlerinin taleplerini dikkate alan ve ordunun hareket kabiliyetini kısıtlayıcı tutumunun da bunda etken olduğu belirtilmelidir.

25. Kolordu da en dikkat çekici hususlardan biri de çok fazla Kolordu Kumandanlığı değişikliğinin yaşanmasıdır ki 10 farklı kişi, bu göreve atanmıştır. Diğer kolordularla kıyaslandığında bu sayı oldukça yüksektir. Bu durum, en başta Kolordunun başkent İstanbul'da olması ile Mütareke şartlarının çok boyutlu yansımasıdır. Öyle ki İtilaf devletlerinin müdahaleleri veya vuku bulan siyasi-askerî olaylar sonucunda sık sık hükûmet ve/veya Harbiye Nazırları değişikliği yaşanmıştır. En başta, bu sebeple Kolordu Kumandanları da değişmiştir. Ayrıca başkent'in güvenlik ve asayişinden sorumlu olması nedeniyle stratejik önemdeki Kolorduya atanan komutanın, hem hükûmet hem de işgal güçleri tarafından uyumlu bulunması gerektiği düşünülmüş ve bu doğrultuda komutan değişiklikleri yaşanmış olmalıdır. Bazı komutanların ise farklı vazifelere atandığı veya emekli olduğu ifade edilmelidir.

Öte yandan Kolordu karargâhı ve 10. Kafkas Tümeninin İstanbul'da bulunması, hareket kabiliyetini azaltırken İzmit'te konuşlu 1. Tümenin, nispeten daha rahat faaliyetlerini sürdürdüğü ifade edilmelidir. Bu yönüyle 1. Tümen, Millî Mücadele'nin İzmit ve çevresinde teşkilatlanıp güçlenmesinde önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. Ayrıca, Adapazarı-Düzce hattında millî harekete karşı meydana gelen girişim ve isyan hareketlerine karşı tedbirler olarak Heyet-i Temsiliye'nin bölgedeki temsilcisi gibi hareket etmiştir.

Tüm bunlardan hareketle 25. Kolordunun Mütareke şartları nedeniyle faaliyetlerini kısıtlı bir şekilde icra ettiği; İstanbul'un resmen işgal üzerine, işlevini iyice yitirdiği değerlendirilmektedir. Nitekim işgalden yaklaşık üç ay sonra lağvedilmesi de bunun göstergesi olmuştur. 25. Kolordudan miras kalan 1. Tümen ise Millî Mücadele'nin emrine girmiş ve Yunan ilerleyişine karşı kritik vazifeler ifa etmiştir.

Sonuç olarak Mütareke Dönemi'nde 25. Kolordunun, İtilaf devletlerinin takip ve baskısını en yakından hisseden birlik olarak Millî Mücadele'ye doğrudan katılamadığı, bununla birlikte gerek 1. Tümenin sorumluluk sahasındaki icraatları gerekse İstanbul'daki birliklerinin komuta kademesi ve subaylarının çeşitli vesilelerle, bu mücadeleye katkı sağladığı tespit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

I. Arşiv Belgeleri

A. Yayımlanmamış Arşiv Belgeleri¹³³

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO)

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT)

Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM)

Dahiliye Nezareti Asayiş Şubesi (DH.EUM.AYŞ)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

2. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Millî Savunma Askeri Tarih Arşivi

ATASE, Atatürk Koleksiyonu 1905-1980 110-9-1-11 (ATAZB)

ATASE, İstiklal Harbi 1919-1923 110-9-1-10 (İSH)

B. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)

Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2020³.

II. Hatıralar

Atatürk, Kemal, *Nutuk Vesikalar*, yay. haz. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, III, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969¹⁰.

Atatürk, Kemal, *Nutuk 1919-1920*, yay. haz. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970¹⁰.

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım İstiklâl Harbinin Gerçekleri*, yay. haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Timaş Yay., II, İstanbul 2017².

Cebesoy, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953.

133 Belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

Karabekir, Kazım, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960.

Orbay, Rauf, *Siyasî Hatıralar*, Örgün Yay., İstanbul 2003.

III. Araştırma ve Telif Eserler

A. Kitaplar

Basil Lidell Hart, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018³.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1999³.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, yay. haz. Hülya Toker, Nurcan Aslan, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Yay., I-II-III, Ankara 2009.

Budak, Mustafa, *Misâk-ı Milli'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, Küre Yayınları, İstanbul 2014⁵.

Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kütü'l-Amâre ve Filistin Cephesi*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.

Ertuna, Hamdi, *Türk İstiklal Harbi VI nci Cilt İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1974.

Ercan, Tevfik, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, Genelkurmay ATASE Yay., II, Ks.3, Ankara 1999³.

Esegin, Kenan, *Millî Mücadelede Ayaklanmalar*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998³.

Goloğlu, Mahmut, *Millî Mücadele Tarihi II Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.

Gökbilgin, Tayyip, *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına*, Kronik Yayınları, İstanbul 2008³.

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2021³.

Karlıdağ, Fazıl; Ciner, Kâni, *Birinci Dünya Harbi VII nci Cilt Avrupa Cephesleri 3ncü Kısım (Makedonya Cephesi)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1967.

Meray, Seha L; Olcay, Osman, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri Sevr Antlaşması Mondros Bırakışması İlgili Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2021².

Sonyel, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995³.

Odyakmaz, Cevad, *Mondros-Sevr ve Mudanya Lozan*, Togan Yayıncılık, İstanbul 2013.

Ökse, Necati; Baycan, Nusret; Sakaryalı, Salih, *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989².

Saral, Ahmet Hulki, *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, Genelkurmay ATASE Yay., IV, Ankara 2009.

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yay., I, III, Ankara 2019.

Türkmen, Zekeriya, *Mütareke Dönemi'nde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Türkçeldi, Ali Fuat, *Mudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, Türk Devrim Enstitüsü Yayınları, 1948.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım

1920 - 15 Nisan 1921), yay. haz. Selim Turhan, Genelkurmay ATASE Yay., II, Ks.3, Ankara 1999³.

B. Makaleler

- Dirier, Ayten Başabaş, “Kuvayı İnzibatiye / Hilâfet Ordusu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.8, sayı 3, (2021), s.968-983.
- Türkmen, Zekeriya, “Ali Rıza Paşa Hükûmeti Kuvâ-yı Milliye İlişkileri: Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa'nın Kuvâ-yı Milliye'nin Desteklenmesi Yolundaki Gizli Emir ve Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi*, C.XVI, sayı 46, (Mart 2000), s.37-87.
- Türkmen, Zekeriya, “Büyük Harpte Makedonya Cephesi'nde Osmanlı Ordusu 20. Kolordu ve Bağlı Birliklerinin (Takviyeli 177. Piyade Alayı) Makedonya Cephesindeki Mücadelesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C.14, sayı 27-28, (2015/1-2), s.211-232.
- Yavuz, Ünsal, “İngiliz ve Fransız Resmi Belgelerinde İstanbul'un İşgalini (16 Mart 1920) Hazırlayan Gelişmeler”, *Bellekten*, C.56, sayı 217, (Aralık 1992), s.963-984.
- Yetim, Fahri, “Millî Mücadele Döneminde İsyanların Gölgesinde Düzcce ve Çevresinde Asayiş Sorunları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 13, (Bahar 2011), s.54-69.
- Sürmeli, Serpil, “Şehzadebaşe Karakolu Baskını ve Olay Mahalline Giren İlk Gazete Tevhid-i Efkâr”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 45, (Bahar 2010), s.103-116.
- Çağla, Günay, “Kuvây-ı İnzibatiye”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C.4, sayı 15, (1995), s.343-366.

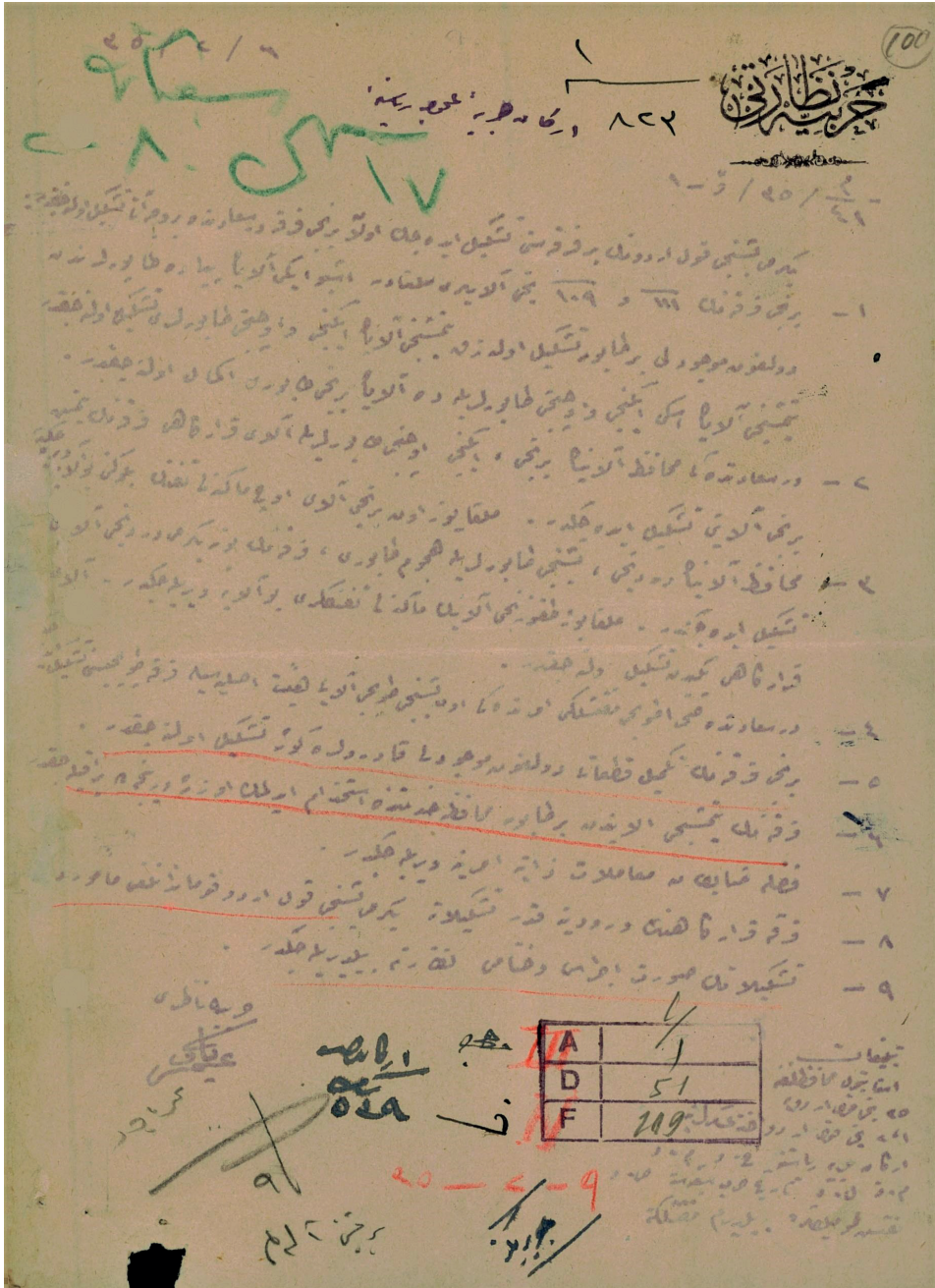
IV. Tezler

- Köseoğlu, Seda Aysu, *Millî Mücadele Döneminde İzmit Sancağı'nda Asayiş Sorunları ve Çete Faaliyetleri*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

V. Elektronik Kaynaklar

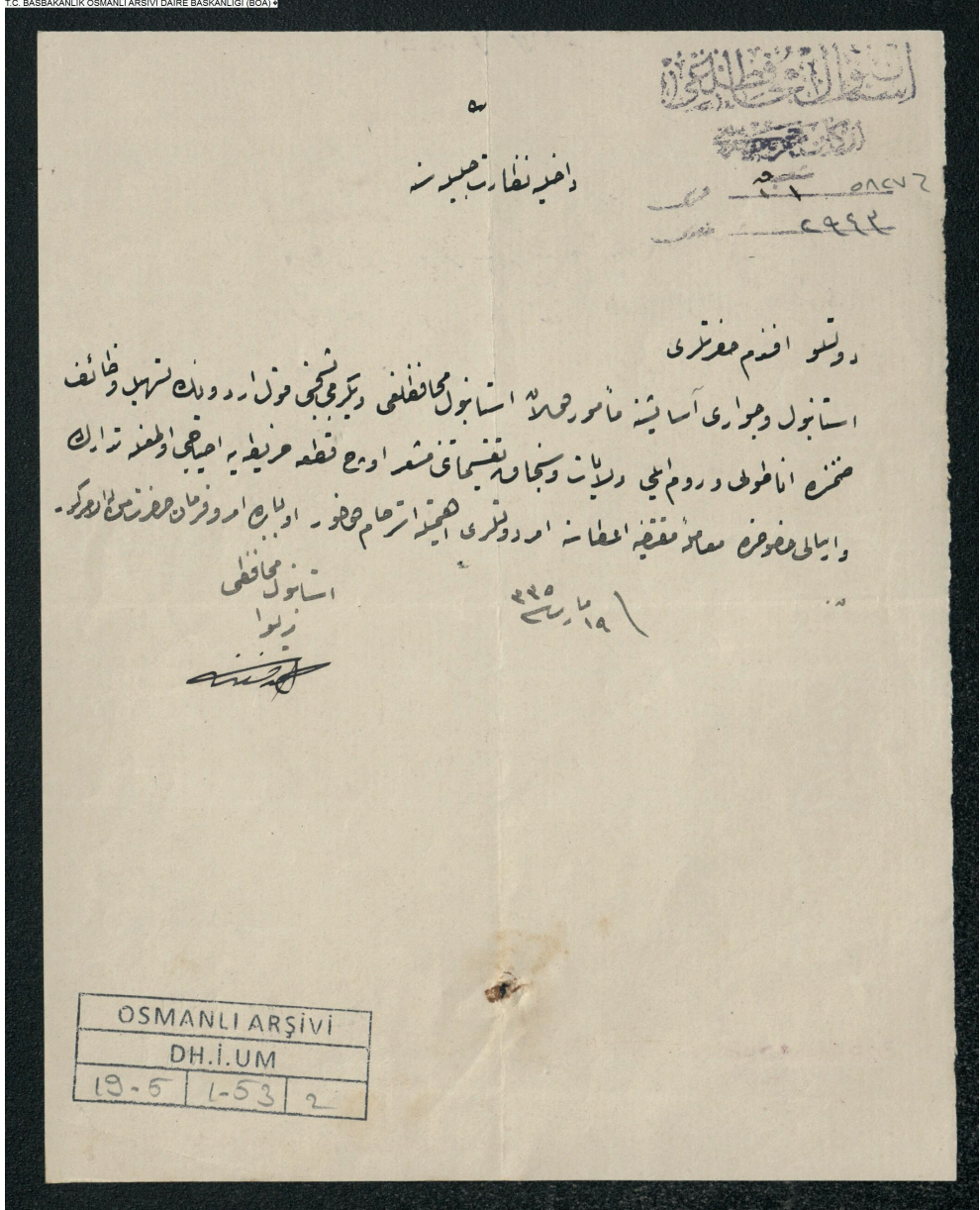
- Millî Savunma Bakanlığı, <https://www.msb.gov.tr/DevletBuyuklerimizDetay/kemalettin-sami-gokcen>, Erişim tarihi: 02.10.2024.

Ek 2: Harbiye Nezâretinin, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetine gönderdiği 1. Tümenin İzmit'te kurulmasına yönelik esasları belirtir 9 Şubat 1919 tarihli emir - ATASE, İSH, 64/0/71.

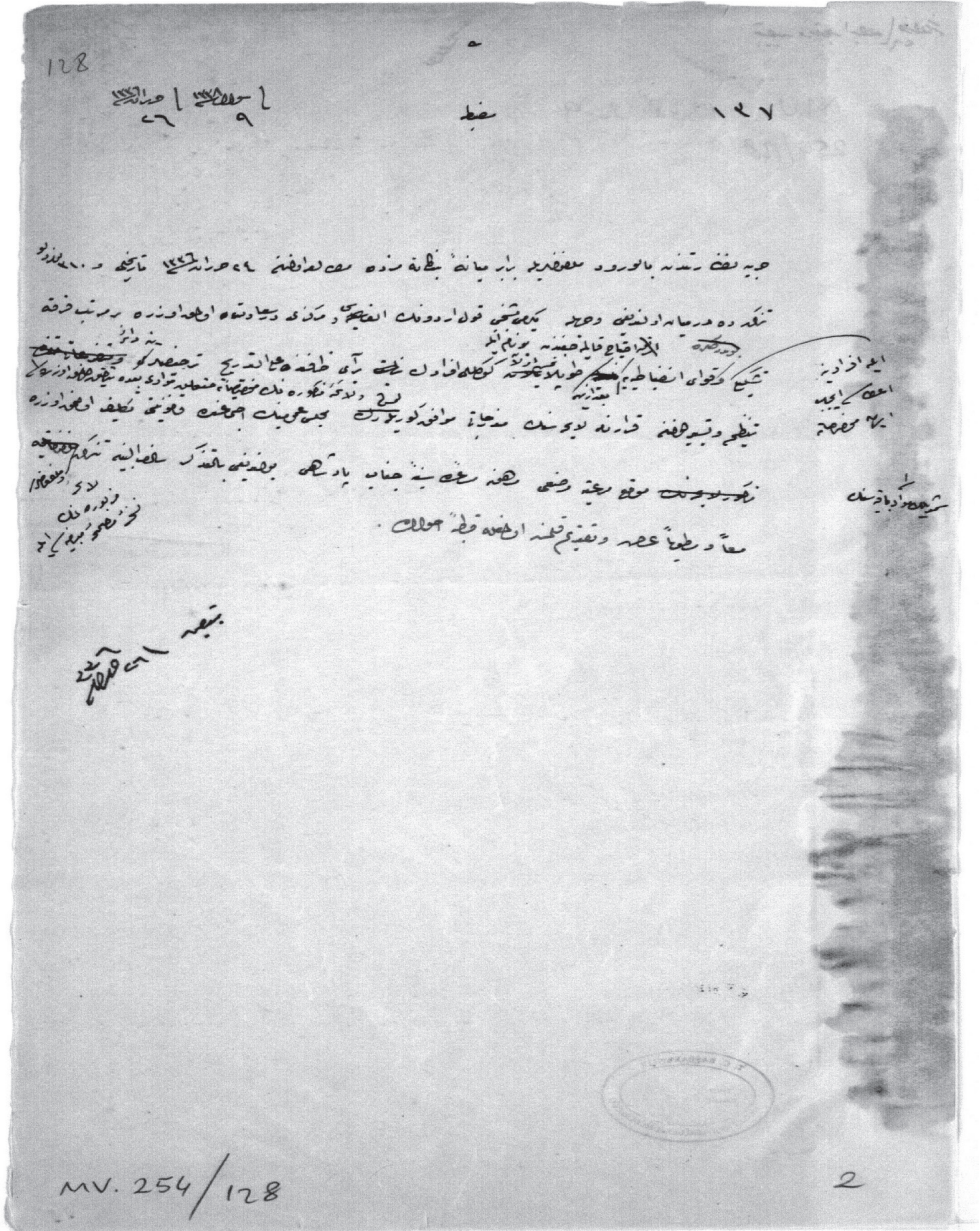
Ek 3: 25. Kolordunun İstanbul ve civarının asayişinden sorumlu olduğu ve harita talebine dair İstanbul Muhafızlığından Dâhiliye Nezâretine gönderilen 19 Mart 1919 tarihli yazı - BOA, DH.İ.UM, 19.5/1.53-2.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

DH.İ.UM.00019.5.00001.53.002

Ek 4: 25. Kolordunun lağvedildiği ve yerine mürettep bir tümenin kurulacağına dair 26 Haziran 1920 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası - BOA, MV, 254/128.

MV.00254

Nezaket ve Rekabet Arasında Türk-Sovyet İlişkileri: Artvin Sovyet Konsolosluğunun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1921-1924)

Turkish-Soviet Relations Between Courtesy and Rivalry: Establishment and Activities of the Soviet Consulate in Artvin (1921-1924)

Resul Turan*

*Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan
Üniversitesi, Tarih Bölümü, Rize, Türkiye

ORCID: RT. 0000-0002-7832-0552

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Resul Turan,
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Rize, Türkiye
E-posta/E-mail: resul.turan@erdogan.edu.tr

Başvuru/Submitted: 06.09.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.10.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
13.11.2024

Kabul/Accepted: 14.11.2024

Atıf/Citation:

Turan, Resul. "Nezaket ve Rekabet Arasında Türk-Sovyet İlişkileri: Artvin Sovyet Konsolosluğunun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1921-1924)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 85 (2025): 229-261. <https://doi.org/10.26650/iutd.154484>

Öz

Artvin, 1877-1878 Türk-Rus Savaşı sonrasında yaklaşık kırk yıl Rus idaresinde kalmış, 1918'deki Mondros Mütarekesi'nin ardından sırasıyla İngiliz ve Gürcü işgallerine uğramış ve 1921 yılı başında yeniden Türk idaresine geçmiştir. Yeni dönemde, Sovyet Rusya ile dostluk ilişkileri çerçevesinde her iki ülkede konsolosluk ve elçilikler kurulmuştur. Ali Fuat Cebesoy'un Moskova Büyükelçiliği'ne tayini ve Sovyet elçilik heyetinin Ankara'ya gönderilmesi diplomatik alanda somut adımlar olmuştur. Bu adımların bir yansıması olarak 1921 yılı sonlarına doğru Artvin Sovyet Konsolosluğu açılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Artvin'deki ilk Sovyet Konsolosu Aleksandr Mitrofanoviç Detisov (1921-1924) tarafından hazırlanan ve günümüzde Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi'nde yer alan raporlar ışığında dönemi incelemektir. Çalışma, Sovyet Rusya'ya açılan bir kapı olan Artvin üzerinden konsolosluğun kuruluş sürecini, Türk-Sovyet dostluk ilişkilerinin arka planındaki rekabet ve güven sorunlarını, konsolosluğun Sovyet Rusya'ya geçiş izinlerini politik bir koz olarak kullanmasını, Artvin'deki sosyo-ekonomik değişimi, Sovyet karşıtı ve taraftarı hareketleri ve Türk-Sovyet ilişkilerinin ilk adımlarını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Artvin, Konsolos, Sovyet Rusya, Sınır, Beyaz Ordu

ABSTRACT

After the 1877-1878 Russo-Turkish War, Artvin remained under Russian administration for approximately forty years. Following the Mondros Armistice in 1918, it was subsequently occupied by the British and the Georgians, and by early 1921, it was once again placed under Turkish control. In this new period, within the framework of friendly relations with Soviet Russia, consulates and embassies were established by both countries. The appointment of Ali Fuat Cebesoy as Ambassador to Moscow and the sending of the Soviet diplomatic mission to Ankara were concrete diplomatic steps. As a reflection of these steps, the Soviet Consulate in Artvin was established towards the end of 1921. The aim of this study is to examine the period in light of reports prepared by Aleksandr Mitrofanoviç Detisov (1921-1924), the first Soviet Consul in Artvin, which are currently held in the Russian Federation Foreign Policy Archive. The study explores the process of the consulate's

establishment in Artvin, a gateway to Soviet Russia, the competition and trust issues behind Turkish-Soviet friendship relations, the use of Soviet transition permits as a political pressure, the socio-economic changes in Artvin, the anti-Soviet and pro-Soviet movements, and the early steps of Turkish-Soviet relations.

Keywords: Artvin, Consul, Soviet, Russia, Border, White Movement

Extended Abstract

Located in northeastern Turkey, Artvin serves as a strategic passage between Anatolia and the Caucasus. After the 1877–1878 Russo-Turkish War, Artvin remained under Russian rule for nearly forty years. However, following the Armistice of Mudros, the region witnessed successive occupations by the British and Georgians before eventually returning to Turkish administration. In 1921, Artvin was reintegrated into Turkish administration. During this period, diplomatic relations between Turkey and Soviet Russia flourished, leading to the establishment of embassies and consulates in both countries. The first official diplomatic engagement between the Grand National Assembly of Turkey (TBMM) and Soviet Russia began with Foreign Minister Bekir Sami [Kunduk] Bey's visit to Moscow, followed by the opening of Soviet Russia's first embassy abroad in Ankara on November 7, 1920. Turkey's relations with Soviet Russia and the Caucasian republics were solidified through key treaties that ensured the security of its eastern borders: the Treaty of Gyumri (December 2, 1920), the Treaty of Moscow (March 16, 1921), and the Treaty of Kars (October 13, 1921). These agreements established a foundation for diplomatic and economic cooperation, with the Treaty of Kars, in particular, including provisions to facilitate border trade with the Soviets. As a result, toward the end of 1921, Soviet consulates were established in Artvin, Kars, Erzurum, and Rize.

The Artvin Consulate of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) operated between 1921 and 1933. Aleksandr Mitrofanovich Detisov, appointed as the first Soviet consul, arrived in Artvin in late 1921. Some of the consular staff were local Armenians due to their proficiency in Russian. In his early tenure, Detisov faced financial difficulties, and limited communication between the consulate, Moscow, and Ankara posed a significant challenge. The consulate also engaged in intelligence-gathering activities, and Detisov maintained close relations with Artvin's Armenian population - a factor that occasionally strained Turkish-Soviet relations. A segment of the Armenian community, which had lived in Artvin during the Ottoman period, had migrated to Batumi, Armenia, and Europe during World War I. However, the new Turkish-Soviet border prevented many Armenians from returning to sell their properties, leading to their estates being rented out by relatives or acquaintances in Artvin. Detisov actively sought to protect the property rights of Russian citizens and engaged with local authorities on this issue. Artvin's integration into Turkey also

raised questions regarding the citizenship status of its Armenian and Russian residents. The Moscow Treaty provided an option to choose Russian citizenship, but Detisov intervened to prevent the deportation of Armenians to Soviet territory.

Border crossings and trade activities became contentious issues between Turkey and the Soviet Union. The Turkish-Soviet border split the village of Sarp in half, prompting efforts to establish customs points and regulate trade in the early years. The consulate began issuing short-term travel permits to select individuals for visits to Batumi. However, the border zone soon became a hub for political dissent, with opposition groups using it as a recruitment and organization center. Artvin emerged as a refuge for Soviet opponents and political dissidents. On the other hand, Detisov cultivated relationships with Artvin's educated elite, portraying Soviet Russia as a sincere ally of Turkey. He used official holidays and national celebrations as opportunities for propaganda. Although the period of serious tensions arose between the consul and Kazım Karabekir Pasha about Armenians. During Pasha's visit to Artvin, Detisov highlighted the Pasha's favorable stance toward Soviet Russia and the fraternal ties between the two nations.

Findings from this study indicate that the Artvin Soviet Consulate played a crucial role in shaping early Turkish-Soviet relations, serving both as a diplomatic outpost and a center for political and economic interactions. The consulate reports provide an opportunity to analyze the contrasts between the old and new administrations. Artvin's border location and the incomplete establishment of central authority created an environment conducive to banditry and illegal activities. At the same time, Artvin served as a key escape route for anti-Soviet figures, including members of the White Army, Georgian officials, and Ajarian nobles. The consulate operated under severe transportation and communication limitations, hampering its coordination with Soviet authorities. Consul Detisov's inexperience led to independent decisions that sometimes created tensions with local administrators. His close ties with the Armenian population and his shifting stance on Armenian migration to Soviet territory were among the primary sources of friction. Christian communities in and around Artvin, from 1878 to 1921, experienced significant mobility within Russian territories, leading to specialization in various professions and increased cultural interaction. These migrations resulted in labor shortages in artisanal sectors such as leatherworking and shoemaking in Artvin. The city's commercial dependency on Batumi was disrupted by the new Turkish-Soviet border, leading to economic disintegration. Initially, the Soviet administration used border crossing permits as a political instrument, later sealing the border entirely. This policy severed economic and cultural ties between interdependent cities such as Artvin-Batumi and Kars-Gyumri. Over time, Turkish-Soviet border took on additional symbolic meanings, particularly during the Cold War, when it became a multifaceted boundary separating capitalism from socialism, Islam from atheism, and also Turks from Georgians. Despite his criticisms of Tsarist rule,

Detisov paradoxically praised certain aspects of the imperial administration when highlighting the shortcomings of Turkish governance. This reflects how Turkish-Soviet relations in the early 1920s were still influenced by the legacy of pre-1917 Russo-Turkish conflicts, with mutual distrust lingering between Turkey and the Soviet Union.

Giriş

Türk-Sovyet sınırı, Soğuk Savaş boyunca yalnızca Osmanlı ve Çarlık Rusyası mirası üzerine inşa edilen Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin kesişme noktası olmakla kalmamış, aynı zamanda kapitalizm ile sosyalizmi, İslam ile ateizmi ve hatta Türkler ile Gürcüleri ayıran çok boyutlu bir sınır hattı olarak öne çıkmıştır. Bu sınır hattının ilk aşamasını, 3 Mart 1878 tarihli Berlin Antlaşması'yla Kars ve Ardahan ile Batum sancağına bağlı Batum, Artvin, Ardanoç, Borçka, Şavşat ve Hopa'dan Kemalpaşa'ya kadar olan kesimin Rusya'ya terki oluşturmuştur. Bu topraklar, 1917 Bolşevik Devrimi sonrası Rusya ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne verilmiş, ancak 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Osmanlı birlikleri bu bölgelerden çekilmek zorunda kalmış ve İngiliz işgali başlamıştır. Artvin, önce Aralık 1918-Nisan 1920 tarihleri arasında İngiliz, ardından 1921'in başlarına kadar Gürcü işgali altında kalmıştır. 2 Aralık 1920 tarihli Gümrü ve 16 Mart 1921 tarihli Moskova antlaşmalarıyla Artvin, Kars ve Ardahan ile birlikte yeniden Türkiye'ye katılmış; bu topraklarda Artvin, Ardahan ve Kars sancakları kurulmuştur.¹

1920'lerin başı Sovyetlerin kuruluşu ile Türkiye'nin büyük güçlere karşı mücadelesine, Türk-Rus çekişmesinin dostluk ilişkisine dönüşmesine sahne olmuştur. TBMM ile Sovyet Rusya arasındaki ilk resmî ilişkiler, Dışişleri Bakanı Bekir Sami [Kunduk] Bey'in Moskova ziyaretiyle başlamış, Sovyet Rusya'nın yurtdışındaki ilk büyükelçiliğinin 7 Kasım 1920'de Ankara'da açılmasıyla sürmüştür. Türkiye'nin Sovyet Rusya ve Kafkas Cumhuriyetleri ile olan ilişkileri, doğu sınırlarının güvenliğini garanti altına alan Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmalarıyla diplomasi ve ekonomi gibi konularda sağlam bir zemine oturmuş; bilhassa Kars Antlaşması, Sovyetlerle sınır ticaretini geliştirmeye yönelik maddeler ihtiva etmiştir. Bunun bir neticesi olarak 1921 yılında Artvin, Kars, Erzurum ve Rize'de Sovyet Rusya konsoloslukları açılmıştır.²

1) Artvin Konsolosluğunun Kuruluşu ve A.M. Detisov Dönemi (1921-1924)

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Artvin Konsolosluğu 1921-1933 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Hariciye Komiserliğinin Türkiye'deki ilk Sovyet konsolosluğunu görevlendirdiği Aleksandr Mitrofanoviç Detisov, 1921 yılının son aylarında, beraberindeki yedi arkadaşı ile birlikte muhtemelen Tiflis'ten hareketle Batum üzerinden Artvin'e ulaşmıştır.³ Konsolosluk resmi olarak Aralık 1921 tarihinde hizmete

1 Nurşen Gök, "Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Srasındaki Durumuna İlişkin Belgeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 41 (Ocak 2008), s. 90-91.

2 Nebahat Oran Arslan, "Türk Belgelerine Göre Sovyetler Birliği Kars Ticaret Mümesseliliği", *CTAD*, sayı 37 (Bahar 2023), s. 668-670; <https://trabzon.mid.ru/ru/general-consulate/history-info/> (Erişim tarihi 21/03/2024)

3 TDA, nr. 571/36097-142568-486.

girmiştir.⁴ Personelin bir kısmı Rusça bilmeleri nedeniyle yerel Ermenilerden oluşmuştur. Konsolosluğun yerine dair Detisov'un raporlarında bilgi mevcut olmamakla birlikte, halefi N. Raviç'in konsolosluk binası ile Artvin'e dair 1924'teki ilk izlenimleri şu şekildedir:⁵

“Büyük konsolosluk binası şehrin en yüksek kesiminde yer alıyordu ve etrafı kerpiç çitlerle çevriliydi. ...avluya çıktığımda istemsizce kalbim sıkıştı. Her yerde sadece Çoruh'a inen yüksek dağları ve dar dik sokakları görebiliyordum. Geçenlerde Avrupa'nın bir kısmını gezdim, sadece birkaç gün önce neşeli, güneşli Tiflis'te yaşıyordum ve şimdi dağ başındaki bir binanın duvarları yüzünden dünyanın benden kopmuş olduğu ortaya çıktı.”

Artvin Konsolosluğu kuruluşundan 11 Eylül 1922'ye kadar Kafkas Cumhuriyetlerinin temsilciliğini de yürütmüştür. Bu nedenle Detisov için “Rusya ve Kafkas Sovyet hükümetlerinin Artvin Konsolosu” ifadesi kullanılmıştır.⁶ Artvin'de sırasıyla konsolos olarak A.M. Detistov (1921-1924), Nikolay Aleksandroviç Raviç⁷ (1924-1926), Yakov Samoyloviç Rotfeld (1926-1928), David Oskaroviç Lvoviç (1928-1929)⁸ ve Mihail Vasilyeviç Krasışkov (1930-

4 AVPRF (*Arhiv Vneşney Politiki Rossiiskoy Federatsii/ Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi*), f. Dogovorno-Pravovoe Upravlenie (DPU-Sözleşme Hukuku Birimi), op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 1. (Bundan sonra kısaltma olarak arşiv adı “AVPRF”, *opis* için “op.”, *delo* için “d.”, *papka* için “pa”, *listok* için “list” kullanılacaktır.)

Bu çalışmada yararlanılan AVPRF belgelerine Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı'na ait şu kaynaktan ulaşılabilir; https://1917.mid.ru/archives/avprf/dogovorno-pravovoy-otdel-s-podotdelami/opis-5-b/?PAGEN_2=5. Rusya hükümetinin Ankara Büyükelçisi [Semyon] Aralov, 1921 yılının Aralık ayı sonunda elçilik kadrosunun tamamının Tiflis'ten Anadolu'ya doğru yola çıktığını; bu sırada Tiflis'teki Enver Paşa'nın kendisiyle görüşme talebinde bulunduğunu, ancak bu daveti reddettiğini; görüşmenin gerçekleşmesi durumunda TBMM hükümeti ile RSFSC hükümetine karşı bir güven sorunu doğabileceğini belirtmiştir. Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, çev. Hasan Âli Ediz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 32.

5 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 211, 216.

6 Türk Diplomatik Arşivi (TDA), nr. 571/36097-142568-486.

7 Konsolos Raviç, bir süre Samsun'da da görev yapmıştır. Atatürk'ün anılarını Mustafa Kemal Paşa, *Vospominaniya Prezidenta Turetskoy Respubliki*, (Moskova 1927) adıyla Rusçaya ilk çeviren kişidir.

8 Yahudi kökenli olan David Oskaroviç Lvoviç, 1898 yılında Polonya'da doğmuştur. 1919'dan itibaren Komünist Partisi üyesidir. Saratov'da yayımlanan *Proletariy Povoljiya* adlı gazetenin yazı işleri müdür yardımcısı olarak çalışmış, Nijniy Novgorod'daki Varsova Politeknik Enstitüsü'nde eğitim görmüş, Tambov Guberniyası'nın Kirsanov şehrinde Şubat 1917-Mayıs 1919 arası *Izvestiya Kirsanovskogo Soveta* adlı yayında çalışmıştır. Almanya, Avusturya, Polonya, İspanya, İran, Türkiye ve Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinde görev yapmıştır. 1927-1929 arası Artvin'de konsolos olarak çalışmıştır. 1932'de M.V. Frunze Harp Akademisi'nin Şarkiyat Fakültesini bitirmiştir. Almanca, Fransızca, Lehçe, İngilizce, Farsça ve Türkçe öğrenmiştir. 1937 yılında ölümünden iki yıl önce Lenin Ödülü'ne layık görülmüştür. Lure Vyacheslav Mihailoviç-Koçuk Valeriy Yakovleviç, *Rossiya v Litsah: GRU, Dela i Ludi*, Petersburg 2002, s. 160.

1933) görev yapmıştır.⁹ Konsolos Detisov, Kozak kökenlidir ve Volgagorad Oblastı'na bağlı Kaçalinskaya köyünde doğmuştur. Kazan Teoloji Fakültesi'nde iki yıl eğitim ardından bir süre öğretmenlik yapmıştır. 1905 İhtilali döneminde birkaç yıl hapse mahkum edilmiştir. 1917'de Kızıl Muhafız saflarına katılmış, İç Savaş sonrası SSCB Dışişleri Halk Komiserliği'nde çalışmış, ardından Artvin Konsolosu (1921-1924), Erzurum Başkonsolosu (1924-1925), Kars Konsolosu (1928-1929) ve Trabzon Başkonsolosu (1929-1931) olarak görev yapmıştır. Böylece yaklaşık 10 yıl Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'daki farklı şehirlerde konsolos olarak bulunmuştur.¹⁰

Konsolos Detisov, görevinin ilk dönemlerinde maddi zorluklarla karşılaşmıştır. Kasım 1921'de Moskova'dan ayrıldıktan sonra yalnızca 1 Ocak 1922'ye kadar, yani iki aylık bir fon almış; bu sebeple parasız kalma riskini öngörerek birçok harcamadan kaçınmış ve yedi ay boyunca iki aylık bütçeyle idare etmiştir. Bu süreçte, konsolosluğun ihtiyacı olan mobilya ile haberleşme kuryesi için gerekli at ve arabayı da satın alamamıştır. Detisov'un ifadesiyle “Konsolosluğun yalnızca tasarruf etmekle kalmayıp, aynı zamanda bir süre tamamen parasız yaşama yeteneğini kazanması gerektiği zamanlar da...” olmuştur.¹¹

Sovyet konsolosları arasındaki bilgi ve tecrübe eksikliği Detisov'un yakındığı bir diğer husustur. Bu konu, diğer Sovyet idarecileri tarafından da dillendirilmiş olacak ki, RSFSC Dışişleri Halk Komiseri G. Çiçerin'in RSFSC'nin Ankara Büyükelçisi olarak atanan S.İ. Aralov'a şu sözleri önemlidir: “Bizler sanki, anadan doğma diplomat mıyız? Diplomat olmak için bir öğrenim mi gördük? Siz de Çarlık ordusunda cephe komutanı değildiniz, ama yine de iç savaşta ordular idare ettiniz.”¹² Bu nedenle Detisov tüm konsolosların meslekî gereklilikleri yeni öğrendiğini, dolayısıyla iş deneyimlerini birbirleriyle paylaşmalarının faydalı olacağını savunmuştur. Eylül ayında Batum'da yapılması planlanan toplantıya tüm konsolosların katılımının önemini belirtmiş, ancak toplantının gerçekleşmemesini üzüntüyle karşılamıştır.¹³ Bu bakımdan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden Hariciye kadrosu ve

9 Mihail Vasilyeviç Krasıçkov, 1897'de günümüzün Saratov Oblastı'nın Ozerok köyünde doğmuş, 1916'da Aleksandrovskoy Askeri Harp Okulu'nu bitirmiştir. 1918'den itibaren Kızıl Ordu'da görev yapmıştır. M.V. Frunze Harp Akademisi ve Şarkiyat Fakülteleri'nde eğitim görmüştür. Türkçe, Fransızca ve İngilizce dillerine hakimdir. 1918-1921 yılları arasında Batı ve Türkistan cephelerinde General A.İ. Dutov ve Amiral A.V. Kolçak birliklerine karşı mücadele etmiş, kumandanlık görevlerinde bulunmuştur. Akademiden mezun olmasının ardından Eylül 1927-Ekim 1928 tarihleri arasında Güney Kafkasya Piyade Okulu'nda eğitmen olarak görev yapmıştır. 1931-1933 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin Artvin konsolosluğunda görev yapmıştır. Ocak 1934-Temmuz 1935'te M.V. Frunze Harp Akademisi'nin Şarkiyat Fakültesi Eğitim biriminde idareci olarak ve Temmuz 1935-Mart 1936'da Romanya'da görev yapmıştır. Sonraki kariyerinde askeri ve haberalma konuları ağırlıklı olmak üzere görevini sürdürmüştür. Mihailoviç, Yakovleviç, *Rossiya v Litsah: GRU, Dela i Ludi*, s. 414.

10 Nikolay Raviç, *Voyna Bez Fronta*, İzdatelstvo “Sovjetskaya Rossiya”, Moskova 1968, s. 214; <https://centrasia.org/person.php?st=1536870020> (Erişim tarihi 10/09/2023).

11 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 23-27.

12 Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, s. 4.

13 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 109-110.

mirasının Çarlık'tan Sovyetlere geçişte, en azından ilk dönemlerde aktarımının pek mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

Detisov, herkesin birbirini tanıdığı Artvin gibi küçük bir yerde, konsolosluk çalışanları ve ziyaretçilerin yakın takibi nedeniyle bilgi toplama faaliyetlerinde zorluklar yaşamıştır. Bunun yanında, konsoloslukta Türkçe konuşan tek kişi olan tercümanın da “*böyle bir ortamda manevra yapmaya uygun olmaması ve çok fazla Türksever olması*” işlerini daha fazla zorlaştırmıştır. Detisov, tüm çabalarına rağmen haberalma faaliyetlerini, yerel yaşamın tek bir olgusunun ve idarecilerin tek bir adımının bile gözden kaçmayacağı bir düzeye çıkaramamıştır. Bu nedenle, raporlardaki bilgiler çoğunlukla eksik kalmış ve bazen de büyük gecikmelerle iletilmiştir.¹⁴

Bir diğer sorun ise konsolosluğun Moskova ve Ankara ile haberleşme imkanlarının yetersizliğidir. Moskova'dan gelen postalar Tiflis ve Batum üzerinden doğrudan gönderilmek yerine, çoğu zaman Ankara üzerinden konsolosluga ulaştırılmıştır. Bu nedenle postalar gecikmiş, çoğu gazete haberi güncelliğini kaybetmiş olarak ulaşmıştır.¹⁵ Ankara Sovyet Elçiliği'nin tabiriyle konsolosluk merkezlerden kopuk, tek bir titrek telgraf bağlantısına sahip ve talimat vermek için en dezavantajlı konumda olmuştur.¹⁶ Haberleşme yetersizliğinden sancakla düzenli ilişkiler henüz tam kurulamamıştır. Artvin'in Kars ile telgraf bağlantısı Ardahan üzerinden, Ankara ile ise Hopa ve Trabzon üzerinden sağlanmıştır. Bu dönemde telgraf cihazı sadece Artvin, Ardanuç, Maradidi (1925'te Muradlı), Borçka ve Kuvarshan Bakır Fabrikasında vardır.¹⁷ Konsolosluk, ulaşım ve haberleşme imkanları açısından Ankara'ya uzak mesafede olmasına karşın Sovyet sınırındaki gelişmeleri takip açısından avantajlı bir konumda olmuştur.

2) Ermeni Göçü, Mülkiyet, Vatandaşlık

Osmanlı dönemi ve öncesinde Artvin'de var olan Ermeniler, Rusya idaresi döneminde kent merkezinde yoğunlaşarak ticari alanda etkinlik kazanmıştır. Rus kaynaklarına göre Artvin okrugundaki Ermeni nüfusu 1882'de 5.000, 1914'te 6.724'tir.¹⁸ I. Dünya Savaşı döneminde hali vakti yerinde olanların bir kısmı Batum, Ermenistan ve Avrupa'ya göç etmiş; geride ise zanaatkar, küçük tüccar ve yoksul kesim kalmıştır.¹⁹ Yeni Türk-Sovyet sınırı, yurtdışındaki Ermenilerin geri dönüp mülklerini satabilme imkânını ortadan kaldırmış, mülkleri Artvin'deki akraba veya tanıdıkları tarafından noter sözleşmeleriyle süresiz

14 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 108-110.

15 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 112-113.

16 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 45, pa. 21, list 6.

17 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 23-27.

18 Resul Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023, s. 198-199.

19 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 216.

olarak kiraya verilmiş, ancak idare bu sözleşmelerle mülkler üzerinde geçici hak iddialarını tanımamıştır.²⁰ Bunun nedeni antlaşmada bahçelerin kiraya verilebileceğine dair herhangi bir ayrıntının olmamasıdır.²¹ Detisov bu konuyu, Ankara Büyükelçisi Aralov ve [RSFSC'nin Azerbaycan SSC ve Gürcistan SSC'deki tam yetkili temsilcisi] Boris Vasilyeviç Legrand'dan aldığı talimat ve iyi ilişkiler gereğince bir süre gündeme getirmekten kaçınmış, mülkiyet meselesini ilk kez 22 Mart 1922'de mutasarrıfla görüşerek²² Rusya vatandaşı olduğunu iddia eden şahıslara ait dilekçelerde, geride kalan mülklere dair hakların tanınmadığını; ancak Türk-Rus [Moskova] Antlaşması'nın 12. Maddesine göre Artvin sancağını terk edenlerin tüm mal varlığını veya bedelini alma hakkına sahip olduğunu belirtmiştir.²³

Mülkiyet meselesine dair 1 Nisan 1922'de Artvin sancak mahkemesinde bir dava görülmüştür. Davanın sebebi, Batum'a göç etmiş olan Vartan isimli şahsın geride kalan ev ve bahçesini kullanabilmesi amacıyla Artvin'deki Nunus Hanım adına, Sovyet yetkilileri ve Batum'daki Türk konsolosu tarafından onaylı vekâletname göndermesine rağmen yerel idarenin bu tür kullanım hakkını kabul etmeyip mülklere el koyma planı üzerine meselenin mahkemeye taşınması olmuştur. Mahkemede mülklere el konulması talebi reddedilerek Nunus Hanım'ın ev ve bahçeye ilişkin hakları tanınmıştır.²⁴ Yerel mahkeme ile idarenin farklı fikirde olduğu bir örnek daha mevcuttur. Detisov'un kişiliğinden övgüyle bahsettiği Artvin Sulh Hakimi Cemal Bey, halihazırda Batum'daki sahibinden Artvin'deki arazisini kullanma hakkını almış dul bir Ermeni kadının arazisine el konulması talebini reddetmiştir.²⁵

Detisov, 3 Mayıs'ta mülkiyet meselesine dair mutasarrıftan şu konularda bilgi talep etmiştir: 1) Türk idaresinin kurulmasından bu yana Artvin sancağını terk edip RSFSC giden kişilerin isimleri ve her birinin geride bıraktığı mallar. 2) Şu anda bu mülklerin tasarrufunun kimin uhdesinde olduğu. 3) Artvin sancağının Türkiye'ye geçtiği sırada Artvin doğumlu olup sancak dışında bulunan ancak burada hâlâ gayrimenkulleri olan kişilerin soyadı. 4) Bu kategoriye ait hangi tür mülkler bırakılmıştır ve şu anda kimin tasarrufundadır? Detisov, sınırın diğer tarafıyla da meseleye dair temaslarını sürdürmüş, Batum Rusya Başkonsolosluğundan [henüz Sovyetler Birliği kurulmadı] Artvin'deki taşınmazların elden çıkarılma hakkı için Batum'da mukim Ermenilerden, kimin adına isterlerse, vekâletname

20 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 2-3.

21 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 45, pa. 21, list 16.

22 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 12.

23 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 2-3; Moskova Antlaşması'nın 12. maddesi şöyledir: "*Madde: 12- 1918 senesinden evvel Rusya aksamından bulunan ve bu muahedename mucibince Rusya Sovyetleri Cumhuriyeti Hükümeti tarafından üzerinde Türkiye'nin Hâkimiyet-i tasdik edilen arazi ahali serbestçe Türkiye'yi terk edebilecekler ve cemi servet ve eşyalarını beraberlerinde götürmek hakkına malik olacaklardır. Aynı hak Türkiye'nin bu muahedename ile Hâkimiyetini Gürcistan'a terk ettiği Batum arazisi ahali aittir.*" Ahmet Yavuz, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Andlaşmaları*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, I, Ankara 1992, s. 17-22.

24 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 12.

25 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 39-40.

kabul etmesini ve bunları göndermesini talep etmiştir.²⁶ Neticede konuyu kısmen çözüme kavuşturan ve 23 Kasım'da mutasarrıflıktan gelen karar, Ankara Hükümeti'nin emriyle sancaktaki gayrimüslim köylerin mülk satışına 8 Aralık'a kadar izin verilmesi olmuştur.²⁷ Ardından 21 Şubat 1926 tarihinde yeni bir düzenleme daha yapılmış, Gazi Mustafa Kemal'in onayıyla Moskova Antlaşması gereğince Rusya'ya göç etmek isteyen Artvin, Ardahan, Kars illerindeki Ermenilere ait taşınmazların diğer bir şahsa satışına izin verilmiştir.²⁸

Bir diğer mesele ise Artvin'in Türkiye'ye katılmasıyla yöredeki Ermeni ve Rusların vatandaşlık durumudur. Moskova Antlaşması Rus vatandaşlığını seçme şansı vermiş, konsolosluğun açılmasıyla da Ermeniler seçim yapmak istemişlerdir. Detisov ise Legrand'ın talimatları doğrultusunda, şimdilik seçim yapmalarını tavsiye etmiş²⁹ ve Türkiye'den göç ettirilmemeleri için girişimde bulunmuştur.³⁰ Bu çabasının arkasında Ermenilerin artık Rus vatandaşı olmadığı, Sovyet Hükümeti'nin izni olmadan Sovyet topraklarına gönderilemeyecekleri yönündeki konsolosluğun müdahalesi etkili olmuştur.³¹ Detisov, 11 Şubat 1922 tarihli "Artvin Sancağı Mutasarrıfına" başlıklı cevabında, Moskova Antlaşması'na göre RSFSC Hükümeti tarafından TBMM Hükümeti'ne devredilen yerlerdeki halkın Rus veya Türk vatandaşlığını seçme hakkına sahip olduğu, ancak şimdilik Artvin'deki Ermenilerin Rus vatandaşlığına geçme niyetinde olmadıklarını vurgulamıştır. Öte yandan Ermenilerin Sovyet topraklarına gönderilmesi planının Misak-ı Milli'nin temel ilkelerine zıt olduğunu, bilgisi dâhilinde olmadan yapılacak bir tahliyeye kayıtsız kalamayacağını, uluslararası hukukun temel gerekliliklerinin ve RSFSC'nin çıkarlarının göz ardı edildiğini iddia etmiştir.³²

Detisov'un iddiasına göre bazı yerel idarecilerden destek alan Emin Karakel adlı eşkiya Artvin'deki Ermenileri göçe zorlamak amacıyla 1921 yılının yaz aylarından 14 Kasım'a kadar yağma ve haraç alma faaliyetleri yürütmüş; ölüm tehdidiyle zengin Türkleri de haraca bağlamıştır. Artvin mutasarrıfı Ali Bey'den yardım istenmesiyle eşkiya tutuklanarak Kars'a gönderilmiştir. Bunun üzerine çevre köylerdeki Müslüman nüfustan birçok kadına tecavüz ettiği de ortaya çıkmış; mağdurlar tarafından çetelerin işlediği tüm suçlar anlatılmaya başlanmıştır.³³ Detisov'un sürece müdahaleleri üzerine mutasarrıf Ali Bey 18 Şubat 1922 tarihli konsolosa cevabında sancaktaki Müslüman ve Hristiyan tüm nüfusun siyasi ve hukuki haklarının TBMM yasasıyla onaylandığı ve uygulamaya konulduğu, dolayısıyla bu konunun

26 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 12-15.

27 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 69.

28 BCA, nr. 30-18-1-1, 17-94-18.

29 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 13-15.

30 TDA, nr. 571/34854-137555-11.

31 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 104.

32 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 31-32.

33 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 64-65.

muhatabı olarak konsoloslukla müzakere edilemeyeceği belirtilmiştir.³⁴

Detisov'un yerel idare ile bazen nezaketi aşan sürtüşmeleri hükümetler arasında diplomatik bir sorun olma yoluna girmiştir. RSFSC'nin Türkiye'nin Doğu İlleri Başkonsolosu B.A. Norman'ın "Türkiye Büyük Millet Meclisi Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya" başlığıyla Mart 1922 tarihli yazısında, Detisov'a dair şikâyetleri incelemek amacıyla Artvin'e gideceği ifade edilmiştir. Karabekir Paşa ise Detisov'un Ermeniler arasında yoğun propaganda yürüttüğünü, Ermenilerin göç etmelerini engellediğini, Ermenilerin postacı gibi davranarak haftada bir araba ile yazışmalarını gönderdini belirtmiştir. Ayrıca Detisov'un Türk-Sovyet dostluğunun düşmanı olan Taşnak Ermenilerinin etkisinde olduğunu, eğlence ve aylıklık hayatına yatkınlığı ve çevresindeki Taşnaklara bağlı Ermeni kadınların etkisiyle faaliyetlerini arttırdığını, temel nezaket görevini dikkate almayarak Hükümeti zor durumlara düşürdüğünü ve iki ülke arasındaki dostluğu güçlendirebilecek bir insan olmaktan çok uzak olduğunu belirtmiştir. Norman ise henüz Detisov ile görüşemediğinden bir yargıda bulunamayacağını, ancak konsolosun görev bilinciyle hareket ettiğini belirtmiştir.³⁵ Ne var ki bizzat Aralov, Anadolu'daki Sovyet konsoloslarına dair raporunda, Detisov'un başına buyruk hareketleri nedeniyle mutasarrıf ve Kazım Karabekir Paşa ile yaşadığı sorunları bir konsolosun yapmaması gereken tecrübesizlik olarak nitelemiştir.³⁶

Artvin'deki yerel halka tercih için verilen süre 15 Kasım'a kadar uzatılmıştır. Bu süreçte toplam sayıları 100'ü geçmeyen bu kişilerden 28'i yakınları veya akrabalarının yanına Batum'a göçmüş, ayakkabı zanaatıyla uğraşan birkaçı siparişlerini tamamlayabilmek, bazıları ise alacaklarını toplayabilmek için kalmıştır.³⁷ Detisov, bir kısım Türklerin Ermenilerin göç etmesine pek taraftar olmadığını, olası bir Rus işgalinde bu Ermenilerin onları koruyup kollayacağı düşüncesinde bulduklarını belirtmiştir. Hatta bazı Türklerin Rus vatandaşlığını tercih etmekten çekinmediğini, ancak bunlara güvenmenin de riskli olduğunu ima etmiştir. Tercih süresinin dolmasıyla Rus vatandaşlığına geçmeyi seçenler yerel Türk makamları tarafından Batum sınırına nakledilmiş³⁸ ve yolculuk sırasında önceki yılki gibi bir eşkıya saldırısının yaşanmaması için konsolos mutasarrıfa başvurmuştur.³⁹ Bu arada yolculuk masrafını karşılayamayacak olanlar için idare tarafından kayık tahsis edilmesi planlanmıştır.⁴⁰

Göç etmeyip Artvin'de kalan Ermeniler için Konsolos Raviç (1924-1926), "*Türkler onlara hoşgörü gösterdi ama onları sürekli gözetim altında tuttular*" ifadesini kullanmıştır. İki yıllık görev dönemi boyunca Ermenilere yönelik tek bir şiddet veya soygun vakası

34 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 33-35.

35 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 27-30.

36 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 45, pa. 21, list 86-87.

37 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 56, 63.

38 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 105.

39 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 57.

40 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 96.

yaşanmadığını, Vali Özdemir Selim Bey'in buna asla izin vermediğini belirtmiştir.⁴¹ 1925 yılı itibarıyla nüfusları 478 olan Artvin Ermenileri kısa bir süre sonra tamamen Rusya'ya göç etmişlerdir.⁴²

3) Türk-Sovyet Sınırını Geçen Tüccarlar, Çiftçiler, Göçmenler

Türk-Sovyet sınırı, 1878'deki Osmanlı-Rus sınırına göre yaklaşık 10 km daha doğuya çekilmiştir. Bu nedenle Türk-Sovyet sınırı, Sarp köyünün ortasından geçerek Türk Sarp ve Gürcü-Sovyet Sarpı olmak üzere iki köyün ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk yıllarda gümrük noktaları kurulmuş ve sınırı belirtmek için bir çit çekilmiştir. Bu süreçte birçok aile Türk topraklarında yer alan Makrial (Kemalpaşa) yakınlarındaki arazi şeridinde mülk sahibi olarak kalmış ve pirinç yetiştiriciliği yapmıştır.⁴³ Rus kanunları Dışişleri Halk Komiserliği'nin izni olmadan Rusya'ya giriş izni verilmesini yasaklamasına rağmen Artvin'den Batum'a geçişlerde daha esnek bir politika hâkim olmuştur.⁴⁴ Bu geçişlerin temelinde 1921 Moskova ve Kars antlaşmaları yer almıştır. Kars Antlaşması'nın 8. Maddesi ile sınır halkının "*hududun diğer tarafında kain kışlık ve yazlık meralardan istifade etmeleri zaruretini nazarı dikkate alarak ahali-i mezkûreye hayvanlarını hududdan geçirmek ve mutat meralardan istifade etme*" hakkı verilmiştir.⁴⁵ Aslında bu kararlar 1878'deki Osmanlı-Rus sınır geçiş rejiminin Türk-Sovyet sınırına uyarlanmasından başka bir şey değildir.

Konsolos Detisov hem konsolosluk talimatlarını uygulamak hem de geçmişten gelen sınır dinamiklerine uyum sağlamak yönünde adımlar atmıştır. Öte yandan görev bölgesinde, Türklerin sınırı geçmesi meselesine hassasiyet göstermesi talimatı almıştır. Detisov'a göre Batum, Artvin sancağının tek pazarı, hem halkın ticari ürünlerini sattığı hem de kentsel sanayi ürünlerini satın aldığı bir merkezdir. Yeni sınırların kurulmasıyla dahi Batum'la ilişkiler sürmüş, Türk ve Rus yetkililer geliş gidişlere herhangi bir kısıtlama getirmemişlerdir. Konsolosluk, sınır geçişine belirli kısıtlamalar getirilmesi gerektiğini göz

41 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 216;

42 Muvahhid Zeki, *Artvin Vilayeti Hakkında Ma'lumat-ı Umumiye*, ed. Muammer Demirel, Yusufeli Belediyesi, İstanbul 2010, s. 91; *1967 İl Yıllığı*, (haz. C. Paçalı-H. Saral-M. Yıldırım), T. C. Artvin Valiliği, Güneş Matbaacılık T.A.Ş., Ankara 1967, s. 63.

43 Sovyet tarafındaki Sarp köyünde 1924 yılında yeni bir okul yapılanaya kadar, köyün çocukları Türk tarafındaki medresede eğitim görmüşlerdir. Köyün camisi Türk tarafında, imamı ise Sovyet tarafında kalmıştır. Bir süre daha cenazeler Türk tarafındaki mezarlığa gömülmüş ve yaşlılar camide cuma namazlarına katılmaya devam etmişlerdir. Ancak Sovyetlerdeki din yasağının ilk kez yürürlüğe girdiği 1920'lerin sonlarından itibaren cuma namazlarına katılan erkeklerin sayısı, olası sonuçlardan korktukları için azalmıştır. Bununla birlikte Sovyet tarafındaki cami imamının pasaportuna el konulmuş, toplum içinde konuşması yasaklanmış ve görevini yapması engellenmiştir. Mathijs Pelkmans, *Defending the Border: Identity, Religion, and Modernity in the Republic of Georgia*, Cornell University Press, Ithaca and London 2006, s. 19-25.

44 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 4-5.

45 Abdullah Bay, "Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi", *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, sayı 43 (2017), s. 346.

önünde bulundurarak Batum'a kısa süreli geziler için sadece şu üç kategoridekilere pasavan^{46*} kullanarak geçiş izni vermeye başlamıştır: 1) Çoruh boyunca mal ve yolcu taşıyan kayıkçılar 2) Ürünleriyle pazara gidenler 3) Batum üzerinden Türkiye'nin diğer şehirlerine seyahat edenler.^{47**} Sonuncu gruptakilerin sadece ilk ayrılan vapura kadar Batum'da kalmalarına izin verilmiştir. Daha sonra Batum Oblastı'ndaki kışlık meralara hayvanlarıyla birlikte giden (Kürt) çobanlara da pasavan dağıtılmış, diğerlerinin geçişleri reddedilmiştir. Detisov bu emri ilk kez uygulamaya koyduktan sonra Tiflis'e bir mektup göndererek, bundan sonra ne yapılması gerektiğine dair bilgi talep etmiştir.⁴⁸

Detisov'un bilgi talebine ocak ayının sonunda cevap gelmiştir. Burada Türk vatandaşlarından yukarıda belirtilen dört kategoridekilerin Batum'a ücretsiz girişine ilişkin onay alınmıştır. Bu geçişlerde istisna olarak yerel hekimin özel tedaviye ihtiyaç duyduğunu belirttiği ağır hastalara da geçiş izni verilmiştir. Bununla birlikte konsolosluk, 5 Haziran'da Gürcistan-Türkiye Sınır Şeridi Sakinlerinin Sınırı Geçmesine İlişkin Sözleşme'yi almıştır. 15 km mesafedeki sınır halkının geçişlerine ilişkin sözleşmeye göre sınır halkı, yerel makamlar tarafından verilen 21 gün geçerli olan bir geçiş kartı [pasavan] ile sınırı serbestçe geçme hakkına sahip olmuştur. Ne var ki yeni kararın hemen uygulanmasında birtakım sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Hem Rus hem de Türk sınır muhafızları yalnızca konsolosluk vizesi olanların sınırdan geçmesine izin vermeye alışkın olduklarından, aynı vizeyi sözleşmenin öngördüğü 21 günlük geçiş izinlerine sahip sınır halkından da talep etmeye başlamışlardır. Bu nedenle sınırın her iki tarafında bu tür geçiş hakkına sahip olanlar Türk ve Rus konsolosluklarından ücretsiz vize talebinde bulunmaya başlamışlardır. Benzer durum, hayvanlarıyla birlikte Batum'daki kışlık meralarından yazları Ardahan'a geri dönen göçebe Kürtlere verilen geçiş kartlarıyla ilgili olarak oluşturulmuştur. Detisov, söz konusu Sözleşme gereğince meralar ile sınıra 15 km mesafedekilerin geçişlerinin düzenlenmesine ilişkin kurallara sıkı sıkıya uyulmasını sağlamak için çok çaba harcanması gerektiğini, bu konuda sıradışı bir tembellik ve dikkatsizlik olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹

İlk zamanlar ücretsiz olan vize işlemlerinin daha sonra 15 altın ruble olması Artvin'den Batum'a tüm gidişleri durdurmuştur. Zira Batum'a peynir veya meyve satmaya giden bir köylü için vize ücreti oldukça yüksek bir meblağdır. Bu meseleye dair konsolosa başvuran

46 * Ayrıntılı bilgi için bk. Bay, "Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi", s. 325-356.

47 ** Batum Limanı, Kırım Savaşı sonrası vapur seferlerinin gelişimi, buna karşın Anadolu'daki mevcut karayolu ağının yetersizliği nedeniyle yöre halkının, hatta Doğu ve Güney Doğu bölgesindeki halkın İstanbul gibi batı bölgelerine seyahat edebilmek amacıyla kullandıkları bir merkez olmuştur. Batum'un bu özelliği Çarlık ve daha sonra bir süre de Sovyet Rusya idaresinde sürmüştür. Örneğin, 1907 yılında İstanbul'a gidebilmek için eski Van Valisi Ali Paşa, Van-Erzurum-Revan-Tiflis güzergahından Batum'a ulaşmış, vapur beklerken uğradığı suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Bk. Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, s. 275.

48 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 100.

49 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 101.

bazı Türkler, Batum'la ilişki kurmadan geçinemeyeceklerini, bu vize ücretiyle ürünlerini Batum'a götürmektense Çoruh'a atmanın çok daha karlı olduğunu savunmuşlardır. Detisov'a göre yerel Türk makamları da birkaç kez vize ücretlerinde indirimle gidilmesini talep etmişlerdir. Yüksek vize ücretleri Batum'a meyve, özellikle zeytin sevki konusunda yeni bir yöntemi ortaya çıkarmıştır. Buna göre birkaç tekne sahibi birlikte kayığı tam taşıma kapasitesine kadar yükler, arkadaşlarından biri bu ürünü taşır, sadece onun için vize öder ve satışı gerçekleştirmesi talimatını verir. Söz konusu yöntemde kayıkçılar kendileri için vize almayıp sadece malları sınıra kadar taşımış, burada tekneyi Rusya tarafında yaşayan tanıdık kayıkçılara teslim etmiş ve kayıkların dönüşünü sınırdaki Maradid köyünde beklemişlerdir. Bu durumda eşyanın taşıma ücreti mesafeyle orantılı olarak Rus ve Türk kayıkçıları arasında paylaştırılmıştır. Bazen Türk ve Rus tarafındaki kayıkçılar arasında ön anlaşma yoksa ve sınırda malların yeniden yüklenmesi gerekiyorsa, o zaman Rus tarafındaki kayıkçıların fırsattan yararlanarak üç kat fiyat aldıkları durumlar yaşanmıştır.⁵⁰

Sınır şeridinde 15 km mesafedekilerin sınırı geçmesine ilişkin Gürcistan-Türkiye Sözleşmesinin uygulanmasıyla bağlantılı olarak yeni zorluklar ortaya çıkmıştır. Gürcistan tarafındakiler mayıs ayından itibaren sözleşmedeki haklardan yararlanırken Türk tarafı için bu durum mümkün olmamıştır. Bunun nedeni, yerel Türk yetkililerin sözleşmenin içeriğine ve geçişlerin şekline dair hâlâ bilgi sahibi bulunmamasıdır. Sınır şeridindekilere sıradan Türk geçiş kartları verilmesi nedeniyle Rus sınır muhafızları tarafından bu geçişlere izin verilmemiştir. Bu durum karşısında halk kaymakam ve mutasarrıftan yardım talep etmiş, bu idareciler ise konsolosa başvurmuştur. Meselenin temel nedeni ise yeni düzenlemeye dair mutabakat metninin uzun süredir mutasarrıfın dairesinde durması, mutasarrıfın bunu kaymakama iletmemiş olmasıdır. Yeni geçişler için farklı bir geçiş formu hazırlanmış; ancak Trabzon'da basılan bu formlardan muhtemelen yerel idarenin ihmalinden dolayı halk haberdar edilmemiştir. Bu duruma dair Detisov, "*Ancak 10 gün sonra sınır şeridinde yaşayan köylüler yeni formda düzenlenmemiş geçiş kartlarıyla yanına geldiler*" ifadelerini kullanmıştır. Detisov, köylülere, Mutasarrıflığa gidip geçiş kartlarını değiştirmelerini aksi takdirde belirli bir ücret karşılığında daha kısa süreliğine genel vize vereceğini belirtmiş, bunun üzerine köylüler konsolosa 5 ruble ödemeyi tercih edeceklerini söylemişlerdir.

50 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 4-5. Kayıkçılık, Artvin'in iç kesimlerini denizle bağlantısını ve ticari ürün taşımacılığını sağlayan önemli bir uğraştır. Türk-Sovyet sınırı belirlenene kadar sancak sınırlarından geçen Çoruh Nehri üzerinde, Artvin'den Batum'a 10 km mesafedeki Kapandibi kasabasına kadar altı düz kayıkla ulaşım sağlanmıştır. Tüm yıl boyunca yolcu ve yük taşımacılığı yapılmakla birlikte, tek istisna nisan sonu-haziran başındaki taşkın zamanları olmuştur. Bu dönemde nehrin akıntısı hızlanmış, kayıklara zarar veren sualtında çok sayıda taş ortaya çıkmıştır. Bazı cesur kayıkçılar, normalde 7-8 saat süren Artvin-Kapandibi arasındaki yaklaşık 60 km olan mesafeyi 1 saat 45 dakikada kat edebilmişlerdir. Akıntı ve eğim sayesinde hızla aşağı ulaşan kayıkların geri dönüşü ise 3-4 gün sürmüştür. Sınırın belirlenmesiyle kayıkların çoğu Sovyet tarafındaki Batum'da kalmıştır. Artvin'de kalan kayıkların sayısı yaklaşık 15'tir. Artvin'de kayık yapım ücreti, Rus idaresinde yaklaşık 100 ruble iken 1922 itibarıyla 120 Türk kâğıt lirasıdır; AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 17-20, 21-27.

Konsolos, aksi takdirde halkın bu işlemler için bir yerel yetkiliden diğerine sürükleneceğini, her birine *bahşiş* ödemek zorunda kalacağını belirtmiştir.⁵¹

Türk Hükümetinin, ekim ayının sonunda Sovyet Dış Ticaret Komiserliği (Vneştorğ) temsilcisinin Anadolu'daki faaliyetlerini yasaklaması üzerine Sovyet Rusya sınırlarından Türkiye'ye ve iş adamlarına vize verilmesi geçici olarak durdurulmuştur.⁵² Bu konuda İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf [Orbay] Bey'in Aralov'a uyarı niteliğindeki 15 Kasım 1922 tarihli yazısında, Artvin'deki Rus konsolosunun Batum'a gitmek isteyen Türk vatandaşlarının pasaportlarını vize etmemesinin Rusya'nın Dış Ticaret Temsilcilerinin faaliyetlerini yasaklamasıyla aynı şey olarak kabul edilemeyeceği ve Türk yolcularının Sovyet topraklarında serbest hareketinin Moskova Anlaşması'nın IX'uncu maddesi ile onaylandığını hatırlatmış, bu hatadan geri dönülmesini belirtmiştir.⁵³

Diğer yandan vizesiz geçiş uygulamasının sınır bölgesinde yaşayanları kapsamaması, bu alanın dışında kalan Artvinli ve özellikle Ardahanlı büyükbaş hayvan tüccarlarının işlerinin kötüye gitmesine neden olmuştur. Bu tüccarlardan bazıları hayvanlarını, sınırı geçerken belirli avantajlardan yararlanan sınır şeridi sakinlerine zararına satmak zorunda kalmış, bazıları sığırlarını geri göndermiş, bazıları da hayvanlarını yüksek komisyon karşılığında fırsatçı celeplere vermiştir.⁵⁴ Detisov ise Türk Hükümeti'nin Sovyet Dışişleri ile ilgili yeni politikasının Türk ticaretine ne gibi zararlar verebileceğine dair tüccarlara açıklamalarda bulunmuştur.

51 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 36-39.

52 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 89.

53 Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2000, s. 534.

54 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 101.

Tablo 1. Artvin Konsolosluğu Tarafından Verilen Toplam Geçiş Kartı [Pasavan] Sayısı

	Mallarıyla pazara gidenler	Kayıkçılar	Kışlık meralarda sığırları olan göçebeler	Sınır Muhafızları		Daimi ikametgâhına dönen	Ortak kurumların geçici çalışanları	Tedaviye	Kuşarshan Fabrikası İdarecileri	Antantı	İş gezisindeki Türk yetkililer	Transitler	Diğer	Toplam
				Türk Vatandaşı	Eve dönen Rus vatandaşı									
Aralık 1921 İtibarıyla	65	41	36	“	“	6	“	“	13	“	“	4	5	170
1922	73	1	285	126	17	37	11	37	5	29	7	4	25	657
Toplam	138	42	321	126	17	43	11	37	18	29	7	8	30	827

Lütfen Unutmayın:
-*Buraya Batum'dan Kuvarshan fabrikasında geçici olarak çalışmaya gelen ve izabe sezonunun sonunda Batum'a dönen kişiler dâhildir.*
-*Yönetici, yardımcı ve şoför, Özel Daire'den aylık geçiş kartları aldığından, yalnızca Özel Daire geçiş kartının geciktiği nadir durumlarda Konsolosluğa başvurur.*
-*Buna Batum'daki eğitim kurumlarına gönderilen Ermeni çocukların yanı sıra akrabalarının isteği üzerine akrabalarının yanına gönderilen Ermeniler de dâhildir.*

Kaynak: AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 102.

Borçka kaymakamı Sabri Bey'in Rus tarafında gözaltına alınması hadisesi Türk-Rus sınırındaki işleyişi göstermesi bakımından mühim bir örnektir. Artvin mutasarrıfı, Borçka kaymakamının Macahel nahiyesine^{55*} yapacağı ve bu sırada Türk-Gürcü sınırını geçip diğer taraftaki Kırmızı adlı mevkiide kısa bir mesafe kat etmesi gereken yolculuğu için Artvin Sovyet Konsolosu Detisov'dan vize talep etmiş, kaymakama yanındaki üç kişiyle birlikte geçiş kartı verilmiştir. Yolculukları iyi geçmiş ancak dönüş yolunda Gürcü sınır muhafızları tarafından gözaltına alınmışlar, kişisel ve resmî paralarının tamamı ile kilit şifrelerine el konularak Batum'a gönderilmişlerdir. Artvin mutasarrıfı, 9 Kasım akşamı Detisov'a ulaşarak tahliye için gerekli girişimlerde bulunmasını talep etmiştir.⁵⁶ Ertesi gün kaymakam yardımcısı Emin Bey'in Aşağı Maradidi'den gönderdiği telgrafa göre Macahel'den dönüşte Acara-Su'ya varmış ve belgelerine vize onayı almışlardır. Daha sonra Aşağı Maradidi güzergâhını takip edip sınır karakoluna vardıklarında sınır muhafızları tarafından aranmışlar, yanlarındaki para ile şifre anahtarına el konulmuştur. Ardından geceyi Maradidi'deki bir vatandaşın hakaretleri altında geçirdikten sonra Acara-Su'daki Özel Departman'a gönderilmeleri için hazırlık yapılmıştır. Bu süreçte Detisov bir konsolosluk çalışanını Mutasarrıflığın ayarladığı askeri bot ile Batum'a göndermiştir.⁵⁷ Batum'daki Türk Başkonsolosunun girişimi sayesinde kaymakam serbest bırakılmış ve el konulan eşyaları iade edilmiştir. Yanlış anlaşılardan dolayı

55 * 2020'li yıllara kadar kış aylarında yolların kapanması nedeniyle Macahel (Camili) ile dış dünya arasındaki ulaşım kesintiye uğramaktaydı. Acil durumlarda, özellikle hasta nakli söz konusu olduğunda, Gürcistan üzerinden Batum'a geçilerek Türkiye'ye giriş sağlanmaktaydı. Gaye Teksöz, *Sürdürülebilir Kalkınma Eğitimi İçin Biyosfer Rezervleri Camili'de Yaşam*, Ankara 2014, s. 37.

56 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 60; TDA, nr. 571/36108-142213-195; TDA, nr. 36108/142213-199.

57 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 90-92.

sınırdaki sık sık bu tür durumların yaşandığı belirtilerek olaya dair inceleme başlatılmıştır.⁵⁸ Detisov'a göre hadisenin sebeplerinden biri, geziye ilişkin telgraf bildiriminin Batum'a zamanında ulaşmaması ve sınır muhafız şefinin zamanında bilgilendirilmemesi idi.⁵⁹ Sonuç olarak diplomatik bir krizin eşliğinden dönülmekle birlikte Detisov Türk makamları nezdinde mahcup duruma düşmüş ve olayın yarattığı olumsuz izlenimi yumuşatmak için girişimlerde bulunmuştur.

4) Sovyet Karşıtları: Müslüman Ahali, Beyaz Muhafızlar, Denikin Subayları

Türk-Sovyet sınır hattı muhalif kesimlerin taraftar topladığı, güç kazandığı ve organize olduğu bir merkeze dönüşmüştür. Bu süreçte Batum önemli bir istihbarat ve Türkiye karşıtı propaganda merkezi haline gelirken⁶⁰ Artvin ise Sovyet karşıtları ve rejim mağdurlarının toplandığı bir yer kimliği kazanmaya başlamıştır. Öyle ki Gürcülerden baskı gören Acara İslam Cemiyeti ve Çürüksu İslam Cemiyeti azaları Artvin'e gelmiş, yardıma muhtaç haldeki üyelere aylık maddi yardım verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶¹

Bunun yanında Detisov'un iddiasına göre Sovyet Acara halkının refah içinde olması, Türk tarafındakilerde Sovyetlere katılma isteği doğurmuş; Türk makamları ise bu etkiyi engellemek için sınırın daha dikkatli korunması ve Batum ile Aşağı Acara'nın Türkiye'ye bağlanması için faaliyet yürütülmesini planlamıştır. Bu çerçevede Sovyet idaresine karşı yeni rejim tarafından topraklarına el konulmuş Acara ileri gelenleri (molla ve beyler) ve Avukat [Yevgeniy Petroviç] Gegeçkori^{62*} faaliyet göstermişlerdir.⁶³ Geçmişte Batum ve Acara'nın Gürcistan'a bağlanmasını savunan Gürcistan Tahlis Cemiyeti'nden Aslan Bey Abaşıdzde⁶⁴ de yurtdışında Gegeçkori ile birlikte faaliyet yürütmüştür. Bir süre Artvin'de kalan Gegeçkori, Ağustos 1922'de Yukarı Acara'ya giderek diğer beyleri ziyaret etmiş, Aşağı Acara'da Bolşeviklerin işlendiği suçları anlatmış, “*Bolşevizm'in topukları altında inleyen Aşağı Acara'nın bu boyunduruktan kurtulup Türk kardeşlerine katılmayı sabırsızlıkla beklediğini*” belirtmiştir. Ayrıca Aşağı Acara ve Batum'un Türkiye'ye katılması halinde tüm Acara'nın

58 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 61; TDA, nr. 36108/142213 -197.

59 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 93.

60 Bu ödemelerde sıkıntı yaşandığı anlaşılmaktadır. TDA, nr. 571/34746-136886-23.

61 BCA, nr. 30-18-1-1 4 50 2; BCA, nr. 272-0-0-12, 40-40-10; BCA, nr. 272-0-0-12, 41-50-2.

62 * Yevgeniy Petroviç Gegeçkori (1881-1954), Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1917 Şubat Devrimi'nin ardından Güney Kafkasya Menşevik-SR'lerinin ilk toplantısında Askerler Konseyi'nin başkanı, 28 Kasım 1917'den itibaren de Güney Kafkasya Komiserliği'nin ilk başkanı olmuştur. Bolşeviklere karşı aktif olarak mücadele etmiştir. 2 Haziran 1918'de bağımsız Gürcistan Dışişleri Bakanı olarak atanmış, Kurucu Meclis'in 12 Mart 1919 tarihli kararıyla Dışişleri Bakanlığı ve 1921'de Adalet Bakanlığı görevlerini üstlenmiştir. 1921'de Gürcistan'ın işgalinden sonra Menşevik hükümetiyle birlikte ülkeden ayrılmıştır. Yurtdışında Bolşevik karşıtı faaliyetlerini sürdürmüştür ve Paris'te ölmüştür. Bk. *Kartuli Sabch'ota Entsik'lop'edia*, T. 3, Tbilisi 1978, s. 30.

63 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 45.

64 Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 356.

birleşeceğini ve Batum'a kavuşacaklarını anlatmıştır. Yukarıdakilerin yanında Bakü'deki Rus ordusundan kaçan Albay Aziz Bey ise daha sonra Yukarı Acara'ya gidebilmek için Artvin'de Türkçe öğrenmiştir. Dahası Bolşevik karşıtlığıyla tanınan Jandarmanın Komutanı İbrahim Hakkı'nın liderliğini yaptığı yerel bir grup Batum'u ele geçirme planları yapmıştır.⁶⁵ Öte yandan Detisov'un Sovyet Acara halkının refah içinde olduğu, Türk taraftakilerin de Sovyetlere katılma niyetinde olduğu iddiası, dönemsel bir tercih veya konsolosun propagandası olabilir ancak Gürcistan'da birkaç yıl sonra başlayan Sovyet karşıtı ayaklanmalar durumu daha farklı olduğunu göstermiştir. Batum Başşehbenderi Refet Bey'in "*Batum birkaç bin bahadır askerimizle zorlanmadan alınabilir. Buna Müslümanlar hatta Hristiyan Gürcüler bile yardım ederler*"⁶⁶ ifadesiyle Sovyet idaresine karşı yöre halkında bir tepkinin oluştuğu anlaşılmaktadır.

Detisov'a göre Sovyet Rusya'nın Türkiye'de komünist propagandadan kaçındığına dair konsolosluğun açıklamaları ikna edici olmamıştır.⁶⁷ Bu nedenle konsolosluk ve konsolosluk çalışanları, Türk devleti tarafından farklı usullerle takip edilmişlerdir. Bu duruma örnek olarak konsoloslukta çalışan Ermeni kadınla ilgili yaşanan bir olay dikkate değerdir. Konsoloslukta temizlikçi olarak çalışan Ermeni kadın, çok iyi tanıdığını söylediği iki Türk'ün Bolşeviklere katılmaya karar verdiklerini, ancak konsolosluğa gelmekten korktuklarını, bu nedenle konsolosun kendilerini geceleyin kabul ederek dinlemesini istemiştir. Konsolos, ilk başta isteklerini anlamazlıktan gelip kabul saatlerinde konsolosluğa güvenle gelebileceklerini söylemiştir. Bir süre sonra, aynı hizmetçi aracılığıyla artık sayılarının iki değil, yaklaşık kırka ulaştığı, komünist olmak istedikleri, Türk hükümetinden memnun olmadıkları yönünde ifadelerde bulunmuşlardır. Detisov ise bu iki kişinin jandarmada görev yaptığını öğrenmiş, bunun üzerine herhangi birinin RSFSC vatandaşı olmak isterse konsolosluğa başvuruda bulunması gerektiğini, konsolosluğun komünistlere kabul konusunda bir hizmeti olmadığını belirtmiş ve hizmetçi Ermeni kadının işine de son vermiştir.⁶⁸

Artvin'deki Alman Siemens firmasına ait Kuvarshan Bakır Fabrikası Sovyet karşıtı faaliyetlerin göze çarptığı merkezlerdendir. Rus personelin bir kısmı Ekim Devrimi öncesinde Rusya'ya dönmüş, kalanlar ise muhtemelen Gürcistan'ın bölgeyi işgali ve bu toprakların Türkiye'ye devredilmesi gibi gelişmeler nedeniyle ayrılamamışlardır.⁶⁹ Rus idaresinde Artvin sancağındaki toplam Rus vatandaşı sayısı 500 iken, 1922'nin başlarında 100'e kadar düşmüştür. Bunların neredeyse tamamını fabrikadaki çalışanlar oluşturmuştur.⁷⁰ Buna ek olarak, Rusya'daki İç Savaş nedeniyle Bolşeviklerden kaçanlar arasındaki Beyaz

65 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 45-47.

66 TDA, nr. 571/34746-136887-15.

67 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 114.

68 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 7.

69 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 213.

70 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 4-6.

Ordu^{71*} mensupları da fabrikaya sığınmışlar, herhangi bir teknik bilgi veya uzmanlığa sahip olmadıklarından ulaşım ve posta hizmetlerinde istihdam edilmişlerdir.⁷² Detisov, Rus Beyaz Muhafızlarını *baş ağrısı* olarak adlandırmış, Sovyet Rusya hakkında diğer çalışanlar ve yerel Türkler arasında yalan haber yaymakla, savaş hazırlığı yapıldığına dair halk arasında endişe yaratmakla itham etmiştir.⁷³

Kars Antlaşması'nın özel şartları nedeniyle Beyaz Ruslara Karadeniz vilayetleri ve İstanbul'daki eski Rus vatandaşları gibi Sovyet vatandaşı olma imkanı verilmemiştir. Beyaz Rusların bir sürede daha Artvin'de kaldıkları anlaşılmaktadır. Detisov'un halefi Raviç'in ifadesiyle "...*Batum'a bir taş atımı uzaklıkta yaşıyorlardı ama onunla hiçbir bağları yoktu*". Bu denli kısa mesafeye rağmen Batum'la haberleşme imkânları kalmamış, sadece İstanbul ile posta iletişimleri sürdürmüşler; oradaki Rus kitapçılar aracılığıyla *Poslednie Novosti* (Son Haberler) ve *Vozroждение* (Yeniden Doğuş) veya *Press du Soir* (Akşam Basını) adlı Beyaz Muhafız gazetelerini temin etmişlerdir.⁷⁴

Konsolosluk tesisteki işçilere temkinli yaklaşmış ve haklarında ayrıntılı çalışmalar yürütmüştür. Bu noktada emsal olması bakımından, 1922 yılının baharında Batum'dan getirilen Vinogradov adlı kişi, fabrikada Sovyet karşıtı ajitasyon yürütmeye başlamış, kendisine karşı gelen Sovyet taraftarı bir işçiyi dövmüştür. Detisov, bunun üzerine fabrika müdürüne, eğer Rus Beyaz Muhafızlarına sempati duyduğu şüphesine kapılmasını istemiyorsa, Vinogradov'un derhal Batum'a gönderilmesini önermiştir. Bunun üzerine müdür görevden aldığını ancak şahsın Batum'a dönmeyi düşünmediğini ve Vali'den Trabzon'a geçiş izni aldığını bildirmiştir. Konsolosluğun talebiyle Bolşevik karşıtları fabrikadan ihraç edilmiştir. Genel itibarıyla bu kişiler Artvin mutasarrıfından Trabzon'a geçiş izni alarak İstanbul'a gitmişlerdir.⁷⁵ Diğer yandan fabrika yönetimi, Detisov'a muhbirlik yaptıklarından şüphelendikleri işçileri kovmuştur. Detisov, eylül ayında Özerk Acara Halk Çalışma Komiseri ve Kars Rus Başkonsolosu Miroviç [Arno Miroviç Aleksandr Yakovleviç] ile birlikte fabrikayı ziyaretinde Sovyet karşıtı faaliyetleri olanların işten çıkarılacağına dair yönetimden söz almıştır.⁷⁶ Sonuç olarak fabrika, Sovyet karşıtı eylemlerin bir merkezi haline gelse de Detisov'un yerel idare ve fabrika yönetimiyle temasları neticesinde bu tür faaliyetler büyük ölçüde engellenmiştir.

71 * Beyazlar veya Beyaz Muhafızlar Çarlık Rusyası'nın askeri kuvvetlerinin bir bölümünü oluşturmuştur. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Bolşeviklere karşı saldırıya geçmişler ve Rus İç Savaşı'nı başlatmışlardır. Bu dönem boyunca gerçekleşen Beyaz Terör'ün sorumlusu sayılmışlardır.

72 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 214.

73 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 4-6.

74 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 213.

75 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 36-37.

76 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 46-47.

5) Sovyet Propagandası

Detisov, toplumun görece eğitilmiş kesimleri olan subaylar, öğretmenler ve memurlarla tanışıklık kurmak suretiyle Türkiye için Sovyet Rusya'dan daha özverili ve samimi bir dost olmadığı ve olamayacağı, Türkiye'nin Rusya'dan uzaklaşırsa derhal parçalara ayrılacağı fikrini savunmuştur. Resmi gün ve bayramları propaganda için bir fırsat olarak görmüştür. Konsolosluğun yerel idare ile yakın ilişkileri birçok yeni faaliyetinin önünün açılmasını sağlamıştır. Artvin-Trabzon arasındaki posta ilişkileri gelişmiş; Trabzon, Ankara ve İstanbul gazetelerinin temin edilmesiyle Artvin'de bir okuma odası açılmıştır. Detisov, bunun önemini şöyle ifade eder: “*Şimdi bu okuma odası Sovyet Rusya'ya karşı sempatiyi yayma konusunda bana çok yardımcı oluyor, çünkü buraya gelen tüm gazeteler Rus-Türk ilişkileri, Rusya, Cenova, Rus-Alman Birliği vb. hakkında makaleler ve notlarla dolu.*”⁷⁷

Aylık “edebi, ilmî ve pedagojik” *Yeşil Yuva* adlı derginin ilk sayısı bir grup öğretmen tarafından Ağustos 1922 tarihinde yayımlanmıştır. Artvin'de matbaa olmadığı için Trabzon'da basılmıştır. Editörlerin dergiyi hediye ettiği Detisov, Artvin'in tüm aydınlarını değerli kültür hizmetlerinden dolayı tebrik etmiştir. Raporunda derginin hedeflerini özetleyen başyazıyı kısaca şöyle vermiştir:⁷⁸

“Artvin bölgesi 40 yıl boyunca Çarlığın baskısı altındaydı ve bu süre zarfında ülkeyi kültürel olarak tamamen katletti. Bölgedeki Türk nüfusu köle haline getirildi. Ama nihayet doğuda, Çarlığın kara bulutlarını dağıtan, halkımızı baskıdan kurtaran ve onlara anavatanlarına dönme hakkı veren bir şafak söktü. Buraya geldiğimiz ilk günlerden itibaren çok büyük bir görevle karşı karşıya kaldık: Çocuklar için okullar açarak ve ebeveynleri için gazeteler yayımlayarak son derece geri kalmış nüfusun kültürel düzeyini yükseltmek. Yetişkinlerin yarım asırlık chealet uykusundan uyanması, genç nesillerin ise gelecek hayata hazırlanması gerekiyor. Anne-babaların kültürel seviyelerinin çocuklarından neredeyse hiç farklı olmaması nedeniyle dergide yayımlanan yazıların önemli bir kısmı çocukların seviyesine göre uyarlanacaktır.”

Derginin editörü [Ali Rıza Bey], yerel bir okulda müfettiş olarak görev yapıyordu. İlk sayıdan sonra müfettişin Ardahan'a atanmasıyla derginin ikinci ve üçüncü sayıları Ardahan'da yayımlanmıştır. Böylece Artvin bir süre daha yayın organından mahrum kalmıştır. Ancak Kasım ayı başında editörü Avukat Osmanzade ve yayıncısı tüccar Keleşzade Hasan haftalık yerel *Artvin* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Artvin'de matbaanın olmayışı nedeniyle gazete Trabzon'da basılmıştır. Detisov, ilk sayıdaki kısa bir başyazıda gazetenin bölgeye ışık tutmayı amaçladığı, Türk halkının emperyalistlere karşı mücadelesinin uzun bir yazıyla anlatılmasına rağmen Sovyet Rusya'nın bu mücadeleye karşı tutumuna ilişkin bir kelime bilgi olmamasına dikkat çekmiştir. Ayrıca gazetede, Müttefiklerin Rusya'nın Boğazlar Sorunu'nun çözümüne

77 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 8-10.

78 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 40.

katılmasına izin vermek istemediğine, ancak önlemlerin alındığına ve buna izin verildiğine dair kısa bir not vardır. Dolayısıyla gazetenin daha ilk sayısından itibaren Türkiye'nin Rusya ile ilişkileri hakkında konuşmaktan kaçınıldığı anlaşılmıştır. Aynı sayıda sancaktaki Şavşat ve Ardanoç kazalarında iki okuma odasının daha açıldığı bildirilmiştir.⁷⁹

Sovyet yetkilileri, Çarlık düzenine eleştiriler getirmekle birlikte bu dönemin vergi, ulaşım, ticaret gibi alanlardaki uygulamalarını propaganda aracı olarak da ön plana çıkarmıştır. Çarlık idaresi Elviye-i Selâse halkını kendi sistemine ısındırmak amacıyla Osmanlı dönemine kıyasla daha az vergi almıştır. Konsolos Detisov'a göre önce Rus idaresi altında hafif vergilere alışmış, ardından savaş döneminde büyük zarar görmüş Artvin çiftçileri için hasadın 1/7'sine eşit olan aşar vergisini kabullenmek zordu. Bu nedenle çiftçiler durumları düzelene kadar Ruslar zamanında alınan aşara göre daha az ve uygun olan "Demirbaş"^{80*} vergisinin uygulanması için Ankara Hükümeti'ne müracaat etmişlerdir. Bu vergide her köye belirli bir miktar vergi yazılmakta, bu miktar kır yetkilileri tarafından refah durumlarına göre mükelleflere dağıtılmaktaydı. Bu nedenle 1921'de Türk hükümeti sadece miktarını biraz artırmak suretiyle Demirbaş uygulamasının sürdürülmesini kabul etmiştir. 1922 yılında uygulama, vergi oranı bir miktar artırılmakla birlikte sürmüştür. Böylelikle yıldan yıla ödenen farklı miktarda vergiler ortaya çıkmıştır. Örneğin Orcoh [Oruçlu] köyünün ödenen vergi miktarı Rus yönetiminde 90 ruble, 1921'de 68 kâğıt lira ve 1922'de 268 lira olmuştur. Melo köyünün de yaklaşık aynı büyüklükte ve zenginlikte olmasına rağmen 1922'de ödenen vergi miktarı yaklaşık 1.000 lira olmuştur. Sovyet yetkililer Anadolu'daki yetersiz ulaşım imkanlarına her fırsatta değinmiş, seyahat zorluğundan şikayet etmişlerdir. Bu durum Artvin'in dış dünya ile bağlantısını da etkilemiş, bu ihtiyaca binaen Hopa-Borçka arasında bir otoyol inşasına başlanmış; ancak kısa sürede tamamlanması planan yol işçi ve gerekli malzeme eksikliğinden tamamlanamamıştır.⁸¹

Sovyet konsolosu Detisov gibi, halefi Raviç'in de benzer faaliyetleri CHP Mıntıka Müfettişi ve Amasya Mebusu Esat Bey'in dikkatini de çekmiştir. Buna göre Artvin konsolosluğu tam bir siyasi ajan gibi çalışmış, bölgedeki eski ve yeni idare arasındaki birçok farklılığı propaganda aracı yapmıştır. Esat Bey bu faaliyetleri şöyle belirtmiştir:⁸²

79 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 67-68.

80 * "Batum Mebusu Edib Bey ve rüfekasının, Artvin, Ardahan ve Kars livalarında Aşar ve Emlâk vergilerinin birleştirilip demirbaş namıyla cibayet edilmesine dair kanun teklifi (2/339)". Edip Bey, her ne kadar bu vergi Rus idaresinde alınsa da bir tür Rus Kanunu olarak kabul edilemeyeceğini, çünkü Rusya'nın başka bir yerinde uygulanmadığını, verginin temelini Elviye-i Selâse halkının Rus hükümetiyle uyuşması olarak kabul eder. Batum Mebusu Edib Bey, (14.07.1337), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İctima Senesi: 2, TBMM Matbaası, c. XI, Ankara 1958, s. 241, 245, 248, 255.

81 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 48-49.

82 CHP Mıntıka Müfettişi ve Amasya Mebusu Esat Bey, hazırladığı raporunda Artvin'deki Sovyet Rusya Konsolosu (Yahudi) Raviç'in fevkalade zeki ve kurnaz birisi olmasına karşılık, Batum'daki Türk şehbenderinin ihtiyarlığı ve çekingenliği nedeniyle faydalanabileceği adamlarla temas etmekten çekindiğini ve hiçbir faaliyet gösteremediğini belirtmektedir. Bk. BCA, nr. 030-10-78-518-10.

“Rus idaresindeyken maktu vergi veren halkın şimdi çeşitli ve ağır vergiler vermek zorunda kalması, ürünlerin piyasaya arzı için bir çıkış kapısı bulunmaması, Hopa-Borçka yolunun bir türlü yapılamaması, tütün konusunda halka zorluklar çıkarılması, bölgede Ziraat Bankası şubelerinin bulunmaması, içki üretimi konusundaki kısıtlamalar nedeniyle meyvelerin çürümeye mahkûm olması.”

6) Sovyet Konsolosluğunda Kutlamalar, Ziyafetler, İftarlar

Detisov'un yerel idare ile sorunlu başlayan ilişkileri mart ayı sonlarına doğru daha temkinli ve yakın ilişkilere dönüşmüştür. Özellikle sık sık yerel idarecilerle birlikte gezilere, resmi yemeklere katılmaya başlamış ve hatta konsoloslukta iftar dahi vermiştir. 1922 yılı boyunca konsoloslukta 1 Mayıs Bayramı, Kazım Karabekir'in gelişi, Türk ordusunun cephedeki zaferleri ve Saltanatın kaldırılması adına olmak üzere dört ziyafet düzenlenmiştir.⁸³

Artvin mutasarrıfı ve garnizon komutanı olmak üzere birçok memur, öğretmen ve tüccar 1 Mayıs İşçi Bayramı'nda konsolosu ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin temel konusu “Sovyet Rusya'nın artan gücü ve Doğu'nun köleleştirilmiş halklarına karşı dostane tutumu” olmuştur. Bu noktada Detisov, bayramı yerel otoritelerle daha yakınlaşmak ve Sovyet Rusya'ya olan sempatiyi artırmak için kullanmıştır. Bu amaçla konsolosluk personeli kırmızı kumaş üzerine bir Kızıl Ordu askeri ile vatani savunan bir Türk askerinin tasvir edildiği, İtilaf Devletleri'ne göndermelerin yer aldığı, altında Türkçe “Artık Soyulmamıza İzin Vermeyeceğiz” ibareli bir poster hazırlamıştır. Ön cepheye asılan poster tüm Artvinlilerin konsolosluğun önüne toplanmasını sağlamıştır. Bunun yanında kırmızı kumaş üzerine Türkçe şu sloganların yer aldığı küçük posterler de asılmıştır:

- a) Yaşasın iki büyük halk olan Rus ve Türk halklarının kardeşlik birliği
- b) Emperyalist soygunculara utanç verici kölelik yapmaktansa, adil bir savaşta ölmek daha iyidir
- c) Kendini İtilaf Emperyalistlerine satan Sultan'ın hükümeti kahrolsun, yaşasın T.B.M.M.
- d) 1 Mayıs, tüm dünyadaki işçilerin bayramıdır. ...Yaşasın Doğu Halklarının Sovyet Rusya ile Büyük Birliği

Kutlamalar akşam da sürmüş, renkli kâğıt fenerlerle konsolosluk aydınlatılmış, ön cephedeki posterin yerine büyük ışıklı bir⁸⁴ poster asılmış ve havai fişek gösterisi yapılmıştır. Detisov'a göre 1 Mayıs kutlamaları Artvinliler için daha önce görülmemiş, hafızalarına güçlü bir şekilde kazınmış parlak bir hadise olmuştur.

Konsoloslukta ayrıca Detisov'un “Güneş battıktan sonra yemek yemenin caiz olduğu bir ziyafet...” diye tanımladığı bir iftar düzenlenmiş, yerel yönetimin önde gelen temsilcilerinin neredeyse tamamı davet edilmiştir. Bu tür faaliyetler neticesinde yerel idarecilerin Sovyet

83 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 117.

84 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 11.

Rusya'ya bakış açısının olumlu yönde değiştiği, birkaç ay önce iki hafta içinde Batum'u almayı^{85*} planlayan komutanın söylemini değiştirerek “Eğer koşullar, hükümetimizin şimdi Rusya'ya savaş ilan etmek zorunda kalmasına neden olsaydı, o zaman bu savaş, Türk halkının ve ordusunun önünde haklı gösterilemez ve bu nedenle bunu yürütmek imkânsız olurdu” dediği iddia edilmiştir.⁸⁶

Rusya tarihinin önemli safhalarından biri olan 1917 Ekim Devrimi, Rusya'da Jülyen takvimine göre 25 Ekim, Miladi takvime göre ise 7 Kasım'da gerçekleşmiştir. Devrimle birlikte Petrograd'daki Geçici Hükümet devrilmiş, yönetimin Lenin liderliğindeki Bolşeviklere geçmesiyle Sovyetler Birliği kurulmuştur. Bu önemine binaen Devrimin 5. yıl kutlamaları konsolosun ifadesiyle en geniş izleyici kitlesine ulaştırılmaya çalışılmıştır. 6 Kasım akşamından itibaren konsolosluk binası bayrak ve posterlerle süslenmiş, akşam havai fişek gösterisi yapılmış, ertesi akşam da gösteriler sürmüştür. Gündüz ziyafet verilen, akşam ise gösteri yapılan tiyatro binasının içi Türk-Rus bayrakları ve sloganların yer aldığı büyük pankartlarla süslenmiştir. Akşamleyin gösteri esnasında posterler ışıklandırılmış ve konsolosluğun dışını süsleyen büyük yıldız posterleri iki gece boyunca sergilenmiştir.⁸⁷ 7 Kasım'daki ziyafete memur, öğretmen, din adamı gibi yaklaşık 70 kişi davet edilmiştir. Akşamleyin Artvin Muallimler Cemiyeti^{88**} günün önemine binaen bir gösteri gerçekleştirmiştir. Günün anlam ve öneminden dolayı Kuvarshan'daki işçiler 6 Kasım saat 14.00'te çalışmayı bırakmışlar, onlarla birlikte üç İranlı işçi de kutlama yapmış, bu duruma fabrika yönetiminden herhangi bir müdahale gelmemiştir. Fabrikada çalışan bir grup Rus vatandaşı işçi de kutlamalara katılmak amacıyla 15 km yürüyerek Artvin'e gelmişlerdir.⁸⁹

7) Kazım Karabekir Paşa'nın Artvin'i Ziyareti

Konsolos Detisov'un yerel idarecilerle artık iyi ilişkiler kurduğu günlerde, Kazım Karabekir Paşa Artvin'i ziyaret etmiştir. Bu ziyarete dair Detisov'un raporlarında Paşa'nın günlüğündekilerden daha fazla bilgi vardır. Kazım Karabekir'in yaklaşık on gün süren Artvin ziyaretine dair anılarında kronolojik kısa bilgiler mevcuttur. Buna göre Paşa, 9 Ağustos 1922 Çarşamba günü bir dizi teftiş çerçevesinde Ankara'ya kadar uzanan yolculuğuna başlamıştır. Öncelikle beraberindekilerle Sarıkamış'tan trenle Kars'a gelmiş, ertesi gün Ardahan'a ulaşmıştır. 14 Ağustos'ta Artvin'e hareket etmiştir. Akşam saat 7.00'de “Hava

85 * Daha sonra 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması ile Kars ve Ardahan Türkiye'de kalmış, Batum ise Gürcistan'a verilmiştir. Bu dönemde Batum'un geri alınacağına dair umudun devam ettiği anlaşılmaktadır.

86 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 12.

87 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 60.

88 ** Cemiyet 12 Ağustos 1922'de kurulmuştur. Cemiyetin sekreteri Merkez Numune Mektebi öğretmeni Reşit, yönetim kurulu üyeleri ise aynı okulun öğretmenlerinden Fethi, Fahri, Hüseyin Ulvi ve Cemal Beylerdir. Bk. Mesut Çapa, “Milli Mücadele Döneminde Artvin”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 13 (2012), s. 128.

89 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 58-60.

kapalı, bulutların içinde yürüdüğü dediği Artvin'in Hertus^{90*} köyüne, ertesi gün Ardanoç'a ve 16 Ağustos Çarşamba günü Artvin'e ulaşmıştır. Burada hükümet binası yanındaki ikametgâhında kalmıştır. Cuma günü, akşamleyin mektep müsamesesine katılmış, ardından Kuvarshan, Borçka ve Murgul'u ziyaret etmiştir. 25 Ağustos Cuma günü, Hopa üzerinden "Gazal" adlı römorkörle Trabzon'a doğru yola çıkmıştır.⁹¹

Konsolos Detisov'un, ziyaretten yaklaşık bir ay sonra, 25 Eylül 1922 tarihli raporunda, Karabekir Paşa'nın günlüklerinde yer almayan birçok ayrıntı bulunmaktadır. Buna göre Paşa, Ağustos ayının ilk yarısında karargâhından 7 subay ve 40 süvari eşliğinde sınır bölgelerini teftiş etmiştir. 2'nci Hudut Tümeni Karargâhının bulunduğu Ardahan'da birkaç gün mola vermiş, tümenden bazı birliklerin yer aldığı Cah-su, Satlel-Rabat ve Ardanoç'u ziyaretinin ardından 16 Ağustos'ta Artvin'e gelmiştir. Ziyareti şerefine düzenlenen bir toplantıda hoş geldin konuşması yapmış; Detisov'un Karabekir için sarfettiği lider ve devrim Türkiye'si'nin ilk önderlerinden biri sözlerine, uzun bir konuşmayla karşılık vermiştir. Konuşmanın içeriği kısaca şöyledir:

*"Önceki Rus-Türk çekişmesi bir hataydı ve Sultan ile Çarlık hükümetlerinin suçudur. Artık Rus ve Türk halkları özgürce iradelerini ve isteklerini ifade etme fırsatına sahip olduklarından, özlemlerinin aynı olduğu ortaya çıkmıştır. O zamana kadar ezilen halkların özgürlüğü ve bağımsızlığı için emperyalizme karşı mücadelede, bu ortak amaç uğrunda çabalayan her iki halk da birbirini takdir etmeyi ve saygı duymayı öğrenmiştir. Rus halkının askeri gücü artırmak, aynı zamanda onu yükseltmek için bize verdiği sonsuz kardeşlik desteği, kalplerimizi Sovyet Rusya lehine kazanmıştır."*⁹²

Kazım Karabekir, iki kardeş halkı birbirine yakınlaştırmanın güçlü bir yolu olarak, Rusça öğrenimini açtığı okullarda yaymaya çalıştığını belirtmiştir. Sovyet Rusya'nın silah ve diğer yardımlarda bulunduğunu, Kafkas sınırının tam güvenliğini sağladığını, buna karşın Türklerin yeterince teşekkür edemediğini eklemiştir. Bununla birlikte Sovyetlerin sınır komşuları Türkler değil de Taşnaklar ya da İngilizler olsaydı, Rusya Sovyetleri için durum çok daha kötü olurdu, şeklinde bir beyanda bulunmuştur. Artvin yetkilileriyle yaptığı görüşmede açtığı meslek okulları öğrencilerinden oluşan 14. Alay'ın örgütlenmesinden Ankara'nın memnun olmamasından ve müdahalede bulunmasından yakınmıştır. Ayrıca Artvin Mektebi öğrencilerini de bu alaya almıştır.⁹³

Paşa'nın şehre gelişi şerefine Artvin şehir meydanında kurban kesim töreni yapılmış ve dualar edilmiştir. Muallimler Cemiyeti ve Detisov tarafından iki ziyafet düzenlenmiştir.

90 * Farklı kaynaklarda Hertus, Hertvis, Hertvis adlarıyla anılan köy, günümüzde Artvin Ardanoç'a bağlı Konaklı köyüdür.

91 Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, Çeviriyazı: Budak Kayabek, haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, II, İstanbul 2009, s. 806-809.

92 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 41.

93 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 42-43.

Birliğin ziyafetine yaklaşık 150 kişi katılmıştır. Detisov için hemen Paşa'nın yanında bir yer tahsis edilmiştir. Burada okul müfettişi, Paşa ve Detisov birer konuşma yapmışlardır. Ardından Paşa, açtığı yetimhane, sıhhiye kursları, meslek okulları vb. yerlerdeki öğrencilerin çalışmalarını ile jimnastik ve spor faaliyetlerine dair fotoğraflarından oluşan bir koleksiyonu konsolosa göstermiştir. Bu eğitim yerleri ve öğrencilerinden duyduğu gururu saklamayan Paşa, konuşmasında şunları söylemiştir:

“Yetimhanelerimin ve okullarımın öğrencileri, artık yeni prensiplerle yetiştirilen Rus çocuklarının gerçek kardeşleri olacaktır. İyi okullar ve yetimhaneler açmak için elimden gelenin en iyisini yapmaya ve ekonomik gücümü kullanmaya çalışarak Sovyet Rusya'da büyük ölçekte yapılanı burada çok mütevazı bir ölçekte yapıyorum.”

Detisov, Karabekir Paşa'yı ziyareti boyunca yakından gözlemlemiş ve söylemlerini kayıt altına almış veya aldırıştır. Bizzat şahit olmasa da Karabekir'in Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'deki faaliyetlerine dair kendi yakın çevresine *“Kemal boşuna savaş veriyor, zaten ülkenin nihai yıkımından başka bir şey başaramayacak”* şeklinde bir ifadeye bulunduğunu, ülkenin ekonomik kalkınması ve kültürel seviyesinin yükseltilmesi uğrunda barış yapmanın çok daha yerinde olacağını belirttiğini aktarmıştır.⁹⁴ Konuya dair fazla ayrıntılı bilgi vermeyen konsolos, Karabekir'in Artvin'den ayrılmasının ardından, yerel meclis üyelerinden birinin, Artvin mebusunun Ankara'daki mecliste değil de, aynı haklara sahip Kars'taki mecliste oturmasının daha uygun olacağına dair yakın çevresiyle yaptığı konuşmaları ihtiyatlı bir şekilde dillendirmiştir. Ankara'nın buna razı olmayacağına dair itirazlar yükseldiğinde ise, halkın kararının bu yönde olması durumunda, Ankara'nın onayına gerek kalmayacağını, Karabekir Paşa'nın da bunu kabul edeceğini savunmuştur. Ancak Türk ordusunun Büyük Taarruz'a başlamasıyla birlikte, Kars Meclisi'ne dair söylentiler sona ermiştir.⁹⁵

8) Detisov'a Göre Artvin'de Sosyo-Ekonomik Değişim

Artvin Konsolosu Aleksandr Detisov'un Mayıs 1922 tarihli “Artvin Sancağı” başlıklı raporu sosyo-ekonomik yapıya ilişkin önemli bilgiler sunmakla beraber 1921 öncesi ve sonrası yaşanan değişimi de göstermektedir. Mesela sancak nüfusunun 1914'te yaklaşık 70.000 iken savaş ve göçler nedeniyle % 35'ten daha fazla düşerek 1921'de 45.503'e indiği raporda yer almaktadır.⁹⁶

Detisov'un raporuna göre Artvin'deki tarımsal faaliyetlerde ilkel yöntemler hakimdir, demir pulluk yoktur, yöredeki karasaban ise Ruslarınkine göre oldukça hantal ve amatördür.

94 Orijinal metin şu şekildedir: *“напрасно Кемаль ведет войну, все равно он ничего другого не добьется, кроме окончательного разорения страны...”* AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 43.

95 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 43.

96 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 17-20.

Ortalama bir çiftçi ailesinin sahip oldukları iki çift öküz, üç-dört inek, birkaç keçi, koyun ve ufak bir meyve bahçesinden ibarettir. Savaş döneminde ekmek yeterli olmamasından dolayı Batum'dan getirilmiştir. Bu ihtiyaca binaen tütün arazilerine ekmeklik buğday, arpa, mısır ekilerek ekmek ihtiyacı karşılanmıştır. Bu nedenle tütün yetiştiriciliği arka planda kalmıştır.⁹⁷ Savaş öncesi sancak genelinde 120 bin puda kadar olan tütün üretimi savaş sırasındaki azalan ekim nedeniyle 1921'de 5 bin puda kadar düşmüş, 1922'de rekoltenin hedefi 20 bin pud olmuştur.⁹⁸

Artvin'de dericilik ve ayakkabıcılık dönem itibarıyla yaygın bir uğraştır. 1914'teki savaş öncesine kadar Artvin'de yıllık üretimleri 7.000 adet büyükbaş ve 40.000 adet küçükbaş deri olan dört deri atölyesi mevcuttur. 1922'de bu zanaatın ustalarından sadece iki kişi kalmış, yıllık üretim yaklaşık 2.000 büyükbaş ve 10.000 küçükbaş düşmüştür. 1914'e kadar ayakkabı ustası sayısı 25, yıllık üretim 150-160.000 çift ayakkabı iken 1922'de usta sayısı 20'ye, ayakkabı üretimi ise 10.000 çifte kadar düşmüştür. Bu üretim Artvin'in Rus idaresinde olduğu dönemde Kuban Oblastı başta olmak üzere Kafkasya piyasasına satılmış, yeni idarede ise yerel ihtiyacı karşılamıştır. Bu işletmeler genellikle küçük ölçekli, tek bir çalışanla üretim yapan yerlerdir.⁹⁹

Tablo 3. 1922 Yılında Artvin Şehrindeki Zanaat ve Zanaatkarlar

	Müslüman	Ermeni	Rus	Toplam
Manifatura dükkânı	22	1	-	23
Küçük dükkân	36	8	1	45
Terzi	3	3	-	6
Çarıklı	20	5	-	25
Kunduracı	3	2	-	5
Demirci	1	5	-	6
Kasap	-	4	-	4
Derici	2	-	-	2
Lokantacı	3	-	-	3
Kahvehaneci	8	1	-	9
Değirmenci	7	1	-	8
Ekmekçi	5	1	-	6
Doğramacı	2	-	-	2
Çilingir	1	1	-	2
Saat ustası	2	1	-	3
Berber	4	1	-	5

Kaynak: AVPRİ, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 25-26.

Yeni sınırlarla Artvin sancağının Batum'dan ayrılması yöredeki ticari faaliyetleri hızla azaltarak küçük çaplı hale getirmiştir. Önceleri Artvin köylülerinin pazarı Batum iken, sınır

97 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 21-27.

98 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 48.

99 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 21-26.

geçişlerinin zorlaşmasıyla köylülerin Hopa pazarına yönlendirilmesi planlanmış, bu amaçla Hopa-Borçka yolunun yaklaşık 15 km olan kısmının inşası kararlaştırılmıştır.¹⁰⁰ İç ticaretteki manifatura malları, kundura, şeker gibi ürünler Hopa yoluyla Trabzon'dan temin edilmiştir. Trabzon'un Batum'un yerini almasına yönelik bu girişimlere rağmen yine Batum'dan kaçak yollarla gaz yağı, şeker ve tuz tedariki sürmüştür. Artvin'den ise Batum'a meyve, yağ, kesim için büyükbaş hayvan, tütün ve çanak-çömlek ihraç edilmekle birlikte yağ, meyve gibi ürünlerin bir kısmı resmi kayıtsız sevk edilmiştir.¹⁰¹

Tablo 4. Batum'a İhraç Edilen Mallar (Pud)

	Zeytin	Üzüm	Diğer Meyveler	Büyükbaş Hayvan	Koyun	Tütün	Çömlek	Saman	Yağ	Peynir	Boya	Balmumu	Deri
Aralık 1921 İtibarıyla	2000	4000	5000	30	1216	1100	350	“	“	“	“	“	10 adet
1922	3215	5054	918	236	3731	30	1500	50	22	39	4	“	“
Toplam	5215	5454	1418	266	4947	1130	1850	50	22	39	4	“	10

Kaynak: AVPRİ, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 102-103.

Sancakta taşımacılık yük hayvanları ve nehirdeki kayıklar üzerinden sağlanmıştır. 1922 itibarıyla Artvin'e gelen malların neredeyse tamamı Hopa üzerinden temin edilmiş ve yük hayvanlarıyla taşınmıştır.¹⁰² Zira Trabzon'dan ve deniz yoluyla Hopa'ya getirilen mallar Hopa'dan hayvanlarla ulaştırılmıştır. Hem zor hem de maliyetli olan bu durum nedeniyle Borçka'dan Hopa'ya kadar yolun hızlı bir şekilde inşasına karar verilmiş, eylül ayında büyük kısmının tamamlanması planlanan yol işçilerin yavaşlığı, alet-edevat, teknik cihaz eksikliği ve yol inşasında çalıştırılan önceleri sayıları 400 olan Rum amele taburu askerlerinin yaklaşık 150'sinin firar etmesiyle bitirilememiştir.¹⁰³

Ekim 1922 tarihinde Artvin'e ilk parti gazyığı sevkiyatını Batum Tramot^{104*} yapmıştır. Firma, Artvin sancağında gazyığı ihracatı tekeline sahip olduğundan yerel pazar koşulları ve ulaşım imkânlarına dair bilgi almadan ihracata başlamıştır. Bu nedenle Artvin'e teslim edilen gazyığı yerel tüccarların sağladığından daha pahalıya mal olmuş, yol ve köprülerin bakımsızlığı gazyığı sevkiyatını sekteye uğratmış ve şirkete ait bir kamyonun parçalanmasına neden olmuştur. Muhtemelen bu aksaklıklar nedeniyle bir sonraki sevkiyat gerçekleştirilememiştir.

100 TDA, nr. 571/34746-136874-19.

101 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 22-27.

102 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 23-27.

103 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 49.

104 * Ulaşım-malzeme departmanı (Transportna-materialny otdel-Tramot)

yerine Çoruh boyunca kayıklarla taşınmıştır. Bununla birlikte Batum'dan Hopalı ve Artvinli tüccarlar tarafından yapılan gazyağı kaçakçılığı önemli bir sorun olmuştur. Tramot'un Artvin pazarına girmesine engel olmak amacıyla fiyatları aşamalı bir şekilde düşürmek zorunda kalmışlar, bunun üzerine Tramot temsilcisi 40 günlük süre içinde yalnızca 69 pud gazyağı satarken, ucuz fiyatta satış yapan yerel tüccar stoklarının tamamı (birkaç yüz pud) tükenmiştir. Batum'daki idarenin gazyağı kaçakçılığını durdurmak için önlem alması üzerine yerel tüccarlar, yeni sevkiyat için Hopa'ya gittiklerinde gazyağı bulamamışlardır. Zira yerel gazyağı tüccarları rekabet sırasında satmayı başardıkları fiyattan gazyağı satın almak istemişler; ancak Sovyet tarafında önceki sattıkları fiyatın çok üstünde bir fiyat belirlenmiştir.¹⁰⁵

Detisov'un “*Sancağın doğal zenginlikleri muazzamdır*” sözleriyle dikkat çektiği yeraltı kaynaklarının başında bakır yatakları gelmektedir. Bunun yanında gümüş-kurşun yatakları, mıknaş demiri, manganez, aşiboyası, porselen ve çömlek kili, mermer, alçı taşı gibi birçok mineral mevcuttur. Bu doğal zenginlikler eski çağlardan itibaren sırasıyla Yunanlılar, Romalılar, Cenevizliler tarafından işletilmiş; bu kaynaklara ulaşım amacıyla köprüler, dağ ve orman yolları inşa edilmiştir. 1922'de dağlık alanlardaki bu madenlere ulaşım yetersiz olmakla birlikte Çoruh boğazındaki bu eski yollarla sağlanmıştır. Maden tesisleri Çoruh Vadisi'ndeki doğal yollar etrafında gelişmiştir. Konsolosun dikkat çektiği bakır zenginliği öyle bir boyutta idi ki sadece 1908 öncesine kadar 200 maden arama başvurusu yapılmıştır. Arama yapılan bölgeler ekseriyetle Çoruh bölgesi ile kolları olan Murgul, Murvan-çay ve İmerhev'dir.

Rapora göre Cansul madenleri, Batum'a yaklaşık 70 km mesafede Murgul çayı vadisinde yer almaktadır. Son zamanlara kadar madenin çok az kısmında arama yapılmıştır. 224 milyon pud^{106*} maden rezervi tespit edilmiştir, bunun 4.480.000 pudu bakırdır.¹⁰⁷ Burası 1913'te tüm Rusya genelinde açık ara farkla en fazla bakır üretimi gerçekleştiren maden olmuştur.¹⁰⁸ 1914'te maden rezervinin 300.000.000 puddan daha fazla, derin katmanlarda ise milyarlarca pud olduğu tespit edilmiştir. Hod Bakır madenleri, Çoruh'un birkaç km doğusundaki diğer kolu olan Hodlar-su tarafında uzanan Hod Ulya adlı köydedir. Bu madenin işlenmesine

105 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 62-63.

106 * 1 pud: 16.38 kilograma denk ağırlık birimidir.

107 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 17-20.

108 İ.M. Petrov, “Dobiça i Obogaşenie Rud Tsvetnih Metallov v Rossiyskoy İmperii v Naçale XX Veka”, *Gorniy İnformatsionno-Analitiçeskiy Bulletin (Nauçno-Tehniçeskiy Jurnal)*, sayı 8 (2006), s. 377-378.

1890'lı yıllarda başlanmıştır, maden rezervi 12 milyon puddur. Kuvarshan madenleri^{109*} Batum'dan 65 km mesafede, Batum-Ardahan şose yoluna sadece 7 km mesafededir. Burası Cansul madenlerinden daha zengin rezervlere sahiptir.¹¹⁰ Bu fabrika ve madenler, Kuvarshan Bakır Fabrikası istisna olmak üzere I. Dünya Savaşı nedeniyle faaliyetlerini sonlandırmıştır.

Kuvarshan Bakır Fabrikası, Rus idaresinde şirketin Petersburg'daki genel temsilciliğine, daha sonra Berlin'deki merkezine bağlanmıştır. Rus personelin bir kısmı Ekim Devrimi öncesi, daha doğrusu I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rusya'ya dönmüştür. Kalanların ise muhtemelen Gürcistan'ın bağımsız olup bölgeyi işgali ve, bu toprakların Türkiye'ye devredilmesi gibi gelişmeler nedeniyle bölgeden ayrılma fırsatları olmamıştır.¹¹¹ Artvin sancağının tamamındaki toplam Rus vatandaşı sayısı Çarlık idaresinde 500 iken, 1922'nin başlarında 100'e kadar düşmüştür. Bunların tamamına yakını Kuvarshan fabrikasının işçileri ve çalışanlarıdır.¹¹² Fabrikanın yapımına 800.000 ruble sarf edilmiş, madenden fabrikaya kadar 37.000 ruble masrafla yol yapılmıştır. 1922'de sadece nisan ayında faaliyet gösteren fabrikada 15.000 pud bakır üretilmiştir. Nisan ayında fabrika ve madendeki personel sayısı ve ücretleri şöyledir: 220 amele, yevmiye 50-75 kuruş; 120 kalifiye işçi, yevmiye 75-100 kuruş; 18 hizmetli, aylık maaşı 25-60 Türk kâğıt lirası; 3 kadın personel ve 1 laboratuvar personeli.¹¹³

109 *Kuvarshan Bakır Fabrikası, Alman Siemens-Halske Telgraf Yapım Şirketi'nin faaliyetlerini bakır üretimi alanına genişletmesiyle doğmuştur. İşletmenin tarihi, 1901 yılında İmamzade Mahmud Efendi adlı şahsın bazı örnekleri Rus hükümet yetkilileriyle paylaşmasıyla başlamıştır. Bir süre sonra maden, Karl Fyodoroviç Siemens tarafından satın alınmıştır. 1906 yılında üretim başlamış, işçi sayısı 800'e ulaşmıştır. Bakır, Avrupa piyasalarında yüksek talep görmüştür. 1912'de yeni bir fabrika inşasına başlanmıştır. Bir milyon rubleye mal olan işletme Kuvarshan ve Beşağıl köylerine ait alanda kurulmuştur. Maden sevki amacıyla Beşağıl'dan Kuvarshan fabrikasına yaklaşık iki km uzunluğunda teleferik hattı inşa edilmiş, fabrikanın üretim maliyeti rakiplerine göre daha da düşmüştür. Fabrika ve madenlerde Rus mühendisler, teknisyenler ve ustalar istihdam edilmiştir. Aileleriyle birlikte sayıları 500'ü bulan Rus uzmanlar evleri, bahçeleri, çiftlik ve kümes hayvanlarıyla Artvin'de bir yaşam merkezi kurmuşlardır. 1914'te tam faaliyete girmesi planlanan fabrika savaş nedeniyle kapanmış, Rusya'daki düşman devlet vatandaşlarına ait mallara Alman Siemens'in Kuvarshan'daki fabrikası dâhil olmak üzere el koyulmuş, ancak Siemens'in Rus vatandaşı kızı ve varisleri sayesinde fabrika müsadereyen kurtarılmış, Rus hükümeti için savaş döneminde faaliyetlerini sürdürmüş, ardından kaderine terk edilmiştir. Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 213; Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, s. 135-136.

110 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 17-20.

111 Raviç, *Voyna Bez Fronta*, s. 213.

112 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 4-6.

113 AVPRF, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 23-27.

Tablo 2. Maden ve Fabrikalardaki Bakır Üretimi (Pud)			
Cansul Madenlerindeki Bakır İstihali			
1907	734.753 p.	1911	9.909.790 p.
1908	1.363.529 p.	1912	10.147.920 p.
1909	3.598.630 p.	1913	13.708.180 p.
1910	6.189.348 p.	1914	8.891.939 p.
Kuvarshan Madenlerindeki Bakır İstihali			
1907	10.000 p.	1911	54.155 p.
1908	59.326 p.	1912	105.300 p.
1909	436.793 p.	1913	105.300 p.
1910	207.695 p.	1914	Veri yok
		1915	642.157 p.
Çinkathev/Murgul Fabrikasındaki Üretim			
1907	5.900 p.	1911	136.934 p.
1908	26.437 p.	1912	189.755 p.
1909	46.993 p.	1913	205.964 p.
1910	101.013 p.	1914	179.332
Kuvarshan Fabrikasındaki Üretim			
1915	18.800 p.	1918	7.462 p.
1916	79.232 p.	1921	4.400 p.
1917	98.379 p.	1922	15.000 p.
Kaynak: AVPRİ, f. DPU, op. 5 b, d. 46, pa. 21, list 21-22.			

Sonuç

Artvin Sovyet Konsolosluğu, Türk-Sovyet dostluk ve ticaret ilişkileri çerçevesinde kurulmuştur. Konsolosluğun, Artvin'in Türk idaresine geçiş sürecine yakın bir tarihte faaliyete başlaması, eski ve yeni idare arasındaki farkları karşılaştırmalı bir şekilde incelemeye olanak tanımıştır. Artvin'in sınırda yer alması ve merkezi hükümet otoritesinin tam olarak tesis edilmemiş olması, dönemin koşullarında eşkıyalık ve kanunsuz faaliyetler için uygun bir zemin oluşturmuştur. Öte yandan, Artvin, Sovyet rejiminden baskı gören Beyaz Ordu mensupları, Gürcistan yöneticileri ve Acara beyleri gibi muhalifler için önemli bir kaçış noktası işlevi görmüştür.

Konsolosluk, bu stratejik noktadaki varlığını sınırlı ulaşım ve iletişim imkânları çerçevesinde sürdürmüş ve bu durum, merkezle olan iletişimi sekteye uğratmıştır. Özellikle ilk Konsolos Detisov'un tecrübesizliği, kendi başına aldığı kararları yerel yöneticilerle gerilim yaşanmasına yol açmıştır. Bunun sebeplerinin başında Detisov'un Ermeni nüfusla olan yakın ilişkileri, döneme göre Rusya'ya göçlerini teşvik etme ya da engelleme çabaları gelmiştir.

Artvin ve çevresindeki Hristiyan nüfusun, 1878-1921 döneminde Rus coğrafyasında yoğun bir mobilizasyon yaşaması çeşitli mesleklerde uzmanlaşması ve kültürel etkileşim

kurması ile sonuçlanmıştır. Bu göçler, Artvin'in özellikle dericilik, ayakkabıcılık gibi zanaat alanlarında iş gücü kaybı yaşamasına da neden olmuştur. Artvin'in Batum'a bağlı ticari yapısı ve ihtiyaçlarını bu liman şehrinde karşılama düzeni, yeni Türk-Sovyet sınırı ile sekteye uğramıştır. Sovyet idaresi sınır geçiş izinlerini önce politik bir tehdit olarak kullanmış, bir süre sonra ise sınırı tamamen geçişe kapatmıştır. Bu durum Artvin-Batum, Kars-Gümrü gibi birbirini besleyen şehirler arasındaki ticari ve kültürel bağların kopmasına neden olmuştur.

Konsolos Detisov'un, söylemlerindeki Çarlık idaresine yönelik eleştirilere rağmen Türk idaresini kötülemek amacıyla zaman zaman Çarlık rejiminin toplumsal uygulamalarını övmesi dikkat çekici bir noktadır. Bu çerçevede, Türk-Sovyet dostluk ilişkilerinin 1917 öncesindeki Türk-Rus mücadelesinin izlerini taşıdığı ve iki taraf arasındaki güven sorununun aşılmadığı görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 571/36097-142568-486; 571/34854-137555-11; 571/36108-142213-195; 36108/142213-199; 36108/142213 -197; 571/34746-136886-23; 571/34746-136887-15; 571/34746-136874-19.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1, 17-94-18; 30-18-1-1 4-50-2; 272-0-0-12-40-40-10; 272-0-0-12-41-50-2; 030-10-78-518-10.

Arhiv Vneşney Politiki Rossiiskoy Federatsii/Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (AVPRF), f. Dogovorno-Pravovoe Upravlenie (DPU), op. 5 b, d. 46, pa. 21; f. DPU, op. 5 b, d. 45, pa. 21. https://1917.mid.ru/archives/avprf/dogovorno-pravovoy-otdel-s-podotdelami/opis-5-b/?PAGEN_2=5 (Erişim tarihi 20/03/2023)

Araştırma ve İncelemeler

1967 İl Yıllığı, (haz. C. Paçalı–H. Saral–M. Yıldırım), T.C. Artvin Valiliği, Güneş Matbaacılık T.A.Ş., Ankara 1967.

Aralov, Semyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, çev. Hasan Âli Ediz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

Arslan, Nebahat Oran, "Türk Belgelerine Göre Sovyetler Birliği Kars Ticaret Mümessilliği", *CTAD*, Yıl 19, Sayı 37 (Bahar 2023), s. 667-690.

- Bay, Abdullah, “Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi”, *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, sayı 43 (2017), s. 325-356.
- Çapa, Mesut, “Milli Mücadele Döneminde Artvin”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 13 (2012), s. 119-130.
- Gök, Nurşen, “Artvin Livası’nın Anavatan’a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 41 (Ocak 2008), s. 89-104.
- <https://centrasia.org/person.php?st=1536870020> (Erişim tarihi 10/09/2023).
- <https://trabzon.mid.ru/ru/general-consulate/history-info/> (Erişim tarihi 21/03/2024).
- Karabekir, Kâzım, *Günlükler (1906-1948)*, Çeviriyazı: Budak Kayabek, haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, II, İstanbul 2009.
- Kartuli Sabchota Entsiklopedia*, T. 3, Tbilisi 1978.
- Kemal Paşa, Mustafa, *Vospominaniya Prezidenta Turetskoy Respubliki*, Moskva 1927.
- Mihailoviç, Lure Vyacheslav-Yakovleviç, Koçık Valeriy, *Rossiya v Litsah: GRU, Dela i Ludi*, Petersburg 2002.
- Pelkmans, Mathijs, *Defending the Border: Identity, Religion, and Modernity in the Republic of Georgia*, Cornell University Press, Ithaca and London 2006.
- Petrov, İ.M., “Dobiça i Obogaşenie Rud Tsvetnih Metallov v Rossiyskoy İmperii v Naçale XX Veka”, *Gorniy İnformatsionno-Analitiçeskiy Bulletin (Nauçno-Tehniçeskiy Jurnal)*, sayı 8 (2006), s. 374-380
- Raviç, Nikolay, *Maladost Veka*, Voen. İzd-vo Ministerstva Oborony Soyuzu SSR, Moskva 1960.
- Raviç, Nikolay, *Voyna Bez Fronta*, İzdatelstvo Sovyetskaya Rossiya, Moskova 1968.
- Sarı, Mustafa, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Teksöz, Gaye, *Sürdürülebilir Kalkınma Eğitimi İçin Biyosfer Rezervleri Camili’de Yaşam*, Ankara 2014.
- Turan, Resul, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, TBMM Matbaası, c. XI, Ankara 1958.
- Yavuz, Ahmet, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Andlaşmaları*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, I, Ankara, 1992.
- Yerasimos, Stefanos, *Kurtuluş Savaşı’nda Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2000.
- Zeki, Muvahhid, *Artvin Vilayeti Hakkında Ma’lumat-ı Umumiye*, ed. Muammer Demirel, Yusufeli Belediyesi, İstanbul 2010.

Ek-1

Artvin Sovyet Konsolosu Aleksandr Mitrofanoviç Detisov (Orta sıranın en sağında)

